

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 0351-4552

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

2 - 2016

Seriya 3

Filozofski fakultet
SVEUČILIŠTE U MOSTARU

H R V A T S K I
i n s t i t u t z a
P O V I J E S T

MOSTAR - ZAGREB, 2016.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru - Studij povijesti

Faculty of humanities and social sciences
University of Mostar - Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER
Zoran Tomić

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER
Jasna Turkalj

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Mostar), Božo Goluža (Mostar), Dijana Korać (Mostar), Ivica Lučić (Zagreb), Dijana Pinjuh (Mostar), Ljiljana Rajković (Mostar), Ivica Šarac (Mostar), Ante Škegro (Zagreb), Jasna Turkalj (Zagreb), Ante Uglešić (Zadar)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Zadar), Rajko Bratož (Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Lovorka Čoralčić (Zagreb), Katherine Douramani (Rim), Bruna Kuntić-Makvić (Zagreb), Davor Marijan (Zagreb), Zlatko Matijević (Zagreb), Miroslav Palameta (Split), Dinko Šokčević (Budimpešta), Tamàs Tòth (Rim), Gianluca Volpi (Udine)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

ZAMJENICI GLAVNOGA UREDNIKA / ASSOCIATE EDITORS

Dijana Korać, Ivica Lučić

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

ENGLJSKI TEKST / ENGLISH TEXT

Marijana Sivrić

GRAFIČKA PRIPREMA

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA

Miro Raguž

UDK oznake/ UDK marks

Narodna knjižnica HNŽ Mostar, Ines Ovčar

Tisak / Printed by

Suton, Široki Brijeg

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)

Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar

Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,

SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina

Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-pošta: hercegovina@sve-mo.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referencet in:

HRCAK; SLAVUS; CEEOL

Sadržaj

Članci / Articles	5
TINO TOMAS, <i>Majića gradina (Drinovci) - novo nalazište licenske keramike u Hercegovini</i>	7
ŽELJKA PANDŽA - STANISLAV VUKOREP, <i>Rimska cesta od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Cicina - Hum kod Trebinja</i>	25
MILENKO KREŠIĆ, <i>Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku</i>	65
ANTE ŠKEGRO, <i>"Boga hvaliti, puk sabirati, mrtve oplakivati"</i>	95
PETAR VRANKIĆ, <i>Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.-1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića</i>	109
TIHOMIR ZOVKO, <i>Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru</i>	141
PETAR MACUT, <i>Katolički mjesečnik Kršćanska obitelj (1941.-1945.) u komparativnoj analizi</i>	233
MARINA BEUS, <i>Prosvjetna politika u službi ideološkoga pre/odgoja u Hercegovini (1945.-1952.)</i>	249
VLADIMIR GEIGER, <i>O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" u Bosni i Hercegovini</i>	287
ANTUN KARAMAN, <i>Slikarski singularitet Ljiljane Rajković</i>	319

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	341
Pjesme posljednih vremena	
Razgovor s pjesnikom Veselkom	
VESELKO KOROMAN, <i>Ja, putnik</i> (Ratko Perić)	343
RATKO PERIĆ, <i>Svećenici glagoljaši na području BiH.</i>	
<i>Trista godina djelovanja (1551.-1851.)</i> (Božo Goluža)	358
MARINKO MARIĆ, <i>Stanovništvo Popova</i>	
<i>u Hercegovini: Ravno</i> (Nenad Vekarić)	365
ELMA KORIĆ, <i>Životni put prvog beglerbega Bosne:</i>	
<i>Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)</i> (Dijana Pinjuh)	368
DIJANA KORAĆ, <i>Religioznost humske vlastele</i>	
<i>u kasnom srednjem vijeku</i> (Goran Mijočević)	372
<i>Prilozi</i> (Dijana Pinjuh)	376
<i>Cleuna</i> (Željka Pandža)	379
LOVRO KUNČEVIĆ, <i>Mit o Dubrovniku: diskursi o</i>	
<i>identitetu renesansnoga grada</i> (Goran Mijočević)	385
In memoriam	389
U spomen na prof. Vicka Kapitanovića (1944.-2015.) (D. Pinjuh)	391

Članci

Articles

MAJIĆA GRADINA (DRINOVCI) - NOVO NALAZIŠTE *LICENSKE* KERAMIKE U HERCEGOVINI

Tino TOMAS
Filozofski fakultet
Odjel za arheologiju
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: tomas.tino@yahoo.com

UDK 903-033.64(497.6 Drinovci)"637"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 29. veljače 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

U radu se donose rezultati analize keramičkoga ulomka pronađenoga na Majića gradini (Drinovci). Iako promatrani ulomak nema stratigrafsku potvrdu, zahvaljujući svojim, prije svega ornamentalnim obilježjima, predstavlja snažan i pouzdan kronološki reper brončanoga doba kulturne regije. Prvenstveno u toj činjenici se i krije njegova važnost.

Ključne riječi: Majića gradina, *litzen* i *schnur* keramika, posuška kultura, brončano doba, Drinovci, Hercegovina.

Majića gradina smještena je na južnom obodu Imotsko-bekijskoga polja, u mjestu Drinovci, u naselju Sebišina. Na samoj državnoj granici između Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, odnosno Hercegovine i Dalmacije.¹ Gradina je podignuta na izdvojenom platou (k. 478) koji se nalazi u sklopu većega brdskog masiva.² Plato gradine ima približno ovalnu formu površine 130 x 90 metara. Ostaci fortifikacijskoga sustava u vidu kamenih bedema rađenih u tehnici suhozida, u većoj mjeri su sačuvani na zapadnoj i južnoj, te dijelom i na sjevernoj strani gradine. Odnosno na mjestima gdje je i postojala realna potreba za njihovo podizanje. Za razliku od istočne strane, gdje se teren spušta pod znatno većom inklinalom, čime je pristup gradini znatno otežan. Kulturni sloj na gradini u većoj mjeri je sačuvan jedino na njezinu sjevernom dijelu u vidu veće artificijelne zaravni, dok je na ostatku gradine dijelom uništen djelovanjem prirodnih mehaničkih sila, a na onim mjestima s većim površinama matične stijene nije niti postojao. S aspekta korištenja unutarnjih prostornih potencijala Majića gradine zanimljive su i dvije vrtače smještene na njezinu južnom dijelu. Bez arheoloških iskopavanja u ovom trenutku nije moguće donijeti više podataka u smislu određivanja uže kulturne i kronološke pozicije Majića gradine i organizacije njezina unutarnjeg prostora. Stoga se moramo zadovoljiti dostupnim arbitrarnim terenskim podacima, koji nude ograničene

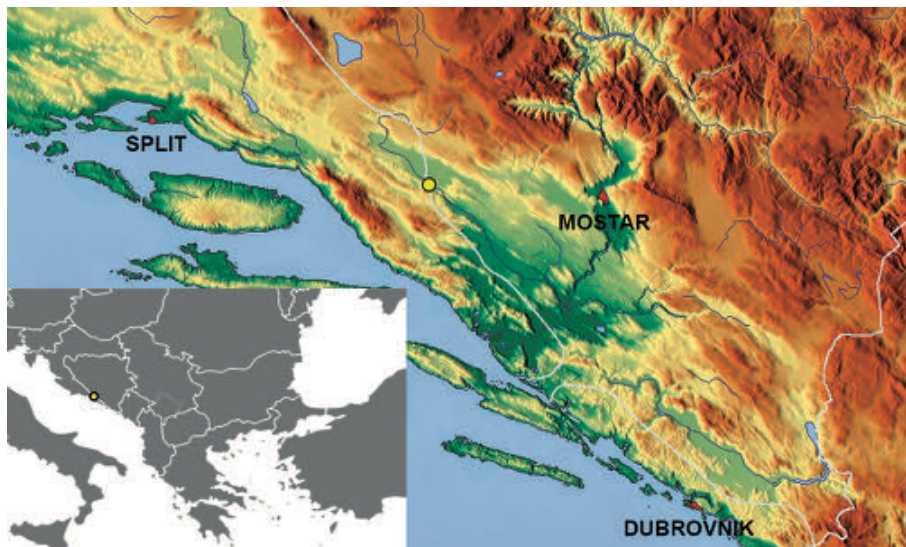
-
- 1 Iako spomenuta granica *de facto* gradinu dijeli na dva dijela, sam naziv gradine, terenski i katastarski podatci indiciraju kako je njezin uži prostor gravitirao obližnjem zaseoku Majići, koji se nalaze na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine. Slični toponimi koji vežu osobna imena uz prirodne i kulturne pojave nisu rijetkost. Mahom ih susrećemo u blizini recentnijih naselja, a nastaju iz potrebe markiranja vlasničkih pretenzija i organizacije imovinskih odnosa.
  - 2 Z. Marić Majića gradinu navodi taksativno, spominjući je kao *Gradinu kod Drinovaca, područje Sebišina, općina Grude*. ZDRAVKO MARIĆ, "Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa", u: *Posebna izdanja*, XXIV/6, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1975., karta 1. Nešto kasnije I. Bojanovski spominje je kao prostornu dominantu, u kontekstu dijela trase rimskoga magistralnog puta Akvileja - Dirahij, koji je prolazio otprilike 400 metara sjeverno, ispod gradine. S tim kako je kota, tj. točna nadmorska visina gradine tom prilikom pogrješno navedena. IVO BOJANOVSKI, "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji", u: *Godišnjak*, XV/7, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1977., str. 100. Nadalje, sumarne podatke o gradini donosi Tihomir Glavaš, prilikom čega gradinu na temelju površinskih nalaza smješta u širi kronološki okvir brončanoga i željeznoga doba. Usp. TIHOMIR GLAVAŠ, "Gradina", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, reg. 25. 118., Sarajevo, 1988., str. 326.

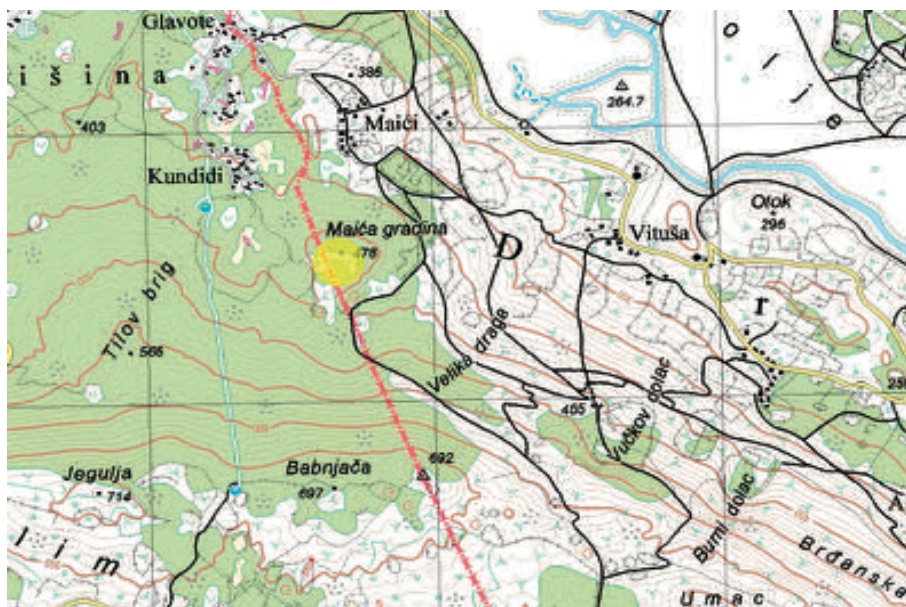
mogućnosti.³ Kao što je i inače dokumentirana praksa kod nalazišta gradinskoga tipa na prostoru šire kulturne regije, i na primjeru Majića gradine je sasvim evidentno kako je maksimalno i na efektan način iskorišten prirodni položaj, u svrhu zadovoljavanja osnovnih koncepata nalazišta gradinskoga tipa. Kontrole prostora u smislu uspostavljanja odgovarajućih mikro strateških, prostornih, odnosno vizualnih odnosa u okruženju,⁴ dostupnosti osnovnih životnih resursa kao osnove za razvoj materijalne i duhovne kulture, te izbjegavanja negativnih utjecaja okoline.⁵ Svakako da Majića gradina ne izlazi iz okvira fenomena gradinskih nalazišta s prostora šire kulturne regije, čiju pojavu promatramo kroz prizmu složenih društvenih odnosa i procesa komuniciranja, a dijelom i kulturne tradicije i iskustva.

Prilikom terenskoga pregleda širega prostora Majića gradine pronađeno je više keramičkih ulomaka. Svi keramički ulomci pronađeni su na sjevernom i sjeveroistočnom dijelu gradine, odnosno onom dijelu za koji je već ustanovljeno kako sadrži znatniju površinu sačuvanoga kulturnog sloja. Redom se radi o atipičnim ulomcima koji ne sadrže elemente relevantne za određivanje njihove uže kulturne i kronološke atribucije. Pronađeni keramički ulomci imaju karakter površinskih nalaza, bez jasno određene prostorne i vremenske relacije unutar nalazišta, te zbog toga značajno gube u ukupnom potencijalu znanstveno upotrebljivih podataka koje mogu sadržavati.

-
- 3 U širem prostornom, a dijelom možda i vremenskom i kulturnom kontekstu Majića gradine, treba spomenuti još dva nalazišta gradinskoga tipa u blizini. Vrcanovu gradinu (k. 350) cca. 2 kilometra sjeveroistočno (CARL PATSCH, "Rimska mjesta u Imotskom polju", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XII., Sarajevo, 1900., str. 343) i gradinu na brdu Babnjača (k. 692) cca. 1 kilometar južno od Majića gradine. Te naravno više kamenih gomila u blizini za koje možemo s pravom pretpostaviti kako su neke od njih potencijalno mogle biti involvirane u aktivnosti zajednice/a koje su gravitirale Majića gradini. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - Kataloško topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 303; I. BOJANOVSKI, *nav. dj.*, str. 99; LJUBOMIR GUDELJ, "Arheološka slika Zmijavaca - Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005.", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III/39, Split, 2012., sl. 3. Naravno, bez provođenja arheoloških iskopavanja, navedeno smo primorani ostaviti na razini pretpostavke.
- 4 U tom smislu svakako je indikativan spomenuti rimski put koji prolazi u neposrednoj blizini koji je mogao nastati na osnovi prapovijesne komunikacije. I. BOJANOVSKI, *nav. dj.*, str. 139-141.
- 5 HRVOJE POTREBICA, "Prostorne odrednice prapovijesnih naselja", u: *Histria antiqua*, 11, Pula, 2003., str. 159 i d.

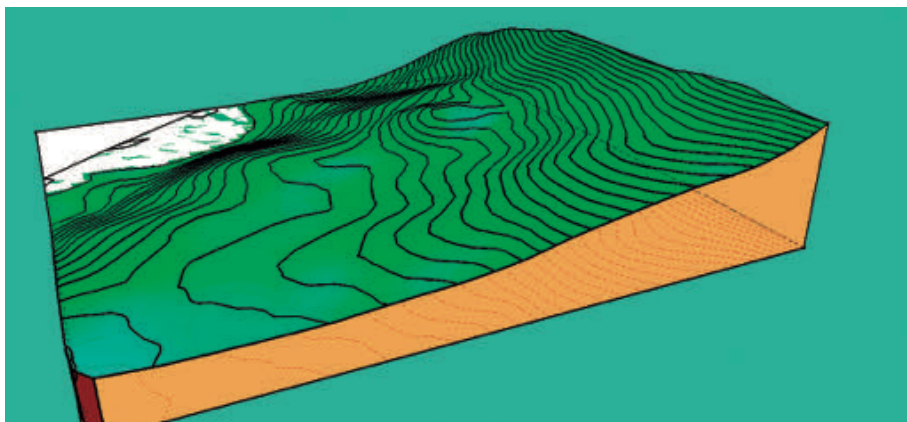
Karta 1. Širi geografski položaj Majića gradine
(izvor: Google Maps - Relief Layers, prilagodio: autor)

Karta 2. Topografski položaj Majića gradine, 1:25000 (izvor: Arcod, prilagodio: autor)

Slika 1. Pogled na Majića gradinu sa sjevera (fotografirao: autor)

Slika 2. Digitalni model reljefa užega prostora Majića gradine (izradio: autor)

Slika 3. Ortofoto snimka Majića gradine s označenim sjevernim dijelom na kojemu je dokumentirana znatnija površina kulturnoga sloja (izvor: *Geoportal / Katastar.ba*, prilagodio: autor)

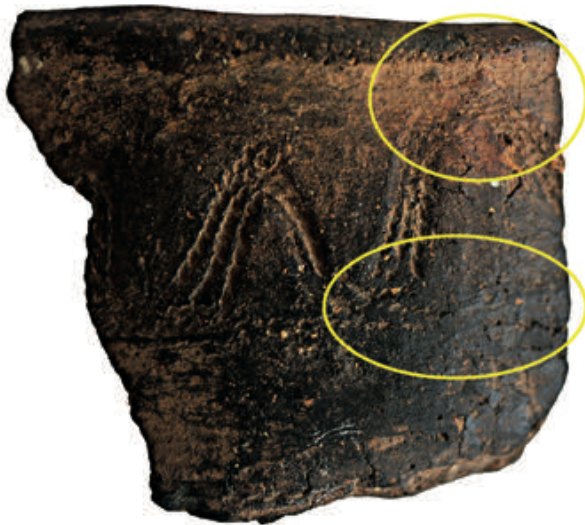

Slika 4. Pogled na sjeverni dio Majića gradine (fotografirao: autor)

Ipak, jedan ulomak zaslužuje posebnu pažnju zbog svojih tipoloških, a osobito ornamentalnih obilježja. Radi se o ulomku gornjega dijela posude, točnije dijelu vrata otprilike stožaste forme, s nepravilnim neznatno izvijenim i s vanjske strane ojačanim obodom. Boja površine ulomka varira od tamno smeđe, sive, do oker. S vanjske i unutarnje strane,⁶ s tim kako vanjska i unutarnja površina ulomka pokazuju tragove solidnog glačanja. Najizglednije kako je prilikom ponovnog glačanja (kako bi se izbrisali tragovi utiskivanja) došlo i do djelomičnoga brisanja ornamenta, što je vidljivo i na našem ulomku.⁷ Ulomak je izrađen od dobro pročišćene gline s neznatnim tragovima primjesa, debljina zidova je relativno tanka, a presjek pokazuje ujednačen tonus svijetlo sive boje.⁸ Posebno se ističe ornament položen na vratu posude. Izveden je utiskivanjem složenijega tekstilnog uzorka u još svježju, nepečenu površinu posude, a sastoji se od kombinacije valovito i vodoravno položenih otisaka-motiva. Navedeni ornament, prema svojim tehničkim obilježjima i motivici, uklapa se u poznati fundus licenske keramike, koja predstavlja rijedak, pouzdan kronološki i kulturni reper u okviru brončanoga doba promatrane kulturne regije.

Kao posebna kulturna pojava licenska keramika je u prvom redu izdvojena na prostoru Austrije 30-ih godina prošloga stoljeća. Najveća koncentracija nalaza licenske keramike, osim na prostoru Austrije (posebice istočne Austrije, s naglaskom na Donju Austriju), dokumentirana je na prostoru Mađarske (osobito Transdanubije) i sjeverne Hrvatske, na tim prostorima licenska keramika smatra se samostalnom kulturnom

-
- 6 Neujednačen tonus površine pronađenoga ulomka možemo pripisati kombinaciji materijala od kojega je keramika izrađena, tehnološkoga postupka pečenja kojemu je bila podvrgnuta i različitim utjecajima okoliša kroz dugo razdoblje (tim više jer se radi o površinskom nalazu).
- 7 Usp. MARKO DIZDAR, "Brončanodobno naselje u Vinkovcima - Duga ulica br. 23.", u: *Opuscula archaeologica*, 20, Zagreb, 1996., str. 13. Slične tragove pokazuju i neki ulomci iz kulturne regije. Usp. BORIVOJ ČOVIĆ, "Posuška kultura", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. 44, Sarajevo, 1989., T. X, 5; BRUNISLAV MARIJANOVIĆ, *Ravlića pećina - prapovijesno naselje*, Mostar, 2012., T. LXXXV, 5; T. LXXXVI, 1.
- 8 S obzirom kako se ne radi o naknadnom premazu, razlike u boji površine i presjeka svakako su posljedica tehnološkoga postupka pečenja kojem je keramika bila podvrgnuta, u ovom slučaju postupku tzv. nepotpune oksidacije Usp. ZRINKA ŠIMIĆ-KANAET, "Razvoj lončarskih peći i tehnologije pečenja na prapovijesnim i antičkim primjerima", u: *Opuscula archaeologica*, 20, Zagreb, 1996., str. 151 i d.; ROMUALD ZLATUNIĆ, "Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike", u: *Histria archaeologica*, 36, Pula, 2005., str. 95-96.

Slika 5. Tragovi naknadnoga glačanja površine na promatranom ulomku
(fotografirao: autor)

Slika 6. Analizirani keramički ulomak s Majića gradine
(fotografirao i prilagodio: autor)

Slika 7. 3-D rekonstrukcija vratnoga segmenta posude s pronađenim ulomkom
(izradio: autor)

pojavom,⁹ osim spomenutoga, jugoistočno-alpskoga i zapadno-panonskoga prostora koji se smatra matičnim arealom licenske keramike. Kao import i jedna od važnijih komponenti kultura ranoga i srednjega brončanog doba, licenska keramika se javlja na prostoru Slovačke, Slovenije, Slavonije, Vojvodine (Srijema), srednje Bosne, Hercegovine i srednje Dalmacije, te mjestimice na prostoru istočne Bosne i sjevernoga Jadrana.¹⁰ Sam pojam *litzenkeramik* uvodi Kurt Willvonseder na temelju tehnološkoga postupka izvedbe samoga ornamenta¹¹ o kojem su kroz povijest istraživanja licenske keramike kreirana prilično divergentna mišljenja.¹²

9 Usp. MARIJANA MARTINEC, "Brončanodobna naseobinska jama s lokaliteta Grabrovac", u: *Opuscula archaeologica*, 26, Zagreb, 2002., str. 277; BOŠKO MARIJAN, "Nalazi keramike s licenskim ukrasima u županjskom kraju", u: *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 2003., str. 115; ZORKO MARKOVIĆ, "O genezi i počecima licenskokeramičke kulture u sjevernoj Hrvatskoj", u: *Opuscula archaeologica*, 27, Zagreb, 2003., str. 117 i d.

10 M. MARTINEC, *nav. dj.*, str. 277 i citirana literatura.

11 Općenito o licenskoj keramici usp. ZOJA BENKOVSKY-PIVOVAROVA, "Zur Problematik der Litzenkeramik in Österreich", u: *Praehistorische Zeitschrift*, 47/2, Berlin, 1972., str. 198-212; KSENIJA VINSKI GASPARINI, "Litzen keramika savsko dravskog međuriječja", u: ALOJZ BENAC (prir.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV., Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1983., str. 484; M. MARTINEC, *nav. dj.*, str. 276; Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 118 i d.

12 STOJAN DIMITRIJEVIĆ, "Ljubljanska kultura ili dalji život vučedolske baštine", u: ALOJZ BENAC (prir.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, III., Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979., str. 320, 325; K. VINSKI GASPARINI, *nav. dj.*, str. 484; BORIVOJ ČOVIĆ, "Schnur i litzen keramika na području Neretve", u: ŽELJKO

Slika 8. Pokusni otisci dvonitne uzice i otkane vrpce u svježu glinu (prema: JOHANNES-WOLFGANG NEUGEBAUER, "Litzenkeramik oder Draßburger Kultur - V", u: JOHANNES-WOLFGANG NEUGEBAUER (prir.), *Bronzezeit in Ostösterreich*, St. Pölten-Wien, 1994., Abb. 77, 4)

Slika 9. Otisci motiva valovnice izvedene utiskivanjem dvonitne uzice (prema: ELENE LEGHISSA, "Način okrašavanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike - eksperimentalna arheologija", u: *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 2015., sl. 9, b)

Ornament na promatranom ulomku izveden je višestrukim utiskivanjem fine, uske uzice, izrađene od dvije spletene niti, koja je ostavila uske i sitne otiske.¹³ Ornament izveden utiskivanjem dvonitne uzice,

---

RAPANIĆ (prir.), *Dolina Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva, vol. 5, Split, 1980., str. 41, bilj. 1; BORIVOJ ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni*, sv. 1.: *Rano bronzano doba*, Sarajevo, 1991., str. 20-21; M. DIZDAR, *nav. dj.*, str. 13; Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 123.

13 Na nalazištu Ig (Slovenija), gdje također imamo nalaze licenske keramike, pronađeni su i ostatci dvostruko spletenih uzica biljnoga porijekla, izrađenih od vlakana lista rogoza, močvarne trave ili lana. Isto tako, slične uzice mogle su biti izrađene

prema svemu sudeći stoji u uskoj vezi s licenskim ornamentom,¹⁴ iako treba razlikovati, u tehničkom i terminološkom pogledu ukras izveden otiskom prave otkane vrpce/tkanice (*die litze, i. e. licena*) od onoga izvedenog od dvonitne uzice (*schnur*).¹⁵ U kulturnom i kronološkom pogledu navedene razlike nisu toliko izražene, barem ne u kontekstu promatrane kulturne regije, gdje često i ne postoji uža distinkcija prema načinu izvođenja ornamenta, nego se konvencionalno takva vrsta nalaza, bilo da su oni ukrašeni otiskivanjem dvonitne uzice ili otkane tkanice/vrpce, često deklarira kao licenska.¹⁶

---

i od materije životinjskoga podrijetla (dlake). ELENE LEGHISSA, "Način okrašavanja keramike ljubljanske kulture in pramenaste keramike" - eksperimentalna arheologija, u: *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 2015., str. 280. U tom kontekstu zgodno je spomenuti i rezultate do kojih su došle M. Krmpotić i M. Vuković Biruš, prema kojima su takve uzice najizglednije bile izrađivane tehnikom tkanja uz pomoć pločica. Usp. MARIJANA KRMPOTIĆ - MAŠA VUKOVIĆ BIRUŠ, "Arheološki eksperiment: Vrpčasti ukrasi na ulomcima starije faze grupe Belegiš, s lokaliteta Josipovac Punitovački - Veliko polje I", u: LEA ČATAJ (prir.), *Josipovac Punitovački - Veliko polje I, zaštitna arheološka istraživanja na trasi autoceste A5, eneolitičko, bronzanodobno i srednjovjekovno naselje*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2009., str. 260-262.

- 14 Npr. B. Čović i Z. Marković ornamente izvedene utiskivanjem dvonitne uzice nazivaju vrpčastima (*schnur*) i pseudovrpčastima. Usp. B. ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. I: Rano bronzano doba*, str. 20; Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 123. Dok M. Dizdar iste ornamente naziva pseudovrpčastim. Usp. M. DIZDAR, *nav. dj.*, str. 13. Navedenu tvrdnju svakako moramo promatrati kao reflekt genetskih procesa licenske keramike. Prije svega snažnih utjecaja Kisapostag kulture i kasnovrpčastih kultura na njezinu matičnom prostoru. Usp. M. MARTINEC, *nav. dj.*, str. 282 i citirana literatura.
- 15 B. Čović, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. I: Rano bronzano doba*, str. 20-21; M. DIZDAR, *nav. dj.*, str. 12-14; Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 123-124, 128-129.
- 16 Usp. B. Čović, "Posuška kultura", 70, 75, 77-78, T. VIII, 5, T. X, 5, 4; MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine", u: JACQUELINE BALEN - HRVOJE POTREBICA (prir.), *Arheološka istraživanja u cetinskoj krajini*, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva, vol. 27, Zagreb, 2011., T. I, 5-6; VEDRAN KATAVIĆ - ANA SUNKO KATAVIĆ - ANDREA DEVLAHOVIĆ, "Istraživanje grobnog tumula, dviju vrtača, gradine i gradinice u Gornjim Raščanima kod Vrgorca", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Makarska, 2011., str. 46, kat. jed. 7; KONSTANTA MUCIĆ - NELA KOVAČEVIĆ BOKARICA, "Doprinosi poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja", u: MARINKO TOMASOVIĆ (prir.), *Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini*, Makarska, 2011., str. 130, kat. jed. 2; B. MARIJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 105, T. LXXXV, 5; T. LXXXVI, 1,2; IVAN ŠUTA, "Korištenje vrtača u prapovijesti Dalmacije", u: *Tusculum*, 6, Solin, 2013., str. 11-12, sl. 6.

Najbliže analogije pronađenom ulomku, kako u tipološko-stilskom, tako i u prostornom kontekstu pronalazimo u okviru posuške kulture.¹⁷ Forme keramičkih posuda s cilindričnim vratom i s neznatno izvijenim obo- dom predstavljaju nasljeđe iz vremena razvijenoga eneolitika, a poznate su još iz Nečajno faze posuške kulture, te se javljaju i u sljedećoj Sovići fazi.¹⁸ Posude ukrašene licenskom ornamentikom predstavljaju relativno čest nalaz unutar keramografije posuške kulture. S naglaskom kako po- staju jedna od najvažnijih determinanti Sovići faze (e. g. na eponimnom nalazištu Trostruka gradina u Sovićima gotovo $\frac{3}{4}$ keramike srednje i fine fature otpada na keramiku ukrašenu licenskim ornamentom).¹⁹ Ornament je po pravilu koncentriran na gornji dio posude (rame i vrat) i ručke, a mogao je biti ispunjen bijelom inkrustacijom.²⁰ Za fazu Sovi- ci signifikantna je i pojava složenijega koncepta licenske ornamentike (valovnice u kombinaciji s horizontalno položenim motivima), analogne onoj na našem ulomku.²¹ Važno je naglasiti kako s jednoslojnoga nalazi- šta Trostruka gradina poznajemo i ornament valovnica izveden utiski- vanjem dvonitne uzice, slično kao na našem primjerku.²²

Uzevši u obzir podatke s istraženih nalazišta u okviru kulturne regije, s jasno stratificiranim materijalom, pojavu licenske i keramike ukraše- ne utiskivanjem dvonitne uzice u promatranoj kulturnoj regiji (*i. e.* u okviru posuške kulture) vežemo za mlađi dio ranoga brončanog doba i početni dio srednjega brončanog doba (Br A₂ - Br B₁, prema srednjo- europskoj kronološkoj shemi).²³ Pri relativno kronološkim razmatra- njima, važno je spomenuti i konstataciju B. Čovića kako se licenska keramika ukrašena motivom valovnica na Trostrukoj gradini javlja u donjoj polovici sloja. Što *prima faciae* otvara indiciju prema kojoj je taj način ukrašavanja, na prostoru promatrane kulturne regije stariji, no ipak s tom konstatacijom treba još pričekati.²⁴ U analizi relativno - kro-

17 U komparativnom smislu osobito su važna istražena nalazišta u blizini Majića gradine: Nečajno, Trostruka gradina i Ravlića pećina.

18 Također i faktura našega ulomka korespondira onoj poznatoj u posuškoj kulturi. Usp. B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 72, 77; B. MARIJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 103, T. LXXXII, 1-3; T. LXXXIII, 1-3; T. LXXXVII, 1-4, 6, 12.

19 B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 70, 75, 77 i d.

20 *Isto*, str. 77.

21 S tim kako je općenito pravolinijski licenski ornament dosta češći od krivolinij- skog. *Isto*, 77, T. X, T. XI.

22 *Isto*, T. X, 5.

23 B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 75, 94-95; B. MARIJANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 103.

24 B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 75. U Nečajno (prvoj) fazi posuške kulture li- censka keramika nije poznata, iako je na spomenutom eponimnom nalazištu, čiji

noloških relacija licenske keramike u kulturnoj regiji, treba spomenuti i nalaze licenske keramike, koje vežemo za mlađi ukop u tumulu 1 na nalazištu Živalji (Obrovac kod Sinja). Koji se prema tipološkoj analizi skupnih nalaza (misli se prije svega na triangularni brončani bodež s punokovinskom drškom) datira u sam kraj stupnja Br A₂.²⁵

Od ostalih nalazišta koja ne ulaze u prostor promatrane kulturne regije. U komparativnom smislu pozicioniranja relativno kronološke relacije promatranoga ulomka, svakako se kao važni reperi izdvajaju višeslojna, sustavno istražena nalazišta, Pod kod Bugojna i Varvara kod vrela Rame. Na nalazištu Pod nalazi licenske i keramike ukrašene utiskivanjem dvonitne uzice (*schnur*) pozicioniraju se u kratkotrajnu fazu Pod - A₂, koja korespondira s krajem ranoga i početkom srednjega brončanog doba (Br A₂ - Br B₁).²⁶ Nadalje, na nalazištu Varvara, iako nisu dokumentirani nalazi licenske keramike i keramike ukrašene utiskivanjem dvonitne uzice, od iznimne su važnosti ostali elementi kojima analogije nalazimo na Podu i na nalazištima iz Hercegovine i srednje Dalmacije, a koji se javljaju uz licensku keramiku. Spomenute elemente vežemo za Varvara A₃ fazu, koja se datira u završnu fazu ranog i početak srednjeg brončanog doba (*i. e.* Br A₂ - Br B₁).²⁷ Korisno je spomenuti i podatke s prostora sjeverne Hrvatske. Prema Z. Markoviću, koji je prema nalazima iz zatvorenih arheoloških cjelina izdvojio licensku keramiku kao posebnu kulturnu pojavu na tom prostoru, valovnice ukrašene utiskivanjem dvonitne uzice (*schnur*) tipične su za stupanj -A- klasične licenskokeramičke kulture, koja se datira u mlađi dio ranog brončanog doba (Br A₂).²⁸ Prema navedenim pokazateljima relativno kronološka i kulturna pozicija promatranoga ulomka sasvim je jasno određena. Radi se o vremenu druge polovice ranoga brončanog doba i dijelu početka srednjega brončanog doba. U kulturnom smislu to bi bilo vrijeme faze Sovići, posuške kulture.

---

kulturni sloj u cijelosti pripada Nečajno fazi, pronađen jedan ulomak licenske keramike. No, spomenuti ulomak je pronađen u humusnom površinskom sloju, gdje je mogao dospjeti naknadno. B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 70, T. VIII, 5.

25 BORIVOJ ČOVIĆ - IVAN MAROVIĆ, "Cetinska kultura", u: ALOJZ BENAC (prir.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV., Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1983., str. 207-209, 214, T. XXXIV, 1-6.

26 B. ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1: Rano bronzano doba*, str. 20-21.

27 BORIVOJ ČOVIĆ, "Velika gradina u Varvari - I. dio (slojevi eneolitika, ranog i srednjeg bronzanog doba)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. XXXII., Sarajevo, 1977., str. 57-60.

28 Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 128, T. 7 / B 2, 4-7, T. 8,1, T. 10, 1-4, T. 12, 3.

Na prostoru promatrane kulturne regije ne postoje realne indicije koje bi potvrdile autohton razvoj licenske keramike, stoga se pretpostavlja njezino preuzimanje sa sjevera.²⁹ Veze između ovoga tzv. južnog i sjevernog areala licenske keramike i dalje su predmetom rasprava, a kao glavni problem se nameću mehanizmi i pravci njezina širenja.³⁰ Najizglednije kako je smjer širenja licenske keramike išao preko sjevera. No, problem je nedostatak kontaktnih zona koje bi dodatno podržale navedenu teoriju. Jer osim Poda i Gornje Tuzle³¹ ne postoje nalazišta licenske keramike na prostoru između tzv. južnoga i sjevernoga areala njezina rasprostiranja. Naravno, takvo stanje može biti posljedica slabe istraženosti ranoga i srednjega brončanog doba na prostoru sjeverno od Poda. Isto tako ne bi trebalo zanemariti niti ostale elemente koji idu u prilog postojanju razvijenih kontakata Poda sa sjeverom, s kojima je mogao stići licenski i ornament izveden utiskivanjem dvonitne uzice.³² Svakako, u tom pogledu na važnosti dobivaju nalazišta s prostora Slavonije.³³ Nadalje, problem predstavlja i nedostatak licenske keramike na nalazištima između Poda i južnoga areala rasprostiranja licenske keramike, kao što su Varvara i Privala. Na kojima su dokumentirane višestruke korelacije s južnim arealom rasprostiranja licenske keramike s jedne, i s Podom s druge strane.³⁴ Nažalost, u ovome trenutku nedostaje više pouzdanih podataka uz pomoć kojih bi se sa sigurnošću mogao rekonstruirati točan smjer širenja licenske keramike na jug, s tim kako sjeverni smjer ostaje kao najrealnija opcija.

---

29 BORIVOJ ČOVIĆ, "Regionalne grupe ranog brončanog doba", u: ALOJZ BENAC (prir.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1983., str. 158.

30 K. VINSKI GASPARINI, *nav. dj.*, str. 490; BLAGOJE GOVEDARICA, "Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana", *Djela*, LXVII/7, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1989., str. 167; B. ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1: Rano bronzano doba*, str. 24.

31 BORIVOJ ČOVIĆ, "Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. XV./XVI., Sarajevo, 1961., T. XV, 8.

32 B. ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1: Rano bronzano doba*, str. 24-25.

33 Usp. M. DIZDAR, *nav. dj.*; B. MARIJAN, *nav. dj.*; Z. MARKOVIĆ, *nav. dj.*

34 Usp. B. ČOVIĆ, *Velika gradina u Varvari - I dio (slojevi eneolitika, ranog i srednjeg bronzanog doba)*, str. 57-60; B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 75; B. ČOVIĆ, *Pod kod Bugojna - Naselje bronzanog i željeznog doba u centralnoj Bosni, sv. 1: Rano bronzano doba*, str. 24-25 i d. Kao alternativni pravac širenja licenske keramike prema jugu, pojedini autori pretpostavljaju zapadni smjer. Usp. B. GOVEDARICA, *nav. dj.*, str. 167.

Također, za definiranje prirode i karaktera prodora licenskoga ornamenta na jug, postojeći kontekstualni podatci ne dopuštaju nam stvaranje nekoga solidnijeg interpretativnog modela, jer osim identifikacije same vremenske i prostorne dimenzije licenskog ornamenta, potrebno je identificirati i ostale popratne elemente koji su bili involvirani u proces njegova širenja. Stoga se u ovom trenutku moramo zadovoljiti s konstatacijom kako se radi o stilu ukrašavanja koji se kao jedna ornamentalna atrakcija vrlo brzo proširio, bez konkretnijih kulturnih implikacija.³⁵ Pojavu licenskoga ornamenta u posuškoj kulturi svakako moramo promatrati kao posljedicu procesa horizontalne kulturne interakcije, zahvaljujući kojoj se licenski ornament uspješno uklopio i prilagodio mjesnim formativnim procesima.³⁶

Promatrani ulomak se izdvaja prema činjenici kako se radi o rijetkom primjerku, poznatom u kulturnoj regiji, na kojemu je ornament valovnice izveden višestrukim utiskivanjem dvonitne uzice, a ne otkane vrpce tkanice.³⁷ Uz već iznesene stratigrafske potvrde, pojava ornamenta valovnica, izvedenih u licenskoj tehnici i u tehnici utiskivanja dvonitne uzice, dodatno povezuje ta dva načina ukrašavanja. U tom pogledu osobito su važni podatci s jednoslojnoga nalazišta Trostruka gradina na kojemu se ornament valovnice izvedene u licenskoj tehnici i one izvedene u tehnici utiskivanja dvonitne uzice javljaju jedni uz druge. Na prostoru kulturne regije keramiku ukrašenu licenskom tehnikom i utiskivanjem dvonitne uzice nalazimo unutar različitoga konteksta, od pogrebnoga (gomila), do naseobinskoga (gradine, spilje i tzv. vangradinska naselja koncentriranog i razbijenog tipa).³⁸ Zaključno možemo potvrditi kako analizirani ulomak dodatno upotpunjuje oskudne podatke o bronča-

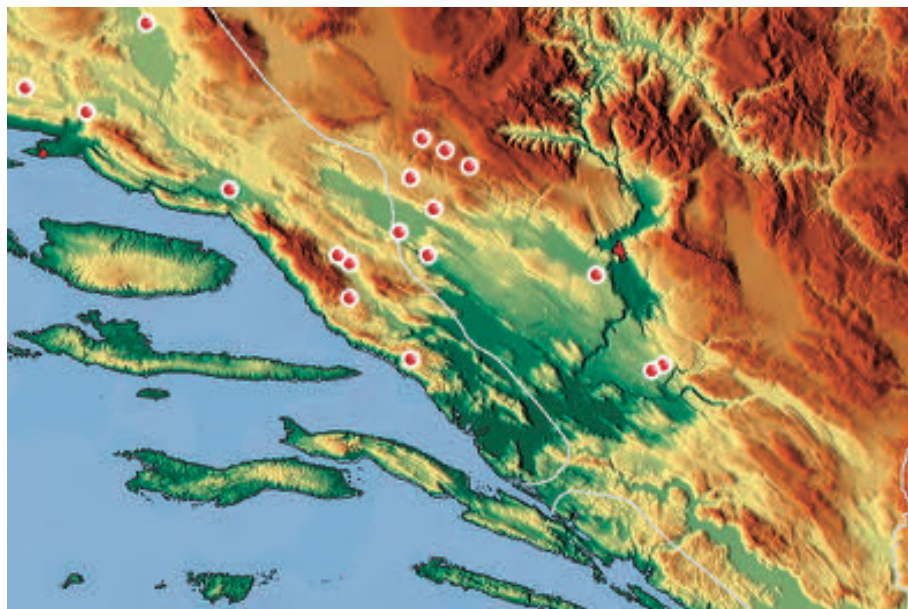
35 B. MARIJAN, *nav. dj.*, str. 111.

36 U prilog tome najviše ide sljedeći podatak. Naime, makroskopskim promatranjem eksternih obilježja keramike posuške kulture posve je jasno kako je licenski ornament apliciran isključivo na proizvode tradicionalne, mjesne keramografije.

37 Valovnice na ulomcima s Trostruke gradine i s položaja Kovačina također su izrađene utiskivanjem dvonitne uzice. Usp. B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", T. X, 5; I. ŠUTA, *nav. dj.*, sl. 6.

38 Usp. B. ČOVIĆ, "Posuška kultura", str. 75; DAMIR KLIŠKIĆ, "Prapovijest na području Dugopolja", u: ANTE GULIN (prir.), *Dugopolje: zbornik radova općine Dugopolje*, sv. 1, Dugopolje - Zagreb, 2001., str. 64, T. III., 6-8; MARINKO TOMASOVIĆ, "Arheološki dokazi života na prostoru Biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka", u: ROMAN OZIMEC (prir.), *Biokovo*, Zagreb - Makarska, 2008., str. 142, T. II, 2; MARINKO TOMASOVIĆ, *Arheološka topografija lijeve strane donjeg toka Cetine*, str. 242, sl. 26, T. I, 4-6; V. KATAVIĆ - A. SUNKO KATAVIĆ - A. DEVLAKHOVIĆ, *nav. dj.*, str. 46, kat. jed. 7; K. MUCIĆ - N. KOVAČEVIĆ BOKARICA, *nav. dj.*, str. 130, kat. jed. 2; I. ŠUTA, *nav. dj.*, str. 11-12, sl. 6.

nom dobu kulturne regije, dok se Majića gradina potencijalno svrstava u red poznatih nalazišta posuške kulture, odnosno njezine Sovići faze.

Karta 3. Nalazišta licenske keramike na prostoru promatrane kulturne regije
(izvor: *Google Maps - Relief Layers*, prilagodio: autor)

The Majic hillfort (Drinovci) - a new finding site of the Litzen ceramics in Herzegovina

Summary

The Majic hillfort (k. 478) is located in Drinovci, the Municipality of Grude. According to documented basic field data, such as natural position, topography and preserved elements of architecture, the hillfort fits into the category of hillforts, which makes one of the more prominent forms of Bronze Age in the East Adriatic cultural region. During reconnaissance of a wide area of the Majic hillfort, in its northern part with isolated artificial plateau a variety of fragments of pottery vessels were found. Most of the collected fragments are atypical, without elements that would serve their accurate cultural and chronological attribution. But one fragment stands out above all by its ornamental characteristics, a vessel neck fragment decorated with impressed complex textile pattern. Its macroscopic analysis shows a decorating technique which includes impression of twisted double cords (newer version of decorating *schmur* technique). The motifs include a combination of corrugated and horizontally laid prints. In the observed cultural region, such decorations are closely related to Litzen technique of decoration. In the analysis of primarily ornamental features of the observed fragments we find its closest analogy to the Posusje culture, precisely its Sovici phase (the site known as a Triple hillfort). Chronologically, it refers to the second half of the Early and the beginning of the Middle Bronze Age (Reinecke: Br. A2 - Br. B1). Further evidence that favors the setting of a relative chronological frame was obtained in the exploration of multilayer sites Pod A2 and Varvara A3. Original basic Litzen decorating technique cannot be verified within the cultural space of the region. It is therefore assumed that it was brought from the north, i.e. from its indigenous space. As the most likely direction of the Litzen decoration spreading to the south is the north-south direction, while we currently do not have enough reliable data on the reconstruction of the mechanisms and the nature of the Litzen decoration spread, due to a find is without stratigraphic confirmation. Thanks to *a priori* its ornamental characteristics, the analyzed fragment is a strong and reliable chronological landmark in the observed cultural region.

Keywords: the Majic hillfort, *litzen* and *schmur* ceramics, the Posusje culture, the Bronze Age, Drinovci, Herzegovina.

RIMSKA CESTA OD VIDA (NARONA) U DOLINI NERETVE DO SELA CICINA - HUM KOD TREBINJA

Željka PANDŽA

Filozofski fakultet
Odjel za arheologiju
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: zpandza@ymail.com

UDK 904:625.7(497.5/6)*652"
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. veljače 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Stanislav VUKOREP

Društvo prijatelja starina "Hutovo"
BIH - 88394 Hutovo
E-pošta: svukorep@hotmail.com

Sažetak

Hodološkim i topografskim radom na terenu detaljno su utvrđene dionice ceste koja je vodila od Vida (Narona) u dolini Neretve do sela Čavaš u Popovu polju u ukupnoj dužini od oko trideset kilometara. Pokraj toga, iako ne detaljno, utvrđene su ostale dionice ceste koja ide od Čavša do Cicine kod Huma, gdje je bilo raskrižje starih putova u više pravaca. Ukupna dužina trase od Vida (Narona) iz doline Neretve do Cicine kod Huma je oko 68 kilometara. Navedena cesta nastavljala je dalje do Trebinja gdje se spajala s itinerarskom cestom (Narona - Epidaur) koja je sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetoga stoljeća potvrđena na terenu.

Ključne riječi: Ilirik, rimska provincija Dalmacija, Rimljani, dolina rijeke Neretve, gradnja cesta, ubikacija rimske ceste, Narona, Doljani, Čavaš u Popovu polju, Hum, dionice ceste, Epidaur.

Uvod

Nakon konačnoga sloma Ilirika, te podjela na provincije, Rimljani su počeli graditi ceste čija je uloga bila da povežu glavni centar provincije Dalmacije Salonu s ostatkom provincije Dalmacije, ali isto tako i s provincijom Panonijom, te tako u početku grade strategijske ceste koje vremenom prerastaju u trgovačke. Neke od magistralnih cesta sagrađene su iz strategijskih razloga kao vojnički putovi a takve su bile ceste koje je izgradio namjesnik provincije Dalmacije, Publije Kornelije Dolabela. Same pripreme i izgradnja osnovnih cestovnih komunikacija u Iliriku započele su još za Augustova života, dok su u nekim oblastima izgrađene i ranije, na primjer u okolini Narone, Salone i Iadera, a možda i u Lici i oko Burnuma. Gradnja se intenzivira pogotovo u vrijeme cara Tiberija i njegova carskoga namjesnika Publija Kornelija Dolabele oko 14. do 20. godine ali je nastavljena i za vrijeme drugih careva, osobito za vladavine cara Klaudija od 41. do 54. godine. Za Dolabelino vrijeme izgrađeno je pet cesta koje su vodile iz Salone prema unutrašnjosti, a prema solinskim natpisima to su ceste: *A colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici, viam Gabinianam ab Salonis Andetrium, a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatum, viam ad Bathinum flumen i ad imum montem Ditionium Ulcirum per millia passuum a Salonis*. Usporedo s gradnjom cesta grade se i naselja, što je jedna od važnijih zadaća Rimljana jer upravo na osnovi komunikacija i naselja koja grade uz njih, učvršćuju vlast u Iliriku nakon velikoga panonskog ustanka 9. godine. Osim toga cilj im je bio da sagrađene komunikacije omoguće što lakši kontakt, trgovinu te iskorištavanje prirodnih resursa kojima je Ilirik bogato obilovao.

1. Izvori i proučavanje rimskih cesta

Za proučavanje komunikacija kao i za poznavanje topografije rimske provincije Dalmacije važno je poznavati neke od izvora, npr.: *Solinske natpise*,¹ *Ptolomejevu Geografiju* i tzv. *itinerarie*, *Itinerarium Antonini*, *Tabulu Peutingerianu*, Ravenatovu Kosmografiju, Gvidovu Geografiju, te neke od antičkih pisaca, Veleja Paterkula, Strabona, Plinija Starijeg, Ptolomeja, te Aurelija Kasiadora.² Osim navedenih antičkih izvora koji su nužni za poznavanje topografije te utvrđivanja antičkih komunika-

1 CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. III., 1873., 3198 a + 3200; 3201 + 3198 b; IVO BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo, 1974., str. 17.

2 ESAD PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 80; I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta...*, str. 19-22; PETAR LISIČAR, "Tabula Peutingeriana i rimski itinerari", u: *Materijali*, 17, Beograd, 1980., str. 10-11.

cija, na prvome mjestu su terenska istraživanja (ispitivanja) s ostacima cesta kao i elementima koji ih prate, a to su "miljokazi, kolotečine, naspipi, ivičnjaci, kaldrme, tragovi mostova, nalazi novca, ostatci naselja i drugih građevina u zoni cesta, nekropole s nadgrobniim spomenicima i natpisima, te beneficijarski i građevinski natpisi".³ Od velike pomoći je i etnološka građa (legende i pripovijetke) vezane za stare putove kao i narodno kazivanje o pojedinim putovima, a koje je značajno jer ukazuje na starinsko podrijetlo neke ceste. To se prvenstveno odnosi na znakovite nazive kojima je stanovništvo nazivalo neki put, npr. Put Crne Kraljice, Stari drum ili Stara kaldrma, Rimski ili Grčki put (iako rjeđe) Kaurski drum ili put, Sekulan i Solarski put, te Veliki put, Stari put, Široki put ili Karavanski put. Osim toga istraživači se na terenu susreću i s nizom problema koji im pokatkad onemogućuju točno utvrđivanje neke rimske ceste. Da bi odredili je li neki stari put koji je i u kasnijim vremenima korišten, rimski ili nije, potrebna je velika opreznost jer bilo kakav zaključak kojega donosi mora biti utemeljen na osnovi relevantnih dokaza a to su "materijalni ostatci ceste, objekti, konfiguracija terena, osnovni pravac ceste te njegov odnos prema usputnim naseljima, te na kraju, sve provjereno epigrafskim, kartografskim i drugim podacima".⁴

2. Naron a antičko doba

Polazište rimske ceste, koja je predmet ovoga rada, jest Naron a navedena cesta prolazila je kroz područje unutrašnjosti provincije Dalmacije (točnije kroz područje istočne Hercegovine). Navedeno područje geografski je pripadalo dijelu agera kolonije Narone (donji tok rijeke Neretve) te dijelom Epidaurskom ageru (dolina Trebišnjice).⁵ Da je dolina Neretve od prapovijesti bila gusto naseljena potvrđuju nam gradine, tumuli kao i brojna arheološka građa, a to se ne mijenja niti za vrijeme antičkoga doba, za što su nam indikatori brojni arheološki lokaliteti na kojima se nalaze tragovi života iz toga razdoblja, te ceste koje Rimljani grade da bi što bolje povezali obalu provincije Dalmacije s unutrašnjošću. Na mjestu današnjega Vida (Naron a) u dolini Neretve u 3. i 2. st. pr. Kr., postojao je lučki emporij s faktorijom grčkih trgovaca, koje vremenom postaje jedno od najznačajnijih lučkih i trgovačkih centara rimske provincije Dal-

3 I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta...*, str. 22; SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, I., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 153.

4 I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta...*, str. 24.

5 IVO BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", u: *Tribunia*, 3, Trebinje, 1977., str. 67.

macije.⁶ U vremenu rimskih pohoda na Ilire Narona je postala središte velikoga peregrinskog sudskog konventa, što znači da je bila administrativno i sudsko središte šire regije.⁷ Pretpostavlja se da je na rang kolonije (*colonia Iulia Narona*) podignuta već u 1. st. pr. Kr. u doba jednoga od pripadnika Julijevske dinastije, najvjerojatnije Cezara.⁸

3. Rimska cesta od Vida do Cicine i njezina važnost

Proučavanjem rimskih cesta na području unutrašnjosti provincije Dalmacije bavili su se brojni znanstvenici. Najzaslužniji su Ballif, Patsch, Pašalić, Sergejevski, Evans, Bojanovski i dr.⁹ Zahvaljujući njihovu radu kroz dolinu Trebišnjice potvrđene su dvije važne komunikacije koje su ovo područje povezivale i s najudaljenijim krajevima Carstva. Prva komunikacija je išla od Akvileje preko Salone, Narone i Drača u Bizantij, te druga koja je polazila iz Epidaura te preko Trebinja vodila do Ljubomira. Navedene ceste su se spajale u Ukšićima,¹⁰ a zabilježene su u antičkim popisima putnih stanica. Prva u Antoninovu itineraru i *Tabuli Peutingeriani*, a druga u *Tabuli Peutingeriani*.¹¹ Trasom jednoga dijela prve komunikacije bavili su se brojni znanstvenici¹² ali će njezin točan smjer od Narone do *Leusiniuma* (Panik) osamdesetih godina dvade-

---

6 BRANIMIR GABRIČEVIĆ, "Narona i Grci", u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup - Metković, 4.-7. listopada 1977., Izdanje HAD-a, Split, 1980., str. 164; IVO BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo, 1988., str. 117-118.

7 Nakon Oktavijanovog ilirskog rata od 35. do 33. pr. Kr. I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, str. 117.

8 NENAD CAMBI, "Antička Narona - Urbanistička topografija i kulturni profil grada", u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup - Metković, 4.-7. listopada 1977., Izdanje HAD-a, Split, 1980., str. 128; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, str. 117.

9 PHILIP BALLIF - CARL PATSCH, *Römische strassen in Bosnien und der Herzegowina*, I., Wien, 1893.; ESAD PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960., str. 4-9, 103-108; DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 17, Sarajevo, 1962., str. 74-109; ARTHUR JOHN EVANS, *Antiquarian Researches in Illyricum* (parts I-II.), London, 1883.; I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta....*, Sarajevo, 1974.

10 I. BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", str. 67-98.

11 IVO BOJANOVSKI, "Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja", u: *Tribunia*, 1, Trebinje, 1977., str. 53.

12 Pregled pretpostavki pogledati kod: E. PAŠALIĆ, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, str. 62-64.

setoga stoljeća utvrditi Bojanovski.¹³ Drugu komunikaciju od Epidaura do Trebinja prvi je opisao Evans, ali će je na terenu utvrditi Sergejevski (vodeći je dalje do Panika).¹⁴

Jedna kraća varijanta ceste od Narone do Trebinja je cesta o kojoj u ovom radu govorimo, a vodi od Narone (današnji Vid kod Metkovića) preko Čavša do Cicine-Huma u blizini Trebinja.¹⁵ Pojedini znanstvenici su zahvaljujući pričama mještana jedan dio ove ceste "naslutili", ali do sada nije bila potvrđena na terenu. Tako je Patsch (po kazivanju mještana Kolojanja) cestu "vodio" od Doljana preko Kljenka, Petrova, Babina dola do Brštanice, gdje je "skreće" u kotlinu Hutova.¹⁶ O postojanju jednoga dijela ove komunikacije govori nam i navod Obrena Đurića Kozića koji je početkom dvadesetoga stoljeća opisao stare putove kroz Popovo.¹⁷ Mještani od sela Doljana do sela Čavša cestu o kojoj pišemo i danas nazivaju Veliki put, dok dio od Čavša do Voza pod Sedlarima (ravnicom Popova polja) Široki put, a nastavak kroz Šumu Velikim putom, odnosno Karavanskim putom.¹⁸ Sve ovo govori u prilog tomu da je navedeni put zasigurno bio prapovijesna te potom rimska cesta, u prvo vrijeme strategijskoga, a poslije i ekonomskoga karaktera. Povezivala je Naronu kao upravno

-
- 13 Godine 1962. Sergejevski je objavio preliminarno izvješće o istraživanjima rimske ceste Narona - *Leusinium*. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Rimska cesta Narona - Leusinium", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1962., str. 711-113, ali će je arheološkim ostacima verificirati i utvrditi tek Bojanovski. IVO BOJANOVSKI, "Rimska cesta Narona - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta", u: *Godišnjak ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja*, 10/8, Sarajevo, 1973., str. 137-187; CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. XVII/4, 2012., str. 224-238.
- 14 Evans je prvi koji je opisao cestu od Cavtata do Trebinja, dok je Sergejevski istraživanja nastavio i do Panika. DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1962., str. 75-81; CIL - *Corpus inscriptionum Latinarum*, vol. XVII/4, 2012., str. 224-238.
- 15 Stanislav Vukorep (odslušao Preddiplomski sveučilišni studij, odjel Arheologija) u vremenu od 2008. do 2014. godine, hodološkim radom, "čitajući teren" utvrdio je rimsku cestu od Vida do Cicine (od 2014. do 2016. godine Željka Pandža i Stanislav Vukorep ponovno su prešli cijelu trasu).
- 16 CARL PATSCH, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope - Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša*. Prijevod Patscheva djela s njemačkoga uradio je dr. Ivica Šarac, a lekturu i prijevode s grčkoga, latinskoga i talijanskoga i talijanskoga Radoslav Dodig, "Hommage: Carl Patsch (1865.-1945.)", u: *Status*, 8, Mostar, 2005./2006., str. 170.
- 17 OBREN ĐURIĆ KOZIĆ, *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, Beograd, 1903., str. 1150-1151. Navodi da je iz "Dubrovnika polazio karavanski put koji je vodio u unutrašnjost preko Brgata do doline Trebišnjice na Bjelin Dolu (Hum) te je odatle išao niz šumu pored sela Krnjevića i Poljica do sela Čavša pa preko Hrasnog silazio u Stolac, Mostar i dalje za Sarajevo".
- 18 Ove nazive smo na terenu dobili od starije populacije stanovništva.

i trgovačko središte s istočnim područjima Hercegovine (šire područje Popova, Lug, Trebinjsku šumu i Trebinje pa sve do Epidaura). Vodila je trasom preko Kolojanja, Hrasna, Popova, Huma i Trebinja do Epidaura te je to najkraća cestovna veza, zapravo najkraći strateški put između Narone i Epidaura, a za razliku od itinerarskih komunikacija nije joj primarni cilj bio povezivati važnije gradove provincije. Nakon provedenih hodoloških i topografskih istraživanja dijela trase i užega pojasa uz trasu, pretpostavljamo da je ovo bila prvenstveno vojna rimska cesta, što je bila njezina primarna uloga. Da je služila kao vojni objekt, u prilog ide i njezin relativno pravolinijski tijek, od Narone do Huma i Trebinja, u smislu najkraćega pravca, u prvom redu zbog konfiguracije terena. Arheološki ostatci ceste, tumuli, gradine, ruševna antička naselja u zoni ceste, depoi novca, nekropole, lokve, čatrnje te kazivanja autohtonoga stanovništva¹⁹ potvrđuju naše pretpostavke. Rimski traseri izbjegavali su veće usjekoje i nasipe gdje je to bilo moguće te su tako trasu ceste prilagođavali reljefu terena. Dio trase išao je ravničarskim dijelom Popova polja, da bi ponovno nastavio kraškim terenom Luga i Trebinjske šume.

Uz putni pravac, koji je predmet ovoga rada, Vid - Cicina nalazi se veći broj gradina. Da su neke od njih korištene i u rimsko doba, ukazuje sitna arheološka građa (gradina u Doljanima, gradina Kolojanj na brdu Zvezdini, Kljenak, Bokića gradina, Basarića gradina, Bukvića gradina, Čavaška gradina, Ivaniš i dr.). Osim gradina od Doljana sve do Popova, nalazimo i velik broj gomila tj. tumula koji potvrđuju važnost ovoga prometnog pravca. Od njih su posebno uočljive limitne gomile-tumuli na prijevojima uz rimsku cestu. Po svemu sudeći, ovaj putni pravac korišten je i u prapovijesno doba jer je Narona u to vrijeme bila razvijen grčki emporij u kojem se uz ostalo, trgovalo i perunikom (iris) kojom je ovo područje obilovalo.²⁰ U vrijeme pacifikacije Ilirika te konačnim

---

19 U arheologiji je dobro poznat fenomen da su uobičajena narodna kazivanja veza na ruševne ostatke iz starijih razdoblja. Priču koju ćemo navesti pripovijedala nam je Mara Šutalo rođ. 1907. godine u Grdijevićima, živi na Zaušlju, u općini Stolac. "Išao čovjek iz Metkovića goneći natovarena konja, pa kad je bio kraj Velike gomile kod Petrova dola ugleda čovjeka koji sjedi kraj puta i grije se uz vatru. Svrati k njemu, pa jami i on jedan ugljen, pa na lulu da pripali duhan. Neće. Jamij drugi, neće. Jamij treći, neće. Pa skinu lulu, te s čibukom onome čovjeku. U taj trenutak puhnu vjetar, svu žeravicu raznese, kad shvatiše da je to 'napast' bila. Onda čovjeku rekoše kada dođe doma - Otiđi bolan tu su ostali dukati, pa jamij (od tog ugljena su postali dukati)." Nedaleko od spomenute gomile pronađena je ostava rimskog novca.

20 MLADEN NIKOLANCI, "Iris Ilyrica", u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković, 4.-7. listopada 1977.*, Izdanje HAD-a, Split, 1980., str. 155-160.

ustrojem rimske vlasti na ovim područjima, cesta je proširena i uređena za kolski promet koji je možda korišten za izvoz drvene građe s ovoga područja. Da bi se drvo dopremilo na rijeku Neretvu, bila je potrebna uređena komunikacija čega su Rimljani itekako bili svjesni, te su stoga ovim pravcem i izgradili navedenu komunikaciju.

4. Opis dionica pronađene rimske ceste

Jedna od najtežih, točnije, najzahtjevnijih dionica na cijeloj trasi rimske ceste Vid (Narona) - Doljani - Čavaš - Cicina je izlaz iz Doljana na brdo Popinu i dionica koja vodi od sela Kljenak do Petrova dola (Kolojanj)²¹ jer je morala svladati uspon uz brdo Zvezdinu. Polazište joj je u Naroni a već od Doljana ide brdskim dijelom do Čavša u Popovu polju, te brdsko-kraškim terenom kroz Lug i Šumu trebinjsku.

Cesta dalje ide relativno ravnim ali valovitim terenom preko Hrasna do podnožja brda Vlaka u Gornjem Hrasnu, gdje se dužim usponom penje Voznicom uz Pelinov brijeg na Čavašku gradinu²² odakle se niz brdo Zmijanje spušta u selo Čavaš u Popovu,²³ gdje je režim voda u antičko doba vjerojatno bio povoljniji pa se cesta spustila u polje. Od sela Čavša trasa ceste ide prema Orašju poljskim pravcem kao Široki put do granice Luga, odakle nastavlja kao Veliki put do brda Hum kojega obilazi s istočne strane te ide do sela Cicine.

Poradi preglednosti čitavu komunikaciju od Vida do Cicine podijelili smo u osam dionica:

1. *Dionica Vid - Doljani (Raičeva vala)*
2. *Dionica Doljani (Dubine) - Kljenak*
3. *Dionica Kljenak - Petrov dol*
4. *Dionica Petrov dol - Grbušina lokva*

---

21 Kod Petrova dola u zaleđu Kolojanja pronađeni su ostatci temelja nekoga antičkog objekta (Crkvina) s nalazima crijepa i fragmenata keramike. S ovoga lokaliteta potječu i dvije kamene ploče; jedna rustična s motivom kola koja je prenesena u Lapidarij pred Zavičajnu kuću "Hutovo", a druga u Gornje Hrasno (nalazila se kod crkve sv. Jovana). Možda je upravo to prva putna stanica koju će pučanstvo kasnije nazivati Crkvina.

22 Na prijevoju Pelinov brijeg, gdje trasa izlazi na prijevoj između gomila (po dvije s obje strane trase), uočavaju se i temelji kružne građevine.

23 Toponim Čavaš značio bi: zavoj, čvorište, lom terena a dovodi se u vezu s roman-skim riječima.

5. *Dionica Grbušina lokva - Grahovište (Gornje Hrasno)*

6. *Dionica Grahovište - selo Čavaš*

7. *Dionica Čavaš - Most pod selom Sedlari*

8. *Dionica Most pod Sedlarima - Cicina kod Huma*

4.1. Dionica Vid (Narona) - Doljani (Raičeva vala)

Da je od današnjega Vida (Narona) pa preko Metkovića i Doljana prolazila rimska cesta, potvrđuju nam arheološka nalazišta na tom području, topografija te hodološki rad na terenu. Cesta je išla preko Ereševih bara u podnožju Vida prema Metkovićima, gdje su kod željezničkoga kolodvora u vinogradu Ante Gluščevića i Mihovila Omana, pronađeni ostatci zidina i mnoštvo ulomaka crijeva.

Sl. 1. Panorama Vida (foto: Ž. Pandža)

Na osnovi toga pretpostavlja se da je tu u antičko doba postojala ciglana. Također se i u susjednim vinogradima i njivama naišlo na ulomke opeke te građevnoga materijala, pa C. Patsch smatra da je tu postojalo značajnije naselje.²⁴

Od prijelaza preko Neretve prema selu Doljani cestu je dijelom poklopio asfaltni put (do benzinske postaje Doljani). Zatim nastavlja preko doljanskoga polja kroz selo Doljani do Lazetina, odakle ide

---

24 CARL PATSCH, *Povijest i topografija Narone*, Metković, 1996., str. 19.

Sl. 2. Cesta od Vida prema Metkoviću (foto: Ž. Pandža)

Sl. 3. Mjesto na kojem se nalazila rimska ciglana (foto: Ž. Pandža)

Sl. 4. Udolina ispod Kljenka-Lazetine (foto: Ž. Pandža)

Sl. 5. Ostatci rimske ceste u širini od 4 m ispod brda Šibenica
(foto: Ž. Pandža)

Raičevom valom prema Brstinovim ledinama, te dalje uz brdo nastavljajući prema Kljenku.²⁵

4.2. Dionica Doljani (Dubine) - Kljenak

Dionica Doljani²⁶ (Dubine) - Kljenak je naše drugo pretpostavljeno polazište ove ceste zbog zanimljivoga lokaliteta Dubine u podnožju Do-

---

25 Mještani Doljana Milenko Oršulić (rođ. 1953.) kazao nam je da je prije gradnje seoskoga puta prema Lazetini, postojao konjski put. Obilazeći taj dio naišli smo na cestu do pod brdo Šibenicu, obraslu raslinjem, širine 4 m.

26 U Doljanima je registrirano rimsko naselje s ostacima urbane arhitekture (prostorije s mozaicima) kao i građevni materijal. Osim toga pronađen je nadgrobni

ljanske gradine²⁷ gdje su pronađeni ulomci amfora, pitosa i drugoga arheološkog materijala. Lokalitet je zabilježen kao prapovijesno i rimsko nalazište.²⁸ Pronađeni nalazi upućuju da se radi o antičkom skladištu, odakle se možda vršio transport roba prema unutrašnjosti, na istok.²⁹ Također, na padinama Doljanske gradine nalazimo ostatke prapovijesne keramike, rimske keramike i opeke.³⁰ Na brdu Popina uz koji izlazi trasa rimske ceste, također je evidentirano rimsko naselje.³¹ Ne treba zanemariti ni izlazak (u kasnijoj fazi) sa spomenute ceste Narona - Višići od Bulumovih kuća, koje su udaljene nekoliko stotina metara od lokaliteta Dubine.³²

Stara cesta (kako je mještani Dračeva i danas nazivaju) ide stranom brda Popina (gdje ju je preklopila makadamska cesta građena krajem 19. stoljeća za potrebe izgradnje željezničke pruge Gabela - Dubrovnik), do pod Gomile³³ na brdu Popina. Pod Gomilama trasa Stare ceste (rimske ceste), skreće desno te prolazi između Gomila³⁴ gdje se vidi očuvana tlaka ceste, odakle skreće ulijevo, te u ravnoj liniji izlazi na visoravan kod Ristina greba.

---

spomenik (*D. M. s. Pulcra et Ursus par(entes) Viperino filio pientissimo pos(uerunt) b(ene) m(erenti) sib(i) et suis.*), CARL PATSCH, "Pseudo-Skylaxovo jezero", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1906., str. 388; SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 322.

- 27 Parcela je po ZKI navedena kao Doljani - Dubine i Podovi - Bašta, površine 470 m².
- 28 SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 322; IVANKA MILIČEVIĆ-CAPEK, "Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine (preliminarno izvješće)", u: *Hercegovina*, 18 (10), Mostar, 2004., str. 220-221.
- 29 I. MILIČEVIĆ-CAPEK, "Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine (preliminarno izvješće)", str. 222.
- 30 SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 322; I. MILIČEVIĆ-CAPEK, "Slučajno arheološko nalazište u Doljanima kod Čapljine (preliminarno izvješće)", str. 222.
- 31 SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 333.
- 32 Upravo od lokaliteta Dubine iz Doljana do Brštanice dijelom po staroj trasi izgrađena je krajem 19. st. makadamska cesta za prijevoz materijala potrebnoga za izgradnju željezničke pruge. Trasa makadamske ceste s Kljenka produžava dalje te obilaznom stranom brda Zvezdina izlazi na Kolojanj i dalje na Brštanicu. Ispod samoga podnožja brda Zvezdina (Orlov kuk) vidljive su dvije trase, makadamska cesta. Jedan put (konjski) ide na zaseok Brstine i dalje u Pologošu. Kaldrama turskoga puta uočava se i ispod sela Kolojanj, također ispod makadamske ceste.
- 33 Makadamska cesta na prijevoju kod Gomila izlazi kroz usjek te skreće lijevo i ide iznad *Stare ceste* i prije Ristina greba ponovno se spaja s Rimskom cestom.
- 34 Gomila desno od puta promjera je 24 m. Oba tumula su oštećena, vjerojatno je kamen s njih upotrijebljen za makadamsku cestu.

Sl. 6. Današnja cesta koja poklapa rimsku, a koja izlazi na visoravan kod Ristina greba
(foto: S. Vukorep)

Na ovoj dionici cesta je široka oko 4-5 m s podzidom i očuvanim ivičnjacima. Makadamska cesta na prijevoju kod Gomila izlazi kroz usjek te skreće ulijevo i ide iznad *Stare ceste* te prije Ristina greba ponovno se spaja s rimskom cestom. Pokraj Ristina greba produžava ravninom Milkove drage gdje je *Staru cestu*, širine oko 6 m, prekrila makadamska cesta koja obilazi Bubrešku valu, a trasa rimske ceste pruža se u ravnoj liniji, te spušta niz uvalu (širina trase 6 m). U uvali su sačuvani ivičnjaci i podzid. Vjerojatno je u kasnije doba cesta u uvalu silazila u krivini gdje se također uočavaju ivičnjaci.

Izlazeći iz uvale, cesta blago skreće desno i ponovno se spaja s makadamskom cestom, te u ravnoj liniji produžava do uvale Lakat (gdje se s lijeve strane uz samu trasu nalazi markirani tumul). Pokraj tumula cesta se spušta u uvalu Lakat, te se pokraj kraćeg dola savija uz blažu strminu, praveći duplu krivinu širine 3 m, potom izlazi na pravac koji je ograđen starim zidinama (pučanstvo za ovako ograđen put kaže Ulica).

Sl. 7. Lokalitet Gomile (foto: S. Vukorep)

Sl. 8. Dio stare ceste kod Gomila (foto: S. Vukorep)

Makadamska cesta obilazi uvalu Lakat i spaja se sa *Starom cestom* na ulazu u Ulicu. Poklopljena makadamskom cestom trasa rimskoga puta nastavlja još nekoliko kilometara u smjeru naselja Kljenak. Uz ovu dio-nicu ceste nalazi se stara lokva, gotovo napunjena nanosima zemlje, dok je u selu Kljenak vidljivo nekoliko čatrnja.

Sl. 9 i 10. Ostaci rimske ceste prema Kljenku (foto: S. Vukorep)

Odvojak za Sjekose

Od Ristina greba odvaja se konjski put niz uvalu Lakat u Sjekose. Drugi krak s rimskoga puta za Sjekose nalazi se u smjeru Pivnica te potom ide niz uvalu Lakat u Sjekose gdje je registrirano antičko nalazište. Od bivšega kolodvora u Sjekosama pruža se dobro sačuvan konjski put koji stranom brda Zvezdina izlazi na visoravan, te na Raskrsnice kod Petrova dola.

4.3. Dionica Kljenak - Petrov dol

Cesta o kojoj govorimo prolazila je kroz današnje selo Kljenak te je nastavljala preko Dola kraj nekropole stećaka i hvatala se brda Zvezdina³⁵ (sjevernom stranom Zvezdine što je vidljivo na karti iz 1884. godine).³⁶ Potom se cesta u ravnoj liniji uspinje valovitim terenom ponad uvala i nagibom što ga je mogao svladati konj koji bira najpovoljniji smjer kretanja. Pred samim izlazom na zaravan Babina dola, cesta blago skreće desno uz manji uspon, te se ponovno savija prema Bahtijevu dolu.³⁷

Na navedenoj dionici, pronašli smo trasu te mjestimice očuvane ivičnjake. Cesta dalje nastavlja ravno te izlazi na Raskrsnice kod Petrova dola. Na spomenutoj karti cesta je ucrtana kao staza. Istu trasu puta od Doljana preko Kljenka do Petrova dola spominje i C. Patsch.³⁸ Sa Raskrsnica od Petrova dola odvaja se dobro sačuvan konjski put niz valu prema Sjekosama.³⁹

---

35 Put pod Zvezdinom nosi naziv Stari put, kojim je na mazgama gonjena sol iz Gabele. Navedeni podatak ispričao nam je Ljubo Pažin, koji je Starim putom na konju gonio drva. Njegov sin Tomislav, dobar poznavalac ovoga terena, bio nam je od velike pomoći na terenu, pa im ovom prigodom zahvaljujemo. Da je cesta išla uz brdo Zvezdinu potvrdio nam je i Franjo Menalo, koji je o toj cesti slušao od starijih mještana.

36 Karta M - 1: 6. 250 iz katastra općine Čapljina. Ovom prigodom zahvaljujemo geometru Vinki Pavlović.

37 Na cesti uza Zvezdinu pod Bahtijevim dolom nalazi se velik broj gomila.

38 "Pričali su nam na Kolojanju da je od Doljana na Neretvi, jugoistočno od Narone, vodio jedan stari put kroz usjek Kljenak, preko predjela Glušci, do Petrova dola i Babina dola, pokraj nalazišta blaga, zatim dalje preko Opuća, Brštanice i preko dubokog procjepa Prijedora u kotlinu Hutovo." CARL PATSCH, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope...*, str. 170.

39 Da je iz sela Sjekosa išao Veliki put kazala nam je Kata Krešić, rod. Ivanković (1930.), živi u Sjekosama. Posjedovna granica sela Sjekosa je do Velikoga puta koji je također i dijelom granica između općina Čapljine i Neuma.

Sl. 11. Sjeverni dio brda Zvezdine (gdje je uočljiva trasa ceste koja se koso diže do Petrova dola) (foto: S. Vukorep)

4.4. Dionica Petrov dol - Grbušina lokva

Dužina ove dionice je 5,8 km. Od Crkvine kod Petrova dola cesta između dva limitna tumula – gomile⁴⁰ izlazi na plato Hrasna, te potom u ravnoj liniji nastavlja kraškom ravninom Babina dola gdje je vidljiv planum stare trase vješto priljubljen reljefu terena.⁴¹ Trasa je djelomično uništena izgradnjom novije ceste do podnožja Zelenikove glavice u Babinu dolu. Zbog pogodna terena *vlak*a ceste vjerojatno nije imala izgra-

---

40 Jedan od najvećih tumula nalazio se kod Grbušine lokve. U podnožju tumula otvoren je prapovijesni grob. Bitno je spomenuti također i Veliku Božićnu gomilu te Sirnu gomilu koja se nalazila uz put koji od Grbušine lokve vodi niz Mlinsko brdo u Svitavu (zanimljivo je da i C. Patsch pretpostavlja da ocrtavaju liniju nekog starog puta). Osim ovih registrirao je gomilu na predjelu Miškova brda. Potrebno je spomenuti i gomilu-tumul uz samu cestu na prijevoju, odakle ide priključni put prema kući Vlahe Njavre u Međuljuće.

41 Ruža Jurković Zekić (1924.) rođena na Babinu dolu, kazala je da su stariji ljudi pričali da je niz Hrasno preko Babina dola za Metković išao Stari (Veliki) put.

Sl. 12 i 13. Ostaci ceste preko Babina dola (foto: S. Vukorep)

đen nasip niti usjek. Da je navedena cesta išla ovim pravcem, potvrđuje rimski novac pronađen na Babinom dolu nedaleko od same dionice.⁴²

Na jednom dijelu dionice preko Babina dola odvajao se krak ceste Opućem, potom je kroz Cerov klanac iznad sela Brštanice, te niz Rogove i Mramor vodio prema Hutovu, gdje se spajao s komunikacijom Ston - Stolac.

---

42 Na parceli Vidoja Jurkovića u Babinu dolu pastiri su poslije kiše nalazili bakreni novac. Na istomu mjestu u rujnu 1899. godine pronađena je ostava s novcem koja se sastojala isključivo od sestercija. Na mjestu pronalaska nisu pronađeni ostaci građevine niti naselja. Najmlađi poznati novčić datira u vrijeme Komoda (Cohen, 508, br. 30. iz godine 186.). Zemaljski muzej iz Sarajeva otkupio je 32 novčića, dok je preostali dio privatno rasprodan. C. PATSCH, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope...*, str. 170.

Sl. 14. Stara cisterna (čatrnja) na Brštanici. Desno od čatrnje uza zid groblja nalaze se ostatci rimske građevine (foto: S. Vukorep)

Patsch je ovaj pravac označio kao dionicu ceste *Tilurium - Scodra* preko Hutova⁴³ a koji je doveden u pitanje pronalaskom miljokaza cara Tita u Prudu.⁴⁴ Na ovaj putni pravac u selu Mramoru izlazi put koji ide iz sela Brštanice (od crkve sv. Ante). Uza samu dionicu, na lokalitetu Špadnji greb - Bekanova dubrava nalazi se manja nekropola stećaka.⁴⁵

Preko Koštrenice niz Kobilju prodo u blagom padu dionica se spušta na Zidak odakle se odvaja za selo Brštanicu.⁴⁶ Iako zarasla u vegetaciju,

---

43 *Isto*.

Napomena: Patschu nisu ukazali na nastavak dionice uz Hrasno i Popovo, pa ga je to ponukalo da skrene cestu prema Hutovu. Što ne znači da nije i preko Hutova išla cesta, ali za Slano. U ovoj studiji C. Patsch nije uklopio područje Gornjega Hrasna pa tako nije ni vidio nastavak ceste za Popovo ovim pravcem.

44 CARL PATSCH, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Metković, 1997., str. 28; I. BOJANOVSKI, "Rimska cesta Naroni - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta", str. 137.

45 Odavde se odvaja pješačka staza prema i ispod Baraka, prelazi željezničku prugu i produžava na Kozaricu.

46 Nekoliko stotina metara od Barake kuda prolazi trasa, te iznad željezničke stanice Hrasno prema Hutovu, nalazilo se rimsko naselje Kućine, preko kojega je prešla trasa željezničke pruge te uništila naselje. "Prigodom gradnje pruge, temelji zidi-

cesta je uočljiva, pruža se te spušta na zaravan i ide prema Baraci (željeznički stambeni objekt), gdje je na Rampi presijeca bivša trasa željezničke pruge. Potom cesta nastavlja prema zaseoku Kozarici, gdje je prati nekoliko tumula.

Od željezničke pruge (Rampe) dionica ceste obrasla je vegetacijom (prema izjavi mještana bila je široka oko 4 m), ide desno vlakom, pa iznad Šturalovih kuća, Mejdana na Kozarici, Maslačevinom ograđen starim zidinama između Sirnog i Općenog dola⁴⁷ izlazi na sadašnju trasu asfaltnoga puta i istom trasom ide do Grbušine lokve.⁴⁸

Šturalov put za Dašnicu

Pokraj Velike gomile (uništene izgradnjom suvremene komunikacije) na platou Grbušine lokve odvajali su se putovi za Svitavu niz Mlinsko brdo, Šturalov put preko Isjeka⁴⁹ koji je izlazio na Dašnicu, te dalje nastavljao za Stolac.

4.5. Dionica Grbušina lokva - Grahovište (Gornje Hrasno)

Put od Grbušine lokve do Grahovišta (crkva sv. Nikole) u Gornjem Hrasnu mještani nazivaju *Veliki put*. Na Cerovici (Maslaći) nekoliko stotina metara jugoistočno od trase, pronađen je brončani novčić Konstantina II.⁵⁰ Od Grbušine lokve cesta se blago penje (ispod gradina) prema Obaljenom groblju. Također, i ovu dionicu mještani nazivaju *Veliki put*, a ograđen je starim zidovima dolaskom austrougarske uprave.⁵¹ Dionica rimske ceste presijecala je groblje na kome se nalazi nekropola stećaka. Potom je u ravnoj liniji nastavljala preko Vlake, te vodila iznad asfaltne ceste do prijevoja kod skretanja prema kući Vlahe Njavre u Međuljuću.

---

na tu su poslužili kao kamenolom." C. PATSCH, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope...*, str. 174. Uz istočni zid katoličkoga groblja na Brštanici nalaze se temelji manjeg antičkog objekta (koji je neregistriran).

47 Vlasništvo obitelji Maslač.

48 Kod Grbušine lokve bio je Veliki tumul - gomila, jedan od najvećih na ovom prostoru.

49 Na brdu Isjek postoji gomila i vidikovac s kojega se vidi Narona (Vid) i more. Dio brda Isjeka od gomile prema Svitavi nosi naziv Osoje, a sunčana strana Mosor obrastao je u drvo zeleniku.

50 C. PATSCH, *Prilozi za etnologiju jugoistočne Evrope...*, str. 174.

51 Janja Raguž-Rogonjić (1876.-1966., rođena u Podkuli, Gornje Hrasno) pamtila je vrijeme kada nigdje nije bilo međe - zida u Hrasnu, nego tek nešto na Kolojanju i u Papčevoj vinogradini u Gornjem Hrasnu. Ni Veliki put u tom razdoblju nije bio ograđen.

Ovaj dio stare trase zarastao je u vegetaciju a današnju cestu prati u razmaku oko pedeset metara. Nedaleko od groblja s desne strane ceste nalazio se tumul koji je devastiran i raznesen, kao i dio trase preko Vlaka (prilikom izgradnje asfaltne ceste). Drugi tumul, zarastao u vegetaciju, također s desne strane ceste, nalazi se oko stotinjak metara dalje u Njavrinoj ogradi.⁵² Na ovaj dio rimske ceste od Obaljenoga groblja do

Sl. 15 i 16. Obaljeno groblje i ostatak Velikoga puta kroz Njavrine ograde ispod Osječenice (foto: S. Vukorep)

---

52 Na devastiranom tumulu, uočavaju se vrata - ulaz, kao da je bila zidana građevina ili zidana grobnica. Nalazi se na oko pedeset metara od asfaltne ceste u Njavrinoj ogradi prema Osječenici.

skretanja za Osječenicu (kojeg nije preklopila makadamska cesta) ukazao nam je jedan od mještana.⁵³

Cestu presijeca skretanje za Osječenicu a ograđena je zidovima. Nasuprot skretanju na Osječenicu nalazi se Raičeva lokva (ili Kaočina).⁵⁴ Trasu ceste od raskrižja u Međuljuću do Toplice mještani zovu *Donji put*, *Veliki put ili cesta*. Na dionici Međuljuće - Raskrsnica - Toplice, u blizini Hrasna nađene su spurile.⁵⁵

Sl. 17. Dio trase Velikoga puta
od skretanja Međuljuće prema Toplici (foto: Ž. Pandža)

-
- 53 Branko Njavro iz Osječnice (1948.) kojemu je otac Marijan (1910.?) pričao i pokazao staru trasu kroz njihovu ogradu. Također mu je baka Cvija (rođ. 188? u Podkuli, Gornje Hrasno, udala se 1907. na Osječenicu, Donje Hrasno) pričala da je ispod Osječenice išla stara cesta od Popova prema Brštanici i Metkoviću, te da su tim putem išli karavani.
- 54 Na najvišoj koti ove dionice iznad Međuljuća (kod skretanja prema kući Vlahе Njavre) bio je tumul koji je uništen u Domovinskoj ratu. Mještаниn (Vide Vidika Raguž-Čolić) kazao nam je da je "Austrija 1903./1904. godine od Međuljuća prema Toplici i Gornjem Hrasnu po nekom *Starom putu* izgradila makadamsku cestu".
- 55 Podatak nam je dao Ivan Krešić Radin rođen 1936. godine, koji se prisjeća čudnih usjeka na toj cesti (po opisu radi se vjerojatno o spurilama).

Na ovoj dionici mjestimice su sačuvani ivičnjaci koji nisu uzidani u stari zid kojim je ograđena cesta do Toplice.⁵⁶ Gradina Meteriz nalazi se s lijeve strane u zoni ceste u Krešića brdu. Iznad Krešića kuća u Međuljuću, asfaltni put skreće lijevo te kroz Vinine i Crnoglav izlazi na Stolove i dalje za Stolac. Sa Stolova se odvaja također asfaltni put prema selu Rabrani i kod Stare čatrnje izlazi na trasu rimske ceste.

Rimska cesta (Veliki put) prolazila je kroz nekropolu i staro groblje na Toplici koje se u novije vrijeme proširilo preko trase, pa se cesta ovdje kratko gubi, da bi potom iza groblja nastavila ispod gradine Stražnica i nekoliko tumula kroz Obradovića razdolje.⁵⁷ U blizini čatrnje na Tucakovića razdolju ispod sela Rabrane⁵⁸ (stotinjak metara desno od postojećega asfaltnog puta), stara trasa ceste zarasla je u vegetaciju⁵⁹ i dijelom je uništena obradivim površinama. S toga mjesta u ravnoj liniji vodi kroz Dubravu i ograde Klačine.

U Klačinama, nedaleko od stare trase, nalazi se nekoliko tumula kao i lokva Donja Brestica te njive Lupežnice. Sadašnja trasa ceste krivuda, a trasa Velikoga puta išla je u smjeru Grahovišta.

Križanje na Toplici

Na Toplici se nalazi križanje s pravcem Glumina – Svitava. Ovaj put vodio je kroz Dašnicu i niz uvalu Sin do silazio u Svitavu. Na prijevoju uza stari konjski put, koji vodi od zaseoka Međuljuće prema Dašnici, nalazi se gomila Poluđelica (koja je nekada bila obzidana kamenim

---

56 Na Toplici se nalazi nekropola stećaka kao i prastara lokva Toplice. Suženje ceste pred Toplicom nastalo je kada je austrijski nasip "izlokala voda" (Austrija je 1903./1904. po nekom starom putu izgradila makadamsku cestu).

57 Pred samim Razdoljem uz cestu nalaze se tri tumula u nizu. Na trećem je pronađeno ulomaka keramike. Tumul je prezidan na slovo T ogradnim zidovima. Također, s lijeve strane ceste nalazi se još jedan tumul. U blizini ceste nalazi se i stara lokva Trnovac.

58 Gomila kod Stare čatrnje pod selom Rabrani obilježavala je križanje putova kao i Zborna gomila na Grahovištu.

59 Uočili smo na karti isprekidane crte od Tucakovića razdolja do Papčeve vinarine, pa smo pretpostavili da je to ostatak trase rimskoga puta, koga je neki austrijski geometar ucrtao po kazivanju nekog starijeg mještana. Potražili smo nekoga od sadašnjih stanovnika Potkule tko bi nam mogao to potvrditi. Kada smo pitali Vidu Vidiku Raguža-Čolića za staru trasu, nije mu bilo poznato, ali kada smo napomenuli trasu kroz Grabovine, rekao nam je sljedeće: "Ima nešto za što sam se stalno pitao što je, je li to mogao biti neki stari put."

Sl. 18. Ostaci ceste od Tucakovića razdolja do Papčeve vinogradine (foto: S. Vukorep)

Sl. 19. Panorama Hrasna s putnim pravcem prema Grahovištu (foto: S. Vukorep)

prstenovima).⁶⁰ Jedan krak ceste (to jest, konjski put) s Toplice za Gluminu ide ravnim terenom Grabovina pokraj dviju gomila i preko prijevoja Prisjeka gdje se nalazi gomila, te vodi u selo Gluminu i dalje preko Popova ili Okladnice - Hutovo, prema Slanome i Stonu. Od stare čatrnje na Bjelinovu brijegu preko Prkačinove Dubrave na Siječja gdje se odvaja put za Previš i konjski put iz Glumine, skreće prema Vučjim kamenicama i crkvi u Donjem Hrasnu.

Od Razdolja ispod sela Rabrani, trasa nastavlja dalje kroz Grabovine, a zidanjem ograde izbačena je izvan nje, pa je sadašnji asfaltni put treća trasa kroz Gornje Hrasno do Grahovišta. Na Grahovištu siječe put od Konjskog (Popova) za Stolac, a drugi iz Glumine koji Podgradinjem skreće lijevo prema Zornoj gomili. Prolaz pokraj gomile siječe asfaltnu cestu te pokraj Staroga groblja koje je zaraslo u draču i grabovinu, spaja se prije Gaja s putom koji vodi iz Popova, uz Konjsko pa preko Kozarice i Udore za Stolac.

Jugoistočno od trase na prostoru od sela Vlake prema Pobrđu nalaze se tri gradine, Žarkovića, Bukvića i Knežića gradina. Najdominantnija je Knežića gradina s koje se mogla nadgledati cesta i raskrižje na Grahovištu, kao i uspon uz Voznik i Vlaku.⁶¹

Križanje Grahovište (Elezovići)

U Grahovištu se odvaja krak ceste koji ide pokraj lokve u Vinogradinama (od lokve se odvaja jedan put za Podgradinje i Pobrđe) i čatrnje Balinuše, te preko prijevoja Meteriz. Potom nastavlja nešto niže od Pijevića gradine i niz Konjsko, gdje se ispod sadašnje asfaltna ceste nadzire trasa staroga puta. Trasa je bila omeđena ivičnjacima koji su i danas donekle

---

60 Parcela *Brdo* na kojoj se nalazi tumul vlasništvo je Nikole (Nišole) Krešića Adamova. Tumul Poluđelica nalazi se na *Brdu* prema Dašnici, to jest, na samom prijevoju brda, nedaleko od staroga puta koji je vodio iz Međuljuća pokraj Krešića (Špičića) kuća za Dašnicu i dalje prema Stocu. Visine je oko 2,5 m i promjera 24 m. Prema konstrukciji koja je jedinstvena na ovom području ali i po veličini, vjerojatno je bio "Kneževski grob". Postavljenim položajem vjerojatno je grobni tumul vladara s Bokića gradine koja se izdiže nekoliko stotina metara sjevernije. Bio je obzidan kamenim prstenovima koji su nažalost dignuti a kamen je ugrađen u suhozidni dvostruki zid kojim je ograđen posjed. Dio konstrukcije prstenova i sada se uočava na tumulu. Po sjevernom obodu tumula ozidan je spomenuti kameni zid koji sa sjeverne strane uokviruje tumul.

61 Na vrhu gradine te na padinama, pronalazilo se ulomaka keramike. Prve generacije učenika (krajem 19. st. iz škole u Gornjem Hrasnu), pričali su da ih je učitelj vodio na ovu gradinu da mu skupljaju arheološke nalaze: keramiku, kamene kugle, a nalazili su i metalnih predmeta.

vidljivi. Od Konjskoga cesta se spušta u Popovo polje, odnosno preko polja u Velju Među ili prema Morašnici, odakle preko Trebimlje (kod Ravna u Popovu polju)⁶² vodi za Slano.

Drugi pravac ide preko Kozarice za Stolac, a od zaselka Gaj odvaja se konjski put preko Rujeva dola za Čavaš, te za Bančiče i dalje za Ljubinje. Ispod Grahovišta (negdje kod Doma) nalazi se zanimljiv lokalitet Banovina, na kome rimsku cestu presijeca konjski put iz Glumine⁶³ koji u Medanovini izlazi na trasu konjskog puta Popovo - Stolac.

4.6. Dionica Grahovište - selo Čavaš

Iz sela Grahovišta cesta ide uz uspon Voznik,⁶⁴ te pokraj zaseoka Mahala (Elezovina) izlazi na zaravan do manje uvale. Kasnija trasa kroz uvalu pravi obilaznicu prilagođenu konjskim karavanima. Iz uvale, uz kraći strmi uspon izlazi na brdo Vlaku, ispod Orlova kuka.

Sl. 20. Trasa ceste uz Voznik (foto: S. Vukorep)

62 I. BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", str. 82-86. Na ovom lokalitetu 1925. godine pronađen je nadgrobni spomenik u obliku stele koji se datira u 2. st. Na istom mjestu (parcela M. Kriste) pronađeni su ostatci rimskoga naselja (zidovi, zidana grobnica kojoj je već spomenuta stela služila kao poklopac, rimski građevni materijal i dr.) Vrijednost ovoga spomenika je što se na njemu prvi put spominje municipij Diluntum (kojega autor smješta u Stolac) koji je bio upravni centar kojem je pripadala i Trebimlja. Na spomeniku se spominje dekurion municipija Diluntuma P. Aplije Plaso koji je pripadao staležu domaće gradske elite a koji je u Trebimlji imao imanje.

63 Na izlazu iz sela Glumine, prema Herovinama, zanimljiv je toponim Zidak (ukazuju na postojanje zida što je asocijativno za grad).

64 Pod ovim imenom mještani poznaju dijelove ceste u planinskim područjima.

Sl. 21. Crkva sv. Nikole u Gornjem Hrasnu i plato Hrasna
(foto: S. Vukorep)

Trasa rimske ceste ograđena je i sužena starim zidovima (ulica), širine 3,5 m. Uz Pelinov brijeg ide do izlaza na prijevoj (sedlo) kod Miloševića tora. Na samom kraju gdje trasa izlazi na prijevoj, granica je između općine Neum i Ravno. Također i na navedenoj dionici, uza samu trasu, nalaze se gomile, a nekoliko njih je u nizu.⁶⁵

Desno od trase vidljivi su temelji nekog kružnog objekta, dok se s lijeve strane nalazi Miloševića torina, također, zanimljiv kružni objekt. Na zaravni prijevoja ispod Miloševića tora i čatrnje, u kraškom terenu dobro se uočava tlaka ceste ukopana u teren. Hodajući nekoliko stotina metara po visoravni, počinje se blago spuštati niza Zmijanje (pokraj prastare lokve)⁶⁶ te prema selu Čavaš.⁶⁷ Dužina ove dionice je 4,5 km.⁶⁸

---

65 Na izlazu Pelinov brijeg (prijevoj prema selu Čavaš) trasa prolazi između limitnih tumula - gomila koji su možda služili kao granica između općina Neum i Stolac (nekada u prapovijesti možda i granica između Plereja i Daorsa).

66 Kod mještana je sačuvana predaja da su lokvu gradili Grci koja nikada ne presušuje, te je bila važno pojilo uz ovu cestu. Trasu ceste od Miloševića tora do lokve obišli smo sa Slavkom Katićem i Davorom Bulićem, fotografom iz Neuma.

67 Trasa ceste od lokve do sela Čavaš minirana je u Domovinskome ratu pa ju je rizično obići (nalazi se na crti razgraničenja). Kako smo doznali od mještana put kroz polje od Čavaša do "Velikog puta" nazivali su "Široki put", koji je polovicom šezdesetih godina 20. stoljeća uništen poljoprivrednim radovima. Prema kazivanju njime je "usporedo moglo ići 4 para volova u jarmu". Na navedeni put nastavlja se Veliki put kroz Lug i šumu.

68 Topografska vojna karta 1:25000, Ston 2-2. U ovome radu korištene su i sekcije karata: Trebinje 1-4. Trebinje 1-3.

Sl. 22. Izlaz iz Hrasna na Čavašku gradinu (foto: Ž. Pandža)

Sl. 23. Lokva uz put pokraj Čavaške gradine (foto: S. Vukorep)

U proljeće, kada je vegetacija niska, promatrajući s željezničke pruge di-
onicu ceste od Zmijanja pa prema selu Čavaš,⁶⁹ uočava se žuta crta koja
označava samu cestu.

U selu Čavaš nalazi se čvorište putova, to jest s rimskoga puta odvajaju
se konjski putovi za sela Bančiče, Mišljen i Ljubinje.

---

⁶⁹ U selu Čavaš s rimskoga puta odvajaju se konjski putovi za sela Bančiče, Mišljen i
dalje za Ljubinje.

Sl. 24. Detalj trase na Zmijanju (foto: Ž. Pandža)

4.7. Dionica Čavaš - Most pod selom Sedlari⁷⁰

Selo Čavaš leži na rubu Popova polja gdje je silazna točka ovoga puta na Popovo polje. Polje koje je plavilo i na kome se voda zadnjih godina pred isušivanje zadržavala od sedam do devet mjeseci. Iznad polja je vodio konjski put za selo Orašje odakle je nastavljao pokraj groblja i nekropole stećaka. Jedan krak skretao je ulijevo prema Kotezima te dalje na istok.

---

70 Od Čavša rimska cesta ide teritorijem Republike Srpske.

Sl. 25. Silaz niz Zmijanje pred Čavašem (foto: Ž. Pandža)

Sl. 26. Selo Čavaš (foto: Ž. Pandža)

Sl. 27. Orašje - stara cesta (foto: Ž. Pandža)

Sl. 28. Dvije trase starih cesta na izlazu iz Orašja - stara cesta preklapljena magistralnom prema Galičićima te cestom i mostom preko Trebišnjice pod Ravnim (foto: Ž. Pandža)

U prapovijesno i antičko doba Popovo nije plavilo što potvrđuje tumul u Zablatku pod Okladnicom - Hutovo,⁷¹ koji je podignut na rubu polja na koti 245.⁷² Isto potvrđuje i konjska čatrnja koja se nalazila na polju pod selom Čavašem, na koti 237,2 m. Budući da je režim voda na Popovu bio povoljan, to jest, polje od Čavša do Šume trebinjske nije plavilo (tonulo), rimska cesta zvana Široki put je pravom linijom išla poljem prema Lugu.

U Kotezima je K. Miller locirao Diluntum,⁷³ iako na tom mjestu nije registrirano antičko naselje. Široki je put (ucrtan na svim starim kartama) poljem nastavljao selom Veličani gdje je otkriveno značajnije rimsko naselje⁷⁴ te srednjovjekovna nekropola stećaka. U srednjem vijeku u Veličanima je bio lokalni centar desne strane Popova polja.⁷⁵ Široki put iz Veličana nastavlja poljem ispod sela Dubljani, gdje se u blizini staroga srednjovjekovnog groblja i crkve sv. Đurđa nalazi lokalitet zanimljiva imena, Deseci,⁷⁶ te toponim Toranj. Potom u ravnoj liniji ide poljem do ispod sela Sedlari, gdje se nalazio Voz (most, prijelaz) preko rijeke Trebišnjice. I ovaj dio ceste prate prapovijesne gradine koje se nalaze na visovima iznad polja sela Dubljani.

---

71 Dvadesetak kilometara južnije od Čavša.

72 Sigurno je da Iliri ne bi podizali grobnu humku u polju koje plavi.

73 Bojanovski municipij Diluntum smješta u Stolac. I. BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", str. 82-86; I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, str. 99.

74 Rimsko naselje (vjerojatno epihorskog karaktera) nalazilo se u blizini crkve, što potvrđuje arheološka građa. Ivo Bojanovski smatra da je u Radavama (lokalitet Konjuh) postojala klesarska radionica koja je radila u rimsko, a poslije i u srednjovjekovno doba, jer je na tom lokalitetu pronašao dosta obrađenog klesanog kamena. Pod cestom ispod crkve u Veličanima pronađeni su zidovi u krečnom malteru, dijelovi dovratnika, keramika i dr. I. BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", str. 77-78.

75 Iz Popova polja potječe šest rimskih novčića koji se nalaze u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

76 Imamo sličan toponim Dicmo (između Dugopolja i Sinja). Po mišljenju Petra Skoka ovaj toponim potječe od latinskoga rednog broja *decimus* (deseti) i vjerojatno je ostatak duljeg naziva *Ad decimum lapidem*, to jest, kod desetog miljokaza na rimskoj cesti od Splita prema Andetriumu (Gornjem Muću). O navedenoj cesti pogledati, I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta...*, str. 51-55, 130-132; PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971., str. 400.

Sl. 29. Popovo polje - Selo Veličani (foto: Ž. Pandža)

Sl. 30. Selo Dubljani (foto: Ž. Pandža)

4.8. Dionica Most pod Sedlarima - Cicina kod Huma

Od Voza⁷⁷ (sada most) pod selom Sedlari do Cicine trasa rimske ceste je duga oko 14 km. Od Voza ide ispod sela Poljice, odakle počinje područje Luga (kraško područje). Ispod sela Poljica trasu ceste je vjerojatno manjim dijelom preklopila trasa željezničke pruge, pa od kot. 254. nastavlja dalje kao Veliki put (Karavanski put) u ravnoj liniji do Huma.

U blizini Poljica nalazi se lokalitet Međine na kojem se nalaze dva brežuljka i uokolo njih 8 do 10 gomila, a sve je omeđeno zidinama.⁷⁸ Potom cesta prolazi ispod gradine Kličanj, kroz Debeli lug pokraj sela Krnjevića te vodi prema brdu Hum, kojeg obilazi s istočne strane, te nastavlja dalje prema selu Cicini.

Sl. 31. Kraj Popova polja i početak Luga (foto: Ž. Pandža)

⁷⁷ Voz ili Most. Po narodnom kazivanju Voz je zapravo prijelaz preko rijeke.

⁷⁸ Navedeni lokalitet je udaljen oko 500 metara od Velikoga puta (Karavanskoga puta).

Sl. 32. Novi most preko Trebišnjice pod Sedlarima (foto: Ž. Pandža)

Trasu rimske ceste od Doljana do Huma nije nitko od arheologa do sada detaljno istražio tako je i pitanje miljokaza upitno do Veličana u Popovu. Do sada pronađeni miljokazi su na Velikom putu u blizini Huma.⁷⁹ Pokraj puta u selu Nenovićima nalazi se rimski miljokaz na kome je u reljefu isklesan križ. U selu Đedićima također se nalazi izvrnuti rimski miljokaz oblim dijelom zaboden u zemlju. Površinska likovna analiza pokazuje tri faze: miljokaz, isklesavanje križeva, i postavljanje u obrnut položaj te urezivanje natpisa.⁸⁰ Treći miljokaz pronađen je u blizini Zborne gomile, uza stari kaldrmirani (napušten) put⁸¹ ispod sela Lug.

---

79 Jedno od manjih rimskih naselja a koje je dokazano arheološkim ostacima: temelji zgrada, građevinski materijal, grobovi, epigrafski spomenici, rimski novac i dr., ležalo je pod gradinom Hum (po narodnoj predaji nazivalo se "grčko" naselje a razvilo se na autohtonoj osnovi) koja dominira cijelom Trebinjskom šumom, na njivama tzv. Višnjice i Rosulje pokraj starog puta koji je ravnicom (južnom periferijom naselja) u ravnoj liniji vodio prema Poljicama. Na iskrčenim parcelama nailazilo se na lomljeni kamen s malterom, ulomci opeka i crijepa, troska i dr. Na parceli Mirka Mičovića Kolaka nađeni su temelji zgrade. I. BOJANOVSKI, "Rimski natpisi iz doline Trebišnjice", str. 67-68.

80 PAVAO ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Popovo", u: *Tribunia*, 7, Trebinje, 1983., str. 61-79.

81 *Isto*, str. 71.

Sl. 33. Lug - u pozadini brdo i gradina Hum (foto: Ž. Pandža)

Pretpostavljamo da je kasnije (2. ili 3. st.) na području gdje su pronađeni miljokazi bilo veće križanje putova pa su postavljeni da usmjeravaju putnike. I ovaj putni pravac karakterističan je za rimske ceste, a izlazio je u Bjelin dolu⁸² gdje je bila željeznička stanica Hum. Na širem području Huma registrirane su prapovijesne gradine i antička naselja.

Cicina - Trebinje

Od sela Cicine cesta nastavlja dalje prema Trebinju u dužini od oko 11 km. Vodi u ravnoj crti do sela Petrovića (na karti konjski put) te dalje do Donjih Miovića (na karti kao staza) gdje skreće ulijevo te kod Dražin dola prelazi rijeku Trebišnjicu.

Poklopljena je suvremenom komunikacijom, skreće za Zasad i Mostaće i ulazi na plato Trebinja. U Trebinju se odvaja jedan pravac preko Aleksine Međe i Čičeva⁸³ te dalje vodi za Epidaur. (Od Trebinja do Epidaura trasa rimske ceste ustanovljena je na terenu.)

82 Križanje putova u srednjem vijeku bilo je na spomenutom Bjelin dolu.

83 SKUPINA AUTORA, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 171. Selo Čičevo nalazi se južno od Trebinja, ali na trebinjskom području. U Čičevu (pokatkad se naziva Crnač ili Dživar) nalazilo se rimsko naselje (na njivama Lijeske nađeni su ostatci antičke građevine), srednjovjekovna crkva i benediktinski samostan.

Spomenuli bi i cestu od Cicine preko Huma i Taleže⁸⁴ na Duži. S Duži je nastavljala na Dražin dol gdje je prelazila rijeku Trebišnjicu i ulazila u Trebinje. Cijela trasa rimske ceste od Doljana do Cicine - Hum na terenu i karti izgleda kao blago savijena crta, ali s dosta dugih pravaca značajki odabranim i jedino mogućim. Mišljenja smo da je opisana rimska cesta od Vida do Cicine išla dalje smjerom koji smo naveli pod Cicina - Trebinje, gdje se spajala s već utvrđenom rimskom cestom.

Sl. 34. Rimska cesta Vid - Cicina kod Huma (fecerunt: Ž. Pandža i S. Vukorep)

84 ENVER IMAMOVIĆ, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Sarajevo, 1977., str. 404. U Taleži kod Trebinja pronađena je mala brončana statueta rimske božice lova, Dijane.

Sl. 35. Karta iz 1884. godine na kojoj je ucrtan Veliki put koji vodi od Kljenka brdom Zvijezdina do mjesta Kozarica na Brštanici (preuzeto iz: katastar općine Čapljina)

Zaključak

U ovomu radu pokušali smo dokazati postojanje dosad neistražene rimske ceste koju smo trasirali od Vida (Narona) do Cicine u blizini Trebinja. Sam opis ceste i njezino prepoznavanje radili smo pomoću hodoloških pretraživanja na terenu i analizom topografskih karata. Smatramo da imamo nekoliko tehnoloških pokazatelja koji nam potvrđuju da je navedena cesta doista bila rimska, a to su ivičnjaci, nalazi novca i ostava, širina koja je naizmjenično od 2 do 4,5 m, trasiranje dugih potpuno ravnih dionica, način postupnoga svladavanja uspona, uklopljenost u ostatak mreže rimskih cesta, ostatci naselja, nekropole s nadgrobnim spomenicima i natpisima, kao i kazivanje stanovništva ovoga područja koje je neke od dionica nazivalo Veliki put, Stari put, Široki put ili Karavanski put.

Sve navedeno potvrđuje da je cesta opisana u ovomu radu doista rimska, to jest, cesta koja je izgrađena u vrijeme kada su Rimljani vladali ovim područjem, iako je prije njihova dolaska ovim pravcem već postojao put kojeg je koristilo domorodačko pučanstvo. Budući da nedostaju nalazi miljokaza, nemamo potvrdu u kojem je razdoblju izgrađena ova komunikacija, možemo zato samo pretpostaviti da njezina gradnja pripada vremenu nakon što su sagrađeni osnovni magistralni pravci u provinciji Dalmaciji, a to je vrijeme od 1. do 3. st. Na kraju, smatramo važnim spomenuti mogućnost da je navedena rimska cesta možda jedna kraća varijanta magistralne trase Narona - Epidaur, a koja ide preko Narone, Stoca i Trebinja, (gdje se spajaju) te dalje nastavlja za Epidaur. Stanovnici antičke Narone u tom slučaju nisu imali potrebe ići dužim zaobilaznim putem koji je vodio preko Stoca i Trebinja u Epidaur, nego su to činili idući putem koje je autohtonom stanovništvu bio poznat i prije, a kojeg su Rimljani svojim dolaskom na ovo područje unaprijedili te izgradili cestu kojom će se moći "mimoići dvoja kola" te tako na lakši i brži način doći do odredišta.

Rimska cesta o kojoj smo u ovomu radu govorili išla bi ovim pravcem:

Vid - Doljani - Kljenak - brdo Zvezdina - Hrasno - Čavaška gradina - Čavaš - Lug - Trebinjska šuma - Hum - Cicina, te dalje do Trebinja.

Rimske ceste u provinciji Dalmaciji, osobito u unutrašnjosti, nisu dovoljno istražene. Stoga se nadamo da će ovaj rad i utvrđena rimska cesta potaknuti znanstvenike da se u budućnosti više posvete istraživanju antičkih komunikacija ovoga područja.

Roman road from Vid (Narona) in the Neretva river valley to the village of Cicina - Hum near Trebinje

Summary

The paper describes a hitherto unexplored Roman road leading from Narona (today Vid near Metkovic) to the village of Hum - Cicina near Trebinje with a total length of about 68 kilometers. It further continued to Trebinje, where it joined the itinerary road from Narona to Epidaurus, which was discovered in the eighties of the twentieth century. We believe that the mentioned road was built (on the existing prehistoric road) at the time of Roman rule in this area, probably in the period after the basic main roads in the province of Dalmatia were constructed, i.e. from the 1st to the 3rd century. After hodological and topographic explorations of a part of the route and a narrow area along the route, we assume that this was primarily a military Roman road (at first of strategic and later economic importance), which was its primary function. The fact that it was used as a military facility can be supported by its relatively straightforward course. That the road was really Roman can be confirmed by several technical indicators (curbs, coins and storage findings, its width from 2 to 4.5 m, remains of settlements, tracing of long completely straight sections etc.), as well as by the indigenous population referring to some of the road sections even today as Great road, Old road, Wide road and the like.

Keywords: Illyrian, Roman Province of Dalmatia, Romans, the Neretva river valley, road construction, location of Roman road, *Narona*, Doljani, Cavac in Popovo polje, Hum, road sections, Epidaurus.

VJERSKE PRILIKE U HUMSKOJ ZEMLJI (STONU I RÂTU) U SREDNJEM VIJEKU

Milenko KREŠIĆ

Katolički bogoslovni fakultet
Josipa Stadlera 5
BiH - 71000 Sarajevo
E-pošta: milenkokresic1@gmail.com

UDK 27-772(497.5/.6)“04/14”

94(497.5/.6)“04/14”

322(497.5/.6)“04/14”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. veljače 2016.

Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Prostori Humske zemlje do kraja 12. stoljeća bili su u jurisdikciji stonskoga katoličkog biskupa. Krajem 12. stoljeća, kad je Humska zemlja došla pod vlast kneza Miroslava Nemanjića, stonski biskup je prognan. Osnivanjem srpske pravoslavne arhiepiskopije 1219. godine ovi prostori dolaze pod utjecaj istočne Crkve. Zbog nestabilnih političkih prilika humski episkop sjedište eparhije sredinom 13. stoljeća premješta u manastir sv. Petra na Limu. Sredinom 80-ih godina ponovno dolazi do imenovanja stonskih biskupa te ovi krajevi dolaze pod utjecaj zapadne Crkve koja je priznavala različitost jezika i obreda. Kad su Ston i Rât došli pod vlast Dubrovčana, dolazi do velikih promjena. Dubrovčani, želeći stanovništvo Stona i Râta što više vezati uz "Republiku" i ujedno zapriječiti stonsko-korčulanskom biskupu vršenje njegove jurisdikcije na Stonu i Râtu, dovode strane svećenike i franjevce (strance?) Bosanske vikarije koji uvode "rimski" obred i latinski jezik u bogoslužje.

Ključne riječi: Humska zemlja, Stonska biskupija, Humska eparhija, zapadni i istočni obred, katoličanstvo i pravoslavlje.

Uvod

Tematika vjerskih odnosa u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku često je zaokupljala pažnju povjesničara počevši od kraja 19. stoljeća do današnjih dana. Kako se Humska zemlja nalazila na razmeđu Istoka i Zapada, Katoličke i Pravoslavne crkve, hrvatskoga i srpskoga povijesnog prostora, te kako je bila pod vlašću i jednih i drugih i pod utjecajem i jedne i druge Crkve, ova je tematika zaokupljala pažnju i "istočnih" i "zapadnih" povjesničara "maloga humskog svijeta" i njegova okruženja. Prvi je ozbiljnije na ovom polju zabrazdio Konstantin J. Jireček, potom je nastavio Nikodim Milaš kojemu je odgovorio Antun Liepopili te plejada povjesničara koji su se bavili ili se doticali ove teme. U novije vrijeme izravno su se njome bavili na "Zapadu" Ivica Puljić i Dijana Korać, a na "Istoku", koliko je bilo dostupno spoznati autoru ovoga rada, Siniša Mišić.¹ Tematika je s povijesnoga stajališta doista iscrpno obrađena u smislu da do sada poznati izvori jedva mogu što novo ponuditi, međutim, mišljenje je potpisnika ovih redaka da u njezinoj obradi nisu bile dovoljno vrjednovane ondašnje crkvene prilike, osobito zakonodavstvo zapadne Crkve i unutarcrkveni odnosi na dubrovačkome području s kojega nam dolazi najveći broj izvora koji govore o vjerskim prilikama u Stonu i Râtu 30-ih godina 14. stoljeća što se analogno može primijeniti i na ostale dijelove Humske zemlje. Ovaj je rad pokušaj da se poznati izvori još jednom preslože u spomenutom crkvenom kontekstu što je na kraju rezultiralo različitim pogledom od većine dosadašnjih autora s obzirom na vjerske, odnosno crkvene prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku do 30-ih godina 14. stoljeća.

1. Opće naznake crkvenih prilika u Humskoj zemlji od 10. do 20-ih godina 13. stoljeća

1.1. Stonska biskupija, biskupi i jurisdikcija

Do početka 20-ih godina 13. stoljeća prostori Humske zemlje² bili su pod jurisdikcijom zapadne, odnosno rimske Crkve. Pastoralnu skrb o

---

1 O Mišićevoj knjizi *Humska zemlja u srednjem vijeku*, Beograd, 1996., pogledati osvrte: MLADEN ANČIĆ, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, 2001., str. 143-146; ESAD KURTOVIĆ, "Paralelna historiografija (O nekim devijacijama u historiografiji: Povodom knjige: SINIŠA MIŠIĆ, *Humska zemlja u srednjem vijeku*)", u: *Prilozi*, 35, Sarajevo, 2006., str. 171-199.

2 Nije nam namjera ulaziti u raspravu o istosti ili različitosti pojmova Hum i Zahumlje. Sintagmu Humska zemlja koristimo samo u smislu jurisdikcijskoga prostora stonskoga biskupa. O pojmovima Zahumlje i Hum, o političkim tvorbama, nji-

stanovništvu ovih prostora vodila su dvojica biskupa: stonski i dubrovački. Prvi siguran spomen Stonske biskupije susreće se u aktima Splitskoga sabora 928. godine.³ U spomenutim aktima biskupija se spominje kao već postojeća što znači da njezino osnivanje, odnosno obnovu treba tražiti prije toga. Povjesničari, koji su se temeljitije bavili ovom tematikom, smatraju da je biskupija nasljednica stare Sarsenterske biskupije koja je bila osnovana na Drugom Salonitanskom saboru 533. godine.⁴ U kasnijim izvorima, od 11. do sredine 13. stoljeća, spominje se kao biskupija "zahumskoga kraljevstva", odnosno "humске kneževine".⁵ Koji je točno prostor obuhvaćala povijesni izvori ne preciziraju. Ono što se zasigurno može prihvatiti jest da je obuhvaćala prostor Zahumlja, odnosno Humске zemlje u primorju od Rijeke dubrovačke do ušća Neretve uključujući Pelješac a u unutrašnjosti prostor s lijeve strane rijeke Neretve, tj. prostor od Blagaja, preko Dabra i istočnih granica Popova do Rijeke dubrovačke. Ostaje problematično je li jurisdikcija stonskoga

---

hovoј sinonimnosti i različitosti, prostoru i granicama postoje različita mišljenja. Pogledati više u: VELJAN TRPKOVIĆ, "Humска zemlja" (ćir.), u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, VIII-1, Beograd, 1964., str. 225-260; RUDOLF BONIĆ, "Porfirogenetovo Zahumlje i Dukljaninova Chelmania", u: *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu*, III-IV, Rim, 1971., str. 23-59; PAVO ŽIVKOVIĆ, "Pregled političkih prilika u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", u: *Povijest hrvatskog Počitelja*, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 11-14; PAVAO ANĐELIĆ - MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humске župe*, Mostar, 1999.; M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 149-151; MLADEN ANČIĆ, "Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., Zagreb, 2011., str. 270-273.

- 3 Zaključci Splitskoga sabora 928. u: JAKOV STIPIŠIĆ - MILJEN ŠAMŠALOVIĆ (sakupili), MARKO KOSTRENIĆ (prir.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, (dalje: *Codex diplomaticus*), I., Zagreb, 1967., str. 37. Druge je sveske priredio Tadija Smičiklas.
- 4 ANTE DRAČEVAC, "Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija", u: *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 1988., str. 83-86; IVICA PULJIĆ, "Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji", u: *Hercegovina*, 8-9, Mostar, 2002./2003., str. 23-30; IVICA PULJIĆ - ANTE ŠKEGRO, "Sarsenterska biskupija", u: *Povijesni prilozi*, 30, Zagreb, 2006., str. 39. Puljić i Škegro s poprilično uvjerljivim argumentima antički Sarsenterum, te time i sjedište Sarsenterske biskupije, lociraju u današnji Stolac. O tome s dotadašnjim istraživanjima Sarsenterske biskupije pogledaj: I. PULJIĆ - A. ŠKEGRO, "Sarsenterska biskupija", str. 7-50.
- 5 O spominjanju Stonske biskupije u "zahumskom kraljevstvu", odnosno u "humskom kneštvu" pogledaj: Bule papa Benedikta VIII. iz 1022. i Grgura VII. iz 1076. koje potvrđuju metropolitansko pravo dubrovačkoga nadbiskupa "in regno Lachomis", odnosno "in regno Zaculmi", *Codex diplomaticus*, I., str. 61, 143. Toma Arhiđakon i *Historia salonitana maior* pišu da je u Stonu bila biskupija s jurisdikcijskim prostorom u Humskom kneštvu: "In Stagno nihilominus fuit episcopatus suaque parochia erat in comitatu Chilmie." Citirano prema: IVICA PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", u: *Povijest hrvatskog Počitelja*, str. 110.

biskupa prelazila rijeku Neretvu. Područje Makarskoga primorja, od ušća Neretve do Vrulje, kao i cijela župa Rastok koja se kasnije prema Sivriću i Anđeliću dobrim dijelom poklapala sa župom Velika, pripadali su Splitskoj te jedno vrijeme, vrlo kratko od 1185. do 1192., Hvarskoj biskupiji.⁶ Ostaje nejasno čijoj su jurisdikciji pripadali prostori srednjovjekovne župe Večenike-Večerić koja je prema Anđeliću obuhvaćala prostor Brotnja, Blata te bliže okolice Mostara s Bijelim Poljem i Drežnicom.⁷ Ako se Porfirogenetov *Mokriskik* može identificirati s Mokrim kod Širokoga Brijega, onda bi i ovi krajevi sredinom 10. stoljeća bili pod vlašću (za)humskoga kneza Mihovila, a to bi vjerojatno značilo i pod jurisdikcijom stonskoga biskupa.

O stonskim biskupima i prilikama u Stonskoj biskupiji u 10., odnosno 11. pa i 12. stoljeću vrlo malo je poznato. Sredinom 12. stoljeća pojavljuju se stonski biskupi Šimun i Gabrijel. Biskupa Šimuna spominje mljetski opat Mavro Orbini kao onoga koji je s ostalim biskupima bio potvrđen kao sufragan dubrovačkoga nadbiskupa Andrije iz Lucce 1141.-1142., a biskupa Gabrijela susrećemo kao potpisnika Splitskoga sabora 1060. godine.⁸ Poslije Gabrijela prvi poznati biskup, možda i njegov nasljednik, bio je biskup Donat kojega je humski knez Miroslav (kao knez se u dokumentima spominje prvi put 1181.), brat raškoga velikog župana Stefana Nemanje, zavladao Humskom zemljom početkom 80-ih godina 12. stoljeća, protjerao iz njegove biskupije. Biskup je Donat ostao izgnanik do kraja života. Umro je na Lokrumu 1211. godine.⁹ Dok je biskup bio prognanik, čini se da je jurisdikciju na prostoru njegove biskupije preuzeo dubrovački nadbiskup. Na ovakav zaključak upućuje podatak

-
- 6 KARLO JURIŠIĆ, *Katolička Crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972., str. 9. O župi Velika: MARIJAN SIVRIĆ - TOMISLAV ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Velika (Veljaci) u Humskoj zemlji", u: P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, str. 119-133.
- 7 O župi Večenike-Večerić: PAVAO ANĐELIĆ, "Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara", u: P. ANĐELIĆ - M. SIVRIĆ - T. ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, str. 161-182.
- 8 MAVRO ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, SNJEŽANA HUSKIĆ (prijevod), FRANJO ŠANJEK (ur.), Zagreb, 1999., str. 312; VELIMIR BLAŽEVIĆ, *Crkveni partikularni sabori i dijecezanske sinode na području Hrvatske i drugih južnoslavenskih zemalja*, Zagreb, 2012., str. 74. Postoji bula pape Inocenta II. datirana 11. lipnja 1142. kojom papa potvrđuje dubrovačkom nadbiskupu Andriji metropolitanska prava nad Stonskom i Trebinjskom biskupijom ali u njoj se ne spominju, kao i obično, imena biskupa. Smičiklas smatra da je bula sumnjiva. *Codex diplomaticus*, II., str. 51-53.
- 9 *Cronica Ragusina Junii Restii, Ab origine urbis usque ad annum 1451*, Scriptores, II., u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, SPERATUS NODILO (ur.), Zagreb, 1893., str. 75.

što ga donosi dubrovački kroničar Ragnina koji piše da je dubrovački nadbiskup Bernard na putu prema Bosni u Zahumlju pete godine svoga nadbiskupovanja, dakle 1194., blagoslovio crkvu na čast sv. Kuzme i Damjana te činjenica da i sam papa prilikom imenovanja nadbiskupa Bernarda 1189. i njega samoga preporučuje Nemanji i braći tražeći od njih da ga prihvate i poštuju u svemu što je Božje.¹⁰

1.2. Jezik i obred u bogoslužju

Ono što se može razabrati iz povijesnih izvora prevladavajući bogoslužni jezik na području Stonske biskupije bio je slavenski. Neposredno prije zasjedanja Splitskoga sabora 925. godine, na kojem su bili prisutni i stonski i dubrovački biskup kao i Mihovil "knez Humljana", papa Ivan X. (914.-928.) pisao je splitskome nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima da je čuo da se na području njihovih biskupija "širi druga nauka, koja se ne nalazi u svetim knjigama" precizirajući poslije da je riječ o Metodovu nauku i pozvao ih je da se potrudu "da se u zemlji Slavena obavlja služba Božja prema običajima svete rimske Crkve, tj. na latinskom, a ne na drugom jeziku".¹¹ Tri godine poslije jedan od zaključaka također Splitskoga sabora iz 928. koji je potvrdio papa Leon VI. (928.) izričito je upozorio biskupe Stona, Dubrovnika i Kotora da "u svojim sjedištima i granicama u svemu slijede istinu kršćanske vjere". Premda zaključak sabora 928. izričito ne spominje slavensko bogoslužje ni "Metodov nauk", iz konteksta papinskih pisama u vrijeme održavanja Splitskih sabora moglo bi se zaključiti da se upravo radilo o njemu.¹²

10 "Costui (nadbiskup Bernard, op. MK.), alle preghiere di Jurcha, zupano di Rascia, andò in la provincia de Zachulmia, l'anno quinto del suo officio, e ivi consacrò la ecclesia di santi Cosmo i Damiano." *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, Scriptores, I., u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* SPERATUS NODILO (ur.), Zagreb, 1883., str. 219. Crkva posvećena sv. Kuzmi i Damjanu mogla bi se nalaziti u selu Vračići kod Blagaja. Odatle potječe kameni natpis pronađen na jednom grobu u Blagaju koji govori o gradnji neke crkve u vrijeme Nemanje. MARKO VEGO, "Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 15-16, Arheologija, n. s., Sarajevo, 1960.-1961., str. 265-266. Preporuka nadbiskupa Bernarda Nemanji i braći. *Codex diplomaticus*, II., str. 238. O tome također: KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba, Politička historija do 1537. godine*, (ćir.), JOVAN RADONIĆ (preveo), Beograd, 2006., (fototipsko izdanje), str. 158; I. PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj Zemlji", str. 120-121.

11 Latinski tekst pisma: *Codex diplomaticus*, I., str. 30. Hrvatski prijevod: *Izvori za hrvatsku povijest*, I., (do god. 1107.), NADA KLAIĆ (ur.), Zagreb, 1955., str. 32-33.

12 Zaključci sabora iz 928. *Codex diplomaticus*, I., str. 27-28; NEVEN BUDAK, "Prilog valorizaciji Humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. stoljeća)", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 16, Zagreb, 1986., str. 126.

Dubrovački kroničari donose podatak da je bosanskoga biskupa Radogosta, najvjerojatnije 1195., u Dubrovniku zaredio nadbiskup Bernard te da je Radogost, ne znajući ni jedan drugi jezik osim "slavenskog", zakletvu vjernosti i poslušnosti svome metropolitu položio na "slavenskom" jeziku "koji je po starom privilegiju uživao ovu pogodnost, dobivenu od pape Ivana VIII. 880. godine".¹³ Činjenica da su Dubrovčani poznavali privilegij koji je papa Ivan VIII. dao slavenskom jeziku govori u prilog da je služba Božja na slavenskome jeziku na dubrovačkom jurisdikcijskom području u ranom srednjem vijeku bila dobrano poznata.¹⁴ Još sigurniji dokaz postojanja slavenske službe Božje na dubrovačkome jurisdikcijskom području u to doba govori činjenica da je ona postojala i u kasnome srednjem vijeku. Češki kroničar Pulkava 1374. piše da se "po nadbiskupijama, i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj i kod svih njihovih podružnih biskupa, i po mnogim drugim biskupijama, tako biskupi kao i svećenici mise i druge bogoštovne čine služe do danas na slavenskom jeziku".¹⁵ Dubrovački arhivski spisi s kraja 14. stoljeća donose velik broj podataka o slavenskim svećenicima, odnosno svećenicima koji su se na starom dubrovačkom području, bez Pelješca, Primorja i Konavala, služili slavenskim jezikom u liturgiji. Iz podataka koje je prikupio i objavio A. Liepopili slavenskim jezikom u liturgiji se služilo u Gružu, Župi, Zatonu, Rijeci i Šumetu.¹⁶ Ako se u ovim mjestima krajem 14. stoljeća koristio slavenski jezik u bogoslužju, nemamo razloga sumnjati da nije korišten i u stoljećima prije toga te ako je korišten takoreći u predgrađu "latinskog" Dubrovnika, nema sumnje da je korišten također i u njegovim sufraganskim biskupijama jer su puno više od "predgrađa" bile naseljene slavenskim stanovništvom.¹⁷ Što se pitanja obreda tiče, čini se da je na ovim rubnim prostorima dolazilo do miješanja zapadnoga i istočnoga. U prilog ovoj tezi idu istraživanja Ki-

13 "Nè sapendo (biskup Radogost, M.K.) le lettere latine, nè altre, eccetto le slavoniche, quando fece il giuramento della fedeltà ed obediienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava, la quale per antico privilegio gode questo beneficio, avuto dal pontefice Giovanni VIII, nell'anno 880." *Cronica Ragusina Junii Restii*, str. 63.

14 Pismo *Industriae tuae* pape Ivana VIII. moravskom knezu Svatopluku u hrvatskome prijevodu pogledati u: FRANJO ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata, I., Srednji vijek*, Zagreb, 1988., str. 100-101.

15 ANTE LIEPOPILI, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 220, Zagreb, 1919., str. 41; DOMINIK MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, Mostar, 2013., str. 371.

16 A. LIEPOPILI, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", str. 43-51.

17 O naseljenosti dubrovačkoga područja "izvan zidina" slavenskim stanovništvom u 13. stoljeću pogledati: JOSIP LUČIĆ, "Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII. stoljeću", u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4, Beograd, 1969., str. 28-31.

jevskih [*Ki*] i Sinajskih [*Si*] listića koja je obavila Marija Pantelić. Radi se o najstarijim dosad pronađenim fragmentima staroslavenske liturgije. Analizirajući spomenute listiće došla je do zaključka da se u njima prožimaju zapadna i istočna liturgija te da su korišteni i dijelom nastali od kraja 10. do početka 12. stoljeća na južnohrvatskom prostoru, odnosno na području dubrovačke crkvene jurisdikcije.¹⁸ Nakon analize Pantelić je zaključila: "*Ki* predstavljaju najstariji liturgijski spomenik jednog dijela najstarijega Gregorijanskog sakramentara s istočnim leksikom i izrazima, a *Si* najstariju istočnu liturgiju protkanu oracijama suvremene zapadne duhovnosti. Mlađi spisi *Ki*₂, *Si*₂, ₃ iz konca 11. ili početka 12. st. svjedoče upotrebu *Ki* i *Si* na pograničnom u to vrijeme, mješovitom području kao što je bila dubrovačka Astartea i poluotok Pelješac sa svojim humskim zaleđem."¹⁹ Do sličnih spoznaja došao je ugledni paleoslavist i jedan od najkompetentnijih istraživača staroslavenskih evanđelja Josip Vrana proučavajući *Miroslavljevo evanđelje*. Prema Vrani evanđelistar posvećen humskom knezu Miroslavu pisan je za uporabu u liturgiji istočnoga obreda, međutim, njegovi pisari, osobito prvi i treći, svoje su vještine naučili u zapadnome benediktinskom kulturnom krugu. Kako evanđelja zapisana u evanđelistaru već tada nisu bila upotrebljiva u istočnoj liturgiji i kako u njih nisu ušli reformatorski elementi istočne Crkve onoga vremena, zaključuje da je nastalo na području na kojem je jurisdikciju imala zapadna Crkva. Spominjanje humskoga kneza Miroslava upućuje na njegov nastanak na području kneževе vlasti. Najvjerojatnije su njegovi pisci bili domaći monasi benediktinske mljetske opatije, školovani u talijanskim apulijskim samostanima.²⁰ Na koegzistenciju zapadnoga i istočnoga obreda upućuje također bula protupape Klementa III. o osnutku Barske nadbiskupije i metropolije iz 1089. godine. Protupapa je barskom nadbiskupu podvrgao biskupije "srpsku, bosansku i trebinjsku ... i sve samostane kako Dalmatinaca, također i Grka i Slavena".²¹

18 MARIJA PANTELIĆ, "O Kijeuskim i Sinajskim listićima", u: *Slovo*, 35, Zagreb, 1985., str. 5-56. Sažetak, str. 53-54.

19 M. PANTELIĆ, "O Kijeuskim i Sinajskim listićima", str. 54.

20 JOSIP VRANA, "NIKOLA RODIĆ - GORDANA JOVANOVIĆ, 'Miroslavljevo jevanđelje. Kritičko izdanje. Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1986., str. 344 i 3 priloga", u: *Slovo*, 37, Zagreb, 1987., str. 195-201; MARIJA PANTELIĆ, "JOSIP VRANA, L'Évangéliste de Miroslav, Contribution à l'étude de son origine. Mouton et Co. 1961. 'S-Gravenhage. Str. 211+10 fotografija", u: *Slovo*, 14, Zagreb, 1964., str. 137-141.

21 "... et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum". *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I., (annos 344-1343 tabulamque geographicam continens), collegerunt et digesserunt: D^r. LUDOVICUS de

2. Vjerske prilike u Humskoj zemlji od osnutka Srpske arhiepiskopije do 30-ih godina 14. stoljeća

2.1. Od osnutka Zahumske eparhije do obnove Stonske biskupije

Crkvene prilike na prostoru Humske zemlje počele su se mijenjati početkom 20-ih godina 13. stoljeća osnutkom Srpske arhiepiskopije. Do njezina osnutka ne može se govoriti o prisutnosti pravoslavlja na ovim područjima. Premda su Nemanjići naginjali istočnoj Crkvi, oni još do ovoga vremena nisu bili načisto kojoj Crkvi pripadaju ili žele pripadati. Sin Stefana Nemanje, Stefan Prvovjenčani zatražio je 1217. i dobio od pape Honorija III. (1216.-1227.) kraljevsku krunu, a njegov brat Vukan Nemanjić, vladar Duklje i Trebinja, ostao je katolik do kraja života. Humski knez Petar, koji je zavladao Humskom zemljom početkom 90-ih godina 12. stoljeća, za kojega Orbini piše da nije bio Nemanjić, nego "rodom iz Huma",²² čak je, kako piše dubrovački kroničar *Resti*, dva puta nudio Dubrovniku da postavi stonskoga biskupa tražeći za to novčanu nadoknadu, na što Dubrovčani, prema pisanju istoga kroničara nisu pristali.²³

Međutim, godine 1219. dogodio se jedan od presudnih događaja vjerske i crkvene povijesti južnoslavenskih prostora. Podrškom carigradskoga patrijarha Manojla, bizantskoga cara Teodora I. Laskarisa i srpskoga kralja brata mu Stefana Prvovjenčanog, Rastko Nemanjić, koji se krajem 12. stoljeća zamonašio i uzeo ime Sava, u prvoj polovici 1219. godine izdvojio je ispod vlasti ohridskoga arhiepiskopa srpsku eparhiju i utemeljio samostalnu srpsku arhiepiskopiju koja će kasnije, u vrijeme cara Dušana, postati patrijarhat. U organizaciji srpske crkve, koja se počela provoditi 1220. godine, među eparhijama koje su uspostavljene nalazila se i Humska eparhija. Za osnivanje eparhije u Humu arhiepiskop Sava imao je povoljne crkvene i političke okolnosti. Zahumska, odnosno stonska biskupska stolica, bila je već duže vremena prazna, a Hum je upravo

---

THALLÓCZY, Dr CONSTANTINUS JIREČEK et Dr EMILIANUS DE SUFFLAY, Vindobonae, MCMXIII, str. 27. Hrvatski prijevod navedenoga dijela bule: EDUARD PERIČIĆ, "Crkveno-pravni odnosi Dubrovnika i Bara, odnosno Dubrovačke i Barske nadbiskupije", u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*, Zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije / metropolije (998.-1998.), Dubrovnik, 2001., str. 344.

22 M. ORBINI, *Kraljevstvo Slavena*, str. 313. Orbinijevo mišljenje prihvaćaju Jireček i Ančić. K. JIREČEK, *Istorija Srba*, I., str. 171; M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 151-152.

23 *Cronica Ragusina Junii Restii*, str. 66, 75.

te godine došao pod vlast njegova brata Stefana Prvovjenčanoga koji je protjerao domaćega kneza Petra.²⁴ O boravku humskoga episkopa u Stonu povijesni su izvori vrlo šturi. Jedini sigurni spomen njegova boravka u Stonu susrećemo 1239. godine i to kao sudionika na jednom "stanku" koji je trebao razriješiti neka prijeporna pitanja između Dubrovčana i Omišana. Uz Dubrovčane i Omišane "stanku" je prisustvovao episkop Ilarije i izaslanici srpskoga kralja Vladislava koji je tih godina vladao Humskom zemljom.²⁵ Darovnica kralja Uroša I. iz 1243.-1253. govori o "svetoi crk'vi, domu Svetie Bogorodice u Stonu". Spominjanje crkve i doma upućuje na episkopsko sjedište te je episkop vjerojatno boravio u spomenutom domu uz crkvu sv. Marije od Lužina gdje je prije toga bilo sjedište katoličkoga biskupa.²⁶ Međutim, njegov boravak u Stonu nije bio duga vijeka. Već se zasigurno zna da je episkop između 1253. i 1263. u manastiru sv. Petra na Limu što potvrđuje povelja kralja Uroša I. izdana tih godina.²⁷ Zbog čega je i kada napustio Ston, izvori ništa ne govore, što je dalo povoda različitim domišljanjima. Srpski se povjesničari uglavnom drže Ćorovićeve mišljenja da se to dogodilo između 1252. i 1254. i kao razloge navode potres koji se dogodio u Stonu 1252. i prelazak župana Radoslava na stranu ugarsko-hrvatskoga kralja.²⁸ Isto prihvaća i Dračevac bez ikakva kritičkog osvrtu.²⁹ Čini se da su Ćoro-

24 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 152.

25 *Codex diplomaticus*, IV., str. 77. Zanimljivo da Resti piše kako je Ilarion bio jedan od Omišana: "L'anno seguente poi, alli 9 di maggio, si congregò lo *stanco* nel luogo solito, in cui intervennero (...), e dalla parte degli Almisiani: Ilario vescovo, conte Nicolò di Vladimir ed il conte Pribislavo di Maldusio." *Cronica Ragusina Junii Restii*, str. 86. Također treba primijetiti, što će možda koristiti u nekim kasnijim istraživanjima, podudarnost imena biskupa Ilariona s cavtatskim svecem.

26 S dotadašnjom literaturom: MARIJA JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, (ćir.), Beograd, 1985., str. 32; ANTE DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", u: *Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona*, Ston, 1987., str. 82.

27 M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 107.

28 VLADIMIR ĆOROVIĆ, "Značaj Humske eparhije", (ćir.), u: *Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999., str. 51-53; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 38; BORIS NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, (ćir.), Sarajevo, 1990., str. 32. Slijepčević je donio razna mišljenja koja su postojala u dotadašnjoj literaturi te zaključio: "Biće verovatno najtačnije, da je prenos sedišta humske episkopije izvršio episkop Danilo." ĐOKO SLIJEPCJEVIĆ, "Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka", (ćir.), u: *Episkopija Zahumsko-hercegovačka*, Beograd, 2006., str. 121-127. Citirani tekst. str. 126. Episkop Danilo je živio u vrijeme kralja Milutina.

29 A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 82-83.

više argumenti neodrživi. Potres kao razlog premještanja sjedišta jedne tako važne crkvene institucije teško se može prihvatiti. Zbog potresa je episkop mogao privremeno premjestiti svoje sjedište ali ne za stalno kako je riječ u ovom slučaju. Mišljenje da bi episkopa na premještanje sjedišta mogao potaknuti prelazak župana Radoslava na stranu ugarsko-hrvatskoga kralja također je neodrživo jer je već Radoslavov otac knez Andrija prešao na stranu kralja istoga kraljevstva kada je morao bježati pred svojim rođakom srpskim kraljem Vladislavom iz Huma, svakako prije lipnja 1237., i skloniti se, negdje blizu Splita, na područje ugarsko-hrvatskoga kralja.³⁰ Ono što je moglo natjerati episkopa da premjesti sjedište svoje eparhije mogle su biti nepovoljne političke prilike, kako je i Ćorović predmnijevao ali ih je smjestio desetljeće kasnije. Stoga, uvjerljivije izgleda Ančićevo mišljenje, koje je i Puljić naznačio, da se episkop povukao na Lim nakon tatarske provala 1242. koja je opustošila Humsku zemlju i s njom povezan povratak na vlast humskoga kneza Andrije koji nije bio u dobrim odnosima sa srpskim kraljevima kao zaštitnicima nacionalne Crkve.³¹ O prisilnom odlasku episkopa pisao je stonsko-korčulanski biskup Ivan sedamdesetih godina 14. stoljeća. U pismu upućenom trebinjskom biskupu papa Urban IV. (1378.-1389.) 1378. godine piše da je spomenuti biskup Ivan pisao njegovu predšasniku papi Grguru XI. (1370.-1378.) da su stanovnici Stona i Stonske biskupije, "koji su od davnih vremena unatrag bili raskolnici i nevjernici" iz grada i biskupije istjerali "nekog sina bezakonja, koji je već dugo po obredu Grka i raskolnika držao zauzetima episkopat i crkvu Stonsku".³²

Na osnovi raspoložive izvorne građe teško je zaključiti kakve je poremećaje na vjerskom, odnosno crkvenom polju izazvalo osnivanje Humske

30 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 153.

31 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 153-154, 157-158. Puljić je 1996. naznačio da bi razlog premještanja mogao biti što srpska vlast u Humu "nije bila ni jaka ni stabilna, a i relativno kratka" te je tomu mogla također doprinijeti provala Tata-
ra. On također dopušta mogućnost potresa ali kao najvažniji razlog navodi "što se pučanstvo lako ne povodi za politički nametnutom religijom koju prihvaćaju uglavnom pojedinci iz koristoljublja". I. PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", str. 124.

32 "Dudum siquidem pro parte venerabilis fratris nostri Joannis, episcopi Stagnensis, exposito felicis recordationis Gregorio pape XI. predecessori nostro, quod dilecti filii ciues et incole et habitatores ciuitatis et diocesis Stagnensis, qui a longinquis retro temporibus scismatici et infideles fuerant, ueram et catholicam fidem agnoscentes ad ecclesie unitatem erant reuersi, quodque dicti ciues, incole et habitatores quendam iniquitatis filium, qui secundum ritum Grecorum et scismaticorum episcopatum et ecclesiam Stagnensem iam diu detinuerat occupatos, de ciuitate et diocesi predictis expulerant ...". Urban VI. trebinjskom biskupu 24. studenog 1378., *Codex diplomaticus*, XVI., str. 415.

eparhije. Čini se da u početku nije bilo zamjetnijih poremećaja. Gledano "odozdo" očima vjernika pa vjerojatno i svećenika koji su, kao što je već spomenuto, slavili obrede na slavenskom jeziku i vjerojatno s mješavinom zapadnoga i istočnoga obreda neka znatnija promjena nije se mogla primijetiti.³³ Možda im je čak Ilarion bio razumljiviji od Donata. Zanimljivo je primijetiti činjenicu da iz toga vremena nije poznata nikakva negativna reakcija na ovaj, današnjim očima gledano, uzurpatorski čin, niti crkvenoga niti političkoga Dubrovnika.³⁴ Da ni za srpskoga kralja Stefana Prvovjenčanoga to nije predstavljalo nikakav lom u crkvenim odnosima, govore dvije činjenice. U ožujku 1220. kralj je pisao papi Honoriju III. (1216.-1227.) kao sin rimske Crkve moleći ga da Božji i njegov blagoslov budu uvijek nad njegovom krunom i zemljom.³⁵ Nekoliko godina poslije osnutka Humske eparhije, koju je prema povelji

33 O tome također J. Šidak u radu "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku" samo što njegovu tezu da je slavensko bogoslužje koje je prema njemu bilo "najvjerojatnije na istočnom obredu" produžilo "da nesmetano živi i čak je moglo spokojnije živjeti, bez bojazni pred univerzalističkim težnjama katolicizma" valja smatrati neodrživom. JAROSLAV ŠIDAK, "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku", u: *Historijski zbornik*, XXXIII.-XXXIV. (1), Zagreb, 1980.-1981., str. 279. *Ponajprije*, Šidak za to ne donosi nikakav argument nego piše "najvjerojatnije". *Drugo*, zato što istočni obred nije bio prevladavajući nego zapadni jer su do toga vremena Ston i Humska zemlja u crkvenom pogledu redovito bili okrenuti prema zapadu. *Treće*, zbog blizine istoka i bizantske pa djelom i bugarske vlasti vjerojatno je zapadni obred bio prihvatio neke dijelove istočnoga obreda ali ne u toj mjeri da je istočni postao prevladavajući. *Četvrto*, što se tiče teze da je osnutkom Humske eparhije slavensko bogoslužje moglo "spokojnije živjeti, bez bojazni pred univerzalističkim težnjama katolicizma", valja imati u vidu da je takva misao konstrukt kasnijih vremena koju autor primjenjuje ondje gdje joj nije mjesto jer je slavensko bogoslužje živjelo i nekoliko stoljeća poslije na istom prostoru u okviru "univerzalnog katolicizma". ANTE LIEROPILO, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", str. 30-58. MIHAJLO DINIĆ, "Slovenska služba na teritoriju Dubrovačke Republike u srednjem vijeku", (ćir.), u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 14, 1-2, Beograd, 1934., str. 50-56. MIHAJLO DINIĆ, "Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe", (ćir.), u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 26, 3-4, Beograd, 1960., str. 274-279.

34 Kad su Dubrovčani sastavljali zapis o stanku u Stonu na kojem je sudjelovao i episkop Ilarion, uopće nisu osjetili potrebu dodati mu uza sakramentalni naslov i neki pridjev poput srpski ili raskolnički. Zapisnik o stanku u Stonu 1239. godine. *Codex diplomaticus*, IV., str. 77.

35 "Quemadmodum omnes Christiani diligunt vos et honorant, et pro Patre et Domino retinent, ita et nos desideramus Sanctae Romanae Ecclesiae, et Vestre Paternitatis filium nominari, affectans quod benedictio et confirmatio Dei et vestra sit, si verbis placet, super coronam et terram nostram semper manifeste." DANIELE FARLATO - JACOBO COLETO, *Illyrici sacri*, VII., Venetiis, MDCCCXV., str. 34. (daje: *Illyrici sacri*); K. JIRIČEK, *Istorija Srba*, I., str. 169.

Uroša I. kralj Stefan obdario posjedima u Stonu i Humskoj zemlji, kralj je također između 1222. i 1228. godine obdario i mljetske benediktince, potvrdivši im posjed cijeloga otoka Mljeta i poklonivši im na Râtu (Pe-lješcu) crkvu sv. Stjepana i Jurja u Janjini, zemlje na području Janjine i Popove Luke, tj. prostor od Motoružnice do Žuljane od jednoga mora do drugoga te crkvu sv. Nikole u Stonu.³⁶ Humsku eparhiju, odnosno crkvu svete Bogorodice, kralj je Stefan obdario u Stonu zemljom oko crkve, te na Râtu polovicom zemlje u Crnoj gori.³⁷ Iz darovnicâ, koje su nastale u nekoliko godina razlike ali tako da je prije nastala ona crkvi sv. Bogorodice, proizlazi da su u Stonu u jednoj crkvi liturgiju slavili humski episkop i njegovi monasi, a u drugoj, u neposrednoj blizini, mljetski benediktinci. Do kada je to potrajalo, ne znamo. Darovnicu Stefana Prvovjenčanoga mljetskim benediktincima potvrdio je gotovo stoljeće kasnije srpski kralj Milutin te papa Ivan XXII. (1316.-1334.) godine 1324. i 1325., doduše bez izričita spomena crkve sv. Nikole.³⁸ Kako je bilo u unutrašnjosti Humske zemlje, izvori ništa ne govore. Natpis iz Vidoštaka kod Stoca, koji je Vego datirao u 1231. godinu o popu Dabi-živu i "divici Mariji" koja je bila njegovo "podružje - žena" sam po sebi ne govori ništa o njegovoj crkvenoj pripadnosti.³⁹ Celibat kao argument različitosti za to vrijeme ne može se koristiti. Četvrti lateranski sabor samo je petnaestak godina prije, 1215. godine, donio odluku u kanonu koji govori *O kažnjivoj neuzdržljivosti klerika* da svećenici "koji se prema običaju svoje zemlje nisu odrekli ženidbene veze, ako su bili pali, neka se teže kazne, jer se mogu služiti zakonitom ženidbom".⁴⁰ Na lokalitetu

36 Darovnica objavljena u: *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, FR. MIKLOSICH, (edidit), Graz, 1964., str. 8-10. *Codex diplomaticus*, III., str. 223-225. Usporedi također: A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 83; DIJANA KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, Mostar, 2008., str. 26; BOŽO BANIČEVIĆ, "Osnivanje Korčulanske biskupije", u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*, str. 222.

37 Povelja kralja Uroša I. iz 1243.-1253. crkvi sv. Bogorodice u Stonu u: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, prikupio i uredio STOJAN NOVAKOVIĆ, Beograd, 1912., str. 600-601; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 102-103.

38 Milutinova darovnica: *Monumenta serbica*, str. 71; *Codex diplomaticus*, VI., str. 156. Papine potvrde: *Codex diplomaticus*, IX., str. 197-198, 245.

39 O natpisu: MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1964., str. 10-11; ISTI, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1980., str. 176-178. Novijeg datuma: MARINKA ŠIMIĆ, "Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., str. 539-540.

40 Kanon 14. *De incontinentia clericorum punienda*: "Qui autem secundum regionis suae morem non abdicarunt copulam conjugalem, si lapsi fuerint, gravius puni-

Podvornice u Lištanima kod Livna, na području Splitske nadbiskupije, pronađen je nadgrobni natpis pisan crkvenoslavenskim jezikom koji je, kako se pretpostavlja, nastao tijekom 12. stoljeća a govori o popu Tjehodragu i njegovih pet umorenih sinova.⁴¹ Ono što se zasigurno može zaključiti iz natpisa s Vidoštaka jest da je pop Dabiživa pripadao svećenstvu crkvenoslavenske tradicije i vjerojatno je, ako je Vidoštak u to vrijeme pripadao jurisdikciji humskog episkopa, priznavao njegovu nadležnost.

Osim posjeda oko crkve sv. Bogorodice u Stonu i polovice zemlje u Crnoj gori Stefan Prvovjenčani spomenutu je crkvu, odnosno eparhiju obdario još i selom Bivoljim Brdom s Poljicom i zaseocima Topolnicom i Morugom, selom Brštanikom s vinogradima, selom Živogošćem te selima Trnova i Osojnik u Primorju.⁴² Osim ovih starih posjeda, kralj Uroš I. obdario je crkvu sv. Bogorodice u Stonu na području Humske zemlje još cijelom "knežinom"⁴³ i polovicom luga u Stonu, te selom Ponikve sa zaseokom Duba i nekom zemljom kod Žuljana.⁴⁴ Svojom drugom poveljom, koja je nastala između 1254. i 1263., kralj Uroš I. povećao je posjede Humske eparhije darovavši joj u Stonu knežev vrt i "vjerojatno" cijeli lug, te dva vinograda, jedan uz crkvu sv. Petra, a drugi u Vinom. U Primorju je eparhija dobila zaselak Ustrn⁴⁵ kod Živogošća, selo Malikovo⁴⁶ te u Sirakovićima tri dijela zemlje s vinogradima i ljudima - "Konjuhov, Kovačev i Vratkov" dio.⁴⁷

---

antur, cum legitimo matrimonio possint uti." JOANNES DOMINICUS MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 22, Graz, 1961., str. 1003.

41 M. ŠIMIĆ, "Pismenost u srednjovjekovnoj Hercegovini", str. 538.

42 Povelja kralja Uroša I. iz 1243.-1253. crkvi sv. Bogorodice u Stonu u: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, str. 600-601; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 102-103. Uz ove posjede u povelji Uroša I. stoji "kak si e od predi bilo" na temelju čega se zaključuje da su to bili prvotni posjedi stonske Bogorodičine crkve.

43 Pod pojmom "knežina" vjerojatno bi trebalo razumjeti vlastelinsku rezervu koju su obrađivali seljaci ovisni o svome gospodaru. MILOŠ BLAGOJEVIĆ, *Zemljoradnja u srednjovjekovnoj Srbiji*, Beograd, 1973., str. 357, citirano prema: M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 106, bilj. 20.

44 M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 105-106. U ovoj je povelji uočljivo povećanje vlastelinstva i veća koncentracija naselja oko manastira sv. Petra na Limu. *Isto*, str. 107.

45 Danas naselje Strnj - dio Živogošća.

46 Danas Majkovi kod Slanog.

47 M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 108.

Kada je Uroš I. obdarivao eparhiju ovim posjedima, Humskim je kneštvom vladao knez Andrija a njegovim zapadnim dijelom kao župan njegov sin Radoslav koji je 1254. stupio u savez s Dubrovčanima i Bugarima protiv kralja Uroša. Darivanje posjeda s jedne strane i stupanje u savez sina, koji za sebe kaže da je "vjer'n' klet'venik' gospodinu kralu ugarskomu", a ne oca s druge strane, kako je primijetio Ančić, oslikava ondašnji položaj humskoga kneza koji se nalazio na razmeđu utjecaja ugarsko-hrvatskoga i srpskoga kralja i morao računati na blizinu obojice posebno ovoga posljednjeg koji je Hum držao svojom djedovinom. Sve do prvih godina 14. stoljeća srpski su kraljevi imali neke prihode iz Huma kao i humski episkopi.⁴⁸ Posljednjih desetljeća 13. stoljeća Humsko je kneštvo bez pravoga gospodara. Andrijin sin Juraj spominje se kao gospodar Drijeva 1280. godine.⁴⁹ Nasljednici Andrijina sina Bogdana vladali su Popovom.⁵⁰

2.2. Vrijeme obnovljene Stonske biskupije

U vrijeme kada je Humska zemlja bila bez pravoga gospodara dolazi do imenovanja stonskoga biskupa. Najprije je papa Martin IV. (1281.-1285.) pisao dubrovačkomu nadbiskupu 13. lipnja 1284. da je do njega došla vijest da su trebinjska i stonska katedralna crkva već dugo vremena prazne te mu naređuje, "ako je i njemu to isto poznato", da imenuje trojicu ili dvojicu biskupa.⁵¹ Kako je papa Martin umro prije nego što je dubrovački nadbiskup primio njegovo pismo, nadbiskup se obratio njegovu nasljedniku papi Honoriju VI. (1285.-1287.) s upitom može li postupiti po naredbi njegova predšasnika na što mu je papa Honorije pozitivno odgovorio.⁵² Nedugo nakon ovoga drugog pisma pojavljuje se stonski biskup Petar koji osim stonskoga nosi i naziv korčulanski. Biskup Petar *Stammensis* godine 1287. zajedno s dubrovačkim nadbiskupom Bona-

48 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 155-157.

49 ĐURO TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, (ćir.), Sarajevo, 1987., str. 44.

50 D. MANDIĆ, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, str. 269.

51 Papino pismo: *Codex diplomaticus*, VI., str. 488-489.

52 Papino pismo: *Codex diplomaticus*, III., str. 142-143, krivo datirano 1216. godine. To je navelo neke povjesničare da govore o imenovanju stonskoga biskupa 1216. godine. A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 81-82; V. ĆOROVIĆ, "Značaj Humske eparhije", str. 46. Na to upozoreno u: I. PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", str. 128-129. Dokument se nalazi ispravno datiran u: *Codex diplomaticus*, VI., str. 551. Također u: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I., (ab Innocentio pp. III. usque ad Paulum III. 1198-1549.), ab AUGUSTINO THEINER, Romae, 1863., str. 103. Oba su pisma također objavljena u: *Illyrici sacri*, VI., str. 293.

venturom, barskim nadbiskupom Mihovilom i još nekim drugim biskupima boravio je u Narniju u Italiji (Umbrija), gdje su obdarili crkvu sv. Juvenala i zadobili predviđene oproste.⁵³ Biskup se Petar također spominje u dubrovačkim izvorima 1297. godine. Te mu je godine, 11. veljače, Marin Kružić, sin pokojnoga Junija Kružića, posudio 85 perpera koje mu je trebao vratiti do početka sljedeće korizme.⁵⁴ Godinu dana prije, 1296., neki su ljudi stonskoga biskupa u selu Trnova opljačkali Dobroslava Dragušića sa Šipana uzevši mu kravu s junetom.⁵⁵ Ćorović, Slijepčević i Janković bez pridržaja govore da se ovdje radilo o ljudima humskoga episkopa srpske arhiepiskopije.⁵⁶ S njihovim se mišljenjem teško složiti. Povijesna događanja, činjenice i izvori upućuju na to da se radi o stonskom biskupu Petru. Za to ima više razloga:

1 - Ponajprije naslov "stonski biskup" za humskoga episkopa nije zabilježen nigdje ni u srpskim ni u dubrovačkim izvorima. Teško da bi Dubrovčani stonskim nazivali onoga koji ne stoluje u Stonu. Osim toga, ni službeni naziv njegove eparhije nije stonska nego humska.

2 - Za razliku od humskoga episkopa koji je na Limu, stonsko-katolički biskup Petar tu je, u njihovoj blizini. Štoviše, dubrovački izvori nazivaju Petra izričito stonskim biskupom, što se nigdje ne susreće za humskoga episkopa. I Petrovi predšasnici a i nasljednici redovito se nazivaju stonskim biskupima, što je tradicija zapadne Crkve. Već na saboru u Splitu 928. godine spominje se stonski biskup. Biskup se Gabrijel spominje kao stonski 1044. godine kada potvrđuje lokrumskom samostanu posjede crkve sv. Pankracija na Lokrumu.⁵⁷ Pape Martin IV.

53 *Illyrici sacri*, VI., str. 328; I. PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", str. 129, osobito bilj. 165.

54 "Die XI februari (1279). C. Marinus quondam Junii Crosii promisit et obligavit se dare et solvere domino Petro episcopo Stagniensis et curculensis yperperos LXXXV usque ad proximum festum carnispruium sine aliquo inducio et questione aliqua." *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 3, *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284-1286 - Diversa cancellariae II (1284-1286)*, *Zapisi notara Aca de Titullo 1295-1297 - Diversa cancellariae III (1295-1297)*, prepisao i pripremio JOSIP LUČIĆ, Zagreb, 1988., str. 332.

55 "Die XVIII septembirs (1296). C. Dobrosclavus Dragusich de Jupana suo sacramento conqueritur quod die jousis preterito, in contrata Ternoue, Rastenus et Craislaus et socii homines episcopi Stagni acceperunt ei unam vacam cum uno maņcolo." *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 3, str. 290.

56 V. ĆOROVIĆ, "Značaj Humske eparhije", str. 51; Đ. SLIJEPCJEVIĆ, "Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX. veka", str. 126; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 110.

57 *Illyrici sacri*, VI., str. 325-326.

i Honorije VI. pišu dubrovačkom nadbiskupu da su trebinjska i stonska katedralna crkva prazne.⁵⁸

3 - Humski episkop već je više od pola stoljeća na Limu i od one 1239. godine nema mu nikakva spomena nigdje na području Humske zemlje ni u zaleđu Dubrovnika.

4 - Između Humske zemlje i Lima nalazi se Trebinjska biskupija, čiji je biskup Salvije (Slav) protjeran i lišen dobara tek oko 1250. godine.⁵⁹

Na temelju iznesenoga, ne bi trebalo biti teško prihvatiti zaključak da se ovdje radilo o stonskom katoličkom biskupu Petru. Spominjanje sela Trnove u posjedu stonskoga biskupa, sela koje je inače prije bilo u posjedu humskoga episkopa, odnosno Bogorodičine crkve u Stonu, govori da je već tada humski episkop izgubio neke posjede, možda i sve u Humskoj zemlji, na što će se žaliti episkop Danilo kralju Milutinu početkom 14. stoljeća.⁶⁰ Po logici stvari biskup je veoma lako mogao naslijediti episkopove posjede, a i svećenstvo i puk lako je moglo prihvatiti Petra kao što je nekada prihvatio "Ilariona" umjesto Donata. Na takav razvoj prilika upućuju i ondašnje političke prilike. Krajem 13. stoljeća Hum je, kao što je već napomenuto, bez gospodara. Trgom Drijeva i okolinom vlada sin kneza Andrije Juraj, a Popovom nasljednici njegova sina Bogdana. Susjedno Trebinje i Primorje u vlasti je kraljice majke Jelene koja je bila katolkinja i koja je po svoj prilici tražila od pape Martina IV. da se postave biskupi u Trebinju i Stonu.⁶¹ Okruženje koje je u svakom slučaju pogodovalo stonskomu biskupu.

Početkom 14. stoljeća Humom su ovladali Šubići koji su upravu nad zemljom povjerali svojim velikašima Nelipčićima. Kao knez, odnosno "gospodar" Humske zemlje 1303. i kasnije, pojavljuje se Konstantin

---

58 *Isto*, str. 293.

59 *Codex diplomaticus*, V., str. 342.

60 "ni vr'hovine ne ima, ni biri, niedinog dohod'ka niotkuder". Povelja kralja Milutina: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, str. 597; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 40.

61 KONSTANTIN JIREČEK, *Istorija Srba, Kulturna historija*, (ćir.), II., JOVAN RADONJIĆ (preveo i dopunio), Beograd, 2006., (fototipско izdanje), str. 264; A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 83; I. PULJIĆ, "Prva stoljeća Trebinjske biskupije", str. 68; Đ. TOŠIĆ, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Beograd, 1998., str. 81; IVICA PULJIĆ, "Sedam stoljeća otoka Mrkana u naslovu trebinjskih biskupa", u: *Hercegovina, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 1 (26), Mostar, 2015., str. 93.

Izanić.⁶² Konstantinova odnosno Šubička vladavina Humom nije mogla proći bez intervencije srpskoga kralja Milutina. U nekoliko navrata došlo je do sukoba. Je li Milutin koji put uspio zakratko ovladati nekim dijelovima Huma, nije jasno.⁶³ Svakako se i on žalio između 1317. i 1321. kao i humski episkop Danilo da je izgubio prihode iz Humske zemlje.⁶⁴ Hum je ponovo 20-ih godina 14. stoljeća bez pravoga gospodara. Hrvatski ban Mladen II. pao je u nemilost ugarsko-hrvatskoga kralja Karla Roberta, a u Srbiji je umro kralj Milutin. Nesređene prilike u kneštvu pokušala su iskoristiti humska braća Branivojevići koji su u svojim rukama držali Pelješac, primorje kod Slanoga i krajeve uz ušće Neretve te zavladatai cijelim kneštvom. Njihovim namjerama na put je stala Dubrovačka Republika i bosanski ban Stjepan II. Kotromanić koji su ih porazili 1326. godine. Pelješcom su od tada vladali Dubrovčani a ostalim dijelom Humskoga kneštva bosanski ban Stjepan II. Kotromanić.⁶⁵ Dubrovčani su svoje posjede htjeli legalizirati te su uskoro stupili u kontakt sa srpskim kraljem Dušanom i bosanskim banom. Najprije su 1333. godine sklopili sporazum sa srpskim kraljem koji im je prepustio Ston s Pelješcem, zemlje od Stona do Dubrovnika i otok Posrednicu na ušću Neretve uz jednokratnu nadoknadu od 8000 perpera i godišnji tribut od 500 perpera. Kako je u to vrijeme stvarni gospodar Humske zemlje bio bosanski ban a ne srpski kralj, Dubrovčani su se obratili i njemu koji im je izdao povelju za Ston i Rât ali bez zemlje od Stona do Dubrovnika i otoka Posrednice uz istu godišnju naknadu kao i srpskome kralju.⁶⁶

Neposredno prije nego što je Humska zemlja došla pod vlast Šubića, između 1297. i 1300. godine, stonskoga je biskupa Petra naslijedio biskup

62 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 159; MLADEN ANČIĆ, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna i XIV. stoljeću*, Zadar - Mostar, 1997., str. 97; Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, str. 45; SIMA ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, (ćir.), Beograd, 1964., str. 89.

63 Tošić navodi da je Milutin vladao Drijevim 1306. godine. Đ. TOŠIĆ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, str. 44. Čirković misli da je Milutin 1318. uspio zavladatai Humom. S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 89. Ančić je na osnovi analize izvornih dokumenata i povijesnih okolnosti drugačijega zaključka. On smatra da se mnogo "vjerojatnijom čini postavka o kontinuiranoj vlasti Izanića i vrhovništvu banova Pavla i Mladena II.". M. ANČIĆ, *Putanja klatna*, str. 97, 108, posebno na spomenutoj stranici bilj. 6.

64 Povelja kralja Milutina: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, str. 597-598; M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 40, 111.

65 M. ANČIĆ, *Na rubu Zapada*, str. 159-160; S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 89-90.

66 S. ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, str. 92.

Ivan Kružić. O njegovu djelovanju u stonskoj biskupiji izvori šute.⁶⁷ Luccari, početkom 17. stoljeća, donosi podatak da je neki biskup Ivan stanovao kod Sv. Marije u polju. Je li ovo Luccari napisao pretpostavljajući ili na temelju tradicije ili je naišao na neki nama nepoznati podatak, nije poznato. Luccari također piše da su, dok je Stonskom crkvom upravljao biskup Ivan, "niže redove" držali raški monasi u Sv. Nikoli.⁶⁸ O kojemu je biskupu Ivanu riječ, nije jasno jer se u isto vrijeme spominje stonsko-korčulanski biskup Ivan i "humski episkop Ivan".⁶⁹ Ovaj se posljednji spominje u priznanici kojom je kralj Milutin potvrdio darovnicu svoje majke Jelene benediktinskome samostanu sv. Marije na Rtacu, a Miklošić je datira između 1305. i 1307. godine.⁷⁰ Zanimljivo je da se u društvu "episkopa" Ivana kao svjedoci potvrde, koja je izdana u Kotoru, spominju dva katolička nad/biskupa i jedan pravoslavni. Katolički su bili barski nadbiskup Marin i kotorski biskup Dujam, a pravoslavni zetski episkop Mihajlo. Na kojega je Luccari mislio ostaje nam nejasno. Iz njegove formulacije moglo bi se zaključiti, a on ovo piše kada je već bila jasna razlika između katolika i pravoslavnih, da se radilo o katoličkom stonsko-korčulanskom biskupu Ivanu. Za monahe piše da su "Rašani" te da je Republika bila odlučila da odu, dok za biskupa ne piše da je "Rašanin" niti da je za njega odlučeno da ide.⁷¹ Monahe i njihov odlazak spominje

---

67 Foretić tvrdi, premda za to ne donosi jasne dokaze nego samo uobičajene političke prilike koje ne bi izdržale kritiku današnje historiografije, da biskup Ivan nije vršio biskupsku vlast nad Stonskim rätom. VINKO FORETIĆ, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.*, Zagreb, 1940., str. 73; VINKO FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", u: *Spomenica Gospe od Anđela u Orebiću 1470-1970*, Omiš, 1970., str. 259.

68 "La cura della chiesa di Stagno haveva il vescovo Gioanni, che stanziava à Santa Maria del piano, sua diocesi, ma l'ordinazioni minori tenevano i monaci Rassia in san Nicolo. Ma perche la Republica desiderava totalmente ridur il popolo al rito Romano, però si dispose à farli partire." GIACOMO PIETRO LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa'*, Venezia, 1605., str. 55.

69 Je li se možda radilo o istoj osobi? Čudna koincidencija imena bi mogla upućivati na daljnje istraživanje!

70 *Monumenta Serbica*, str. 67-69.

71 Foretić biskupa Ivana, kojeg spominje Luccari, poistovjećuje s humskim episkopom Ivanom koji se spominje u potvrdi kojom je kralj Milutin potvrdio darovnicu svoje majke Jelene benediktinskome samostanu sv. Marije u Rtacu. Dalje navodi da je u "crkvi-manastiru sv. Marije bilo sjedište pravoslavnog episkopa". V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 271, bilj. 30. Samostan svete Marije na Rtacu bio je benediktinski samostan i nikad nije bio sjedište pravoslavnoga episkopa. IVAN MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska Metropolija*, Zagreb, 1902., str. 105-106. Hrvatski prijevod Milutinove potvrde. *Isto*, str. 106-108. Slijepčević je mišljena da je riječ o katoličkom biskupu. Đ. SLIJEPCJEVIĆ, "Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropolit) od 1219. do kraja XIX. veka", str. 114.

i *Linanova pergamena*, o kojoj će kasnije biti govora, ali biskupa i njegov odlazak ne spominje. Koegzistencija katoličkoga biskupa i "monaha Rašana" u to je vrijeme bila moguća. Deveti kanon IV. lateranskoga koncila 1215. odredio je, a ova odluka nije dokidana na sljedećim koncilima, da biskupi u biskupijama u kojima žive narodi različitih jezika, obreda i običaja provide "prikladne muževe" koji će različitim obredima i jezicima slaviti Božju službu i dijeliti sakramente tim narodima.⁷²

Biskup je Kružić u dogovoru s Korčulanima 1300. odlučio biskupsko sjedište prenijeti iz Stona na Korčulu što je papa Bonifacije VIII. (1295.-1303.) godine 1301. odobrio.⁷³ Premda je prenio biskupsko sjedište u Korčulu, nije se odrekao kao ni njegovi nasljednici Stonske biskupije, pa je moguće da je biskup Kružić povremeno, kada su mu prilike dopuštale ili služba zahtijevala, boravio u Stonu. U vrijeme Kružićevih nasljednika zahumski episkop Danilo žalio se kralju Milutinu da su mu opustjeli prihodi Humske zemlje. Posljednji zahumski episkop Stefan spominje se 1330. godine. U vrijeme prodaje Stona i Râta 1333. nema spomena nikakvu episkopu, a čini se da se i eparhija u to vrijeme gasi. Darovnica kralja Dušana manastiru sv. Petra na Limu 1343. godine isključuje postojanje episkopskoga sjedišta čak i na Limu. M. Janković smatra da je humska episkopija dokinuta 1333.-1334. godine te da je već od 1317. do 1324. izgubila svaku vezu s Humom i Stonom.⁷⁴

2.3. Zatečeno stanje 1333. godine

Iz navedenoga je jasno da se od 80-ih godina 13. stoljeća na humskom području bilježi prisutnost katoličkoga stonskog biskupa, a da se ona zahumskoga pravoslavnog od sredine 13. stoljeća umanjuje da bi konač-

---

72 "Quoniam in plerisque partibus intra eandem civitatem atque dioecesim permixti sunt populi diversarum linguarum, habentes sub una fide varios ritus et mores: districte praecipimus, ut pontifices hujusmodi civitatum sive dioecesum provideant viros idoneos, qui secundum diversitates rituum et linguarum Divina officia illi celebrent, et ecclesiastica sacramenta ministrent, instruendo eos verbo pariter et exemplo." *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 22, str. 998. Da je bilo takvo nešto moguće i u Visokim Dečanima i to u vrijeme srpskih kraljeva Stjepana Uroša III. Dečanskog i Dušana, govori podatak o glavnom arhitektu ovoga manastira fra Ivanu iz Kotora koji je cijelo vrijeme gradnje živio s tamošnjim monasima i slavio misu na latinskom obredu. NIKO IKIĆ, *Petrovska služba stijena jedinstva i kamen spoticanja*, Sarajevo - Zagreb, 2015., str. 77-78.

73 Ugovor biskupa Kružića i Korčulana: *Illyrici sacri*, VI., str. 329.

74 M. JANKOVIĆ, *Episkopije i mitropolije Srpske crkve u srednjem veku*, str. 112, bilj. 40; B. NILEVIĆ, *Srpska pravoslavna Crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*, str. 35.

no 30-ih godina 14. stoljeća i eparhija bila dokinuta. Postavlja se pitanje kako pomiriti ovu prisutnost katoličkih stonskih biskupa sa zahtjevom kralja Dušana Dubrovčanima 1334. da pop srpski prebiva u Stonu i Râtu i da "poi-e" po tamošnjim crkvama? Čini se da se u kraljevu zahtjevu više radilo o reminiscenciji ili o pokušaju zadržavanja utjecaja nego o stvarnom stanju, odnosno o tome da je srpska Crkva te prostore još uvijek smatrala svojom jurisdikcijom iako je s njima bila izgubila svaki kontakt kao što je i Dušan bio izgubio Humsku zemlju premda ju je još uvijek smatrao svojom. Dubrovčanima je osim Stona i Râta prodao i zemlje od Stona do Dubrovnika i otok Posrednicu što nije imalo nikakva stvarnoga učinka. Ako je uistinu postojao "pop" koji je 1334. priznao jurisdikciju srpskoga episkopa (čudno da nema riječi o monasima), trebalo bi protumačiti kojega episkopa ako se u to vrijeme, kao što je već rečeno, Humska eparhija gasi, a Mileševska se mitropolija javlja tek krajem 14. stoljeća, i to na prostoru Dabarske episkopije a ona Limska tek krajem 15. stoljeća. Zar nije bilo logičnije da su monasi i svećenstvo Humske zemlje, konkretno Stona i Râta, priznavali jurisdikciju stonsko-korčulanskoga biskupa, jurisdikciju koja je dopuštala različitost obreda? K tomu još treba napomenuti da je utjecaj srpskih kraljeva na Humsku zemlju pa tako i na Ston i Rât od početka 14. stoljeća bio gotovo neznan te da do pred kraj vladavine kralja Milutina, osobito dok je živjela kraljica majka Jelena, na ovim prostorima nije bilo nekih vjerskih trvenja. Neke radikalne promjene nisu smjeli uvoditi ni stonski biskupi a za to nisu ni imali potrebe jer se različitost jezika i obreda nije kršila s priznavanjem njihove jurisdikcije. To što je biskup Kružić 1300. godine premjestio biskupsku stolicu na Korčulu, treba vezati više uz njegovu želju za boljim i ugodnijim životom nego s neprijateljstvom "heretika" i "raskolnika". Svakako je biskupu bilo ugodnije živjeti na Korčuli nego na nemirnom humskom području prvih desetljeća 14. stoljeća. Neko Kružićevo izvješće o vjerskim prilikama u Stonskoj biskupiji, koje se koristi kao argument o postojanju raskolnika i heretika u Stonu i Râtu, uopće ne postoji. Već na prvi pogled u tekst koji se nalazi u *Illyrici sacri* na koji se nerijetko poziva, jasno daje do znanja da to nije tekst biskupa Kružića nego pisca 6. sveska *Illyrici sacri* talijanskoga isusovca Jakova Colettija (1734.-1827.).⁷⁵ U ugovoru između biskupa Kružića i Korčula-

75 *Illyrici sacri*, VI., str. 328. Da je ovaj tekst pisao biskup Kružić a ne isusovac Coletti, pišu oslanjajući se na *Illyrici sacri*, str. 328: A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 83; I. PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", str. 130; D. KORAČ, *Vjera u Humskoj zemlji*, str. 27. Vinicije Lupis i Josip Sopta donose čak i svoje prijevode teksta u prvom licu: VINICIJE LUPIS, "Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine", u: *Tisuću godina*

na nema nikakva spomena ni o "hereticima" ni o "raskolnicima", nego samo o boljim uvjetima života koje je Korčula nudila biskupu za njegov prelazak na otok.⁷⁶

Što kažu dokumenti poslije 1334. godine? U prvim godinama Dubrovačke vladavine Stonom i Râtom u *Odlukama vijeća Dubrovačke Republike* koje su očuvane od 1335. nema nikakva spomena pravoslavnih na poluotoku. Nikakva odluka Republike iz 1346. godine da u Stonu i Râtu ne smiju prebivati pravoslavni svećenici na koju se neki pozivaju, u izvorima nije pronađena.⁷⁷ Liepopili piše da je pregledao sve moguće dokumente toga vremena i da tu odluku nigdje nije pronašao.⁷⁸ Nije je nitko ni poslije njega pronašao.⁷⁹ To što se spominju slavenski svećenici - "presbitero Slauo" - u *Odlukama vijeća Dubrovačke Republike* ne mora značiti, kao što smatraju neki povjesničari, da su automatski time što su bili "Slavi" bili i pravoslavni svećenici.⁸⁰ Bilo bi korektnije i u skladu

---

Dubrovačke (nad)biskupije, str. 209; JOSIP SOPTA, "Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika", u: *Hercegovina, Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe*, 6-7 (14-15), Mostar, 2000.-2001., str. 176. Tekst je pisan u trećem licu i doslovno glasi: "Totam peninsulam haereticis et schismaticis refertam reperit, qui non solum salutaria ejus monita respuebant, sed etiam iniquis infestisque animis illum intuebantur; et quae sapienter pieque ad depravatos incolarum mores corrigendos, ac disciplinam ecclesiasticam restituendam decernebat, ea ne perficere posset, pertinaciter obstabant. Praeterea proventus Mensae Episcopalis magna ex parte interveterant; vix ut illi quae satis essent ad victum cultumque suppetere. Cum igitur inter homines adversos, atque infensos Catholicae fidei nec sibi tuto et quieto esse liceret, nec rei Christianae bene gerenda facultas daretur, Sedis Pontificiae alio transferendae consilium coepit." *Illyrici sacri*, VI., str. 328.

76 *Illyrici sacri*, VI., str. 329.

77 Odluku donosi Nikodim Milaš riječima: "Senat uvaži žalbu fratara, i u početku 1346. godine izda naredbu, da ni jedan 'šizmatički duhovnik' ne smije više biti ni u Stonu, niti u ikakvom drugom mjestu poluostrva." NIKODIM MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija*, (ćir.), Dubrovnik, 1914., str. 100. Isti autor piše da je odluka ponovljena 1355. godine. ONDJE, str. 106. Prvu odluku navodi i Korać. D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, str. 83.

78 A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima: crkveno-istorijska studija na odgovor Episkopu Nikodimu*, Dubrovnik, 1915., str. 72-73.

79 J. ŠIDAK, "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku", str. 281, bilj. 28.

80 Navest ćemo samo neke: K. JIREČEK, *Istorija Srba*, I., str. 266; N. MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima*, str. 101; V. ČOROVIĆ, "Značaj Humske eparhije", str. 56; V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 265-269; J. ŠIDAK, "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku", str. 281; NENAD VEKARIĆ, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, I., Dubrovnik, 1992., str. 16-17; D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, str. 87. Korać na temelju Dinića: *Iz dubrovačke ar-*

s izvorima i ondašnjim poimanjem Crkve pod ovim pojmovima razumjeti svećenika iz dubrovačkoga zaleđa koji je službu Božju obavljao na slavenskome jeziku, istočnoga ili zapadnoga obreda. Kada odluke dubrovačkih vijeća spominju imena ovih svećenika, a to su bili Bratoslav,⁸¹ Ilija i Milat, uz njihova imena nema nikakve naznake da se radi o "raskolnicima". Da su doista bili "raskolnici", nema razloga da vijećnici to ne bi naveli osobito nakon pobune koja je izbila u Stonu i Râtu 1346. godine zbog koje su ovi svećenici bili nakratko, osim Milata koji je bio trajno, protjerani. Osim toga, Dubrovniku su dobro poznati slavenski svećenici. Još 80-ih godina 14. stoljeća bilo ih je u Župi, Gružu, Zatonu, Rijeci i Šumetu te na nekim otocima.⁸² U Ston se ponovo vraćaju krajem istoga stoljeća nakon što su Dubrovčani riješili spor sa stonsko-korčulanskim biskupom. Dubrovačko Veliko vijeće dalo je 27. srpnja 1392. na slobodu Rektor i Malom vijeću da mogu pozvati "presbiteros sclavichos - slavenske svećenike" i postaviti ih na području Dubrovnika i Stonskoga râta tamo gdje im se čini da je potrebno.⁸³ To što su oni protjerani nakon pobune 1346. te im je ponovo bio dopušten povratak osim, kako je već rečeno Milatu, 1347. nema nikakve veze s njihovom crkvenom pripadnošću. Pobuna je izbila zbog radikalnih promjena koje je Republika zavodila u Stonu i na Râtu, osobito zemljišnih, u kojima su bivši vlasnici postali kmetovi novih vlasnika, dubrovačke vlastele.⁸⁴ Moguće je da su u ovim radikalnim promjenama koje su se događale i na crkvenome području, jer upravo u to vrijeme Republika dovodi u Ston i Stonski rât strane svećenike, spomenuti svećenici ostali bez službe te su se pridružili pobunjenicima. To što se 1394. spominje Pribac, sin svećenika Bratoslava, nije nemoguće da je Bratoslav, ako je bio istočnoga

---

hive donosi da se kaluđer Bratoslav spominje 1365. kad je imenovan tutorom nekoj Maruši. D. KORAĆ, *Vjera u Humskoj zemlji*, str. 87. Međutim, u originalnom dokumentu se spominje "caligarius - obučar". MIHAJLO DINIĆ, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. I., Beograd, 1967., str. 13.

- 81 Za Bratoslava Foretić piše da je bio "episkopski namjesnik" premda za to ne navodi nikakav izričit izvor. V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 266.
- 82 A. LIEPOPILI, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", str. 44-58.
- 83 "1392. 27./ 7. Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino Rectori et eius minori consilio presentibus et futuris inveniendi presbiteros sclavichos et ipsos ponendi per districtum Ragusii et punctam Stagni ubi eis videbitur cum salario, modis et conditionibus quibus melius poterunt et eis videbitur utilius." A. LIEPOPILI, "Slavensko bogoslužje u Dubrovniku", str. 47.
- 84 Kao vjersku pobunu prvi ju je okarakterizirao Milaš. N. MILAŠ, *Ston u srednjim vijekovima*, str. 101-103. Suprotno kao gore u tekstu: A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima*, str. 72; V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 276-277.

obreda, bio i oženjen.⁸⁵ Da je mogao biti oženjen, govori već spomenuta odredba IV. lateranskog sabora iz 1215. godine gdje je rečeno da svećenici, koji se "po običaju zemlje" nisu odrekli žene, mogu nastaviti živjeti u zakonitome braku. A da je mogao biti oženjen čak i kao svećenik zapadnoga obreda, govori koncil u Vienneu, 1311.-1312. godine, u dekretu *Diocesanis locorum*, koji je saborski dekret ili blisko s njim povezan. Ovim dekretom bilo je zabranjeno svećenicima da budu mesari i gostioničari. U slučaju neposlušnosti "izgubili bi svećenički privilegij ako bi bili oženjeni; a ako ne bi bili, izgubili bi realni privilegij svećenika i također osobni privilegij, jer su se ponašali u svemu kao laici".⁸⁶ Ako je bilo moguće u to vrijeme biti oženjen na Zapadu, još je veća mogućnost za to bila na ovome graničnom prostoru. Osim toga, da su ovi svećenici uistinu bili "raskolnici", odnosno da su priznavali jurisdikciju srpskoga episkopa, jer raskolništvo se veže uz jurisdikciju, bilo bi logičnije da su se povukli na prostor njegove jurisdikcije i ondje djelovali nego da su ostali u Stonu i Râtu.

To što su Dubrovčani dovodili svećenike s drugih strana i fratre Bosanske vikarije u Ston i Rât, čini se da se mora promatrati u kontekstu njihova odnosa prema stonsko-korčulanskome biskupu a ne u kontekstu potrebe obraćenja tamošnjih stanovnika na katoličanstvo. Dubrovačko Malo vijeće odlučilo je 22. kolovoza 1335. da se za Ston izabere svećenik s jednim pomoćnikom koji će Božju službu i ostale sakramente slaviti "u Stonskoj biskupiji (naglasio M. K.) ..., kako određuje majka rimska Crkva" o trošku stonskoga kneza i Republike.⁸⁷ Desetak godina poslije, u kolovozu 1346., izabrali su za svećenika u Stonu nekoga Albanca, najvjerojatnije svećenika Nikolu, koji se spominje dva mjeseca poslije. Njemu je Malo vijeće odredilo da "od općine - a communi" ima primati

---

85 K. JIRIČEK, *Istorija Srba*, I., str. 266. KONSTANTIN JIREČEK, "Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskom manastiru sv. Arhangjela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1497)", u: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin, 1908., str. 530. Među njegovim nasljednicima se kasnije spominje don Petar Stanojević iz Stona. *Isto*.

86 "In caso di disobbedienza, essi avrebbero perso il privilegio clericale, se fossero stati sposati; se non lo fossero stati, avrebbero perso i privilegi 'reali' dei chierici e anche i privilegi 'personali', essendosi comportati in tutto come dei laici." JOSEPH LECLER, *Storia dei concili ecumenici*, Vienne, Città del Vaticano, 1997., str. 144.

87 "In minori consilio captum ... quod in Stagno debeat eligi unus presbiter, qui te-neatur celebrare divina officia in episcopatu Stagni, cum uno clericello, et recipere eos ad confessionem, et dare eis penitentiam et alia divina officia, prout precipit sancta mater ecclesia Romana, ..." *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, II., A. 1347-1352, 1356-1360. Additamentum a. 1301-1305, 1318, 1325-1336., Zagrabiae, 1882., str. 360.

prvu godinu 30 perpera kao pomoć za obrađivanje vinograda koji se nalazio kod samostana te poslije svake godine, dok tu bude, 10 perpera i prihode spomenutoga vinograda.⁸⁸ Sljedeće godine susrećemo istoga svećenika Nikolu, a već početkom kolovoza 1348. svećenika Petra također Albanca.⁸⁹ Izbor svećenika Albanaca, uz obilje domaćih svećenika koje je Dubrovačka nadbiskupija u to vrijeme sigurno imala, naznačuje da se radilo o veoma delikatnom crkvenom poslu. Vjerojatno s istom namjerom Dubrovčani su u Ston doveli i fratre Bosanske vikarije koji su, zbog svojih privilegija, u mnogočemu bili izuzeti ispod jurisdikcije biskupa. Kada su točno fratri došli u Ston, nije poznato. Dozvolu za gradnju samostana u Stonu dobili su 21. ožujka 1347. od pape Klementa VI. (1342.-1352.), a od Dubrovačke Republike 18. veljače 1349.⁹⁰ Vjerojatno su došli koju godinu prije.

Spomen pravoslavnih u Stonu i na Stonskome râtu susreće se tek u okviru katoličke rasprave odnosno spora koji je nastao između Dubrovnika i stonsko-korčulanskih biskupa zbog jurisdikcije nad Stonom i Râtom. Dubrovčani nisu nikad iskreno, premda službeno jesu 1387., priznali jurisdikciju stonsko-korčulanskom biskupu na Stonu i Râtu.⁹¹ Kada je stonsko-korčulanski biskup Marin, franjevac iz Spoleta iz Italije, negdje 1341.-1342. pokušao vršiti svoje biskupske dužnosti u Stonu i na Râtu, u tome su ga spriječili, kako je on pisao papi Klementu VI. (1342.-1352.), a papa Dubrovčanima 1344. "neki iz onih krajeva za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana" pod čijom su vlašću bili do posljednjih deset godina, ali "okanivši se nekako zabluda, našem su se putu spasenja i istine vratili" te neki građanin i sudac Dubrovačke Republike koji je zbog toga bio poslan u Ston i Rât od same Republike.⁹² Iz

88 *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, I., str. 239, 245.

89 *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, II., str. 35.

90 A. DRAČEVAC, "Ponovno osnivanje katoličke biskupije u Stonu", str. 85. Sopta drži da su u Ston došli oko 1330. ali za to ne navodi jasne dokaze. J. SOPTA, "Franjevci Bosanske vikarije na području Dubrovnika", str. 181.

91 O sporu Dubrovnika sa stonsko-korčulanskim biskupima: VINKO FORETIĆ, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.*, str. 83-88 i 113-118; VINICIJE LUPIS, "Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine", u: *Tisuću godina Dubrovačke (nad)biskupije*, str. 211-212.

92 "... nonnulli de partibus illis, qui dampnando scismate Rassiencium, sub quorum seruitute a decem annis proximopreteritis supra multis temporibus steterant infecti dicebantur, quodam modo relictis erroribus ad nostram salutis et ueritatis redirent, quidam ciuis et iudex ciuitatis Ragusine se a dilectis filiis comite, iudicibus, consilio et vniuersitate missu vna cum quibusdam aliis ad partes Stangnenses predictas, ..." Klement VI. Dubrovačkoj Republici 22. 2. 1344. *Codex diplomaticus*, XI., str. 118.

riječi biskupa Marina koje su nastale ni deset godina nakon Dušanove povelje, ako ih je Rimski kurija vjerodostojno prenijela, a u to nemamo razloga sumnjati, vidimo da nema spomena ni o kakvim "raskolničkim" svećenicima ni "raskolnicima". Postojali su samo "neki", ne svi kako će kasnije isticati Dubrovčani, "iz onih krajeva **za koje se govorilo** (naglasio M. K.) da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana", ali kako vidimo i oni su se već u to vrijeme (*terminus ante quem*) bili vratili "našemu putu spasenja i istine". Valja napomenuti da su u vrijeme, kada je biskup Marin pokušao vršiti svoju službu u Stonu i Râtu, još uvijek bili gore spomenuti slavenski svećenici koje biskup ne spominje. Popu Bratoslavu je Vijeće umoljenih samo godinu prije biskupove vizitacije 1340. godine potvrdilo neke crkve i njima pripadajuća zemljišta.⁹³ Da ga je biskup doživljavao kao "raskolnika", vjerojatno bi ga spomenuo i ovaj čin Dubrovčana osudio - njemu uskraćuju desetine a Bratoslavu daruju crkve i zemlju. Ni biskup Ivan, koji je bio s Krka, 70-ih godina 14. stoljeća nije bio uvjeren da su njegovi vjernici do 30-ih godina 14. stoljeća bili "raskolnici". On se žalio papi Grguru XI. (1370.-1378.) da mu vjernici Stona i Stonske biskupije uskraćuju desetinu i druga biskupska prava navodeći kako su ti isti vjernici "od davnih vremena unatrag bili raskolnici i nevjernici", ali "priznavši pravu katoličku vjeru" bili su se vratili u jedinstvo Crkve te da su ti spomenuti Stonjani i Raćani "nekog sina bezakonja, koji je već dugo po obredu Grka i raskolnikâ držao zauzetima episkopat i Crkvu stonsku, istjerali iz spomenutoga grada i biskupije".⁹⁴ Izraz "od davnih vremena unatrag" sugerira da to nije bilo prije 50-ak godina nego puno prije. Također biskup, što je bilo u skladu s teološkim i crkvenim poimanjem, raskolništvo Stonjana i Raćana veže uz jurisdikciju "raskolničkog biskupa" - "sina bezakonja" te njihovo vraćanje jedinstvu Katoličke crkve povezuje s trenutkom kada je on protjeran i kada oni više nisu priznavali njegovu jurisdikciju. Međutim, drugačiju priču od ove pričaju tadašnji Dubrovčani. Oni su u sporu sa stonsko-korčulanskim biskupom angažirali pravnoga stručnjaka Ivana de Lignano iz Bologne koji je trebao zastupati njihovu parnicu pred Svetom Stolicom. Da bi u tome uspjeli, morali su uvjeriti Svetu Stolicu u svoje velike zasluge za katoličanstvo, kako su to obično činili, a kao dobar argument moglo je poslužiti obraćenje "raskolnika". Pravnik je Ivan, što je bilo logično, informacije primao od Dubrovčana tako da u njegovu izvješću poznatom pod imenom *Linanova pergamena* stoji da su Dubrovčani obećali srpskom kralju da kaluđere i slavenske svećenike

93 V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 270, bilj. 30.

94 Urban VI. trebinjskom biskupu da riješi slučaj biskupa Ivana 24. studenoga 1378. *Codex diplomaticus*, XV., str. 305.

koji su stanovali u Stonu ne će prisiljavati na odlazak ali s vremenom kako su Dubrovčani kršćani i katolici a Ston se nalazio u njihovu posjedu, kršćani i Kristovi vjernici umnažali su se tako da su "kaluđeri raskolnici i slavenski svećenici" sami napustili Ston, a Dubrovčani su tamo postavili katoličke i vjerne svećenike te potom sagradili samostan fratrima Bosanske vikarije i tako su konačno svi stanovnici "spomenutih mjesta" postali vjerni i pravi katolici zahvaljujući fratrima koji su za ovo imali posebne povlastice.⁹⁵ Sadržaj *Linanove pergamene* kosi se sa žalbom biskupa Marina iz 1342.-1343. i djelovanjem slavenskih svećenika na Poluotoku. Kao što smo vidjeli, u žalbi biskupa Marina stoji da su se već u njegovo vrijeme "neki za koje se govorilo da su bili zaraženi osudljivim raskolom Rašana" već bili vratili jedinstvu Katoličke crkve a to je bilo i nekoliko godina prije nego što su franjevci dobili dozvolu za gradnju samostana u Stonu. Osim toga, slavenski svećenici, kao što smo gore vidjeli, nisu bili napustili Ston i Rât nego su na njemu ostali, osim ako se nije radilo o nekim drugim svećenicima koje dokumenti ne spominju. Valja spomenuti i franjevačku spomenicu iz 1394. godine. Ona, osim "raskolnika", spominje i "patarene" te kaže da su Ston i Rât bili podložni spomenutima "dobrih trista godina" te da ni u Stonu ni na Râtu nije bilo spomena o katoličkom kultu dok oni nisu došli koji su taj narod obratili i pokrstili.⁹⁶ I spomenica je nastala nakon što su franjev-

---

95 Izvadak iz *Linanove pergamene*: "Item fuit promissum per dictos Cives predictae Civitatis Ragusii domino Regi Rassie quod calogeri qui habitant in dicto loco Stagni et sacerdotes sclavi non cogentur ad recessum nisi sponte recederunt. Item erat dictus locus quasi incultus licet habitaretur per scismaticos. Item in processu temporis cum Ragusini sint christiani et catholici et dictum locum possiderent et continuo christiani et fides Christi illic multiplicaretur predicti Calogeri scismatici et sacerdotes sclavi sponte recesserunt et predicti Cives Ragusini ibi posuerunt sacerdotes catholicos et fideles, deinde construxerunt monasterium et locum fratribus minoribus de Vicaria bosne, et sic factum est finaliter usque modo quod omnes habitatores predicti loci sint fideles et veri catholici et ecclesiastica sacramenta recipiunt a predictis fratribus minoribus habentibus super hec privilegium spetiale". A. LIEPOPILI, *Ston u srednjim vijekovima*, str. 32. O vjerodostojnosti dubrovačkih dokumenata o ovom problemu valja spomenuti i slučaj iz 1422. godine. Te su, naime, godine Dubrovčani poslali u Rim fra Lovru Menčetića zbog ponovnog spora između Dubrovčana i stonsko-korčulanskog biskupa. Fra Lovro je trebao prikazati stanje u Stonu i na Râtu sljedećim riječima: "et come per nostra spesa e opera quel luogo siando **paterino** e facto catholico". V. FORETIĆ, "Kroz prošlost poluotoka Pelješca", str. 267, bilj. 28. U uputi Dubrovčana fra Lovri nema nigdje spomena o "raskolnicima". Može se pretpostaviti je da su "patareni" u to vrijeme bili uvjerljiviji argument od "raskolnika".

96 *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, P. EUSEBIUS FERMENDŽIN, (collegit et digessit), Zagrabiae, 1892., str. 54-55.

cima u vrijeme dubrovačkoga nadbiskupa Petra (1370.-1380.) oduzete župe te je trebala također poslužiti da prikaže velike zasluge stonskih franjevaca za ovdašnje katoličanstvo tako da podacima koje ona donosi treba pristupiti s velikim oprezom kao i prema *Linanovoj pergameni*. Čini se dovoljnim spomenuti kako ona govori da su spomenuti krajevi "dobrih trista godina" bili podvrgnuti "raskolnicima i patarenima" a to bi značilo već od kraja 11. stoljeća i da na Stonu i Râtu prije njihova dolaska nije bilo spomena o katoličkom kultu. Spominjanje "patarena" ili "nevjernika" u Stonu i Râtu do 1333. ukazuje također na nategnutost ovoga dokumenta. Poznato je da se ova "hereza" širila na područjima pod vlašću bosanskih vladara, a Ston i Rât nikada nisu bili pod njihovom vlašću tako da se ona ondje nije ni mogla ustaliti.⁹⁷ Osim toga spomenica navodi ponovno krštavanje "raskolnika" što Katolička crkva nikada nije imala u svojoj praksi.

Linanovu pergamentu i Franjevačku spomenicu ipak ne treba potpuno odbaciti. Nešto se ipak o onome što ova dva dokumenta govore događalo u Stonu i Râtu a to je, moglo bi se zaključiti, uvođenje rimskoga obreda na latinskom jeziku. Republika se nalazila u "moru" nemirnoga i trusnoga slavenstva. Sve što je moglo nove prostore rastaviti od njegova prirodnoga zaleđa i čvršće ga vezati uz Republiku dobro je došlo. U tom je smislu trebao poslužiti i rimski obred na latinskom jeziku. Kada su Dubrovčani 1335. odredili da se za Ston izabere jedan svećenik s pomoćnikom, odredili su također da taj svećenik u Stonskoj biskupiji treba slaviti obrede "kako određuje majka rimska Crkva".⁹⁸ Isti ih je razlog vjerojatno vodio i za dovođenje franjevaca Bosanske vikarije koji su također obrede slavili po rimskom obredu latinskim jezikom. Osim toga, franjevci su kao misionari u mnogočemu mogli biti izuzeti ispod biskupove jurisdikcije. Ovakva je mišljenja bio i Luccari početkom 17. stoljeća. Pišući o biskupu Ivanu koji je vodio brigu o Stonskoj Crkvi i raškim monasima koji su u njegovo ime obavljali niže obrede nastavlja: "Ali jer je Republika željela potpuno privesti narod rimskom obredu, odlučila je da [monasi] odu. To je lako postigla dajući im za dostojan način življenja u samostanima Makedonije, i na njihovo je mjesto dovela Braću svetoga Franje".⁹⁹ Republika je vrlo lako, a da ne odstupa puno od istine, ovaj proces mogla kasnije u sukobu sa stonsko-korčulanskim biskupom prikazati kao proces obraćenja "raskolnika". Kasnije je u tu

97 O tome opširnije: J. ŠIDAK, "Vjerski odnosi u Stonu i na Stonskom ratu (Pelješcu) u srednjem vijeku", str. 275-289.

98 *Monumenta Ragusina, Libri reformationum*, II., str. 360.

99 G. P. LUCCARI, *Copioso ristretto degli annali di Ravsa'*, str. 55.

svrhu koristila "patarene". Osim toga, ovi su krajevi zbog nemirnih prilika, promjenâ jurisdikcija, arogantna odnosa mjesnih moćnika prema Crkvi, nebrige crkvenih prelata, kako zapadnih tako i istočnih jer se mnogo toga svodilo na prihode, pod vodstvom neškolorana svećenstva dobrim dijelom bili vjerski zapušteni. Njihovo vjersko stanje možda je najbolje opisao dubrovački anonimni kroničar s početka 16. stoljeća kada piše da su ljudi na cijelom Stonu i Râtu bili vjere "raskolničke" "jer nisu vjerovali ni u Boga, ni u svece nego su vjerovali u snove, vračare i čarobnjake".¹⁰⁰ Shvaćajući u ovom smislu "raskolništvo" i Dubrovčani i franjevci su u Stonu doista mogli imati posla oko obraćenja "raskolnika" i "nevjernika" u "rimsku" Crkvu i vjeru.

Zaključak

Prostori Humske zemlje do kraja 12. stoljeća bili su u jurisdikciji stonskoga katoličkog biskupa. Uz latinski u liturgiji je korišten i slavenski jezik koji je, čini se, bio prevladavajući. Kako je prostor biskupije bio na razmeđu Istoka i Zapada dolazilo je do "miješanja" zapadnoga i istočnoga obreda. Krajem 12. stoljeća, kada je Humska zemlja došla pod vlast kneza Miroslava Nemanjića, stonski katolički biskup je prognan. Na njegovo mjesto došao je u vrijeme osnivanja srpske pravoslavne arhiepiskopije 1219. episkop koji je priznavao jurisdikciju srpskog pravoslavnog arhiepiskopa te su tako ovi prostori došli pod utjecaj istočne Crkve. Na terenu se stvari nisu bitno promijenile zbog bliskosti jezika i obreda. Uz humskoga pravoslavnog episkopa u Stonu koegzistiraju benediktinci mljetskoga samostana sv. Marije. Zbog nestabilnih političkih prilika humski je episkop sjedište eparhije sredinom 13. stoljeća premjestio u manastir sv. Petra na Limu. Sredinom 80-ih godina ponovo je imenovan stonski katolički biskup. Kako je Katolička crkva priznavala različitost jezika i obreda ponovno su koegzistirali, sada sa zamijenjenim ulogama, katolički biskup i istočni "raški" monasi i svećenstvo koje je službu slavilo na slavenskom jeziku i, vjerojatno, istočnim obredom. Kada su Ston i Rât došli pod vlast Dubrovčana dolazi do velikih promjena. Dubrovčani želeći stanovništvo Stona i Râta što više vezati uz Republiku i ujedno zapriječiti stonsko-korčulanskom biskupu vršenje njegove jurisdikcije na Stonu i Râtu dovode strane svećenike i franjevce (strance?) Bosanske vikarije koji uvode "rimski" obred i latinski jezik u bogoslužje. Nastaje sukob između Dubrovčana i stonsko-korčulanskoga

---

100 "Et furono tutti huomini per tutto Stagno e Ponte della fede scismatica, che non credevano, nè Dio, nè Santi, ma credevano in sogni, indovini et incantatrici." *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, str. 51.

biskupa koji rješava Sveta Stolica. Dubrovčani, kako bi dobili ovaj spor, ističu svoje zasluge za katoličanstvo. Stanovnike Stona i Râta počinju nazivati "raskolnicima" predstavljajući Svetoj Stolici svoje zasluge za njihovo obraćenje. To isto čine i franjevci nakon što im je oduzeto pravo pastve u Stonu i Râtu. Za razliku od Dubrovčana i franjevaca stonsko-korčulanski biskupi u njima nisu vidjeli raskolnike. Vjernici Stona i Râta zbog nemirnih političkih prilika i nebrige pastira svakako su bili vjerski zapušteni tako da se njihova zapuštenost mogla prikazati kao "raskolništvo" i kasnije kao "hereza".

Religious situation in the Hum land (Ston and Rat) during the Middle Ages

Summary

The area of the Hum land was by the end of the 12th century in the jurisdiction of the Ston Catholic bishop. Beside Latin, Slavic, being dominant in this region, was also used in liturgy. As the diocese was situated at the crossroads of the East and the West, there was a "mixture" of the Western and Eastern rites. At the end of the 12th century, when the Hum land came under the rule of Prince Miroslav Nemanjic, the bishop of Ston was exiled. With the establishment of the Serbian Orthodox Archbishopric in 1219 these areas came under the influence of the Eastern Church. Its founder Rastko (Sava) Nemanjic appointed an episcope in Ston who recognized his jurisdiction and established the Hum episcopate. On the ground, things did not change due to the closeness of languages and church rites. There were no clashes over the church rites. The Bishop of Hum in Ston and Rat, and the Benedictines of the monastery of St. Mary on Mljet coexisted in this area. Due to unstable political situation the Bishop of Hum in the mid-13th century moved the seat of the eparchy to the monastery of St. Peter in Lim. In the mid 80s the appointment of the bishops of Ston was renewed. The Catholic Church recognized the diversity of languages and rites so that Catholic bishop and eastern "Raska" monks and priests, who celebrated the service in the Slavic language and, probably, eastern rites, could coexist again. When Ston and Rat fell under the rule of Dubrovnik, a major change occurred. Dubrovnik wanted to see the residents of Ston and Rat more tied to the Republic and blocked the Ston-Korcula bishop's jurisdiction in Ston and Rat bringing the priests and friars (foreigners?) from Bosnian vicariate, who introduced "Roman" rites and Latin in liturgy. It caused a conflict between Dubrovnik and the Ston-Korcula's bishops, which was resolved by the Holy See. Dubrovnik, in order to win this dispute, took all the credit for Catholicism. They even labeled the residents of Ston and Rat as "schismatics" representing thus to the Holy See the credit of Dubrovnik in their conversion. The same was done by the Franciscans after they were deprived of their congregation in Ston and Rat. Unlike Dubrovnik and the Franciscans, the bishops of Ston and Korcula did not see them as schismatic. Believers in Ston and Rat because of the turbulent political situation and the lack of care of their shepherds were certainly religiously neglected so that such negligence could be characterized as "schismatic" and later as "heretic".

Keywords: Hum, the Diocese of Ston, the Hum eparchy, western and eastern rites, Catholicism and Orthodoxy.

"BOGA HVALITI, PUK SABIRATI, MRTVE OPLAKIVATI"

Katoličko zvono sa sahat-kule u Foči u sjeveroistočnoj Hercegovini*

Ante ŠKEGRO

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10
HR - 10000 Zagreb
E-pošta: askegro@isp.hr

UDK 726.59:673.5(497.6 Foča)

272-526.9:673.5(497.6 Foča)

Stručni rad

Primljeno: 14. ožujka 2016.

Prihvaćeno: 15. srpnja 2016.

Sažetak

Katoličko zvono sa sahat-kule u Foči u sjeveroistočnoj Hercegovini, jedno je od rijetkih koje se sačuvalo do danas. Nakon skidanja sa sahat-kule krajem 19. st. završilo je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Od 1968. godine nalazi se u muzeju "Stara Hercegovina" u Foči. Osim godine lijevanja ispisane arapskim brojevima (1637.), na njemu je latinskom kapitalom i latinskim jezikom zabilježena i uloga ove vrste zvonâ, tj. da hvale Boga, sazivaju puk na molitvu te preminule ispraćaju na vječni počinak.

Ključne riječi: Bosanski vilajet, Foča, sahat-kule, katolička zvona sa sahat-kula.

---

* Autor ljubazno zahvaljuje djelatnicima Muzeja "Stara Hercegovina" u Foči Branki Dragičević i Danku Mihajloviću za informacije o ovome zvonu i za njegove fotografije.

Uvod

Sa svih prostora, koje su pregazila kopita njihovih konja, Osmanlije su ne samo odvodili roblje, nego i plijenili sve do čega su mogli doprijeti. Osobita meta njihovih osvajačko-pljačkaških pohoda bile su kršćanske institucije i bogomolje iz kojih su pljačkali sve što se moglo odnijeti, uključujući i zvona s njihovih zvonika. Bez obzira i na reljefe raspeta Krista, Bogorodice, svetaca i natpisâ, koji su ih nerijetko ukrašavali, postavljali su ih na svoje sahat-kule ukoliko ih nisu pretopili u topove i streljivo. Prethodno su s njih uklanjali klatna, zamjenjujući ih metalnim batovima koji su udaranjem o njihove vanjske stijenke mjerila vrijeme te na taj način sazivala islamske vjernike na molitvu.

Iz Foče u Sarajevo, iz Sarajeva u Foču

Tragajući za katoličkim zvonima, koja se još uvijek oglašavaju s osmanlijskih sahat-kula na području nekadašnjega Bosanskog vilajeta ili su nekada s njih otkucavala vrijeme,² osvrnuo sam se i na ono iz Foče u sjeveroistočnoj Hercegovini.³ Kako mu nisam uspio ući u trag, niti doći do bilo kakve informacije o njegovoj sudbini, prenio sam ono što je o njemu zabilježeno u inventarnoj knjizi Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prema toj knjizi ovo se zvono nekada nalazilo u velikoj izložbenoj sali Zemaljskoga muzeja, koji ga je posudio muzeju u Foči, te da 2002. godine nije bilo u sarajevskome muzeju.⁴ Iz toga je slijedio zaključak da ga muzej u Foči nije ni vratio Zemaljskome muzeju. Na upit o sudbini ovoga zvona iz Muzeja "Stara Hercegovina" u Foči odgovoreno mi je da se od 60-ih godina 20. st. nalazi u tome muzeju, što je i sa snimkama potvrđeno.⁵ U inventarnu knjigu toga muzeja upisano je da je 1968. godine vraćeno u Foču, te da ga je muzej u Foči darovao sarajevski Zemaljski muzej.⁶

2 ANTE ŠKEGRO, "Katolička zvona sa osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom elajetu. Catholic church bells from Ottoman clock towers in the Bosnian Eyalet", u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, br. 108, Split, 2015., str. 295-313.

3 A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 305-306, br. 5.

4 Inv. br. 363: "Izlož. (vel. sala). (Posuđeno Muzeju u Foči). (P. A.)."

5 E-mail od 2. ožujka 2016. godine upućen autoru ovoga rada iz Muzeja Foča: "Poštovani, Željezno zvono nalazi se u inventaru Muzeja 'Stara Hercegovina' od šezdesetih godina prošlog vijeka. Opis naveden u Vašem radu je jasno vidljiv, prije svega natpis na latinskom i 1637. godina. Fotografije zvona nalaze se u atačmentu. Srdačan pozdrav! Danko Mihajlović."

6 "1177. 21. XII 1970. Zvono. Zvono je iz Sahat kule - Foča. Zvono je prije rata odneseno u Zemaljski muzej - Sarajevo. 1968. g. vraćeno u Foču. Poklon Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, Muzeju u Foči."

Sl. 1. Sahat-kula u Foči iza Muzeja Stara Hercegovina
 Fig. 1. Clock tower in Foča beyond Old Herzegovina Museum

Prije nego li je dospjelo u sarajevski Zemaljski muzej, ovo se zvono nalazilo na sahat-kuli u Foči (sl. 1). Prema povjesničaru Hamdiji Kreševljakoviću (1888.-1959.) dao ju je nešto iza 1758. godine izgraditi Mehmed-paša Kukavica,⁷ valija Bosanskoga vilajeta od 1752. do 1756. i od 1757. do 1760. godine. Kukavica je i sam rođen u Foči, u islamiziranoj obitelji Pavlovića, koja je potjecala iz mjesta Popov most 30-ak km južno od Foče.⁸ Nejasno je kada je i u kojim okolnostima dospjelo na ovu sahat-

7 HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", u: *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo, 1957., str. 31.

8 ALIJA BEJTIĆ, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegova zadužbina u Bosni (1752-1756 i 1757-1760)", u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 6-7, Sarajevo, 1956., str. 77-114.

kulu s koje se oglašavalo do 90-ih godina 19. st.,⁹ kada ga je Kotarski ured iz Foče otpremio u sarajevski Zemaljski muzej.¹⁰ U sarajevskome muzeju bilo je i sredinom 30-ih godina 20. st.¹¹ U inventarnoj knjizi toga muzeja zavedeno je kao veliko željezno zvono sa slikom ispod kruništa te biljnim plastičnim ornamentom i natpisom.¹²

Sl. 2. Oštećenja pri dnu zvona sa sahat-kule u Foči
Fig. 2. Damages on the base of the bell from clock tower in Foča

9 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 31.

10 Inv. br. 363: "Foča. Poslao kotarski ured u Foči; nalazilo se na sahat-kuli, a verovatno potiče sa neke crkve".

11 DR. M(ITHOVIĆ) MANDIĆ, "Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 47, Sarajevo, 1935., str. 14: "Mlada su zvona: jedno na sahatkuli u Pruscu kod Bugojna, koje potječe iz 17. stoljeća (s natpisom 'Ave Maria' i godinom 1629.), pa jedno iz Foče, koje se čuva u Sredovj. Zbirci Zem. Muzeia (pod inv. Br. 363) iz god. 1637. Još ima manjih zvona u istoj zbirci: jedno pod inv. br. 365 na sahatkuli u Sanskom Mostu (iz god. 1591.) i drugo pod inv. br. 364 sa sahatkule u D. Vakufu (iz god. 1720.)."

12 Inv. br. 363: "Veliko gvozdeno zvono sa natpisom nosi sliku, ispod uške. Zvono je ukrašeno plastičnim biljnim ornamentom. Natpis glasi: DEVM LAVDO, POPVLVM CONVOCO, DEFVNCTOS DEPLORO. Dimenzije: visina 65 cm.; prečnik 63 cm."

Opis i podrijetlo

Premda je u inventarnu knjigu sarajevskoga Zemaljskog muzeja zavedeno kao željezno, zvono sa sahat-kule u Foči je brončano kao i druga zvona ove vrste. Izuzev neznatnih oštećenja na samome njegovu dnu, odnosno na dvjema paralelnim reljefnim linijama kojima završava, zvono sa sahat-kule u Foči dobro je očuvano (sl. 2). Kad bi mu se klatno vratilo, i sada bi poslužilo svojoj izvornoj svrsi. U nepoznatim okolnostima i vremenu na njegovo je krunište, čija su rebra s vanjske strane urešena tordiranom vrpcom, nadodana vodoravna prečka, očito zbog lakšeg učvršćivanja o gredu na kojoj je visjelo. Oko te prečke omotano je nekoliko namota deblje žice, vjerojatno kako bi se njime lakše manipuliralo (sl. 3). Nije isključeno da je ta žica također služila za fiksiranje za gredu o

Sl. 3. Krunište zvona sa sahat-kule u Foči
Fig. 3. Crown of the bell from clock tower in Foča

Sl. 4. Godina lijevanja zvona sa sahat kule u Foči
Fig. 4. Year of casting of the bell from clock tower in Foča

koju je bilo obješeno. Ispod kruništa je reljefno polje ukrašeno motivom lozice i ljiljana. Po sredini je razdijeljeno vrpcom na kojoj je arapskim brojevima (sl. 4) naznačena godina njegova lijevanja (1637) te latinskom kapitalom i latinskim jezikom pouka o ulozi ove vrste zvonâ (*Devm lavdo, popvlvm convoco, defvinctos deploro*) (sl. 5-7). Središnji dio zvona, omeđen reljefnim frizom ispod kruništa i pet paralelnih reljefnih linija na dnu, nema nikakvih ukrasa. Na reljefu od pet paralelnih linija kojima srednje polje završava kao i na završnom polju ispod njega, na dva su mjesta zamjetni tragovi udaranja metalnoga bata o njegove stijenske (sl. 8). Središnji dio ovih zvonâ ukrašan je različitim kršćanskim motivima i likovima. Primjerice, zvono koje još uvijek otkucava sate sa sahat-kule u Pruscu kod Donjeg Vakufa u zapadnom dijelu srednje Bosne, saliveno tri godine prije zvona sa sahat-kule u Foči, ukrašeno je

Sl. 5. Početak natpisa na zvonu sa sahat-kule u Foči
Fig. 5. Beginning of the inscription on the bell from
clock tower in Foča

Sl. 6. Središnji dio natpisa na zvonu sa sahat-kule u Foči
Fig. 6. Middle part of the inscription on the bell from
clock tower in Foča

Sl. 7. Završni dio natpisa na zvonu sa sahat-kule u Foči
Fig. 7. Final part of the inscription on the bell from
clock tower in Foča

Sl. 8. Tragovi udaranja metalnog bata o stijenke zvona sa sahat-kule u Foči
Fig. 8. Traces of striking with the metal hammer on the walls of the bell from clock tower in Foča

Sl. 9. Reljef raspetog Krista na zvonu sa sahat-kule u Pruscu
Fig. 9. Relief of Christ crucified on the bell from clock tower in Prusac

Sl. 10. Reljef sv. Nikole biskupa na zvonu sa sahat-kule u Pruscu
Fig. 10. Relief of St. Nicholas the Bishop on the bell from clock tower in Prusac

Sl. 11. Reljef Bogorodice s djetetom Isusom na zvonu sa sahat-kule u Pruscu
Fig. 11. Relief of the Virgin Mary with the infant Jesus on the bell from clock tower in Prusac

Sl. 12. Reljef sv. Ivana Krstitelja na zvonu sa sahat kule u Pruscu
Fig. 12. Relief of St. John the Baptist on the bell from clock tower in Prusac

reljefima rassetoga Krista (sl. 9), sv. Nikole biskupa (sl. 10), Bogorodice s djetetom Isusom (sl. 11) te sv. Ivana Krstitelja (sl. 12).¹³

Natpis na zvonu sa sahat-kule u Foči upućuje na zaključak da je saliveno u ljevaonici zvonâ koju je početkom 17. st. u Zugu, središtu istoimenoga kantona u središnjoj Švicarskoj, utemeljio Martin Kaiser (+1642.). U toj su ljevaonici zvona lijevana do 20. st.¹⁴ Pouka o značaju ove vrste zvona svoje podrijetlo vuče još iz razvijenoga srednjeg vijeka.¹⁵ Kad bi zvona mogla govoriti, ovo bi bez sumnje ispričalo zanimljivu priču o svome putešestvju od središnje Švicarske do osmanlijske kasabe Foče.

13 A. ŠKEGRO, *nav. dj.*, str. 296-299, br. 1-4.

14 ANTON BIELER, "Die Zuger Glockengiesserfamilien Keiser und Brandenburg und ihr Werk", u: *Zeuger Neujahrsblatt*, Zug, 1949., str. 37-60.

15 MIROSLAV FLODR, "Komplexní pojetí funkce zvonu v středověkých zvonových nápisech", u: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity Studia minorae Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*, C 23/24, Brno, 1976./1977., str. 125-129.

Zaključak

Brojna zvona koja su osmanlijske postrojbe opljačkale s kršćanskih bogomolja po Europi završila su i na sahat-kulama Bosanskoga vilajeta, s kojih su pojedina skinuta tijekom austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878.-1918.). Neka su završila i u sarajevskom Zemaljskom muzeju, poput onih sa sahat-kulâ u Donjem Vakufu, Sanskome Mostu i Foči. Nije jasno u kojim se okolnostima i vremenu ovo zvono obrela na sahat-kuli u Foči. Rijetka su preživjela Prvi svjetski rat jer ih je tijekom 1917. godine, kao i ona s kršćanskih bogomolja, rekvirirala austro-ugarska vojska i pretopila u topove, odnosno streljivo. Dva se od njih još uvijek oglašavaju sa sahat-kula u Pruscu kod Donjeg Vakufa i 20-ak km udaljenom Gornjem Vakufu u zapadnom dijelu srednje Bosne. Neposredno po uspostavi austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini, zvono sa sahat-kule u Foči prosljeđeno je sarajevskome Zemaljskom muzeju, koji ga je 1968. godine darovao muzeju u Foči gdje se i sada nalazi. Za razliku od njega, sva tri zvona sa zvonika katoličke crkve u Foči, koja su na njega postavljena 1914. godine, austro-ugarska vojska je rekvirirala 1917. godine. Time im se zauvijek zametnuo trag kao i najvećem broju drugih zvonâ s područja Austro-Ugarske Monarhije, kako s crkava, tako i sa sahat-kula.

"TO GLORIFY GOD, SUMMON BELIEVERS, AND MOURN THE DEPARTED"

Catholic church bell in the Ottoman clock tower in Foča,
northeastern Herzegovina*

Abstract

From all the lands that they ran over with the hooves of their horses, the Ottomans took not merely slaves, but everything they possibly could. Particular targets for their conquering and looting raids were Christian institutions and churches, where they plundered everything they could carry, even including bells from bell towers. Regardless of the reliefs of Christ on the Cross, the Virgin Mary, saints, and inscriptions that often decorated them, they placed them in their clock towers, if they did not melt them down for cannons and ammunition. First they removed the clapper, instead using metal hammers to strike the outside surface of the bell and mark time, in this manner calling the Islamic faithful to prayer.

Key words: Vilayet of Bosnia, Foča in northeastern Herzegovina, clock towers, Catholic bells

---

* Sincerely thanks to Branka Dragičević and Danko Mihajlović from the "Old Herzegovina" Museum in Foča about the information and photographs of the bell from the clock tower in Foča. Sincere greetings! Danko Mihajlović.

Introduction

From all the lands run over by the hooves of their horses, the Ottomans took not merely slaves, but everything they possibly could. Particular targets of their conquering and looting raids were Christian institutions and churches, where they plundered everything they could carry, even the bells from the bell towers. Although the bells were often decorated by the reliefs of Christ on the Cross, Virgin Mary, saints and inscriptions, the conquerors placed them in their own clock towers, or they melted them down to make cannons and ammunition. First, they would remove the clappers and replace them with metal hammers to strike the outside surface of the bell, calling thus the Muslim believers to prayer.

From Foča to Sarajevo, from Sarajevo to Foča

Searching for Catholic bells that are still used or that once told the time in Ottoman clock towers in the former Vilayet of Bosnia,² my attention was drawn to Foča in northeastern Herzegovina.³ As I did not succeed in tracing it, nor could I find any information about its fate, I noted what had been recorded about it in the inventory book of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. According to their records, this bell had once been displayed in the large exhibition hall of this museum, but it was loaned to the museum in Foča, and therefore could not be found in the National Museum in Sarajevo in 2002.⁴ That would mean that the museum in Foča did not return it to the National Museum in Sarajevo. Having asked about the fate of this bell, the answer I got from the "Old Herzegovina" Museum in Foča was that the bell had been in their museum since the 1960s, as was confirmed by photographs.⁵ It was recorded in the inventory book of that museum

---

2 ANTE ŠKEGRO, "Katolička zvona sa osmanlijskih sahat-kula u Bosanskom elajetu. Catholic church bells from Ottoman clock towers in the Bosnian Eyalet", in: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 108, Split, 2015, pag. 295-313.

3 A. ŠKEGRO, *op. cit.*, pag., 305-306, nr. 5.

4 Inv. nr. 363: "Exhib(ition) (large hall). (Lent to the Museum in Foča). (P. A.)."

5 An e-mail from 2 March 2016 sent to the author from the Museum in Foča: "Dear Sir, The iron bell has been a part of the inventory of the 'Old Herzegovina' Museum from the 1960s. The appearance cited in your work is clearly visible, particularly the legend in Latin and the year 1637. The photograph of the bell is enclosed. Sincere greetings! Danko Mihajlović."

that it had been returned to Foča, as a gift from the National Museum in Sarajevo to the museum in Foča.⁶

Before it arrived at the National Museum in Sarajevo, this bell had been located in the clock tower in Foča (Fig. 1). According to the Bosnian historian Hamdija Kreševljaković (1888-1959), the person who had the clock tower built, shortly after 1758, was Mehmed Pasha Kukavica,⁷ the governor of the Vilayet of Bosnia (1752-1756; 1757-1760), himself born in Foča, into the Islamized Pavlović family, who originally came from the village of Popov Most 30 some kilometers south of Foča.⁸ The period and the circumstances under which the bell arrived in this clock tower are unclear. Its ringing could be heard there up to the 1890s,⁹ when the County Office in Foča sent it to the National Museum in Sarajevo.¹⁰ It was confirmed as being in this museum in the middle of the 1930s¹¹ as it was listed in the inventory book of this museum as a large iron bell with an image below the crown, floral relief decoration, and a legend.¹²

Description and the origin

Although it was listed in the inventory book of the National Museum in Sarajevo as an iron bell, the bell from the clock tower in Foča was

-
- 6 "1177. 21 December 1970. The bell. The bell is from the clock tower - Foča. The bell was taken before the war to the State Museum - Sarajevo. In 1968 it was returned to Foča. A gift from the State Museum in Sarajevo to the Museum in Foča."
- 7 HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ, "Sahat-kule u Bosni i Hercegovini", in: *Naše starine: godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo, 1957, pag. 31.
- 8 ALIJA BEJTIĆ, "Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegova zadužbina u Bosni (1752-1756 i 1757-1760)", in: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 6-7, Sarajevo, 1956, pag., 77-114.
- 9 H. KREŠEVLJAKOVIĆ, *op. cit.*, pag., 31.
- 10 Inv. nr. 363:"Foča. "Sent by the County Office in Foča; it was located on the clock tower and probably came originally from some church."
- 11 DR. M(ITHOVIĆ) MANDIĆ, "Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna", in: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 47, Sarajevo, 1935., p. 14: "The bells are young: one on the clock tower at Prusac near Bugojno, from the 17th century (with the legend 'Ave Maria' and the year 1629), and another from Foča, kept in the Med(ieval) Department of the National Museum in Sarajevo, from 1637. The same department also has smaller bells: one from the clock tower in Sanski Most and the other from the clock tower in D. Vakuf."
- 12 Inv. nr. 363: "A large iron bell with a legend bears an image below the crown. The bell is decorated with relief floral ornamentation. The legend reads: DEVM LAVDO, POPVLVM CONVOCO, DEFVNCTOS DEPLORO. Dimensions: height 65 cm; diameter 63 cm."

bronze, like all other bells of this type. With the exception of insignificant damage to the very base, specifically to the two parallel relief lines there (moulding wires), the bell from the Foča clock tower is well preserved (Fig. 2). If the clapper were to be returned, even now it could serve its original purpose. At an unknown time and in unknown circumstances, a horizontal bar was added to its crown, whose ribs on the exterior side were decorated on the outer surface with a spirally twisted ribbon, evidently because of easier attachment to the beam from which it hung. Several coils of thick wire were wrapped around the bar, probably to be handled more easily (Fig. 3). It cannot be excluded that this wire could also have served for attaching it to the beam from which it hung. Below the crown is a relief field decorated with a motif of vines and lilies. It is divided in the middle by a band with the year of its casting (1637) in Arabic numerals (Fig. 4) and a text in Latin capitals and Latin language noting the original role (*Devn lavdo, popvlvm convoco, defvinctos deploro*) of such bells (Fig. 5-7). The central section of the bell, bounded by a relief frieze below the crown and five parallel relief lines on the base, bears no decoration. Traces of striking with the metal hammer on the walls of the bell can be seen in two places on the relief elements of five parallel lines that end the central field, as well as the final field below it (Fig. 8). The central sections of such bells are usually decorated with various Christian motifs and figures, for example the bell that still strikes the hours at the clock tower in Prusac near Donji Vakuf in the western part of central Bosnia, cast three years before the bell at the clock tower in Foča, decorated with reliefs of Christ crucified (Fig. 9), St. Nicholas the Bishop (Fig. 10), the Virgin Mary with the infant Jesus (Fig. 11), and St. John the Baptist (Fig. 12).¹³

The inscription on the bell from the clock tower in Foča indicates that it was cast in a bell foundry founded by the bell-maker Martin Kaiser (+1642) at the beginning of the 17th century in Zug, the center of the canton of the same name in central Switzerland. Bells were cast in this foundry up to the 20th century.¹⁴ The story of the importance of such bells can trace its origins back to the High Middle Ages.¹⁵ If bells could

13 A. ŠKEGRO, *op. cit.*, pag. 296-299, nr. 1-4.

14 ANTON BIELER, "Die Zuger Glockengiesserfamilien Keiser und Brandenburg und ihr Werk", in: *Zeuger Neujahrsblatt*, Zug, 1949, pag. 37-60.

15 MIROSLAV FLODR, "Komplexní pojetí funkce zvonu v středověkých zvonových nápisech", in: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity Studia minorae Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis*, C 23/24, Brno, 1976/77., pag. 125-129.

speak, this one would certainly be able to tell an interesting story about its travels from central Switzerland to the Ottoman provincial place (*kasaba*) of Foča in northeastern Herzegovina.

Conclusion

Numerous bells that the Ottoman units plundered from Christian churches throughout Europe ended up in the clock towers of the Vilayet of Bosnia, and some of these were removed during the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina (1878-1918). Some ended up in the National Museum in Sarajevo, such as those from the clock towers in Donji Vakuf in the western part of central Bosnia, Sanski Most in northwest Bosnia, and Foča. It is not clear under what circumstances and at what time this bell ended up in the clock tower in Foča. Only a few clock tower bells survived the First World War, as during 1917 they were requisitioned, like those on Christian churches, and melted down for guns or ammunition. Two of them still sound the hours at the clock tower at Prusac near Donji Vakuf and in the 20 some kilometer distant Gornji Vakuf - Uskoplje in the western part of central Bosnia. Immediately after the establishment of the Austro-Hungarian government in Bosnia and Herzegovina, the bell from the clock tower in Foča was assigned to the National Museum in Sarajevo, which later donated it in 1968 to the museum in Foča, where it is currently located. In contrast to this, all three bells from the bell tower of the Catholic church in Foča, which had only been put in place in 1914, were requisitioned in 1917. Traces of them were lost forever, as is true for the majority of other bells, whether from churches or from clock towers, in the areas ruled by the Austro-Hungarian Monarchy.

IZBORI I IMENOVANJA BISKUPÂ U HERCEGOVINI U DOBA AUSTRO-UGARSKE VLADAVINE (1878.-1918.) NA PRIMJERU BISKUPA PAŠKALA BUCONJIĆA*

Petar VRANKIĆ

Kath.-Theologische Fakultät der
Universität Augsburg
Privatadresse:
Kardinal-Brandmüller-Platz 1
D - 82269 Geltendorf
E-pošta: vrankic@t-online.de

UDK 272-726.2 Buconjić P.
322(497.6)*1878/1918*

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. svibnja 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Izbor i imenovanje biskupâ u Katoličkoj crkvi bio je od pamtivijeka veoma kompleksan i crkveno-politički veoma osjetljiv predmet. Zaposjedanjem BiH 1878. godine te uvođenjem nove pravne, gospodarske i administrativne uprave, Austro-Ugarska je stvorila i nove odnose između države i vjerskih zajednica na području BiH. Poslije dvogodišnjih pregovora između Beča i Rima potpisana je 8. lipnja 1881. u Rimu Konvencija između Svete Stolice i Austro-Ugarske, kojom su preuređeni državno-crkveni odnosi u Katoličkoj crkvi u BiH. U Konvenciji sa Svetom Stolicom bilo je mnogo povijesnih, pravnih, političkih i međunarodnih promjena te crkve-

---

* Rad se zasniva na konzultaciji Kućnoga, dvorskog i državnog arhiva u Beču, Arhiva BiH u Sarajevu, Vatikanskoga tajnog arhiva i Arhiva Svetoga Zbora za širenje vjere (Propaganda fide) u Rimu.

no-pravnih novosti u usporedbi s vremenima četiristoljetne okupacije Osmanskoga Carstva i duge ugnjetavačke islamske politike, simbolizirane u Milodraškoj Ahd-nami iz 1463. godine, kao i u usporedbi s vladavinom misijskoga prava, koji su bili na snazi u BiH do 1878., odnosno do 1881. godine. Među tim novostima posebno mjesto zauzima je, svakako, privilegij imenovanja katoličkih biskupa. U ovome kratkom prilogu prikazan je državno-pravni i crkveno-pravni proces izbora i imenovanja prvoga biskupa u Hercegovini, fra Paškala Buconjića, po duhu spomenute Konvencije. U svojim trostrukim funkcijama, apostolskoga vikara u Hercegovini, biskupa mostarsko-duvanjskoga te konačno apostolskoga upravitelja trebinjsko-mrkanskoga, na koje je sukcesivno bio imenovan, najjasnije se očituje crkveno-državni karakter kako recepcije tako i realizacije potpisane Konvencije u Hercegovini. Buconjić, hercegovački franjevac, *et pleno sensu* crkveni čovjek i redovnik, zahvaljujući svome ugledu i vještini, uživao je veliko povjerenje kod Zemaljske vlade u Sarajevu, kod Zajedničkoga ministarstva financija u Beču i kod Cara osobno. Autor ne ulazi, namjerno, u ljudski, duhovni, redovnički, svećenički, pastoralni i biskupski profil fra Paškala Buconjića, najmanje u njegov odnos s dijecezanskim klerom, on to prepušta trenutačno drugim promatračima i istražiteljima. On nastoji prvenstveno prikazati kako biskup Buconjić uspijeva u skoro svim svojim biskupskim planovima s novom državnom vlašću, ali isto tako on ukazuje kako Austro-Ugarska u Buconjiću nalazi svoga najvjernijega katoličkog partnera u BiH i najpogodniju duhovnu osobu za promicanje njezinih crkveno-državnih nauma s Katoličkom crkvom u Hercegovini.

Ključne riječi: Hercegovina, Apostolski vikarijat u Hercegovini, Mostarsko-duvanjska biskupija, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Konvencija između Svete Stolice i Austro-Ugarske, Apostolska bula *Ex hac augusta* Lava XIII., fra Paškal Buconjić.

Uvod

Za vrijeme četrdesetogodišnje austro-ugarske vladavine u BiH došlo je dvaput do biskupskoga izbora i imenovanja u Hercegovini. Fra Paškal Buconjić, hercegovački franjevac, bio je najprije izabran i imenovan u siječnju 1880. godine apostolskim vikarom u Hercegovini, a u listopadu 1881. godine bio je izabran i imenovan prvim mostarsko-duvanjskim biskupom. Gotovo deset godina kasnije, u srpnju 1890. godine, imenovao ga je papa Lav XIII., uza suglasnost cara Franje Josipa, apostolskim upraviteljem Trebinjsko-mrkanske biskupije *pro tempore* (privremeno). Poslije njegove smrti u prosincu 1910. godine uslijedila je poduža upražnjenost

biskupske stolice u Mostaru (*sedes vacans*). Istom, u veljači 1912. godine bio je izabran i imenovan novi mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić, franjevac Bosne Srebre. U ovome prilogu autor pokušava prikazati trostruki izbor i imenovanje fra Paškala Buconjića u Hercegovini u svjetlu crkveno-pravnih i crkveno-državnih odnosa toga vremena.

1. Izbori i imenovanja biskupa Buconjića

1.1. Povijesno-pravni preduvjeti

Izbor biskupâ u Katoličkoj crkvi bio je i ostao veoma složen crkveno-pravni, a u nekim zemljama i državno-pravni proces. Zaposjednućem Bosne i Hercegovine 1878. godine i potpisivanjem Konvencije između Austro-Ugarske i Svete Stolice 8. lipnja 1881. u Rimu, stvoreni su državno-pravni i crkveno-pravni uvjeti za biskupska imenovanja u novoza-posjednutim zemljama BiH.¹ Do tada je za Crkvu u BiH vrijedilo izvanredno (misijsko) pravo, koje je bilo uvedeno osnivanjem Apostolskoga vikarijata 1735. godine te je predviđalo, garantiralo i štitilo izvanredno crkveno stanje i na postojeća misijska crkvena sjedišta promoviralo apostolske vikare.² Osim izvanredne crkvene jurisdikcije apostolskih vikara

-
- 1 Konvencija (Ugovor) između Svete Stolice i Austro-Ugarske od 8. lipnja 1881. ostao je do danas dokument historijskih dimenzija za Katoličku crkvu u BiH. Potpisao ga je kardinal državni tajnik, Jacobini i austro-ugarski veleposlanik pri Svetoj Stolici, grof Paar. Konvencija je, kao i svaki drugi međudržavni i međunarodni ugovor, kompromisno rješenje dviju zainteresiranih strana. I osim davanja privilegija Caru od Svete Stolice, da može imenovati nadbiskupa, biskupe i kanonike u BiH na isti način kao u cijeloj Carevini, Konvencija je bila velik dobitak za Katoličku crkvu u BiH. Ona je služila do danas i služi još uvijek kao predložak za sve važnije crkveno-državne ugovore glede Katoličke crkve u BiH. Usp. HHStA Wien, Adm. Reg. F27/40. Nr. 84; ANGELO MERCATI (prir.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili 1098-1914*, I., Tipografia poliglotta vaticana, Città del Vaticano, 1954., str. 1014-1015; BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu*, Beograd, 1935., str. 196-202; ĐURO KOKŠA, "Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881.", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, (Studia Vrhbosnensia - 1), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986., str. 21-60; PETAR VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998., str. 469-472.
  - 2 BONO VRDOLJAK, *Apostolski vikarijat u Bosni: 1735-1881, Doktorska disertacija u Ljubljani*, Visoko, 1961.; PETAR VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica nella Bosnia ed Erzegovina al tempo del vescovo fra Raffaele Barišić (1832-1863)*, Pontificia Università Gregoriana Editrice, Roma, 1984., str. 55-64; ISTI, *Religion und Politik*, str. 321-336. Nastanak misijskoga prava usko je povezan s kolonijalnom ekspanzijom krajem 15. i početkom 16. stoljeća te na poseban način s osnivanjem, širenjem i jačanjem Sve-

u Bosni (1735.-1881.), u Hercegovini (1846.-1881.), postojala je cijelo vrijeme i redovna biskupska jurisdikcija u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, koja nije bila ugašena za vrijeme osmanlijskoga zaposjednuća.³

Zahvaljujući dugim i napornim pregovorima između Beča i Rima te potpisivanju Konvencije između Svete Stolice i Austro-Ugarske od 8. lipnja 1881. u Rimu, mogao je papa Lav XIII. apostolskom bulom *Ex hac augusta Principis Apostolorum cathedra* ("S ovog uzvišenog prijestolja apostolskog Prvaka") od 5. srpnja 1881. ponovo uspostaviti redovitu hijerarhiju u BiH.⁴ No, dok se u hrvatskoj historiografiji, osobito onoj bosansko-hercegovačke proveniencije, posebno ističe, slavi, citira i prenalgašava Papina bula *Ex hac augusta*, istovremeno se podcjenjuje ili se uopće ne poznaje značenje i uloga sklopljene Konvencije, ovoga, za Katoličku crkvu u BiH, fundamentalnoga međunarodnog ugovora, čiji je okvir i duh do danas ostao na snazi.⁵ Prije svega, treba jasno reći i priznati: Sve što je papa Lav XIII. bulom *Ex hac augusta* dokinuo, podigao, ustanovio i proglasio, nije činio, kako se obično misli, piše i dalje prepisuje *ex plenitudine potestatis suae*, nego duhom i snagom Konvencije u kojoj stoji: "Sveti Otac će pristupiti ponovnoj uspostavi crkvene hijerar-

---

toga Zbora za širenje vjere (Kongregacije Propagande) poslije 1622. godine. O počecima misijskoga prava može se više saznati u novijim radovima. Usp. ROBERTO SARTOR, *Le convenzioni tra il vescovo diocesano e il superiore di un Istituto missionaria a norma del can. 790, § 1, 2° del CIC*, Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma, 2011., str. 11-40; JULIO G. ARCÍA MARTÍN, *La formazione del diritto missionario durante il sistema tridentino (1563-1917)*, Marcianum Press, Venezia, 2013.

- 3 Usp. BAZILIJE PANDŽIĆ, *De diocesi Tribuniensi et Mercanensi*, Roma, 1952.; ISTI, "Trebinjska biskupija u tursko doba", u: IVICA PULJIĆ (prir.), *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, (Studia Vrhbosnensia - 2), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1988., str. 91-122; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 337-338.
- 4 Osim originalnoga latinskog teksta sačuvanoga u arhivima Rima, Beča, Sarajeva te pojedinim biskupijskim arhivima BiH, postoje i hrvatski prijevodi od kojih je najstariji iz 1883. godine, kojega je učinio i objavio nadbiskup Stadler u popisu svećenstva i župa. Svi noviji prijevodi svjesno su ili podsvjesno prešućena kopija ovoga prvog prijevoda. Usp. *Imenik klera i župa Nadbiskupije Vrhbosanske i Biskupije Banjalučke za godinu 1883.* Sarajevo, 1883., str. 4-20; LEON XIII., *Ex hac augusta. Litterae apostolicae quibus hierarchia episcopalis in Bosnia et Herzegovina instituitur - Apostolsko pismo kojim se ustanovljuje biskupska hijerarhija u Bosni i Hercegovini*, Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2006.
- 5 "Dopo che l'Amministrazione della Bosnia e dell'Erzegovina è stata assunta dal Governo di S. Maestà Imperiale e reale Apostolica, la Santa Sede ed il Governo stesso hanno riconosciuto la necessità di provvedere agli interessi religiosi ed ai bisogni spirituali di quelle provincie, mediante un'organizzazione ecclesiastica, che meglio corrisponda alla nuova condizione di cose e renda più libero e più fruttuoso l'esercizio dell'alta missione della Chiesa a beneficio di quelle popolazioni." A. MERCATI, *Raccolta di concordati*, str. 1014.

hije u Bosni i Hercegovini."⁶ Samo u duhu i na temelju ove Konvencije mogao je Lav XIII. osnovati vrhbosansku crkvenu pokrajinu (metropoliju) s jednom nadbiskupijom i tri biskupije. Srednjovjekovna Bosanska biskupija nije bila time dokinuta nego je bila uzdignuta na stupanj nadbiskupije s naslovom Vrhbosna, sa sjedištem u Sarajevu.⁷

U Vrhbosanskoj nadbiskupiji, po Konvenciji, trebao se podići prvostolni kaptol s četiri kanonička mjesta uz godišnju dotaciju od 2000 forinti po osobi. U istoj nadbiskupiji moralo se podići pokrajinsko sjemenište za odgoj svjetovnoga svećenstva iz cijele metropolije.⁸ Novoodgojeni svjetovni svećenici trebali su vršiti svoju svećeničku službu i dušobrižničku brigu zajedno s redovničkim svećenstvom, kojemu je trebalo iskazivati dužno poštovanje zbog njegovih povijesnih zasluga za Crkvu.⁹ Vlada je stavila potrebna sredstva na raspolaganje za podizanje i uzdržavanje ovoga zavoda.¹⁰

6 "Il Santo Padre procederà al ristabilimento della gerarchia ecclesiastica nella Bosnia ed Erzegovina." *Isto*.

7 *Leonis XIII Pontificis Maximi Acta*, II, Romae, 1882., str. 288-312.

8 U Konvenciji nema neposrednoga spomena podizanja maloga (dječačkog) sjemeništa u BiH. Dječačko sjemenište u Travniku osnovano je na temelju carske odluke od 5. studenoga 1881., koju je Zajednički ministar financija, Szlávy, saopćio nadbiskupu Stadleru 19. prosinca 1881. Usp. ABiH Sarajevo, Präs. BH, Z1208/1881.; Präs. BH 1542/1910. Ovaj nedostatak Konvencije, kojega nitko prije 1910. godine nije izravno primijetio i javno iznio, koštao je nadbiskupa Stadlera od 1910. do 1914. godine mnogo truda, napora i straha, jer se prijetilo zatvaranjem gimnazije i sjemeništa u Travniku. Dječačko sjemenište u Travniku, ne bez isusovačke krivice, bilo je proglašeno jezuitskom gimnazijom i na prijedlog Bosansko-hercegovačkoga sabora i uz potporu bosanskih franjevaca bilo je zaključeno, da se subvencija za Travničko sjemenište drastično smanji i ušteđena sredstva prenesu na Franjevačko sjemenište/gimnaziju u Visokom. Odluci bh. sabora, Zemaljske vlade i Zajedničkoga ministarstva financija u Beču usprotivio se car Franjo Josip. Sjemenište u Travniku bilo je spašeno, jer je Car smatrao da se odluka Sabora i Vlade protivi Konvenciji između Svete Stolice i Austro-Ugarske. Usp. LEO ASHLEY NICOLL, *Anton Puntigam S. J. Leben und Wirken eines Jesuiten in Bosnien*, Philosophische Dissertation, Wien, 1970., str. 140-141; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 726.

9 "Nell'Arcidiocesi di Sarajevo verrà aperto per ora e senza ritardo un Seminario provinciale che soddisfi ai bisogni non solo dell'Arcidiocesi, ma ancora delle altre diocesi suffraganee, affinché per questo mezzo si formino abili soggetti del Clero secolare, che si occupino alacrememente del sacro ministero e nella cura delle anime insieme al Clero regolare, cui, attesi i lunghi servigi prestati alla Chiesa, sono da usarsi i dovuti riguardi." A. MERCATI, *Raccolta di concordati*, str. 1015.

10 "Il Governo di Sua Maestà Imperiale e Reale Apostolica fornirà i mezzi occorrenti a tale istituto." *Isto*.

Na prostoru Bosne, osim Vrhbosanske nadbiskupije, po Konvenciji bila je osnovana i Banjolučka biskupija s apostolskim upraviteljem, u nadi da će osnivanje biskupije pomoći podizanju i ostalih potrebnih institucija.¹¹

U Hercegovini, gdje su odnosi bili mnogo jasniji i želje skromnije, prijedlozi apostolskih posjetitelja i Rimskih kongregacija bili su potpuno usvojeni, i u Konvenciji potvrđeni. Prije svega odlučeno je podizanje nove biskupije u gradu Mostaru, koja će nositi ime ovoga grada.¹² Biskupija u Mostaru, koju će papa Lav XIII. preimenovati u Mostarsko-duvanjsku biskupiju, obuhvaćala je područje Apostolskoga vikarijata u Hercegovini, osnovanoga 1846. godine. U njezin naslov uključio je Lav XIII. i staru Duvanjsku biskupiju, koja se prvi put spominje 591. godine.¹³ I dalje je sačuvana najstarija postojeća biskupija na području BiH, Trebinjska, te je i nadalje bila povjerena na upravu dubrovačkome biskupu, dok se drukčije ne bude odlučilo između Beča i Svete Stolice.¹⁴ Konvencija je predviđala istovremeno podizanje stolnoga kaptola u Mostaru, ukoliko prilike to budu dopustile.¹⁵

Prema spomenutoj Konvenciji ostvaren je dobar i uravnotežen kompromis glede broja biskupija. Nova katolička crkvena pokrajina u BiH imala je nadbiskupiju sa sjedištem u Sarajevu i tri područne biskupije, jednu u Bosni i dvije u Hercegovini. Na temelju Konvencije vrhbosanska nadbiskupska stolica bila je dotirana godišnje s 8000, mostarska biskupska stolica sa 6000 i ona banjolučkoga upravitelja s 3000 forinti iz proračuna Zemaljske vlade u Sarajevu. Dubrovački biskup, kao apostolski upravitelj Trebinjske biskupije, bio je dotiran kao i drugi biskupi Zadarske me-

11 "Contemporaneamente si erigerà in Banjaluka una sede vescovile suffraganea di Sarajevo. Sua Santità per altro la farà governare provvisoriamente da un Amministratore Apostolico con carattere vescovile, nell'intento che si vada preparando convenientemente la fondazione degli istituti necessari ad una ben regolata diocesi." *Isto*, str. 1014.

12 "Nell'Erzegovina si erigerà un vescovato nella città di Mostar, che ne prenderà il nome." *Isto*.

13 Usp. *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Zagreb, 1975., str. 386. Ovdje ne mogu slijediti novija mišljenja pojedinih hrvatskih povjesničara. Usp. ANTE ŠKEGRO, *Na rubu opstanka. Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u Bosanski apostolski vikarijat*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 130-132.

14 "La diocesi di Trebinje continuerà ad essere amministrata dal Vescovo di Ragusa fino a che fra la Santa Sede ed il Governo di Sua Maestà Imperiale e reale Apostolica siano si presi speciali accordi per una nuova sistemazione della medesima." A. MERCATI, *Raccolta di concordati*, str. 1014.

15 "Essendo necessario che anche il Vescovo di Mostar sia circondato dal suo Capitolo, ne viene ammessa in principio la erezione, la quale avrà effetto appena le circostanze lo permetteranno." *Isto*.

tropolije iz proračuna Zemaljske vlade za Dalmaciju. Gledajući brojčano stanje vjernika u BiH može se primijetiti sljedeće: Katolici u BiH, koji su 1879. godine po prvom službenom zemaljskom popisu stanovništva imali 209.391 duša ili 18,08 % cijeloga stanovništva, bili su s četiri predviđene biskupije više nego zadovoljavajuće opskrbljeni, premda se u ono doba u Posavskoj (Posavini) veoma osjećala udaljenost od nadbiskupskoga sjedišta u Sarajevu. No ni danas, poslije 135 godina, nije Posavska postala bliža Sarajevu niti se Sarajevo približilo Posavskoj.¹⁶

Usporedivši broj vjernika i broj biskupija/eparhija i zbroj svih dotacija kako kod katolika tako i kod pravoslavaca na početku austro-ugarskoga zaposjednuća, dolazi se do saznanja da je Konvencija između Svete Stolice i Austro-Ugarske bila kudikamo povoljnija za Katoličku crkvu nego što je to bila Konvencija između Beča i Fanara za Pravoslavnu crkvu u BiH.

Austro-Ugarska kao pravna država preuzima svoje obveze prema zatečenim konfesijama i religijama u novozaposjednutim pokrajinama, BiH, i sklapa s njihovim vrhovnim vjerskim poglavarima konkordate, konvencije ili ugovore po kojima se regulira njihov vjerski život *ad extra*. Predodžbe vjerskih poglavara: biskupa, metropolita, muftija, reisu-l-uleme, patrijarha i pape često se nisu poklapale s interesom liberalno-postjozefinistički uređene države, kakva je bila Austro-Ugarska. Ukoliko nije bilo moguće naći jedan zdravi interni kompromis između

---

16 Usp. K. UND K. GEMEINSAMES FINANZMINISTERIUM (prir.), *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*, Wien, 1906., str. 144-147; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 469-474. Istovremeno, pravoslavni kršćani, koji su 1879. godine po istom popisu imali 496.485 duša ili 42,88 % ukupnoga stanovništva, zadržali su tri već postojeće eparhije. Za njih je prema Konvenciji od 28. ožujka 1880. između Ekumenskoga patrijarhata u Carigradu i Austro-Ugarske bilo utvrđeno da se zadržavaju tri zatečene metropolije (eparhije) Zvorničko-tuzlanska, Zahumsko-hercegovačka te Dabro-bosanska sa sjedištem u Sarajevu. Premda su ove tri eparhije, po grčkoj tradiciji imale naslov metropolije, samo je Dabro-bosanska eparhija u doba austrougarske vladavine bila uzdignuta na rang prave metropolije i tako bila i dotirana. Usp. K. UND K. GEMEINSAMES FINANZMINISTERIUM (prir.), *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*, str. 131-135; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 122-132.

zainteresiranih strana, nadvladao je gotovo uvijek državni *raison*, koji nije poštedio ni katolike, ni pravoslavce, ni muslimane,¹⁷ ni židove.¹⁸

Uza sve gore spomenuto, Konvencija je jasno definirala i biskupska imenovanja u BiH koja su odgovarala novom državnom i crkvenom uređenju, što je donekle predmet ovoga kratkog prikaza. U Konvenciji stoji: Sveti Otac, rimski biskup, iskazujući puno povjerenje i zahvalnost Apostolskome veličanstvu, caru i kralju, koji svojim zalaganjem i velikodušnošću tako djelotvorno pridonosi dobru i rastu Crkve, podijelio mu je povlasticu (privilegij) imenovanja nadbiskupa i biskupa u BiH.¹⁹ Ovaj privilegij nije bio nikakva novost, koja je bila istom uvedena u BiH, nego je vrijedio od pamtivijeka u cijeloj Habsburškoj Monarhiji i njezinim zemljama kao što su Dalmacija, Hrvatsko-Slavonska, Primorska (Küstenland), Kranjska, Koruška, Štajerska, Ugarska, Transilvanska, Moravska, Češka, Šleska, Galičinska, Bukovinska i sve nasljedne Habsburške zemlje te je bio uvijek potvrđivan od Svete Stolice prigodom preuređenja crkvenih prilika u spomenutim zemljama, tako konkretno u južnoj Hrvatskoj 1828. za Zadarsku crkvenu pokrajinu,²⁰ i 1852. godine za Hrvatsko-Slavonsku crkvenu pokrajinu.²¹

---

17 Do konačnoga ustrojstva islamske vjerske zajednice došlo je u jesen 1882. godine nakon imenovanja prvoga reisu-l-uleme i odluke o formiranju, školovanju i odgoju ulema medžlisa u BiH. Usp. K. UND K. GEMEINSAMES FINANZMINISTERIUM (priv.), *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*, str. 125; NUSRET ŠEHIĆ, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 19-30.

18 Za židove španjolskoga podrijetla (sefarde), koji su se već u 16. stoljeću naselili u BiH, bio je odobren statut 1882. godine, za židove njemačkoga, austrijskoga, ugarskoga i slavenskoga podrijetla (aškenaze) bile su utemeljene vjerske općine 1883. u Sarajevu i 1884. godine u Banjoj Luci. Usp. K. UND K. GEMEINSAMES FINANZMINISTERIUM (priv.), *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*, str. 150.

19 "Il Santo Padre, in base al nuovo ordine di cose stabilitosi nella Bosnia e nella Erzegovina, volendo mostrare piena fiducia e riconoscenza verso la Sua Maestà Imperiale e Reale Apostolica che, colla sua generosità e con i suoi impegni per lo avvenire, contribuisce sì efficacemente al bene ed incremento di quelle Chiese, concede alla stessa Maestà Sua il privilegio di nomina dell'Arcivescovo e dei Vescovi nella Bosnia e nell'Erzegovina." A. MERCATI, *Raccolta di concordati*, str. 1015.

20 *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, str. 198.

21 *Isto*, str. 51.

2. Izbor i imenovanje fra Paškala Buconjića apostolskim vikarom u Hercegovini

Nepunu godinu nakon zaposjednuća BiH umire na krizmenom pohodu 27. srpnja 1879. u Konjicu, stari apostolski vikar u Hercegovini, nasljednik apostolskoga vikara i biskupa fra Rafe Barišića, biskup fra Anđeo Kraljević (1807.-1879.). Starost, iscrpljenost, neprekinute napeitosti sa starješinstvom Hercegovačke franjevačke kustodije na Širokom Brijegu, predvođeno kustodom fra Paškalom Buconjićem,²² neuspjeli ishod apostolskoga pohoda po Hercegovini pomoćnoga splitskog biskupa

22 Fra Paškal (Stjepan) Buconjić (Drinovci), 2. IV. 1834. - Mostar, 8. XII. 1910.), hercegovački franjevac, profesor filozofije na Franjevačkome glavnom učilištu Ara Coeli u Rimu (1860.-1867.), kustod Hercegovačke franjevačke kustodije (1874.-1879.), naslovni biskup Magydusa i apostolski vikar u Hercegovačkome vikarijatu (1880.-1881.), prvi mostarsko-duvanjski biskup (1881.-1910.) s geslom: *Sve za vjeru i za domovinu*. Buconjić je bio imenovan 1890. godine apostolskim upraviteljem Trebinjsko-mrkanske biskupije. Stjepan Buconjić je stupio u franjevački red 1851. godine, te je uzeo ime fra Paškal. Temeljno školsko obrazovanje stekao je na Čerigaju i na Širokom Brijegu te je odatle bio upućen u Ferraru, u Italiji, gdje je završio filozofsko-teološke studije. U Ferrari je ređen za svećenika 1856. i u istom je gradu postigao 1859. godine naslov lektora (profesora) filozofije. Poslije lektorske službe na franjevačkome Glavnom učilištu Ara Coeli u Rimu, bio je vraćen 1867. godine u Hercegovinu. Tu je radio kao predavač u samostanskoj školi na Širokome Brijegu do 1871. i kao župnik u Drinovcima do 1874. godine. Buconjić je bio izabran za poglavara (kustoda) Hercegovačke franjevačke kustodije. Posebno se istaknuo u doba ustaničkih godina 1875.-1876. kao posrednik ali kao branitelj katolika Hrvata u Hercegovini protiv osmanskih, crnogorskih i srpskih pretenzija. Tom prigodom objavio je kratki spis: *Un cenno semplice sui gravami causa principale dell'insurrezioni delle popolazioni cristiane*, Mostar, 1875., koji je trebao poslužiti međunarodnome povjerenstvu da sazna prave razloge za ustanak kršćanskih podanika protiv osmanlijskoga ugnjetavanja. Kao hercegovački franjevački kustod umiješao se neopravdano u jurisdikciju apostolskoga vikara fra Anđela Kraljevića te došao u veoma oštar sukob s njime. Budući da je ovaj sukob mogao poprimiti slične okvire nekadašnje Barišićeve afere, izazvao je odlučnu reakciju Svetoga Zbora za širenje vjere, koji je poslao apostolskoga pohoditelja, splitsko-makarskoga pomoćnog biskupa Kazimira Forlanija, u Hercegovinu. Apostolski pohod obavljen je u proljeće 1878. bez ikakvih negativnih sankcija za kustoda Buconjića. Prema mišljenju vikara Kraljevića, pohod je bio beskoristan: *Nullum effectum video visitationis Forlani*, pisao je Kraljeviću Rim. Usp. AP. SC Bosnia, vol. 16, fol. 929v. Na Buconjićevo mjesto bio je izabran novi kustod fra Marijan Zovko i time je cijela stvar bila zataškana. Usp. RADOSLAV GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić, prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, Mostar, 1910.; MARKO PERIĆ, "Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Sarajevo, 1986., str. 275-281; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 336, 411-413; ANDRIJA NIKIĆ - ROBERT JOLIĆ, "Buconjić, Paškal Stjepan", u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1910., str. 91-92.

Kazimira Forlanija iz Makarske,²³ neposlušnost pojedinih franjevaca u pastoralnoj skrbi vjernika, prekinuli su životni put ovoga prekaljenog borca za prava katolika u osmanskoj Hercegovini i neustrašivoga branitelja prava hercegovačkih franjevaca u njihovu polustoljetnom sukobu s nadmoćnijom subraćom iz Bosne Srebrene, bosanskim ujacima.²⁴ Neposredno poslije sprovoda biskupa Kraljevića, Starješinstvo hercegovačkih franjevaca, predvođeno kustodom fra Marijanom Zovkom, dogovorilo je strategiju i zamolilo subraću, sve župnike i sve članove kustodijskoga vodstva, da se 13. kolovoza 1879. okupe u samostanu na Širokom Brijegu da bi raspravili nastalu situaciju i predložili kandidate za upražnjeno mjesto apostolskog vikara u Hercegovini.²⁵ Tom prilikom Starješinstvo hercegovačkih franjevaca ne trudi se rasvijetliti neznanje i neupućenost nove vlasti u ovoj crkveno-pravnoj proceduri misijskoga karaktera i javlja samo da mora poslati u Rim *ternu*, prijedlog od tri kandidata, za budućega apostolskog vikara.²⁶ Okružni predstojnik, Teodorović (Todorović?), saznavši za ovaj sastanak, saopćuje Starješinstvu Kustodije 12. kolovoza da će njihov prijedlog trojice kandidata biti važeći ukoliko način izbora (Wahlmodus) bude u skladu sa zakonima i odobren od Zemaljske vlade.²⁷ Okružna vlast u Mostaru poslala je isto saopćenje i vojvodi od Württemberga, predstojniku Zemaljske vlade u Sarajevu, i zatražila pojašnjenje. Vojvoda od Württemberga, prosljedi telegrafski vijest u Beč i primijeti da će prijedlog trojice kandidata biti

23 Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 411-413.

24 P. VRANKIĆ, *La Chiesa cattolica*, str. 217-255.

25 Vojvoda od Württemberga, ministru Hofmannu u Beč, Sarajevo, 13. 8. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 3968/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507. U jesen 1991. godine imao sam u planu posjetiti Arhiv Provincije u Mostaru. Čak je i termin posjeta bio dogovoren i trebao sam popuniti ove podatke iz spisa i svjedočanstava hercegovačkih franjevaca. No, nemiri i rat u Hrvatskoj spriječili su me u ovoj namjeri. Ovdje zahvaljujem dragom prijatelju, profesoru fra Andriji Nikiću, na svim uslugama i u ono doba ponuđenoj pomoći.

26 Po dekretu Svetoga Zbora za širenje vjere od 15. 8. 1852. bio je reguliran postupak poslije smrti apostolskoga vikara u Hercegovini. Kustod Hercegovačke kustodije bio je dužan sazvati sjednicu, sastavljenu od svojih savjetnika (diskreta), generalnoga vikara Apostolskoga vikarijata i svih župnika i u župnoj pastvi aktivnih svećenika (*curati*), i tajnim glasovanjem predložiti trojicu dostojnih otaca kao nasljednike pokojnika. Kustod je bio dužan pripremiti listu kandidata, (*terna*), u roku od osam dana i poslati je pročelniku Svetoga Zbora za širenje vjere i Generalnome Ministru reda. ASV, AAEESS Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 106v. U ovom slučaju kustod Zovko postupio je ispravno i u duhu dekreta Svetoga Zbora za širenje vjere.

27 Kopija pisma kustoda Zovke Ministru reda, 15. 8. 1879. ASV, AAEESS Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 108v.

važeci, ukoliko način izbora bude u skladu sa zakonima i odobren od Zemaljske vlade.²⁸ Predstojnik Bosanskoga ureda u Zajedničkom ministarstvu financija u Beču, barun Kraus, odgovara da on podrazumijeva zakonsku sukladnost izbora apostolskoga vikara, do nastupa promjene sadašnjega stanja u dogovoru sa Svetom Stolicom, u poštivanju dosadašnjih uobičajenih postupaka.²⁹ Drugim riječima, odgovor iz Beča odobravao je indirektno postupak Starješinstva Kustodije.

U međuvremenu, na Širokom Brijegu sabrani franjevci predložiše 13. kolovoza 1879. trojicu kandidata sa sljedećim brojem glasova: fra Paškal Buconjić 27, fra Nikola Šimović 17 i fra Lujo Radoš 7 glasova. Kustod Zovko poslao je 15. kolovoza 1879. listu predloženih kandidata Pročelniku Svetoga Zbora za širenje vjere, kardinalu Simeoniju³⁰ i Ministru Franjevačkoga reda u Rimu, fra Bernardinu iz Portugruara.³¹ Okružna vlast u Mostaru prosljedila je sa svoje strane vojvodi od Württemberga listu kandidata, ali s drugim brojem glasova, koju je dobila najvjerojatnije od svojih doušnika iz redova hercegovačkih franjevaca. Ona je glasila: fra Paškal Buconjić 25 glasova, fra Nikola Šimović³² isto tako

---

28 Vojvoda od Württemberga, ministru Hofmannu u Beč, Sarajevo, 13. 8. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 3968/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507.

29 "Ich verstehe unter gesetzmäßig, bis zur Änderung des Status quo im Einvernehmen mit dem Hl. Stuhl, die Beachtung der bisher üblichen Modalitäten." Telegram baruna Krausa vojvodi od Württemberga, Beč, 13. 8. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 3968/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507.

30 ASV, AAEESS Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 108r-v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507.

31 ASV, AAEESS Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 108v-109v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507.

32 Šimović Nikola (Zvirovići 25. IV. 1839. - Mostar 10. IX. 1912.) ugledni hercegovački franjevac, studirao je u Perugi, u Italiji, gdje je bio profesor teologije (1860.-1866.). Poslije povratka u Hercegovinu bio je tajnik apostolskom vikaru Kraljeviću (1866.-1868.), župnik na Humcu (1868.-1876.), župnik u Mostaru (1876.-1889.), župnik u Međugorju (1895.-1899.), zadnji kustod Hercegovačke franjevačke kustodije (1889.-1992.) i prvi provincijal Hercegovačke franjevačke provincije (1892.-1895.), dugogodišnji generalni vikar Mostarsko-duvanjske biskupije (1880.-1889. i 1899.-1912.). U svoje vrijeme bio je, bez sumnje, uz biskupa Buconjića jedan od najsposobnijih hercegovačkih franjevaca. To se vidi po tome što ga je Buconjić, premda mu je prije bio konkurent, imenovao generalnim vikarom (tu je službu obavljao dugi niz godina) i posebno kada ga je 1910. godine predložio za biskupa koadjutora *cum iure successionis*. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514; ROBERT JOLIĆ, "Šimović, Nikola", u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2010., str. 519.

25 glasova i fra Lujo Radoš 17 glasova.³³ Vojvoda od Württemberga proslijedio je telegrafski ovu listu u Beč 21. kolovoza. U međuvremenu Zajedničko Ministarstvo financija u Beču obavijestilo je Ministarstvo vanjskih poslova o namjerama i planovima hercegovačkih franjevaca i zamolilo za pravno razjašnjenje. Službeni Beč, koji je naredio da se izvidi što se događa u Hercegovini, saznao je preko svoga veleposlanstva u Rimu da Starješinstvo (kustod i njegova četiri savjetnika) hercegovačkih franjevaca nije reklo istinu Okružnoj vlasti u Mostaru. Odgovor iz Rima nije ostavljao prostora nikakvoj dodatnoj sumnji: niti pročelnik Svetoga Zbora za širenje vjere, niti Glavni ministar reda, nisu tražili od hercegovačkih franjevaca njihov prijedlog, odnosno *ternu* kandidata, za novoga apostolskog vikara.³⁴ Tom prilikom saznao je veleposlanik da Sveta Stolica ne smatra da je došlo pravo vrijeme za imenovanje apostolskoga vikara u Mostaru. Istovremeno mu je bilo potvrđeno da će se ovo imenovanje zasigurno obaviti u potpunoj suglasnosti s Carskom vladom u Beču i da će izbor pasti na osobu koja će biti po volji vlade.³⁵

Ohrabren ovim vijestima iz Beča vojvoda od Württemberga započeo je studirati listu predloženih kandidata i njihovu pozadinu. Već 28. rujna 1878. on preporučuje imenovanje fra Paškala Buconjića za apostolskoga vikara u Hercegovini. Uz druge izvore, on se dao posavjetovati i s tadašnjim apostolskim vikarom u Bosni, biskupom fra Paškalom Vuičićem, koji je bez oklijevanja preporučio fra Paškala Buconjića.³⁶ Barun Kraus iz Bosanskoga ureda proslijedio je ovu preporuku 19. listopada 1879. ministru vanjskih poslova, Juliju Andrassyju. Pročelnik Kraus nije propustio priliku naglasiti Buconjićevu "podobnost", tj. potpunu odanost Caru i Monarhiji, što je u ono vrijeme više značilo nego bilo kakva velika

---

33 Različiti broj glasova u listama za pojedine kandidate teško je danas objasniti. Fra Nikola Šimović bio je u to doba župnik u Mostaru i prijateljevao je s okružnim predstojnikom. Najvjerojatnije je ovaj preko Šimovića dobivao svoja saznanja što se događalo u Kustodiji i među hercegovačkim franjevcima. U poznatom crkvenom sporu između apostolskoga vikara Kraljevića s kustosom Buconjićem i njegovim partizanima, koji je prinudio Svetu Stolicu da pošalje apostolskoga pohoditelja u Hercegovinu, Šimović se pokazao kao Kraljevićev sljedbenik. Tako je Šimović bio jedini pravi protukandidat agilnom Buconjiću. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 507.

34 Telegram baruna Krausa vojvodi od Württemberga, Beč, 12. 9. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 4545/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

35 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

36 Vojvoda od Württemberga Zajedničkom Ministarstvu financija u Beču, Sarajevo, 28. 9. 1879. ABH Sarajevo, LR Präs. 2096/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

moralna, duhovna ili intelektualna prikladnost izabranika.³⁷ No, i hercegovački franjevci, budući da su znali gdje će se imenovanje odlučiti, ne ostadoše skrštenih ruku. Kustod Zovko pohiti u austro-ugarski konzulat u Mostar i predade preporuku za Buconjića upućenu direktno caru Franji Josipu. Zanimljivo je da se kustod Zovko služi starom austro-ugarskom institucijom, u kojoj je imao poznanstva iz vremena prije zaposjedanja zemlje, što jasno pokazuje da se on nije još bio navikao na novouspostavljenu redovnu austro-ugarsku upravu u BiH, Zemaljsku vladu u Sarajevu i Okružnu vlast u Mostaru. Drugi razlog obraćanja na konzulat u Mostaru može se protumačiti tako da kustod Zovko nije imao povjerenje u okružnoga predstojnika Teodorovića. Ovaj je najvjerojatnije, u franjevačkom internom natjecanju za stolicu apostolskoga vikara u Hercegovini, podržavao fra Nikolu Šimovića protiv fra Paškala Buconjića. On je već u proljeće 1879. predlagao smjenjivanje Kraljevića i imenovanje Šimovića za biskupskoga vikara u Hercegovini.³⁸ Snažne preporuke iz Sarajeva i Mostara potaknule su pročelnika u Bosanskoj Komisiji, Benjamina Kállaya, da zamoli ministra vanjskih poslova Hofmanna, da poradi u Rimu na imenovanju fra Paškala Buconjića za apostolskoga vikara u Hercegovini.³⁹ No Ministarstvo vanjskih poslova, koje je već u rujnu bilo informirano iz Mostara o prikladnosti Buconjića, bilo se već potrudilo u Rimu preporučiti dotičnoga franjevca za mjesto apostolskoga vikara u Hercegovini. Barun Seiller, otpravnik poslova austro-ugarskoga veleposlanstva pri Svetoj Stolici u Rimu, predaje 7. studenoga 1879. odgovarajuću diplomatsku notu kardinalu državnom tajniku, Lorenzu Nini, i preporučuje mu veoma toplo Buconjića, gvardijana samostana na Humcu. Seiller naglašava u spomenutoj diplomatskoj noti da crkveni velikodostojnici, osim karakteristika koje od njih traži Crkva, moraju izraziti svoju odanost vladi. Stoga moli barun Seiller da Buconjić, budući da ima sva tražena svojstva koja zahtijeva kako Crkva tako i Vlada, bude imenovan apostolskim vikarom u Hercegovini. U preporuci, koja je jedna vrsta hvalospjeva u čast fra Paškala Buconjića, koju donosimo u bilješci, nalaze se uobičajene fraze iz sličnih diplomatskih dokumenata.⁴⁰

37 Barun Kraus ministru Andrásyju, 19. 10. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 4974/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

38 Teodorović Zemaljskoj vladi u Sarajevu, 5. 4. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 1780/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 572.

39 Pročelnik Kállay ministru Hofmannu, 25. 11. 1879. ABH Sarajevo, GFM BH 6034/1879.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

40 "Le P. Bukonic (sic!) doué d'une profonde érudition, d'une grande énergie de caractère et du don de la représentation pourrait en sa qualité de Vicaire Apo-

U preporuci baruna Seillera, koju je bez sumnje dobio iz Beča, treba spomenuti i dvije neobične stvari. Naime, svima je poznato da je u franjevačkoj historiografiji u BiH rasprostranjeno mišljenje, da je "Austrija" navodno od samoga početka ignorirala, zapostavljala i uklanjala franjevce iz župne pastve, crkvene uprave i crkvenih služba. Apostolski vikar u Bosni, fra Paškal Vuičić, čak je stiliziran kao "prva žrtva i prvi mučenik okupatorskog austrijskog režima".⁴¹ No ovdje vidimo da je on službeno pitan od austro-ugarskih vlasti u BiH o Buconjićevoj prikladnosti za mjesto apostolskoga vikara u Mostaru i da je njegovo mišljenje bilo odlučujuće, što se tiče crkvenoga autoriteta, budući da je Vuičić u ovo doba bio jedini crkveni autoritet u punom smislu riječi u Katoličkoj crkvi u BiH. Znači, apostolski vikar Vuičić nije progonjen i omalovažavan od austro-ugarske administracije, nego, kako se kasnije ispostavilo, od bosanskih franjevaca, koji ga nisu mogli trpjeti zbog njegova "dalmatinskog podrijetla" i takozvane "rimske i ugarske orijentacije". Zanimljivo je da je apostolski vikar Vuičić imao najljućega protivnika u svome poluzemljaku fra Grgi Martiću, samopozvanom predstavniku katolika u Sarajevu, i u njegovu odanom prijatelju i zaštitniku, biskupu Strossmayeru, u Đakovu.⁴²

---

stolique rendre des services signalés tant à l'Eglise qu'au Gouvernement. Aussi son élévation à cette dignité ne manquerait pas de produire, au dire de Mgr Vucicic, une très-bonne impression sur les habitants catholiques de l'Herzégovine. Le Gouvernement d'Autriche-Hongrie en se fiant aux renseignements qui lui ont été fournis à ce sujet avec la plus parfaite impartialité a donc toutes les raisons de s'intéresser plus vivement à voir le choix du St Siège s'arrêter sur le P. Bukonic (sic!), lequel a réuni la majorité des suffrages des Franciscains et du Clergé séculier en Herzégovine, pour obtenir la dignité du Vicaire Apostolique à Mostar." ASV, AAEESS Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 110r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508.

41 B. GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije*, str. 147-174.

42 Najgore optužbe, u šezdeset točaka, protiv apostolskoga vikara u Bosni, fra Paškala Vuičića, sastavio je, nažalost, bosanski franjevac hercegovačkih korijena, fra Grga Martić, te ih dao potpisati od svoga malo prikraćenog subrata iz kreshevskoga samostana, fra Grge Franičevića i prosljediti na Sveti Zbor za širenje vjere u Rim. Optužbe su bile takve naravi da je Sveti Zbor naredio apostolskom pohoditelju u Hercegovini, biskupu Forlaniju, da obavi hitno apostolski pohod i u Apostolskom vikarijatu u Bosni i u Provinciji Bosni Srebrenoj. Martićeve optužbe protiv vikara Vuičića prihvaćao je bezrezervo i biskup Strossmayer u Đakovu te ih je s uvjerenjem slao u Rim, Svetoj Stolici, misleći da će tako Martiću osigurati buduću biskupsku stolicu u Sarajevu. Naime, Strossmayer je otvoreno špekulirao na nešto puno važnije: povratiti jurisdikciju nad starom Bosanskom biskupijom u krilo đakovačkoga biskupa. Dok su franjevačke i Strossmayerove optužbe protiv vikara Vuičića bile uglavnom moralne, pastoralne i socijalne naravi, dotle su optužbe austrijskih konzularnih i političkih krugova bile pretežno političke naravi,

Još čudnija i smješnjija ispada tvrdnja baruna Seillera da je Buconjić imao iza sebe većinu glasova franjevacu i svjetovnoga klera u Hercegovini, "lequel a réuni la majorité des suffrages des Franciscains et du Clergé séculier en Herzégovine". U tadašnjem Apostolskom vikarijatu u Hercegovini nije bilo nijednoga svjetovnog svećenika, nisu bili poželjni i nitko se nije trudio ni u Hercegovini ni u Rimu da budu prisutni u Vikarijatu. Ne djeluje uvjerljivo jedna danas sanjarska ideja da su eventualno okružne vlasti ili c.i.k. konzulat u Mostaru pitali biskupijski kler u Trebinjskoj biskupiji, njihova provikara, don Lazara Lazarevića, dubrovačkoga biskupa, Ivana Zaffrona, kao susjede, dušobrižnike i upravitelje Trebinjske biskupije, što bi bilo logično, da je bilo više logike u kanonskom procesu oko izbora Paškala Buconjića za apostolskoga vikara u Hercegovini. Teško je danas utvrditi je li Seillerova tvrdnja u diplomatskoj noti, koju je dobio iz Beča, da je Buconjić imao iza sebe većinu glasova franjevacu i svjetovnoga klera u Hercegovini, plod bečke mašte i prijekare ili plod hercegovačke podvale, nastale na Širokom Brijegu ili možda u Mostaru, u austro-ugarskome konzulatu.⁴³ Uz ove preporuke dobio je Buconjić još jedno veliko crkveno priznanje. Apostolski pohoditelj Forlani opisao je Buconjića kao redovnika punog revnosti i revnog zagovarača redovničke discipline, ukrašenog dobrom naukom, budući da je bio lektor u Ara Coeli i vrijedan župnik u Drinovcima, te ga preporučuje za biskupa u Trebinju, ukoliko bude tamo imenovan biskup.⁴⁴

Državno tajništvo Svete Stolice prosljedilo je molbu i prijedlog austro-ugarskog veleposlanstva na Sveti Zbor za širenje vjere, budući da se Katolička crkva u BiH još uvijek vodila kao misijsko područje i tako bila podložna jurisdikciji ovoga rimskog dikasterija. Pročelnik Simeoni, 20. studenoga 1879., predstavio je listu kandidata papi Lavu XIII. Ovaj zapovijedi da se imenovanje Buconjića odluči na sjednici Svetoga Zbora za širenje vjere, po misijskom pravu, još vladajućem crkvenom pravu u zaposjednutoj BiH.⁴⁵ Papin prijedlog je bio razmatran na sjednici 22. prosinca 1879. i po mišljenju kardinala Howarda, izvjestitelja, postojalo

---

predbacujući mu čas prougarsko, čas antiaustrijsko raspoloženje. Usp. AP, SC Bosnia, vol. 16, fol. 826r-831v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 413-414.

43 ASV, AAEES Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 110r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 508-509.

44 "qualora si dovesse nominare un Vescovo per la Diocesi di Trebinje, non esiterei a proporre l'attuale Custode P. Pasquale Buconjic, pieno di zelo e sostenitore zelante della disciplina monastica, come anche adorno di buona dottrina, fu una volta lettore in Araceli e poi parroco premuroso a Drinovci in Erzegovina." ASV, AAEES Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 107v.

45 *Isto*, 107r.

je jedno jedino pitanje: "Da li i kojeg od predloženih subjekata priliči predočiti Njegovoj Svetosti za ispražnjeni Vikarijat u Hercegovini."⁴⁶ Odluku rimskih stožernika olakšao je ministar reda, fra Bernardin iz Portogruara, svojom toplom preporukom Buconjića za upražnjeno mjesto u Hercegovini.⁴⁷ I sama intonacija Howardove ponencije bila je tako složena da je u gotovo svakom retku odisala, bez ikakve kritičnosti, dubokom privrženošću za fra Paškala Buconjića.⁴⁸ Kardinali odlučise u spomenutoj sjednici zamoliti papu Lava XIII. da imenuje Buconjića apostolskim vikarom u Hercegovini i biskupom *in partibus infidelium* ("u krajevima nevjernika"). U službenoj audijenciji 11. siječnja 1880., u kojoj je primio tajnika Zbora za širenje vjere, nadbiskupa Ignacija Masottija, udovoljio je papa Lav XIII. prijedlogu spomenutoga zbora kardinala i potvrdio njihovu želju. Državno tajništvo Svete Stolice požurilo se 17. siječnja izvijestiti austro-ugarsko veleposlanstvo u Rimu o izboru Buconjića.⁴⁹ Nakon što je Sveti Zbor za širenje vjere izdao svoj dekret 24. siječnja 1880. o imenovanju vikara Buconjića, ispostavilo je Tajništvo *brevea* Svete Stolice 30. siječnja 1880. dva dekreta, prvi o imenovanju fra Paškala Buconjića apostolskim vikarom u Hercegovini⁵⁰ i drugi o njegovu imenovanju naslovnim biskupom *Magydusa in partibus infidelium*.⁵¹

Beč je pravovremeno izvijestio Zemaljsku vladu u Sarajevu i njezina predsjedavajućeg, generala Dahlena, o izboru i imenovanju u Mostaru.⁵² Budući da između Svete Stolice i Austro-Ugarske Monarhije nije još postojao nikakav državnopravni ugovor o pravnom položaju Katoličke crkve u BiH, izbor i imenovanje fra Paškala Buconjića provedeno je prema izvanrednom crkvenom pravu (misijskom pravu) u mjerodav-

46 "Se e quale dei proposti soggetti converrà presentare a S. S. pel vacante Vicariato della Erzegovina." ASV, AAEES Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 107v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

47 Komentirajući prispjelu listu od trojice hercegovačkih kandidata za mjesto Apostolskoga vikara u Mostaru piše fra Bernardin iz Portogruara, 23. 11. 1879.: "però il sottoscritto crederebbe giusto e conveniente di dare la preferenza al padre Pasquale Buconjic, che meritamente fu posto in primo luogo della terna". *Isto*, fol. 110v.

48 ASV, AAEES Austria-Ungheria (1879-1881), pos. 506, fasc. 233, fol. 106r-107v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

49 ABH Sarajevo, GFM BH 436/1880.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

50 ASV, Arch. Brev. 1880., fol. 376r; REMIGIUS RITZLER - PIRMINUS SEFRIN, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, VIII., Padova, 1978., str. 359-360; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

51 ASV, Arch. Brev. 1880., fol. 353r, 360v; R. RITZLER - P. SEFRIN, *Hierarchia catholica*, VIII., str. 359; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

52 ABH Sarajevo, GFM BH 436/1880.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

nosti Svetoga Zbora za širenje vjere te uza suglasnost Beča, koji je preko svojih administrativnih tijela sudjelovao u izboru. Stoga Sveta Stolica nije poslala papinski *breve* na ruke vlade u Beču ili u Sarajevu, nego izravno novoimenovanome apostolskom vikaru Buconjiću u Mostar, na adresu njegova prethodnika fra Anđela Kraljevića.

Cijeli postupak Svete Stolice i vlade u Beču odvijao se u korektnome međusobnom poštovanju novonastaloga državnog prava i političkoga poretka te još važeće crkveno-pravne tradicije u BiH. U međuvremenu, Buconjić, dobivši rimske dokumente, zaputio se u Zagreb i dogovorio je biskupsko ređenje, koje je obavio zagrebački nadbiskup, kardinal Mihalović, 19. ožujka 1880. Iz Zagreba on je otišao Beč gdje se poklonio caru Franji Josipu, upoznao apostolskoga nuncija Jacobinija te konačno krenuo za Rim. Lav XIII. primio ga je u službenu audijenciju. Poslije povratka iz Rima Buconjić je bio instaliran za novoga apostolskog vikara u Hercegovini 25. travnja 1880., na blagdan sv. Marka.⁵³

3. Izbor i imenovanje fra Paškala Buconjića mostarsko-duvanjskim biskupom

Fra Paškal Buconjić nije dugo ostao apostolski vikar u Hercegovini. Nova država, Austro-Ugarska, donijela je ogromne promjene ne samo u državnoj administraciji nego i u preuređenju crkvenih struktura. Dok su vlade Austrije i Ugarske, preko zajedničkih ministarstava u Beču, ukoliko su se uspjele međusobno dogovoriti, mogle slobodno preuređivati novozaposjednute pokrajine u administrativnome, pravnome i gospodarskome pogledu, u duhu vlastitoga i međunarodnog prava i tradicije, u crkvenom pogledu nisu imale istu slobodu. Odnosi između Države i Crkve u Europi, počevši od Wormskoga konkordata ili ugovora iz 1122. godine,⁵⁴ bili su regulirani bilateralnim konkordatima, konvencijama ili ugovorima između Svete Stolice i Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Nacije. Ovu praksu Zapadnoga Carstva preuzela su i druga samostalna europska kraljevstva, vojvodstva i kneževine.⁵⁵ Habsburška Monarhija,

53 Buconjić kardinalu Siemeoniju, 15. 5. 1880. AP, SC Bosnia, vol. 17, fol. 150r-v; R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić*, str. 9; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 509.

54 WOLFGANG DIETRICH FRITZ, *Quellen zum Wormser Konkordat. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, Band 177)*, Berlin, 1968.; MATHIAS HERWEG, *Wormser Konkordat 1122. Faksimile-Ausgabe. (Deutsche Geschichte in Dokumenten)*, Braunschweig, 2005.; PETER CLASSEN, *Das Wormser Konkordat in der deutschen Verfassungsgeschichte*, u: J. FLECKENSTEIN (prir.), *Investiturstreit und Reichsverfassung. (Vorträge und Forschungen, 17)*, Thorbecke, Sigmaringen, 1973., str. 411-460.

55 Poslije Svetoga Rimskog Carstva konkordate, konvencije ili državne ugovore sa Svetom Stolicom sklopile su tijekom stoljeća skoro sve europske zemlje: Aragon-

poslije propasti Svetoga Rimskog Carstva, zadržala je tu staru tradiciju u svojim nasljednim zemljama, dok je u novoosvojene zemlje po potrebi uvela konkordatsku praksu. Odmah po zaposjednuću BiH započela je pregovore s Ekumenskim patrijarhatom u Carigradu za reguliranje odnosa s Pravoslavnom Crkvom u BiH i konačno pregovore okrunila Konvencijom od 28. ožujka 1880.⁵⁶ Austro-ugarska vlada započela je pregovore i s Turskom Carevinom glede reguliranja odnosa s muslimanskom zajednicom u BiH i uspješno ih završila 17. listopada 1882.⁵⁷ Pregovori sa Svetom Stolicom za preuređenje odnosa u Katoličkoj crkvi u BiH, kako smo u uvodu spomenuli, završeni su u lipnju 1881. Po spomenutoj Konvenciji u Hercegovini je zadržana stara Trebinjska biskupija, a u Mostaru osnovana Mostarska biskupija s proširenim naslovom Mostarsko-duvanjska biskupija na mjesto već postojećega Apostolskog vikarijata u Hercegovini.

Ovim preuređenjem perspektive apostolskoga vikara Buconjića, da postane prvi mostarsko-duvanjski biskup, postale su veoma realne. Za razliku od njegova subrata u Bosni, vikara fra Paškala Vuičića, Buconjiću su vidno porasli izgledi da postane rezidencijalni biskup. Buconjić je svjesno i inteligentno radio na svojoj karijeri. On se još kao student u Ferrari, pod dojmom domoljubno orijentiranih hrvatskih časnika u službi Austrije, hrvatski i proaustrijski probudio i osvijestio. Prigodom tisućugodišnjice slavenskih apostola sv. Ćirila i Metoda, 1863. godine, održao je veoma zapažen govor u čast Svete braće i proširio svoje slavenske i ćirilo-metodske vidike.⁵⁸ Buconjić se 1880. godine, u svojoj ši-

---

ska 1208., Engleska 1213., Francuska 1268., Francusko Carstvo 1801., Austrijsko Carstvo 1855., Kneževina Crna Gora 1886., Kraljevina Srbija 1914., Kraljevina Italija 1929., Treće Njemačko Carstvo 1933., Kraljevina Jugoslavija, neratificirani konkordat iz 1935., SFR Jugoslavija, Protokol iz 1965., Republika Hrvatska, četiri ugovora od 1997.-1998., Bosna i Hercegovina, Temeljni ugovor iz 2006. Usp. ANGELO MERCATI (prir.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili 1098-1914*, I-II, Tipografia poliglotta vaticana, Città del Vaticano, 1954.; ERMINIO LORA (prir.), *Enchiridion dei Concordati: due secoli di storia dei rapporti chiesa-stato*, EDB, Bologna, 2003.; IGINO CARDINALE, *Le Saint-Siège et la diplomatie. Aperçu historique, juridique et pratique de la diplomatie pontificale*, Desclée et Cie, Paris - Tournai - Rome - New York, 1962.; MICHAEL F. FELDKAMPF, *La diplomazia pontificia: da Silvestro I a Giovanni Paolo II. Un profilo*, Jaca Book, Milano, 1998.

56 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 109-134.

57 K. UND K. GEMEINSAMES FINANZMINISTERIUM (prir.), *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1906*, str. 125; N. ŠEHIĆ, *Autonomni pokret muslimana*, str. 19-30.

58 Govor se posebno svidio prisutnom đakovačkom biskupu, Strossmayeru, koji ga je dao o svom trošku u Rimu tiskati. Usp. R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić*, str. 9.

rokogradnijoj hrvatskoj viziji, mudro odlučio za biskupsko posvećenje u Zagrebu i time uspostavio izravne odnose s hrvatskim metropolitom, kardinalom Mihalovićem. Mogao je Buconjić mnogo lakše poći u susjednu Dalmaciju i dati se posvetiti od zadarskoga nadbiskupa Mau-pasa, splitskoga biskupa Kalodere ili susjednoga dubrovačkog biskupa Zaffrona. Svojom odlukom da organizira biskupsko posvećenje u Zagrebu, Buconjić je oslobodio Apostolski vikarijat i Katoličku crkvu u zapadnome dijelu Hercegovine iz geta, u koji su ih strpali prvo bosanski franjevci a kasnije, uz njihovu pomoć, i đakovački biskup Strossmayer. Kardinal Mihalović bio je pitan u ljeto 1880. od bečkoga nuncija Jacobinija o potrebi i opsegu preuređenja Katoličke crkve u BiH. Sigurno je kardinal vijećao o tome i s novoposvećenim biskupom Buconjićem u ožujku 1880. te stekao najpovoljnije dojmove o njemu. I nuncij Jacobini, koji će kasnije postati kardinal državni tajnik, upoznao je Buconjića u Beču za vrijeme njegova pohoda Caru u proljeće 1880. Bez sumnje, i on je ostao impresioniran učenošću, duhovnošću i spretnošću novoga apostolskog vikara u Hercegovini. No, Buconjić je na Bečkom dvoru i u austro-ugarskoj vladi bio manje poznat po svojoj crkvenosti a više po svojim političkim nastupima i potezima. Tu je prije svega njegov otvoren i javni nastup i pozdrav upućen caru Franji Josipu 24. travnja 1875. u Imotskom, prilikom Careva posjeta Dalmaciji. Tom prilikom on je podastro caru Franji Josipu spomenicu o žalosnom stanju katoličkoga puka u Hercegovini.⁵⁹ Za takav jedan čin trebalo je puno osobne hrabrosti, domoljublja i crkvenoljublja. Za ovaj čin, koji je u očima Osmanlija i domaćih muslimana bio viđen kao veleizdajnički akt, plaćala se najviša moguća kazna, gubljenje glave, kao što se upravo dogodilo za sličnu hrabrost bosanskom franjevcu, fra Lovri Karauli, u Žiroviću kod Livna 20. srpnja 1875.⁶⁰ Buconjić predaje predstavnicima europskih sila, koji su trebali posredovati između ustanika i Osmanlija 1875. u Hercegovini, sljedeći spis: "Kratki pregled pritužaba",⁶¹ koji je isto tako bio primijećen od austrijsko-ugarske diplomacije. Ne smije se zaboraviti njegov odlučni nastup s vikarom Kraljevićem 1876. godine protiv crnogorskih pretenzija na Hercegovinu, što je uvelike pridonijelo kako Buconjićevu ugledu tako i ugledu Hrvata i katolika u Hercegovini.⁶² Poslije zaposjednuća BiH Buconjić je bio član sveopće bosansko-hercegovačke delegacije, koja se poklonila caru Franji Josipu u Budimpešti. Buconjić

59 ISTI, str. 11-12.

60 ISTI, str. 12.

61 PASCALE BUCONJIĆ, *Un cenno semplice sui gravami, causa principale insurrezione delle popolazioni cristiane in Erzegovina*, Mostar, 1875.

62 R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić*, str. 13-14.

je bio sastavljač, uz neznatne preinake, pozdravne adrese hercegovačkih zastupnika 12. studenoga 1878.⁶³

Sve ove točke bile su veliki utezi na vagi kod Buconjićeva imenovanja za prvoga biskupa u Mostaru. Zajednički ministar financija, i odgovorni ministar za BiH, Josip Szlávy, predložio je apostolskoga vikara Buconjića za prvoga biskupa novoosnovane Mostarsko-duvanjske biskupije. Car je po Konvenciji od 8. lipnja 1881. imao isključivo pravo imenovati bosansko-hercegovačke biskupe, pravo koje je imao u svim biskupijama Austro-Ugarske Monarhije. Franjo Josip složio se s prijedlogom ministra Szlávya te je imenovao 9. listopada 1881. Buconjića za biskupa u Mostaru.⁶⁴ Carsko imenovanje bilo je proslijeđeno u Ministarstvo vanjskih poslova. Ministar Haymerle dao je odmah nalog veleposlanstvu u Rimu da isposluje službeno priznanje Svete Stolice. Budući da je i Sveta Stolica bila zadovoljna osobom i carskim imenovanjem, javio je kardinal Jacobini u Beč da je ovo imenovanje izvršeno na izričitu želju Svetoga Oca.⁶⁵ U tajnom konzistoriju od 18. studenoga 1881. proklamirao je Lav XIII. vikara Buconjića prvim rezidencijalnim biskupom u Mostaru i razriješio ga naslovnoga magyidskog biskupa *in partibus infidelium*.⁶⁶ Zemaljska vlada u Sarajevu nije skrivala svoje zadovoljstvo Buconjićevim imenovanjem za biskupa u Mostaru i nije se ni prevarila u svojim nadama i očekivanjima. Buconjić se potihom ali ustrajno pokazao kao stabilna osoba i veoma siguran oslonac u bosansko-hercegovačkom episkopatu za austro-ugarsku vjersku i nacionalnu politiku u BiH.

4. Imenovanje fra Paškala Buconjića trebinjsko-mrkanskim upraviteljem

4.1. Pokušaj oživljavanja Trebinjsko-mrkanske biskupije

Trebinjska je biskupija strašno stradala za vrijeme Hercegovačkoga ustanka (1875.-1878.). Njezin teritorij bio je jedno od glavnih poprišta i vojnih sukoba između kršćanskih ustanika i turskih redovnih trupa, potpomognutih od domaćega muslimanskog stanovništva. Župe su bile opustošene, vjernici se razbježali, dok se većina svećenika bila sklonila u susjednu Dalmaciju. Poslije zaposjedanja po austro-ugarskim trupama

63 ISTI, str. 15-16.

64 ASV, A. Cons. 1881. nr. 49; ABH Sarajevo, GFM Res. BH 15/1882.; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 511.

65 "Questa nomina è seguita dietro espresso desiderio di Sua Santità." ASV, AN Vienna, vol. 595, fol. 373r.

66 ASV, A. Cons. 1881., fol. 382v-383r.

1878. godine porasla je nada u bolji i dostojniji život: puk se vraćao u razorena i popaljena sela, svećenici u porušene i opljačkane crkve i župne kuće.⁶⁷ U doba pregovora oko preuređenja crkvenoga stanja u BiH austrijski predsjedavajući ministar, grof Taaffe, i zemaljski namjesnik u Zadru, general Rodić, nisu bili voljni da se Trebinjska biskupija izuzme ispod administracije dubrovačkoga biskupa. Tomu se usprotivio i dubrovački biskup Ivan Zaffron i njegov stolni kaptol. Sveti Zbor za širenje vjere u Rimu, provikar Lazarević, svećenici i puk Trebinjske biskupije tražili su vlastitoga biskupa. Toj njihovoj želji pridružio se kasnije i biskup Zaffron te je s provikarom Lazarevićem predlagao apostolskoga vikara u Egiptu, fra Alojzija Ivana Ćurčiju, dubrovačkoga franjevca, za trebinjskoga biskupa.⁶⁸ No Zajednička vlada u Beču nije mogla udovoljiti kako vjersko-političkim tako financijsko-materijalnim željama svećenika i puka Trebinjske biskupije. Iz obzira prema pravoslavnim kršćanima, o čijoj se budućnosti već duže pregovaralo s ekumenskim patrijarhom u Carigradu, Beč nije mogao povećati broj biskupa i biskupija za katolike, koji su bili daleko malobrojniji od pravoslavnih u BiH. Po Konvenciji od 8. lipnja 1881. ostala je Trebinjsko-mrkanska biskupija i dalje pod upravom dubrovačkoga biskupa dok se Sveta Stolica i Vlada u Beču ne dogovore posebnim ugovorom za njezino novo preuređenje.⁶⁹ To je bila na početku mudra i logična odluka koja je proizlazila iz političkoga kontinuiteta ali i veoma često prolazna opcija do konačnoga rješenja, koje se 1881. godine nije dalo još naslutiti. Pet mjeseci poslije Konvencije, četiri mjeseca poslije proglašenja uspostave redovite hijerarhije u BiH, molio je provikar Lazarević i dalje Sveti Zbor u Rimu za imenovanje vlastitoga biskupa u Trebinju, vjerojatno ne znajući još uvijek što su Beč i Rim u Konvenciji potpisali, ne znajući isto tako da Sveti Zbor za širenje vjere nije imao više nikakvih ovlasti za imenovanje biskupa u Trebinju i u cijeloj BiH.⁷⁰ Provikar Lazarević i ostalo svećen-

---

67 Vrlo dobar prikaz teškoga stanja u Trebinjskoj biskupiji prije i poslije zaposjedanja donosi Ivica Puljić. Usp. IVICA PULJIĆ, "Trebinjska biskupija u XIX stoljeću", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, (Studia Vrhbosnensia - 1), Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986., str. 91-119, posebno str. 115-119.

68 Biskup Zaffron kardinalu Simeoniju, 18. 10. 1879., AP, SC Bosnia, vol. 17, fol. 32r-33v; don Lazar Lazarević Simeoniju, 2. 12. 1879.; *Isto*, fol. 26r-27r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 522.

69 Vidi gore bilj. 14. A. MERCATI, *Raccolta di concordati*, str. 1014; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 523.

70 PVA Stolac, Koncept molbe provikara Lazarevića Svetom Zboru za širenje vjere od 6. 10. 1881. Usp. I. PULJIĆ, "Trebinjska biskupija u XIX stoljeću", str. 119.

stvo Trebinjsko-mrkanske biskupije, kao dobri i vjerni pitomci Urbano-va zavoda u Rimu, teško su se snalazili u ovim prijelomnim vremenima, nisu umno i voljno mogli ili htjeli usvojiti novonastalo crkveno-pravno i državno-pravno stanje Katoličke crkve u BiH, koje je bilo zasnovano na Konvenciji i na buli *Ex hac augusta* iz 1881. godine.

Zaposjedanje i novo preuređenje crkvenih prilika u BiH donijeli su vidnih plodova na području Trebinjske biskupije: počele su se graditi nove crkve i nove župne kuće te obnavljati stare i porušene, podizati nove škole. Broj vjernika rastao je ponovo, novopridošli katolici iz Monarhije uključivali su se u život područne Crkve. I osim svih ovih vidnih uspjeha širilo se nezadovoljstvo među svećenstvom i pukom u biskupiji. Uz razne materijalne poteškoće, svećenici i puk nisu mogli razumjeti nehaj, nedovoljnu pomoć, ponekad i prijetnje novih lokalnih vlasti katoličkom stanovništvu, koje je jedino u odlučnom trenutku bilo stalo na stranu Monarhije. Osobito im je smetalo, uza sve njihove potrebe i nevolje, mlako i neodlučno držanje dubrovačkoga biskupa i apostolskoga upravitelja Mate Vodopića (1882.-1894.), biskupa-pjesnika, pisca i sanjara, te ponajviše, trajno i sistematsko miješanje biskupa Buconjića u jurisdikciju Trebinjske biskupije i u jurisdikciju provikara Lazarevića, svojatajući za sebe i za Mostarsku biskupiju sjeverne i sjeveroistočne dijelove biskupije.⁷¹ Opis novonastaloga nezadovoljstva susrećemo najbolje u pismu provikara Lazarevića od 11. lipnja 1887. pročelniku Svetoga Zbora za širenje vjere, kardinalu Simeoniju, gdje ga usrdno moli da uzme u zaštitu prava i granice Trebinjske biskupije i da ustane protiv zapostavljanja i proganjanja katolika od lokalnih vlasti. Provikar Lazarević vidio je jedino pravo rješenje u oživljavanju biskupije kroz imenovanje vlastitoga biskupa u Trebinju.⁷² Osim ovoga pisma u Rim poslao je provikar Lazarević u ljeto iste, 1887., godine opširnu predstavku i na Zemaljsku vladu u Sarajevo, gdje je pokušao upozoriti odgovorne na nepravilnosti i ingerenciju biskupa Buconjića te na opću zapostavljenost katolika u Trebinjskoj biskupiji.⁷³

---

71 Ovdje se služimo i oslanjamo samo na dostupne izvore, koji se zbog svoje relevantnosti nalaze u spomenutim arhivima i koji se odnose na napore za oživljavanje Trebinjske biskupije s vlastitim biskupom ili upućuju na njezino podvrgavanje pod jurisdikciju mostarsko-duvanjskoga biskupa.

72 Lazarević Simeoniju, 11. 6. 1887. AP, SC Bosnia, vol. 17, fol. 593r-595v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 530. Ovom pismu od 11. lipnja 1888. moralo je prethoditi još jedno ranije pismo na koje se pozivaju kardinali Simeoni i Rampolla, kojega nisam mogao naći u Arhivu Propagande ni u Tajnom vatikanskom arhivu.

73 PVA Stolac, 14. 8. 1887., bez broja. Ovaj sam podatak dobio 1989. godine od tadašnjega župnika i dekana u Stocu, don Mate Puljića, te mu ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem. Usp. I. PULJIĆ, "Trebinjska biskupija u XIX stoljeću", str. 119.

Predstavka nije našla nikakva pozitivnog odjeka u političkom Sarajevu.⁷⁴ Isto tako Lazarević je upozorio i biskupa-upravitelja Vodopića na njegove dužnosti, no, ni on nije pokazivao većega interesa za povjereno stado u Trebinjskoj biskupiji.⁷⁵ U cijeloj ovoj napetosti imao je jedino Sveti Zbor za širenje vjere u Rimu još neko razumijevanje za potrebe Trebinjske biskupije, klera i puka, no nije bio u mogućnosti poduzeti nešto konkretnije u novonastaloj političko-pravnoj konstelaciji, tj. bez suglasnosti i materijalne pomoći austro-ugarske vlade. Stoga se obraća pročelnik Simeoni kardinalu državnom tajniku, Rampolli, za pomoć oko oživljavanja Trebinjske biskupije. Kardinal Rampolla izvješćuje papu Lava XIII., koji opet na svoj način izražava zabrinutost za loše stanje katolika u Trebinjskoj biskupiji te naređuje kardinalu Rampolli da otvori nove pregovore s austro-ugarskom vladom u Beču. Kardinal Rampolla daje nalog nunciju u Beču da započne pregovore.⁷⁶ Luigi Galimberti, tadašnji nuncij u Beču, izlaže cijelu problematiku austro-ugarskom ministru vanjskih poslova, grofu Kálnokyju, i predaje mu osobno pismo kardinala Rampolle.⁷⁷ Svi sljedeći koraci i pregovori odvijali su se u duhu ritualnoga birokratskog procesa unutar austro-ugarskih zajedničkih ministarstava, Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva financija. Ministar Kálnoky obavijestio je baruna Kállaya, zajedničkoga ministra financija, komu je bila podvrnuta uprava BiH, o željama Svete Stolice. Istovremeno odjelni pročelnik u Ministarstvu vanjskih poslova, barun Pasetti, odgovora preko nunciature, 11. lipnja 1888. Svetoj Stolici: budući da je pitanje osnivanja biskupske stolice u Trebinju veoma važno i kompleksno, potrebno je unaprijed sakupiti sve podatke koji mogu poslužiti za potpune informacije.⁷⁸ Ministar Kállay daje nalog Zemaljskoj vladi u Sarajevu da provjeri jesu li točni prigovori i optužbe provikara Lazarevića, glede postupka lokalnih vlasti i ingerencije biskupa Buconjića.

---

74 Predstavku nisam našao u Arhivu BiH u Sarajevu. No, pozivanje na nju nalazi se u dokumentima istoga arhiva.

75 Tadašnji tajnik Dubrovačke biskupije, don Vlode Puce, saopćio mi je 1989. godine da nije mogao naći ovo pismo u Arhivu Dubrovačke biskupije.

76 Rampolla Galimbertiju, 29. 5. 1888. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 2r-3r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 530.

77 Galimberti Rampolli, 13. 6. 1888. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 6r-v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 530-531.

78 "La question de créer un siège épiscopal à Trebinje étant à la fois très importante et complexe, il est indispensable de réunir d'abord tous les éléments pouvant servir à compléter les informations." Pasetti nunciju Galimbertiju, 11. 6. 1888. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 5r-v.

U ovoj napetoj atmosferi obratiše se 5. rujna 1888. svi svećenici Trebinjske biskupije, njih sedam, nunciju Galimbertiju s opširnim podneskom i ponovo zatražiše imenovanje vlastitoga biskupa za njihovu biskupiju, poštivanje biskupijskih granica od biskupa Buconjića, kako ih je definirao Lav XIII. u buli *Ex hac augusta* te ga zamoliše da podrži njihove pravedne zahtjeve u Beču i u Rimu.⁷⁹ Poslije svih ovih intervenata, predstavaka, preporuka, pozitivnih i negativnih mišljenja pripremila je Zemaljska vlada u Sarajevu i Ministarstvo financija u Beču svoje konačno mišljenje, čiji je mjerodavni autor bio ministar Kállay. Pročelnik Pasetti uručuje nunciju Galimbertiju u ime ministra vanjskih poslova 17. lipnja 1889., godinu dana poslije zamolbe Svete Stolice, službeni stav Beča, dogotovljen u Ministarstvu financija.⁸⁰ Uručeni akt veliki je slalom istine, poluistine i vještoga manipuliranja poviješću Katoličke crkve u Hercegovini i u Trebinjskoj biskupiji, koji može ući u svaki bolji priručnik diplomatske nedorečenosti: za nedovoljno informirani Rim, nemoćni i neupućeni kler Trebinjske biskupije i za nezainteresiranoga biskupa Vodopića. Prema mišljenju službenoga Beča na području Hercegovine postojala je prije doseljenja Slavena (Hrvata) samo jedna biskupija, Martaritana, koja se djelomično nalazila na području Hercegovine.⁸¹ Tako, prema službenome Beču, nema dokaza da je Trebinje bilo nekad dio biskupije Dubrovnik i da je Hercegovina bila podijeljena u više biskupijskih jedinica.⁸² Stoga je, za Ministarstvo u Beču, veza Trebinja s Dubrovnikom nebitna. Kállay razumije i podupire želju Svete Stolice da izuzme Trebinjsku biskupiju ispod jurisdikcije dubrovačkoga biskupa i da osnuje jednu samostalnu biskupiju. On se slaže sa željom Svete Stolice da bi valjalo jurisdikciju dubrovačkoga biskupa nad Trebinjem prekinuti i predlaže Trebinjsku biskupiju staviti pod jurisdikciju mostarskoga biskupa, budući da bi se tada obje biskupije našle u istoj političkoj administrativnoj jedinici BiH i da je Mostar politički i administrativni

79 Svećenici Trebinjske biskupije nunciju Galimbertiju, 5. rujna 1888. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 9r-16r. Kopiju ove predstavke poslali su i biskupu upravitelju Vodopiću u Dubrovnik. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 531.

80 Pasetti nunciju Galimbertiju, 17. 1. 1889. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 21r-30v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 531.

81 "que dans cette époque il existait, á coté d'une diocèse pour le territoire de Raguse (Épitauros) un évêché séparé, nommé Martaritana correspondant á peu près á l'Herzégovine de nos jours." Isto, ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 21v. Da bi Beč mogao potvrditi svoje teze, služi se zastarjelom bibliografijom, ponajviše djelom splitskoga svećenika Carrare. Usp. FRANCESCO CARRARA, *Chiesa di Spalato, un tempo Salonitana*, Spalato, 1844., str. 32.

82 Pasetti nunciju Galimbertiju, 17. 1. 1889. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 22r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 531.

centar i za vjernike Trebinjske biskupije, dok Trebinje to nije ni u kojem slučaju. Osnivanje novoga biskupskog sjedišta u Trebinju dovelo bi do borbe s prirodnim poteškoćama koje bi od samoga početka paralizirale akcije biskupske stolice.⁸³ Stoga, zaključuje Kállay hladno i činovnički, da bi se izbjegle sve spomenute i nastale poteškoće u pastvi i školama treba spojiti distrikt, dosad pod upravom dubrovačkoga biskupa, Trebinjsku biskupiju, s Mostarskom biskupijom.⁸⁴

Nuncij Galimberti prosljedi stav službenoga Beča u Rim. Kardinali, Simeoni i Rampolla, nakon internih konzultacija, brzo su uvidjeli da Beč ne želi i ne može iz obzira prema pravoslavnima osnovati i dotirati novo biskupsko sjedište u Hercegovini te počese i sami argumentirati, da je bolje da u tom slučaju administracija Trebinjske biskupije prijeđe u ruke mostarskoga biskupa. Dalje, obojica kardinala, u svome kurijalnom i talijanskom (ne)znanju, navode da je dobro da uprava Trebinjske biskupije prijeđe u ruke mostarskoga biskupa, budući da dotični biskup govori jezik toga puka. U talijanskoj iredentističkoj viziji Dalmacije toga vremena, na žalost, mislilo se, kako na Kuriji u Rimu tako i u dnevnoj talijanskoj politici, da se u Dubrovniku i u Dalmaciji govorilo samo talijanski.⁸⁵ Promjenu rimskoga stava saopćio je nuncij Galimberti odjelnom pročelniku Pasettiju 23. rujna 1889.⁸⁶ Ipak su kardinali Simeoni i Rampolla vidjeli u ovoj odluci carske vlade pozitivan znak, ako Trebinjska biskupija i dalje bude sačuvana, da ne treba gubiti nadu da će se u daljnjoj budućnosti moći obnoviti s vlastitim biskupom.⁸⁷

---

83 "Installé á Trebinje, le nouveau siége épiscopal aurait á lutter, dés le début, contre des difficultés naturelles qui paralyseraient tout son action." *Isto*, ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 27r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532.

84 "Toutes ces considérations conduisent á la conclusion que, pour faire disparaître les inconvénients actuels, et pour préparer une situation dans laquelle le culte catholique puisse prendre en Herzégovine l'essor mérité et désiré par le Gouvernement, il faudrait réunir les districts jusqu'ici subordonnés á Raguse avec l'évêché de Mostar." *Isto*, ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 30r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532.

85 "Siffatto temperamento, come la S.V. vedrà di leggere, procura il vantaggio ai cattolici di Trebinje di avere il Pastore che parla il loro idioma." Rampolla nunciju Galimbertiju, 18. 9. 1889. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 31v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532.

86 Galimberti Pasettiju, 23. 9. 1889. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 33r-v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532.

87 "È poi manifesto che conservandosi la diocesi, non si perde la speranza di vederla in un avvenire più o meno remoto ricostituita con un Vescovo proprio." Rampolla nunciju Galimbertiju, 18. 9. 1889. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 31v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532.

Beč se pokazao prezhvalan (*avec la plus grande reconnaissance*) odlukom Rima te je zaželio da jurisdikcija mostarskoga biskupa nad Trebinjskom biskupijom, premda privremenoga karaktera, ima redovitu formu. Još je jednu važnu želju izrazio Beč i zamolio da mostarski biskup može imenovati hercegovačke franjevce na župe Trebinjske biskupije. Beču je bilo stalo da hercegovački franjevci, koji se školuju u duhu Monarhije, dođu i na župe Trebinjske biskupije. Dijecezanski kler, koji se školovao u Urbanovu zavodu Svetoga Zbora za širenje vjere u Rimu, daleko od utjecaja bečke vlade, nije uživao povjerenje ministra Kállaya, koji je od 1882. instalirao snažnu filofranjevačku crkvenu politiku u BiH.⁸⁸ Još jednu povijesnu netočnost otkriva ovaj dopis i dovodi u zabludu, kada govori o dijecezanskome kleru u Trebinjskoj biskupiji, kao da ga nema ili da ne postoji kao domaći kler.⁸⁹ Sveta Stolica, sa svoje strane, nije u potpunosti prihvatila dvije zadnje želje ministra Kállaya nego je odgovorila da ne vidi poteškoću prepustiti upravu Trebinjske biskupije biskupu u Mostaru u obliku iste jurisdikcije koju je imao dubrovački biskup. Nakon preuzimanja administracije od dubrovačkoga biskupa može mostarski biskup, ukoliko mu to olakšava pastoralnu službu, podnijeti Svetoj Stolici posebne zamolbe za dodatne povlastice.⁹⁰

4.2. Buconjić apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski

Poslije trogodišnje napetosti i dvogodišnjega pregovaranja konačno je bila uglavljena definitivna predaja uprave Trebinjske biskupije iz ruku dubrovačkoga biskupa u ruke biskupa u Mostaru. Ministar Kállay i ministar Kálnoky bili su konačno zadovoljni, premda im Sveta Stolica nije

---

88 "Ensuite, nous pensons qu'il serait très désirable que les paroisses du diocèse de Trebinje ne fussent pas fermée aux ecclésiastiques de l'ordre de St. François de l'Herzégovine et que l'évêque de Mostar fût autorisé á choisir les curés aussi dans cet ordre aussi longtemps du moins que des prêtres séculiers indigène de cette province ne pourront pas être employés." Pročelnik Pasetti nunciju Galimbertiju, 8. 6. 1890. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 38r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 532-533.

89 *Isto*. Povijesni promatrač stječe dojam da ministar Kállay podupire interese redovničkoga klera - franjevac, kako u Bosni tako sada i u Hercegovini, na štetu dijecezanskoga klera.

90 "Ella poi nel comunicare al Sig. Ministro la surriferita risposta, gli farà intendere, che qualora quel Prelato, dopo avere assunta l'amministrazione della Diocesi, trovasse necessaria al disimpegno del suo ministero pastorale qualche altra facoltà, potrà rivolgersi alla Santa Sede come suole praticarsi in simili circostanze." Rampolla Galimbertiju, 19. 2. 1890. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 42r-v; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 533.

izravno ispunila dvije zadnje želje.⁹¹ Sveti Zbor za širenje vjere naredio je svojim dekretom od 16. lipnja 1890. da administracija Trebinjske biskupije prijeđe u ruke mostarskoga biskupa.⁹² Papa Lav XIII. sankcionirao je odluku Svetoga Zbora za širenje vjere *breveom* od 8. srpnja 1890. gdje čitamo: "Stoga Našom apostolskom vlašću, snagom ovoga Pisma, upravu Crkava Trebinjske i Mrkanske trajno sjedinjenih, koju je do sada vodio dubrovački biskup, prenosimo na mostarskoga biskupa *pro tempore* bilo u duhovnim bilo u vremenitim stvarima *ad beneplacitum Nostrum*, tj. do drukčije odluke."⁹³

Papinskim *breveom* biskup Buconjić postao je apostolski upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije i time svladao zadnju prepreku u proširenju svoje biskupske jurisdikcije nad cijelom Hercegovinom. Premda Buconjić nije poštivao jurisdikciju dubrovačkoga biskupa i njegova provikara u Trebinjskoj biskupiji, nije jasno koliko je on osobno i izravno sudjelovao u ovome ekspanzionističkom crkvenom pothvatu, odnosno koliko je sam surađivao i davao podršku Zemaljskoj vladi u Sarajevu i njezinim planovima za njegovu promociju. S druge strane, treba isto tako otvoreno priznati, da prosvjedi i napori dijecezanskoga klera Trebinjsko-mrkanske biskupije protiv Buconjićeve ingerencije, zlouporabe njegove vlastite jurisdikcije, nepoštivanje dijecezanskih granica te nezadovoljstvo toga svećenstva s upravom dubrovačkoga biskupa Vodopića i njegovim nehajem za povjerenost mu stado, nije postiglo željeni cilj: oživljavanje Trebinjske biskupije i imenovanje vlastitoga biskupa. Bez vrlo uplivnih saveznika u Mostaru, Sarajevu, Beču i Rimu nije mogao proći u Beču tako važan projekt svećenstva Trebinjske biskupije. U trenutačno dostupnom arhivskom materijalu, samo primjera radi, ne pojavljuje se ime vrhbosanskoga metropolite, nadbiskupa Stadlera, kao zagovornika, koji je mogao, bez sumnje, preuzeti veoma odgovornu ulogu u ovome sporu, između načelne financijske štednje Zemaljske vlade u Sarajevu i oprav-

---

91 Pasetti nunciju Galimbertiju, 5. 4. 1890. ASV, AN Vienna, vol. 640, fol. 44r-45r; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 533.

92 Vrlo je zanimljivo da je ovaj dekret izdao Sveti Zbor za širenje vjere a ne Zbor za izvanredne crkvene poslove u čiju je jurisdikciju, po Konvenciji iz godine 1881., došla Crkva u BiH. Ovo se može jedino objasniti dugim povijesnim iskustvom Svetoga Zbora za širenje vjere po pitanjima Crkve u BiH i trenutačno nedovoljnom upućenošću Svetoga Zbora za izvanredne crkvene poslove, posebno njegova još svježeg tajnika Domenika Ferrate, u problematiku Katoličke crkve u BiH.

93 *Leonis XIII Pontificis Maximi Acta*, vol. X., Romae, 1891., str. 182.

danih želja svećenstva Trebinjsko-mrkanske biskupije.⁹⁴ Dogodilo se po onoj rimskoj poslovice: *Dok se dvojica svađaju, treći se veseli.*⁹⁵

Zemaljska vlada u Sarajevu i Ministarstvo financija u Beču podupirali su, od početka, kako svoje tako i Buconjićeve planove i ciljeve, dok konačno nisu bili okrunjeni punim uspjehom papinom odlukom iz 1890. godine. Time se biskup Buconjić pokazao još jednom kao čovjek velikoga povjerenja austro-ugarske politike kako u Mostarsko-duvanjskoj, tako i u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji i time u cijeloj Crkvi Hercegovine.

5. Završne misli

U svome tridesetogodišnjem biskupskom djelovanju biskup Buconjić istaknuo se kao veliki hrvatski rodoljub. No prvenstveno on biva spominjan kao vrlo zaslužni sin Hercegovačke franjevačke kustodije i novoosnovane provincije, veliki prijatelj hercegovačkih franjevaca, vjerni promicatelj njihovih potreba i interesa, kako u Mostaru tako i po cijeloj Hercegovini. Neke od tih njegovih zasluga najbolje nabraja 1910. godine njegov tajnik i biograf, fra Radoslav Glavaš, prigodom tridesetogodišnjice biskupske službe, koje ovdje citiram: "Franjevačka mu hercegovačka provincija mora da vječno harna ostane, ne samo radi mnogih usluga učinjenih joj svakom prilikom, nego naročito i radi toga što je glavni grad Mostar očuvao za franjevce, te su mogli da njegovom obilnom pripomoću podignu krasan samostan i prostrano bogoslovno sjemenište. Tik same crkve poklonio je lijep komad najboljeg zemljišta, nekoliko vinograda u okolici i prostranu sjenokošu u Blatu za uzdržavanje bogoslova u Mostaru. A kako se plelo, da nije bilo biskupova upliva, zagovora i zaštite uz obilnu pripomoć ne bi si franjevci nikad tako ugodno prebivalište zasnovali bili u kamenitom Mostaru. Radilo se naime, sa stanovite i mjerodavne strane, da se tadanja župska crkva i stan oduzme franjevcima, pa da crkva služi za katedralku, a župski stan za biskupsku residenciju, a franjevci da se zavuku postrance u Vukodô, u staru i trošnu biskupsku residenciju, da odatle motre šaroliki Mostar i broje

---

94 U arhivima Sarajeva, Beča i Rima nisam naišao na tragove Stadlerova zauzimanja za opravdane potrebe klera Trebinjske biskupije u ovoj problematici. Možda je vikar Lazarević mislio, u duhu misijskoga prava, da se sva pitanja u Trebinjskoj biskupiji mogu riješiti preko Svetoga Zbora za širenje vjere.

95 *Duobus litigantibus tertius gaudet.* JOSEPH EISELEIN, *Die Sprichwörter und Sinnenreden des deutschen Volkes in alter und neuer Zeit*, Literarischer Verlag, Donaueschingen, 1838., str. 267.

zvijezde po nebesima gledajući poviš sebe, kako vrhu njihovih glava viju suri orli lješinari!"⁹⁶

Preljepa slika idealne harmonije između biskupa i hercegovačkih franjevaca i istovremeno manje lijepa slika neskromnog tajnika i hercegovačkoga franjevca Glavaša! Biskup je uistinu ostao u Vukodolu sve do 24. ožujka 1909. i vijanje orlova "lješinara" iznad njegove glave nisu ga spriječili činiti dobro za svoju subraču, hercegovačke franjevce, za njihov pomladak, samostane, crkve i za hrvatsku stvar. Istovremeno Glavaš ne spominje i ne daje nigdje naslutiti neku Buconjićevu zaslugu za svjetovno svećenstvo (dijecezanski kler) u Mostarskoj i u Trebinjskoj biskupiji. Tako, kroz pero Buconjićeva biografa, dobiva se, između redaka, dobra slika neispunjene biskupske dužnosti i nepostojeće harmonije između biskupa i njegova postojećeg i nepostojećeg biskupijskog svećenstva, koje mu je bilo povjereno!

Laudator Glavaš te mnogi drugi poslije njega ne spominju ili ne naslućuju novu dimenziju franjevaštva u Hercegovini, koja je bila instalirana Buconjićevom zaslugom. Buconjić je bio, bez sumnje, istovremeno vrlo spretan, sposoban i poslovan kako *homo religiosus* tako i *homo politicus*. On se suvereno oslobađao od folklorne slike i nostalgичnog pojma franjevca kao *bosanskog ujaka* te je obilato pomagao, postupno stvarao i uobličavao novi model Franjina sljedbenika u Hercegovini: domoljubno, hercegovački i hrvatski orijentiranoga franjevca. Taj novi model, za razliku od njegova prethodnika i suvremenika u Bosni, raskidao je uspješnije s duhom podčinjenosti, koji je proizlazio iz *Milodraške Ahdname* i s duhom nostalgije za Osmanskim Carstvom i njegovim *padišahom* u Stambolu. Fra Paškal Buconjić je njegovao, jačao i proširivao taj novi model franjevaštva, potpomognut novim i zavidnim povlasticama katolicizmu naklonjene Habsburške Monarhije. No, i on je istovremeno svjesno i uporno nastojao zadržati stari duh privilegirane franjevačke isključivosti, utemeljene na stoljetnim povlasticama Svete Stolice (*privilegia et iura specialia franciscana*) i na povlasticama *padišaha* iz Stambola. Time su bili udareni temelji, zahvaljujući poglavito nepostojećoj konkurenciji i političkoj vještini biskupa Buconjića, za jedno novo, snažnije i prodornije, isključivošću nadahnuto hercegovačko franjevaštvo, koje mu je, gle kontradikcije, Konvencijom iz 1881. godine, omogućila jedna pravna, u bosansko-hercegovačkoj franjevačkoj historiografiji veoma dugo ocrnjivana država, Austro-Ugarska Monarhija. Je li to kontradikcija povijesne, povjesničarske, političke ili politikantske naravi,

---

96 R. GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić*, str. 19-20; M. PERIĆ, "Život i rad mostar-
duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa", str. 279.

vizije i volje, ili prateća pojava hercegovačko-bosanskoga crkvenog podneblja, dalo bi se nadugo govoriti i trebalo bi ozbiljno raspravljati?!

Zanimljivo je ovdje još spomenuti puninu biskupske vlasti (*jurisdictionis*) i časti (*honoris*) u Hercegovini, koju je u zadnjih 130 godina jedino biskup Buconjić mogao uživati nesmetano u svojoj punini i sve do svoje smrti. Tu puninu biskupske vlasti i časti u Hercegovini dobivali su i dobivaju još uvijek *de iure* svi njegovi nasljednici. No, ta je punina postupno i *de facto* počela blijedjeti već 1912. godine, izborom i imenovanjem biskupa fra Alojzija Mišića, bosanskoga franjevca i bosanskog Hrvata, rodom iz Bosanske Gradiške, "stranca" među hercegovačkim franjevcima, kao što je i Josip Stadler, Brođanin, Slavonac, Zagrepčanin i Hrvat, bio "stranac" u Bosni za bosanske franjevce 1881. godine. Mišić nije bio *persona grata* (poželjna osoba) hercegovačkoga franjevačkog ozračja. Time je, danas promatrano, nostalgичna harmonija biskupstva i franjevačkoga svećenstva u Hercegovini iz Buconjićeva doba, koja je bila potpuno u hercegovačko-franjevačkoj ruci, postajala sve nedokučivija u zadnjih stotinu godina, kako za mostarsko-duvanjske biskupe tako i za hercegovačke franjevce i hercegovačko biskupijsko svećenstvo.⁹⁷

---

97 O tome ćemo možda moći više saznati u sljedećem prilogu.

Election and nomination of bishops in Herzegovina during the Austro-Hungarian rule (1878-1918), the case of Bishop Pascal Buconjic

Summary

Election and nomination of bishops in the Catholic Church has always been a very complex and politically sensitive issue. With the occupation of Bosnia-Herzegovina in 1878 and the introduction of new legal, economic and administrative regulations, Austria-Hungary established new relations between the state and religious communities in Bosnia-Herzegovina. The Convention with the Ecumenical Patriarch of Constantinople of 28 March 1880 regulated the relations with the Orthodox Church in Bosnia-Herzegovina. After two years of very intensive negotiations between Vienna and the Holy See a similar solution was reached for the Catholic Church in Bosnia-Herzegovina. On 8 June 1881, the Convention between the Holy See and Austria-Hungary was signed in Rome, a document regulating the state-church relations in the Catholic Church in Bosnia-Herzegovina. In two other similar treaties, Austria-Hungary regulated the relations of the state with the Muslim and Jewish communities in Bosnia-Herzegovina. The Conventions between Austria-Hungary and the supreme representatives of religious communities in Bosnia-Herzegovina, as well as the contracts with other religious communities in different countries of the Monarchy, presented a kind of international agreement of political, legal and religious character and were an important feature of the legacy of the Austro-Hungarian Monarchy.

The Convention between the Holy See and Austria-Hungary brought along many political and canonical changes in comparison to four-century long Ottoman occupation and strong Islamic oppression symbolized in the *Ahd-nama of Milodraz* from 1463 as well as the rule of missionary canonical law, which was in force in Bosnia-Herzegovina until 1878 or 1881. The privilege of appointing Catholic bishops obviously deserved a special place in the Convention. The privilege of election and nomination of bishops in Bosnia-Herzegovina, according to the spirit of the Convention of 8 June 1881, was courtesy of Pope Leo XIII to "His Majesty" Francis Joseph, Emperor of Austria and King of Croatia-Hungary: *Il Santo Padre.... concede alla stessa Maestà Sua il privilegio di nomina dell'Arcivescovo e dei Vescovi nella Bosnia e nell'Erzegovina.*

This short paper presents the concrete rule of state law and canonical law in the process of the election and appointment of the first bishop in Herzegovina, Pascal Buconjic OFM. In his triple function of an Apostolic Vicar in Herzegovina, a Bishop of Mostar-Duvno and finally an Apostolic Administrator of Trebinje-Mrkan, which he held successively, the state-church character of the reception and the realization of the Convention in Herzegovina were most clearly manifested. Buconjic, *pleno sensu*, a church man and a monk, thanks to his reputation and skill, enjoyed the position of trust with the State Government (Landesregierung) in Sarajevo, the Common Ministry of Finance in Vienna and the Emperor himself. Consequently, Buconjic as a bishop realized almost all his plans with the State, and the Austro-Hungarian Monarchy considered him as an excellent partner to promote its ecclesiastic and state plans with the Catholic Church in Herzegovina.

The author does not discuss, on purpose, the human, spiritual, religious, sacerdotal, pastoral and Episcopal characteristics of Bishop Pascal Buconjic, especially not his relation to the diocesan clergy and is happy to leave this task to other observers and investigators. He focuses on the interesting and successful profile of a Herzegovinian Franciscan Buconjic, which very quickly sets him apart from the nostalgic times of Franciscan exclusivism, based on privileges of the *Ahd-nama of Milodraz* but maintains all privileges of the Holy See (*monumenta, privilegia et iura specialia franciscana*) and other privileges of the *Padişah* in Istanbul that laid the foundations for a new and stronger exclusivism of future Franciscanism in Herzegovina. It is a contradiction that the Convention between Holy See and Austria-Hungary, which had so greatly promoted the Franciscanism in Bosnia and Herzegovina, was so strongly denigrated by Franciscan historiography in this country.

Keywords: Herzegovina, Bishop Pascal Buconjic, Apostolic Vicariate in Herzegovina, the Diocese of Mostar-Duvno, the Diocese of Trebinje-Mrkan, the Convention between the Holy See and Austria-Hungary, the Apostolic Bull "Ex hac augusta" of Leo XIII.

PROCES HRVATSKE NACIONALNE INTEGRACIJE U MOSTARU

Tihomir ZOVKO

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i
odgojnih znanosti
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: tihomir.zovko@hotmail.com

UDK 930.85(497.6 Mostar)*18"
061.2(497.6 Mostar=163.42)*18"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 17. ožujka 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Mostar je u XIX. stoljeću bio vodeći grad u Bosni i Hercegovini u procesu hrvatske nacionalne integracije. Tema ovoga rada je uključivanje različitih društvenih struktura u proces integracije i stvaranja hrvatske nacije, te osnivanje institucija preko kojih se ova aktivnost odvijala. U XIX. stoljeću čitaonice i društva imale su veliku važnost te preko njih ide proces integracije jer politička djelatnost nije bila dopuštena do početka XX. stoljeća. Tijekom završne faze nacionalne integracije više je pažnje posvećeno prosvjeti i gospodarstvu.

Ključne riječi: Mostar, nacionalna agitacija, *Bratovština sv. Antuna Padovanskog*, tiskara, novine, *Osvit*, HGPD *Hrvoje*, udruge.

Uvod

U drugoj polovici XIX. stoljeća hrvatske zemlje zahvaćene su preporodnim gibanjem koje dovodi do procesa integracije hrvatske nacije. Proces hrvatske nacionalne integracije nije obuhvatio sve hrvatske zemlje u isto vrijeme, zbog različita povijesnog razvitka, nego se javlja u uzastopnome slijedu. On se širi iz Dalmacije, Slavonije i Hrvatske u Hercegovinu i Bosnu koja je pod osmanskom vlašću. Neravnomjeran tijek i stagnacija pri integraciji hrvatske nacije rezultat je dezintegracijskih čimbenika od XV. do XIX. stoljeća. Stvoreno je više zasebnih političko-teritorijalnih jedinica sa slabom međusobnom komunikacijom i različitim društvenim strukturama: Hrvatska i Slavonija imaju europski agrarno-staleški feudalni sustav, Vojna krajina ima obilježje seljačkoga društva, Dalmacija je predstavljena kao društveno-mediteransko područje u kojemu su jedinice grad i okolica, u Istri je mediteranski feudalni oblik društva, dok je u Bosanskom pašaluku sustav osmanlijskoga feudalizma. Zbog nerazvijenosti robno-novčanoga gospodarstva nije bilo većih dodira pučana susjednih područja, pa često ni između pojedinih lokalnih zajednica iste teritorijalno-političke jedinice. Nerazvijenost gradova i nepostojanje ozbiljnije trgovine također je dezintegrativni čimbenik u procesu integracije hrvatske nacije kao i mali broj katolika u postojećim urbanim sredinama. Što se tiče Mostara, ograničavajućih faktora bilo je nekoliko: nepostojanje sakralnih objekata kako u ovom gradu tako i u cijeloj Hercegovini sve do sredine XIX. stoljeća, nesklonost strane vladajuće elite, prometna izoliranost i otežana međusobna komunikacija, niska razina obrazovanosti i velik broj nepismenoga stanovništva te pomiješanost s druge dvije konfesije koje su bile u boljem položaju, jer su imale više urbanoga stanovništva.

Među integracijskim činiteljima je plemićka tradicija koja čuva uspomenu na samostalnu hrvatsku državu u ranome srednjem vijeku te pojava renesansne književnosti i umjetnosti u Dubrovačkoj Republici i Dalmaciji. Integrirajući činitelji su svijest o hrvatskoj narodnoj državi, katolička vjera, jezik i franjevci, rodом iz ovih krajeva, koji dobro poznaju mentalitet naroda. Česta uporaba hrvatskoga imena, potpuno približavanje triju hrvatskih narječja, svakodnevni život puka, običaji, kultura, tradicija i svijest o zajedničkome podrijetlu, integracijski su činitelji koji utječu na početak procesa integracije hrvatske nacije. Hrvatski se narod u Bosni i Hercegovini razvio iz hrvatskih plemena i rodova koji su naseljavali prostore zapadne, jugozapadne i središnje Bosne, odnosno prostore između rijeka Une, Save i donjega toka Drine, a na drugoj strani Neretve (zapadnu, južnu i sjevernu Hercegovinu).¹

---

1 "Bosna i Hercegovina", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, JLZ, Zagreb, 1983., str. 141.

Hrvatska se etnička zajednica oblikovala u poseban narod, u feudalno-me smislu riječi, pod utjecajem katoličanstva, vezanosti uz Hercegovinu kao domovinu, te posebnoga položaja u sustavu osmanske vladavine. Hrvatski narod, unatoč pritiscima i egzodusima, uspio je egzistencijalno, duhovno, kulturno i narodnosno očuvati se i pripremiti se za punu nacionalnu emancipaciju i integraciju tijekom XIX. stoljeća. Pod pojmom proces nacionalne integracije nije shvaćeno *preporađanje* ili *budeenje* već postojeće, ali *usnule* nacije, nego razdoblje u kojem čitavo društvo još nije obuhvaćeno nacionalnom ideologijom i u kojoj se u procesu nacionalne integracije uključuje uska jezgra sastavljena od pripadnika viših društvenih slojeva. Proces hrvatske nacionalne integracije nije obuhvatio istodobno sve hrvatske zemlje zbog njihova različitoga povijesnog razvitka. On se u pojedinim pokrajinama javlja u uzastopnome slijedu. Pod pojmom *integracija* hrvatske nacije podrazumijevamo složeni proces preobrazbe tradicionalne hrvatske etničke zajednice, odnosno srednjovjekovnoga hrvatskog naroda u modernu naciju XIX. i XX. stoljeća. U periodizaciji hrvatskoga narodnog preporoda u hrvatskim zemljama primjenjuje se model koji je razradio praški profesor Miroslav Hroch.² Proces hrvatske nacionalne integracije na području Bosne i Hercegovine ima tri razdoblja u svome razvoju:

- I. Razdoblje znanstvene nacionalne propagande,
- II. Razdoblje nacionalne agitacije,
- III. Razdoblje masovnoga nacionalnog pokreta.

---

2 MIROSLAV HROCH, "Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća", u: *Časopis za suvremenu povijest*, I., Zagreb, 1979., str. 23-40.

Taj model ima tri faze: "A" mala jezgra rodoljuba širi narodnu svijest na kulturnom području, "B" inteligencija širi nacionalnu svijest i političkim metodama može obuhvatiti pojedine društvene slojeve, "C" nacionalna integracija postigla je visok stupanj i razvila širi nacionalni pokret. Vidi: MIRJANA GROSS, *Historijska znanost*, Zagreb, 1980., str. 306; MIROSLAV HROCH, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Srednja Europa, Zagreb, 2006., str. 29-56; Umjesto faza A, B i C sada su razdoblja. Tipovi koje Hroch navodi ne mogu se primijeniti kod procesa hrvatske nacionalne integracije, jer se on odvija u specifičnim uvjetima prožet s druga dva nacionalna pokreta na istom prostoru. Nedostatak urbanoga stanovništva kod Hrvata u Hercegovini utjecao je i na brzinu procesa nacionalne integracije kao i nepovoljna društvena struktura u kojoj je dominantno seljaštvo. Sve su to bili dezintegrirajući čimbenici u procesu hrvatske nacionalne integracije. Tijekom četiri desetljeća nazočnosti Monarhije ovi parametri se mijenjaju te hrvatsko stanovništvo doživljava urbane i strukturalne promjene koje su integracijski čimbenici u stvaranju hrvatske nacije u Hercegovini.

Katolici su u sklopu Osmanskoga Carstva bili brojčano najmanja kategorija pučanstva. I kao takvi su omalovažavani i zapostavljeni. Sve ove navedene okolnosti imale su utjecaja na različit razvoj procesa nacionalne integracije Hrvata u Bosni i Hercegovini. Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru, zbog svoga zemljopisnog položaja i blizine Dalmacije, upućenosti na trgovačke, kulturne, vjerske i političke sveze te demografsko okruženje, nalazi se na rubu najhomogenijega hrvatskog nacionalnog prostora.³ Mostar je vodeće središte procesa hrvatske nacionalne integracije u Bosni i Hercegovini do početka XX. stoljeća, kada vodeću ulogu preuzima Sarajevo i građanska inteligencija. Zbog toga što se radi o gradu, vodećem u razvoju hrvatske nacionalne integracije, periodizacija hrvatskoga narodnog preporoda u Mostaru razlikuje se od periodizacije u Bosni i Hercegovini. U hrvatskoj historiografiji klasifikaciju hrvatskoga narodnog preporoda dala je Mirjana Gross.⁴

Faza A traje od 1835. do kraja 80-ih godina, faza B od 1890-ih do pred rat i faza C u Jugoslaviji.⁵ Ovu klasifikaciju ne možemo primijeniti za Mostar, a ni za Hercegovinu, jer je proces nacionalne integracije imao smjer širenja od juga prema sjeveru iz Mostara kao glavnoga hrvatskog narodnog središta prema Bosni. Hrvatski narodni preporod u Mostaru ima dva razdoblja u procesu integracije hrvatske nacije. Moramo upozoriti da se hrvatski narod u Mostaru, kao i u Hercegovini i Bosni, u razdoblju znanstvene nacionalne propagande i djelomično razdoblja nacionalne agitacije nalazio u sklopu Osmanskoga Carstva, a nakon toga kroz razdoblje nacionalne agitacije i razdoblje masovnoga nacionalnog pokreta u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Proces nacionalne integracije u Mostaru je isprepleten s druga dva nacionalna pokreta, a zbog različitih pogleda na budućnost ovoga prostora dolazi do čestih sučeljavanja i sukoba. Upravo su u tom gradu sučeljena tri nacionalna pokreta koji djeluju na istom prostoru.

U Mostaru možemo pratiti razdoblje nacionalne agitacije i masovni nacionalni pokret, a prvo razdoblje znanstvene nacionalne propagande odvijalo se izvan grada u bosanskim franjevačkim samostanima.

---

3 Grad Mostar nema većinu Hrvata tijekom XIX. stoljeća, ali kotar Mostar ima većinu (katolici su većina u sva četiri popisa stanovništva 1879., 1885., 1895. i 1910.; opširnije ovdje u drugome poglavlju).

4 MIRJANA GROSS, "O integraciji hrvatske nacije", u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od XVI. do početka XX. stoljeća*, SNL, Zagreb, 1981., str. 175-191.

5 *Isto*, str. 188.

1. RAZDOBLJE HRVATSKE NACIONALNE AGITACIJE U MOSTARU

1.1. Mostar u XIX. stoljeću

Mostar je od XV. stoljeća, zahvaljujući svome položaju na obalama Neretve, imao posebno mjesto i ulogu u okvirima Osmanskoga Carstva. Neretva je razdvajala Istok i Zapad, a sam grad je bio jedan od smjerova za daljnje nadiranje prema Zapadu do kraja XVII. stoljeća. Prelaskom iz osvajačke u obrambenu fazu grad postaje još značajniji zahvaljujući svome zemljopisnom položaju. Zahvaljujući interesiranju velikih sila za prilike i položaj kršćana u okviru Osmanskoga Carstva, česti su i putnici iz europskih zemalja koji opisuju Hercegovinu, a osobito njezino središte Mostar. Zbog blizine Dalmacije i prirodne komunikacije dolinom Neretve Mostar je bio na pogodnom mjestu za trgovinu, jer preko njega su vodili putovi iz Bosne prema Dalmaciji. Da je gospodarski Hercegovina, kao i Mostar, upućena na Dalmaciju i na zapadne zemlje, govori nam podatak o trgovini medom. "Med iz Hercegovine se izvezio u Austriju i Italiju. Posrednici u trgovini su bili mostarski trgovci koji su održavali tijesne veze s tršćanskim trgovcima. Izvozili su sirovine, a uvezili kolonijalnu robu. Oni su snabdijevali i osmansku vojsku. Skladišta su imali u Splitu, Makarskoj, Metkoviću, Kleku i Carini kod Trebinja. Kiridžije su bili seljaci sa svojim konjima i mazgama. Isplata kirije je bila u novcu."⁶

Dolaskom prve austrijske uprave (1797.-1805.) u Dalmaciju Splitski Franje Zavoro izradio je projekt cestovne mreže u Dalmaciji. Jedan od cestovnih smjerova bio je Knin - Vrlika - Sinj - Vrgorac - Neretva. Dalmatinsko gospodarstvo trebalo je jače zaleđe, na koje se stoljećima prirodno oslanja Dalmacija, tako da je pitanje uspostave željeznice s hercegovačko-bosanskim zaleđem jedno od glavnih gospodarskih pitanja.⁷ Međutim, zbog političkih okolnosti, u kojima se nalaze hrvatske zemlje, ova se ideja nije mogla lako realizirati. Nakon izgradnje ceste, koja je povezala Mostar i Metković još za vrijeme Osmanskoga Carstva, Mostar je dobio trgovačku važnost i komunikacija dolinom Neretve postaje najznačajniji trgovački pravac.⁸ Željezničku vezu Dalmacije i Hercego-

6 MARKO VEGO, *Bekija kroz vijekove*, Sarajevo, 1964., str. 186.

7 IGOR KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972., str. 266-267.

8 IVAN JURČIĆ, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković 1850.-1918.*, Matica hrvatska, Metković, 2000., str. 62-66.

vine uspostavlja Austro-Ugarska Monarhija tek nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1885. godine.⁹ Prirodna komunikacija bila je dolinom rijeke Neretve koja je poveznica Hercegovine i Dalmacije. Tek je Austro-Ugarska Monarhija započela s regulacijom rijeke Neretve i održavanjem plovnoga kanala. Problem je bila velika količina erozivnoga materijala što ga Neretva donosi u svome koritu.¹⁰

U Mostaru tijekom prve polovice XIX. stoljeća možemo pratiti sukobe lokalnih moćnika Ali-age-Voljavice i Ali-age Dadića koji je završio razaranjem i pljačkom imovine zulmčara Ali-age Voljavice.¹¹ Ratni sukobi s Crnogorcima i Rusima tijekom 1806. godine imali su odjeka u Mostaru. Nakon ustanka Srba u Šumadiji brojni muslimani odlaze u borbu, a troškove poslije poraza moraju platiti katolici u Hercegovini. U sukobu s centralnom vlasti katolici u Hercegovini moraju izabrati stranu, a ako su na poraženoj strani, plaćaju veliku cijenu. Najznačajnija ličnost u Hercegovini bio je Ali-paša Rizvanbegović koji je zemlju gospodarski unaprijedio i vladao dva desetljeća autokratski. Zbog svojih interesa dopustio je da franjevci ponovo mogu popravljati svoje sakralne objekte te na taj način otvorio jedno novo poglavlje u povijesti katolika. Njegova strahovlada obilježena je gospodarskim prosperitetom, ali i rigidnim osmanlijskim odnosom prema nemuslimanima. Pred kraj njegove vladavine u Mostaru je ostalo samo 12 katoličkih obitelji.

Dolaskom franjevaca u Mostar i izgradnjom rezidencije u Vukodolu,¹² koja je započeta 7. svibnja 1847. a useljena 1849. godine, mijenja se udjel katolika u životu Mostara.

"Modelirana je na način modernih građevina arhitekture i talijanskog ukusa sadrži 13 vrlo komfornih soba s podrumom i kuhinjom - do-

9 "Na svečanost otvorenja željeznice Mostar-Metković", u: *Novi Hercegovački bosiljak*, br. 24, Mostar, 13. lipnja 1885. "Dan 13. lipnja 1885. bit će zlatnimi slovi zabilježen u sveobćoj poviesti; dan, u koji je naša previsoka vlada za dobrobit svojih viernih podanika, nakon sedam godina svojeg vladanja sretno uzdigla željezničku prugu Mostar-Metković." (Kod svih novina koje su izlazile u Mostaru: *Bosiljak*, *Novi Hercegovački bosiljak*, *Glas Hercegovca* i *Osvit* u periodu 1883.-1908. nema uvijek oznaka stranice, op. T. Z.)

10 I. JURIĆ, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković...*, str. 106-119.

11 ARHIV FRANJEVAČKOGA SAMOSTANA SVETOGA DUHA U FOJNICI, *O hercegovačkoj buni 1802.-1813.*, zabilježio fra Marko Kalamut, IX/120; MILENKO M. VUKIČEVIĆ, *Znameniti Srbi Muslimani*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1906. Autor je doslovice prepisao kroniku fra Marka Kalamuta i dodao srpsko porijeklo Dadića o čemu u spomenutoj kronici nema spomena.

12 ANTE MARIĆ, "Biskupska kuća u Vukodolu", u: *Hum*, sv. 1, Mostar, 2006., str. 245-259.

sta prostranima. Ima jednu kapelu, koja nije ništa manja od one na Šir. Brijegu... Prostrani samostan na Š. B. i ne mala biskupska rezidencija u Mostaru očevitni su plodovi velikodušnog milosrđa i građevine istovremeno su svjedočanstvo čitavom svijetu iskrsele vječne zahvalnosti onima koji su na svojim milostinjama dali doprinos tako značajnom spomeniku i svaki čas pokazuje na izvanredno čudo Gospodinovo."¹³

Nakon dolaska franjevaca i izgradnje rezidencije u Vukodolu Mostar je postao središte borbe za opstojnost Hrvata na ovim prostorima. Tijekom druge polovice XIX. stoljeća izrastao je u prosvjetno, kulturno, gospodarsko, vjersko i političko središte Hrvata u Bosni i Hercegovini. O izgledu grada u ovome razdoblju govore podatci koje donose različiti autori u svojim djelima nastalim tijekom XIX. stoljeća. Tako fra Petar Bakula opisuje: "Grad Mostar je kao u ždrijelu planine Velež i velikog brda Hum. Velež s istoka, a Hum sa zapada ostavlja uz Neretvu s obje strane nisku ravnicu, nabijenu kućama građana. Od jugoistoka između brda i rijeke sve do mosta veoma je velika tjesnoća. Nije tako sa sjeverne strane, okrenute prema zapadu, gdje se i Velež i Hum savijaju i daju mjesta većoj ravnici Bijelom polju i Crničkom polju. Stoga grad Mostar sa zapada i djelomično sa sjevera ima otvoren i lijep pogled, a najljepši mu je dio Carina."¹⁴ O samom izgledu grada navodi Bakula: "U pogledu čistoće ulica grada, u zadnje dvije godine počelo se dosta uređivati. Kuće u gradu, kako su većinom stare turske izrade, vrlo su tvrde, ali manje pravilima umjetnosti... Ovih posljednjih godina osim kršćana i neki manje fanatični Turci počeli su graditi kuće elegantnijih dimenzija. Danas se može vidjeti više kuća lijepoga stila sličnih vojnom logoru. Među kršćanskim građevinama odskaču rezidencija katoličkog biskupa, te katoličke i pravoslavne škole... Imamo jednoga liječnika, hotel nijedan, manje udobnih svratišta. Imamo preko tri stotine trgovina... Moćniji trgovci u gradu su pravoslavni, onda Turci, katolici su u veoma malom broju i to kao novajlije u poslu."¹⁵ Cesare Durando, talijanski konzul u Sarajevu, napisao je 1868. godine "Trgovinsko-ekonomski

---

13 PETAR BAKULA, "Kratak sveto-povijesni prikaz o osnutku redovničko-misijske Kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini", u: ANDRIJA NIKIĆ, *Franjevačka knjižnica u Mostaru*, Mostar, 1981., str. 60-61.

14 PETAR BAKULA, *Hercegovina prije sto godina ili šematizam fra Petra Bakule*, Mostar, 1970., str. 97. Opis Mostara iz 1857. godine donosi u svome djelu ALEKSANDAR GILJFERDING, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1972., str. 20-51.

15 P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 98-99.

osvrt na Hercegovinu".¹⁶ Ovo pokazuje da su velike sile nastojale, za svoje interese, što bolje upoznati ove egzotične prostore Osmanskoga Carstva. Cesare Durando navodi da: "...u Hercegovini nema zapravo nego dva grada. Mostar i Foča. Sva ostala mjesta su sela, varošice, zaseoci, razasuti po grupicama po manje strmim i pristupačnim obroncima brda ili rasijani po dolinama".¹⁷

O izgledu Mostara Durando navodi: "Kuće su zidane i pokrivene kamenim pločama, radi kojih je krov preko mjere težak. Površina ima malo metara i sastoji se općenito od četiri sobice, dvije u prizemlju, a dvije iznad njih s visokim plafonom, malim prozorčićima i drvenim podom. Neke imaju ispred, a neke iza kuće vrt sa stablima smokava i dudova... Osim jednog puta, koji ide dužinom uz lijevu obalu Neretve, svi su drugi samo puteljci nepristupačni za kola."¹⁸ Iz Dubrovnika Kristofor Milas, svećenik Dubrovačke biskupije, dolazi u Mostar da se zaredi za svećenika 1872. godine kod apostolskoga vikara fra Anđela Kraljevića. Tom je prigodom opisao put od Dubrovnika do Mostara kao i grad Mostar: "Osim malo kuća, koje su novosagrađene poput kuća u našim gradovima, stanovi su iztočnjački sagrađeni samo na jedan boj sa malo prozora i to s perzijankama (griljama)... Što se tiče trgova i ulica mostarskih, po njima je hodati da Bog sačuva, jer su nepopločane i zapuštene sasvim, te ljeti od velike prašine, a zimi od velika blata ne može čovjek ugodno po njima da ide..."¹⁹

U Hercegovini 1875. godine boravi A. J. Evans, koji opisuje grad: "Mostar je kao grad ostavio na nas prijatniji utisak od ma kojeg bosanskog grada. Kuće nisu izgrađene od običnog drveta i blata, već su podignute od kamena... Mostarske ulice neprekidno ostavljaju na nas utisak da smo došli do granice rimske civilizacije. Ove iz kamena podignute kuće nisu više turski *Chalet*, već pre talijanska ili dalmatinska *Casa*... Mostar ima oko osamnaest hiljada stanovnika. Značajan je to grad u ovom kraju. Dugo je bio glavnim i trgovačkim skladištem Hercegovine i davno je bio poznat po proizvodnji mačeva kao što su oni iz Damaska...

Napustili smo Mostar defilirajući preko starog mosta na Neretvi i satima nastavili kaskanje dosadnom i zaprašenom ravnicom, ostavljajući na desno ruševine Blagaja, nekadašnjeg feudalnog uporišta. Na sunčanom

---

16 CESARE DURANDO, "Trgovinsko-ekonomski osvrt na Hercegovinu", u: ANDRIJA NIKIĆ, *Franjevačka knjižnica u Mostaru*, str. 71-90.

17 *Isto*, str. 72.

18 *Isto*.

19 "Iz Metkovića u Mostar 1872. godine", u: *Osvit*, br. 25, Mostar, 25. 3. 1899., str. 1-2.

zalasku čuli smo šapat molitve. Jašući pored nas, raja je neprekidno ponavljala *Ave Marija*."²⁰

Zbog važnoga, prometnoga i strateškoga položaja Mostar je privlačio brojne strance, ali i domaće ljude, koji prolaze kroz Bosnu i Hercegovinu. Jedan od karavanskih putova iz Dalmacije prema Bosni vodio je dolinom Neretve preko Mostara, Konjica, Ivan planine do Sarajeva. O cestama u svome putopisu Charles Yriart kaže: "U cijeloj pokrajini postoje samo tri zadovoljavajuće ceste. Prva ide od Dalmatinske granice do Sarajeva. Ona prolazi od Metkovića iznad Kleka, prati lijevu obalu Neretve i prolazi kroz Mostar. Druga ide iz Mostara prema Trebinju i prolazi kroz Stolac i Ljubinje. Treća, u veoma lošem stanju, ide od Trebinja do Kleka i račva se prema Dubrovniku. Izvan ovih putova, jedine saobraćajnice su staze koje su prohodne za brdske konje i mazge, i bilo bi potpuno nemoguće da se tuda provedu ikakvi drugi transporti osim karavanski."²¹

C. Yriart o cesti između Kleka i Mostara navodi: "Jedini pristupačan put koji povezuje Klek s glavnim gradom Hercegovine Mostarom nalazi se do iza Metkovića na austrijskoj teritoriji, a jedini postojeći prilaz na turskoj teritoriji sastoji se, počev od Neuma, od strme staze koja vodi do doline Trebišnjice. Taj jedini put nije ništa drugo do nesiguran tjesnac, opasan i u normalno vrijeme; tako da, uviđajući gotovo nepremostive poteškoće s kojima se susreću Turci kad hoće da snabdiju svoje trupe u tim siromašnim, danas opustošenim krajevima..."²²

Yriart opisuje i put kojim su konzuli velikih sila za vrijeme hercegovačko-bosanskoga ustanka 1875. godine išli iz Mostara prema južnoj Hercegovini: "Konzuli, koji su krenuli iz Mostara 12. septembra, išli su usporedo u dva pravca i sišli u donju Hercegovinu da bi se sreli sa ustanicima i sa njima razgovarali; predstavnici Austrije, Italije i Njemačke pratili su dalmatinsku granicu; predstavnici Francuske, Rusije i Engleske došli su preko Stoca, Fatnice i Bileće."²³

U komunikacijama Hercegovina je bila odsječena od mora zbog političkih razloga, a unutar Hercegovine nije bilo značajnijih kolskih prometnica. Prvi kolski put gradi se 1863. od Mostara, Bijelog Polja, Salakovca,

---

20 ARTHUR JOHN EVANS, *Kroz Bosnu i Hercegovinu u vrijeme pobune 1875.*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1981., str. 137.

21 CHARLES YRIARTE (ŠARL IRLJART), *Bosna i Hercegovina putopis iz vremena ustanka 1875.-1876.*, IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1981., str. 137.

22 *Isto*, str. 134-135.

23 *Isto*, str. 153-154.

Jablanice do Konjica.²⁴ Ovaj put prisilno rade kršćani i to će kasnije biti jedan od razloga za ustanak 1875. godine. Jedan put je vodio od Mostara, Bišća, Gubavice, Dubrava (s ogrankom prema Stocu) do Gabele i spajao se s austrijskim putom u Metkoviću. Postojala je i komunikacija iz Mostara preko Bišća prema Nevesinju.²⁵ Bilo je i javnih putova koji nisu bili kolski: Mostar - Bišće - Jasenica - Čitluk do Ljubuškoga i Mostar - Ilići - Žovnica do Blata.²⁶

Nakon okupacije 1878. godine uspostavljaju se gospodarske veze Hercegovine i Dalmacije. Roba iz Hercegovine dolazi u luku Gruž, a osobito će biti pojačan promet robe nakon povezivanja Mostara, željezničkom prugom, s Metkovićem i Gružem. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije započela je gospodarska obnova Hercegovine kao i njezino uključivanje u prometni sustav države. Nakon 1878. godine Mostar je postao još prometnije mjesto. Tada je sagrađeno jedanaest novih hanova i to: Bošnjica, Baltin, Pavića, Ćirića, Pičetin, Kahvin, Kudinov, Arpadžića, Komadov, Srpsko-pravoslavne općine i Berberčev han. Godine 1893. otvorena je novoizgrađena cesta Gruda - Mrcine - Grab i na taj način je povezana južna Dalmacija s Hercegovinom.²⁷

Mostar dolaskom Austro-Ugarske Monarhije postaje sve značajnije trgovačko središte. *Osvit* donosi članak "Mostar prije i sada": "...Mostar zgodan za prevoz robe iz Mletaka, Trsta i Carigrada, te Dubrovnika, koji je bio također poznata skela na moru. A i bivalo je tada trgovaca putnika. Nagrnu preko Metkovića, Trebinja, ili Imotskoga, kao što i iz Sarajeva, nesnosnim putovima i putićima."²⁸ Početkom XX. stoljeća Stjepan Šadl-Srijemac zajedno s đacima putuje kroz Bosnu i Hercegovinu i o Mostaru kaže: "...što sve ima u Mostaru, ne treba ni spominjati valja samo pomisliti da je to glavni grad, koji može usporedno stajati uz ma koji europski grad iste veličine."²⁹ Posebno ističe mostarske vinograde koji su za primjer kako treba obrađivati i njegovati lozu. "Vinograd čist nema ni travčice ni za lijek, svaki čokot svoj - kolac - ima, a svaka vrsta loze tablicama je označena."³⁰

---

24 P. BAKULA, *Hercegovina prije sto godina...*, str. 23.

25 *Isto*.

26 *Isto*.

27 "Ljetopis za godinu 1893.", u: *Školski vjesnik*, Sarajevo, 1894., str. 45.

28 "Nova cesta", u: *Osvit*, br. 9, Mostar, 24. 8. 1898.

29 STJEPAN ŠADL, "Đački izlet kroz Bosnu, Dalmaciju i Hercegovinu za jedanaest dana", u: *Školski vjesnik*, VIII., Sarajevo, 1901., str. 460.

30 *Isto*, str. 459.

Stjepan Šadl uspoređuje mostarske vinograde s onima u Dalmaciji: "Isto bi to i za Dalmaciju vrijedilo. Jer kad bi se po čitavoj Dalmaciji vinogradi ovako obrađivali kao u ovim krajevima kroz koje smo mi prošli, onda bi s pravom mogao reći, da ni trećina a možda ni manje ovog vina, što se po čitavom svijetu pod dalmatinskim imenom razašilje, nije dalmatinsko, nego Bog zna, u kakvom je vinogradu raslo? Jer nije moguće, da ona mala Dalmacija - makar i s otocima - po onakvom obrađivanju gotovo čitav svijet pravim vinom opskrbljuje."³¹

Koliko su veze Hercegovine i Dalmacije bile razvijene i kako se reflektira stanje iz jedne u drugu, vidi se nakon uvođenja vinske klauzule 1892. godine.³² *Osvit* u broju 66. od 25. kolovoza 1900. na petoj stranici donosi "Posljedice vinske klauzule u Hercegovini". Nakon uvođenja vinske klauzule opada prodaja stoke iz Hercegovine u susjednoj Dalmaciji. Posljedica ovoga je pad cijena stoke u Hercegovini, te znatno smanjen izvoz. Tako je izvoz marve za 1899. godinu u Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju manji za 24,85 % (80.633 komada), a, istodobno, uvoz konja se povećao zbog izgradnje željeznice u Hercegovini.³³ I u narednim brojevima *Osvit* donosi tekstove koji govore o posljedicama vinske klauzule: "Nesretni ugovor što je carevina sklopila sa Italijom on je oteo kruh vinogradarima u Dalmaciji i Istri... Naši vinogradari zbog toga propadaju i traže da se taj ugovor više ne obnovi."³⁴ Ovi zorni primjeri govore o povezanosti Hercegovine i Dalmacije koje su prirodno orijentirane jedan na drugu.

Duga granična linija između Hercegovine i Dalmacije nije mogla biti prekom za komunikacije pučana iz dvije susjedne državne tvorevine toga doba. Nepostojanje prometnica, osim karavanskih i akutna opasnost od raznih bolesti, posebice kuge koja se često širila među pučanstvom, ometali su razvoj značajnijih gospodarskih veza ova dva prostora.³⁵

---

31 *Isto*.

32 RUDO KRALJEVIĆ, *Vinsko-vinogradarska privreda i demografski rasap Južne Hrvatske*, Književni krug Split, Split, 1994., str. 199-204.

33 "Import i export marve u godini 1899.", u: *Osvit*, br. 70, Mostar, 8. 9. 1900., str. 6-7.

34 "Glas o ljetini i školi iz naroda", u: *Osvit*, br. 67, Mostar, 29. 8. 1900. i br. 78, 19. 12. 1900., str. 4. "...Treba zabraniti uvoz talijanskog vina, naši vinogradari stradaju zbog filoksere. Cijena grožđa ove godine 6-10 nč. tim neće moći ni modri kamen platiti."

35 DRŽAVNI ARHIV U ZADRU, Tajni spisi Namjesništva 1832., busta II., sv. 11, br. 185, Splitska općina upozorava na širenje kuge iz pograničnih krajeva Bosne i Hercegovine.

Dalmatinske luke nisu se mogle brže razvijati bez oslonca na prirodno zaleđe. "...Dalmatinske luke su mrtve. One nemaju suvremenih saobraćajnih veza s neposrednim i daljnjim zaleđem..."³⁶ Splitska luka je imala najveći promet robe iz Bosne i Hercegovine koja je išla dalje na zapad, ali i robe koja se uvozi na prostor Osmanskoga Carstva.³⁷

Splitska općina još 1832. godine traži dozvolu za dolazak osmanskih karavana jer to ujedno pomaže i razvitku dalmatinske trgovačke mornarice.³⁸ Zbog lošega stanja prometnica ova veza je sputavana i nije se moglo govoriti o nekom većem prometu ljudi i robe. Veze Dalmacije s Hercegovinom bile su iz Metkovića i Vrgorca. "Prema sjeveru vodi cesta iz Splita preko Sinja na Bili Brig, građena je još u doba francuske uprave i također veoma slaba tako da putovanje do Mostara traje tri dana, a do Sarajeva čak šest dana."³⁹ Grga Novak navodi da prosječno dnevno u splitski lazaret od 1855. do 1860. godine stiže 50-60 konja.⁴⁰ Nakon 1878. godine trgovina iz Bosne i Hercegovine pomjera se prema sjeveru. Zbog toga zadarska komora piše 1884. godine: "Ovaj okrug je prije okupacije obavljao znatan promet s te dvije pokrajine, a danas je u tom pogledu spao na gotovo ništa. Trgovinska politika koja je primijenjena, stvarno je suprotna našim interesima, budući da je sav promet skrenula od južnog prema sjevernom pravcu."⁴¹ Neki veći promet nije se mogao temeljiti na nesigurnoj cestovnoj vezi, pa se javlja ideja gradnje željezničke pruge koja bi povezala Dalmaciju s Hercegovinom i Bosnom. Ovaj plan zbog političkih razloga nije bilo moguće realizirati do 1878. godine, a i kasnije realizacija ove ideje ide veoma sporo. Interes Monarhije je da trgovina ide prema sjeveru, odnosno prema Ugarskoj.

Ipak, gospodarska suradnja je dala osnovu za razvoj kulturnih, vjerskih i političkih veza Hrvata u različitim pokrajinama. Za vrijeme osmanlijske uprave bilo je čak zabranjeno primati novine iz hrvatskih zemalja. Godine 1851. Omer-paša izdao je zakon: "...Ko bi se našao da prima novine iz kaura, ima se odmah u okov teški metnuti, a njegovo sve imanje

---

36 BERNARD STULI, "Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX. stoljeću", u: *Dubrovnik*, 3-4, 1962., str. 3-11.

37 I. KARAMAN, *Privreda i društvo...*, str. 130. Izvozni artikli su: stoka, žito, vuna, vosak, koža i voće. Uvozi se: ulje, rakija, suhe smokve, sol i manufakturna roba.

38 *Isto*, str. 14.

39 *Isto*, str. 131.

40 GRGA NOVAK, *Prošlost Dalmacije*, II., Zagreb, 1944., str. 369-371.

41 I. KARAMAN, *Privreda i društvo...*, str. 137.

ima se okrenuti u begluk.⁴² Nije uspio pokušaj Osmanskoga Carstva i Austro-Ugarske Monarhije u stvaranju granične barijere između Dalmacije i Hercegovine i međusobne izolacije ovih hrvatskih prostora. Uz gospodarske razvijaju se kulturne i političke veze, a nakon pobjede hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji preporodna ideja jače se osjeća u Hercegovini. Pokušaj Monarhije da preko nadzora graničnoga prometa i kontroliranja prijelaza granice suzbije hrvatski utjecaj iz susjedne Dalmacije nije dao očekivane rezultate.⁴³ Na snazi je bila i zabrana pojedinih listova iz hrvatskih zemalja kao na primjer lista *Hrvatska* koji je pravaški list.⁴⁴ U Vrgorcu se sastaju Hrvati iz ljubuškoga kadiluka u kući Danijela Martinca, a odlaze i na brdo Miaču gdje razgovaraju o ustanku i buđenju narodne hrvatske svijesti.⁴⁵

1.2. Razdoblje nacionalne agitacije i važnost Mostara u tome procesu za Hrvate u BiH

Razdoblje znanstvene nacionalne propagande odvijalo se unutar samostana Bosne Srebrene, a tek razdoblje nacionalne agitacije možemo pratiti u Mostaru. Ključna godina za početak ovoga razdoblja je 1872. kada se osniva *Bratovština sv. Antuna Padovanskog*,⁴⁶ Franjevačka

42 FRANJEVAČKI ARHIV MOSTAR, IZ/3, f. 30r, Pismo što je Omer-paša poslao fra Andriji Kujundžiću u rujnu 1851. godine. On navodi da neki franjevci vrše dužnosti koje prelaze granice njihova poziva. Provincijal zabranjuje primanje periodike iz Zagreba. Vidi: TUGOMIR ALAUPOVIĆ, *Ivan Frano Jukić*, Sarajevo, 1906., str. 11.

43 TOMISLAV KRALJAČIĆ, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882.-1903.*, Sarajevo, 1987., str. 147. Tako je godine 1887. sreski predstojnik u Ljubuškom izjavio da su: "...veliko-hrvatska rovarjenja u njihovom korijenu sasječena".

44 *Isto*, str. 145.

45 MARKO VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1879. godine*, Čitluk, 1971., str. 258.

46 MARKO ŠEŠELJ, "25-godišnjica Bratimstva sv. Ante Pad. u Mostaru 1872.-1897.", u: *Hrvatska domovina*, br. 134, Zagreb, 14. 6. 1897.: "sigurno je da najradosnije može o tome pisati i govoriti samo hercegovački Hrvat ili Mostarac. A kako da on nebi najradosnije na to mislio, kad se to tiče rodnog mu mjesta, koje bi od Mostaraca svaki najradije želio, da što bolje procvati i da se nasladjuje oduševljenom ljubavi, kojom se mi gradjeni okupljamo i okupiti znamo, tako da nam je uvijek na umu Bog i obća zajednica hrvatskoga nam naroda." Nakon uvodnoga dijela on govori o okolnostima u kojima je društvo nastalo. Naglašava važnost apostolskoga vikara fra Rafe Barišića za katolike u Mostaru i Hercegovini. Barišić je u svojoj kući (kod Mostara) okupljao ljude iz cijele Hercegovine gdje se dogovaralo o razvitku narodnom i u tu svrhu ustanovio narodnu zakladu za pomoć u iznosu od 200 kesa (10.000 f.). Poticao je trgovinu i davao zamah svim idejama u Hercegovini, ali nakon njegove smrti 1863. godine sve je to zamrlo. Građanstvo je shvatilo da se treba nešto učiniti po uzoru na muslimane koji

su za vođu imali učena čovjeka H. Mustafu ef. Karabega. Pravoslavni su počeli uređivati svoju općinu, ali bez statuta (nastavak u br. 135 od 15. 6. 1897.). Građanstvo je 1870. godine bilo pred osnivanjem društva na sastanku u kući Vidaka Šešelja koja je ujedno bila i gostiona. Za mišljenje su pitali apostolskoga vikara fra Anđela Kraljevića, a on se obratio austrijskom konzulu u Mostaru Pavlu Relji za pomoć. On je primio izaslanstvo građana i obećao da će im pomoći oko osnutka bratinstva. Nakon što su izradili pravila, apostolski vikar fra Anđeo Kraljević ih potvrdi 21. svibnja 1872. Pavao Relja je bio predsjednik bratimstva kako se vidi na početku knjige bratimske. (M. Šešelj prilikom pisanja imao je potvrdu pravila u knjizi bratimstva na koju se poziva više puta, op. T. Z.). Ovo je jedino katoličko društvo u Bosanskom pašaluku koje je imalo zadatak razvijati ugled katolika te promicati i podupirati dobrotvorne svrhe. Na čelu društva je fra Frano Bašadur, župnik u Mostaru. On je udario temelje društvu i ono je ubrzo imalo 50-60 obitelji, a sam fra Frano Bašadur bio je redoviti član bratimstva i prvi tajnik. Uz fra Franu Bašadura treba spomenuti i jedan broj građana u Mostaru kao i one u čijim su se kućama održavali sastanci. Bratimstvo je nabavilo svijeće i barjak i iste godine (1872. god.) stupa u procesiji za Tijelovo u Mostaru. Ovo je prva procesija koja je prošla ulicama Mostara i nagovijestila kraj osmanske uprave. Da ne bi došlo do problema, osmanske vlasti su dodijelile počasnju stražu od osmanlijskih vojnika što je bratimstvo uspjelo preko konzula isposlovati od Mutesarifa (okružnog predstojnika) Hasanbega ili Skadranina paše. Radi istine moramo napomenuti da muslimani nisu od tada nikada smetali javne katoličke obrede u Mostaru. Glavna briga *Bratimstva sv. Ante Padovanskog* je za katolike kako i pravilnik nalaže. Bratimstvo se nije razvijalo kako je bilo za očekivati zbog okolnosti. Fra Frano Bašadur je napustio Mostar, izbio je ustanak nakon čega je došla okupacija. Godine 1885. bratimstvo je imalo samo 15-20 obitelji, a njihovi mladi članovi su nastavili rad na obnovi bratimstva. Građanstvo je uz pomoć biskupa fra Paškala Buconjića uspjelo potaknuti rad i započelo je izgradnju društvenoga doma. Katolici u Mostaru kao zanatlije imali su više malih društvanaca koja su bila nepovezana i razjedinjena. Kroz godinu dana bratimstvo je s 15 obitelji naraslo na 115, a danas (1897. god.) ih ima i više. Izgradnja *Društvenog doma* bila je velika stvar za sve članove. Zasluge Bratimstva sv. Ante Padovanskog su doček vojske Monarhije i kićenje hrvatskim trobojnicama, na procesiji za Tijelovo kićenje hrvatskim trobojnicama, a i osnutak *Narodnog pjevačkog društva* i drugih poduzeća sve je to bratimstvo sa svojim članovima dalo ostvariti. "Pitamo li za upliv i zametak sarajevskog narod. pjev. društva *Trebević*, tako isto i društva vareškog *Zvijezda*, kao i to, da su naši članovi znali vatru ljubavi i sloge piriti diljem Bosne i Hercegovine, te zaslužno odlikovati se u svemu, gdje se tiče obraza i ugleda mostarskih Hrvata, svagdje ćemo dobiti odgovor, da su to sve naši članovi znali i umjeli samo svojim trudom i priegorom raditi i širiti. Nego još jedn. Zar nije uplivala gradnja našeg društvenog doma, da su ljudi u Bosni naumili na više mjesta slične zgrade podizati, u čem se eto odlikuje prvo Livno, gdje se je naših mostaraka Hrvatica više poudalo." Možemo se ponositi s *Bratimstvom sv. Ante Padovanskog* na čijoj je zastavi veliki čudotvorac sv. Antun koji nam je vođa. Moramo ovdje istaći da nije bilo pomoći iz Zagreba pa čak ni da novine objave vijest o gradnji doma. Ipak, bilo je iznimaka i pomoć je došla od zagrebačkih gospođa na čelu sa gđicom Zoricom Trnski koje su poslale krasan zastor za dom. Prilikom izgradnje doma nastao je veliki dug od 10.000 for. i bez pomoći sa strane teško da će društvo moći to podmiriti. (Završetak u broju 137, 18. 6. 1897.)

tiskara,⁴⁷ dolaze časne sestre sv. Vinka iz Maribora⁴⁸ i održana je prva procesija kroz Mostar za Tijelovo (Brašančevo) uz pratnju osmanskih

47 "Don Frano Milićević (autobiografija)", *Osvit*, br. 13, Mostar, 14. 2. 1903. Rođen u Velikom Ograđeniku 10. listopada 1835., četvrti sin oca Frane i majke Kate rodene Pehar. Kršteno ime mu je Marijan, a kako su roditelji prešli u Mostar 1842. godine pohađao je školu 1850., 1851. i 1852. godine kod franjevaca. Odlazi na Široki Brijeg u franjevačko sjemenište 1852. godine. (Vidi opširnije: ANTE MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844.-1917./18.*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BMD - Franjevačka knjižnica, Mostar, 2011., str. 49. Najstariji sačuvani popis sjemeništaraca, gimnazijalaca na Širokome Brijegu donosi, dakle, fra Anđeo Kraljević u svome Šematizmu iz 1853., a među trinaest imena nalazimo Marijana Milićevića.) Franjevačku odjeću obukao 15. ožujka 1855. i uzeo ime Franjo, a 15. ožujka 1856. položio redovničke zavjete. Naredne godine odlazi u Perugiu na studij filozofije gdje je obolio. Usprkos bolesti završava filozofske nauke i studira bogosloviju u Narni. Zaredio se za svećenika 19. ožujka 1860., a studij bogoslovije nastavio u Kamerine, ali zbog rata vraća se u domovinu. Jedno vrijeme boravi u Dubrovniku, a onda odlazi u Veljake gdje ostaje do svibnja 1863. godine kada je premješten u Gradniće. Naredne 1864. godine odlazi u Zavojane u Dalmaciju, a 1867. godine u Sv. Martin na Brač kao gvardijan i župnik. Dolazi u Igrane 1868. godine za župnika, a na poziv biskupa Kraljevića, koji se dogovorio s redodržavnikom fra Petrom Kordićem da se osnuje tiskara u Mostaru, dolazi u Mostar 1871. godine i postaje učitelj u pučkoj školi dvije godine. Boravi 1872. godine u Trstu kako bi izučio tiskarstvo i vođenje tiskare, a tu se upoznaje s pravilnicima o radu u kojima su regulirana prava i obveze radnika u tiskari. Kada je utemeljena tiskara 1872. godine, on preuzima vođenje, ali turske vlasti su zaplijenile svu opremu i tražile popis svih knjiga koje će tiskati. Fra Franjo je dao stara književna djela i svoj rukopis *Sveto krasnoslovlje* koje turska vlast zaprimi i ništa nije povratila. Nakon godinu dana stigne dozvola za tiskanje i da po jedan primjerak svake knjige iz tiskare bude predan u državnu biblioteku. U tiskari je otisnut *Schematismus franjevački 1873.* u staroj tehnici i izrađen ručnim tiskom jer još radnici nisu bili vješti zanatu.

Ovo je izazvalo protivljenje kod franjevaca i biskupa Kraljevića pa je tiskara postala vlasništvo fra Franje Milićevića. Tiskara je u početku nosila naziv *Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina*, *Typografia Franciscana* i kasnije *Tiskara fra Frane Milićevića u Mostaru*. Kako bi se mogao potpuno posvetiti tiskari, fra Franjo je zatražio kod Svete Stolice privremeni istup iz reda da kao svećenik u miru može uzdržavati svoju tiskaru. Godine 1883. dobio je odobrenje da izdaje povijesno-književni list *Bosiljak* čiji je prvi broj izašao 1. rujna 1883. Nakon nepune godine dozvola je oduzeta, a nakon tri mjeseca dobio je drugu dozvolu i počeo izdavati list *Novi Hercegovački bosiljak*. List je postao politički 1885. godine kada je promijenio ime u *Glas Hercegovca*. List je u duhu hrvatskoga prava uređivao don Frano Milićević i dao je veliki doprinos razvitku i procvatu hrvatske misli u Herceg-Bosni. Nakon što je obolio 1895. godine urednikom je postao N. Radičić koji ga uređuje od početka 1896. godine do srpnja 1896. godine kada prestaje izlaziti. Nakon kraće stanke osniva se 1898. godine *Osvit* pod uredništvom sinovca Frane Milićevića Ivana A. Milićevića. Prilikom svoje zadnje službe na Buni pokušao se vratiti u franjevački red, ali smrt ga je pretekla u toj nakani. Umro je 8. veljače 1903., a pokopan na groblju Šoinovac (Vidi opširnije: IVAN ALILOVIĆ, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb, 1974., str. 16).

Brojni autori su pisali o tiskari i don Frani Milićeviću, a u autobiografiji su mnoga pitanja ostala nedorečena i otvorena za daljnja istraživanja. Budući da je urednik bio Ivan A. Milićević i neke tvrdnje iz autobiografije trebaju se provjeriti na osnovi drugih dokumenata.

48 *Osvit*, br. 31, Mostar, 9. 9. 1898.

oružnika.⁴⁹ Ovi događaji označit će početak novoga doba za katolike u Mostaru, a grad će se početi mijenjati i pretvarati u jedan od važnih kulturnih centara u ovome dijelu Europe.

Tiskara je morala preboljeti "dječje bolesti" zbog skromnih tehničkih i ljudskih potencijala i dočekati dolazak Austro-Ugarske Monarhije u Hercegovinu kako bi bila spremna na izdavanje lista *Hercegovački bosiljak* 1883. godine.⁵⁰ Nedostatak kvalificiranih radnika, novca kao i problemi oko vlasništva utjecali su na tiskaru koja je stalno bila na rubu održivosti, ali upornost don Frane Milićevića nadišla je sve te okolnosti i uspjela opstati i postaviti temeljni kamen tiskarstvu, izdavaštvu i novinarstvu u Hercegovini.

U drugoj polovici XIX. stoljeća na prostoru Hercegovine ime don Frane Milićevića jedno je od najznačajnijih unutar procesa nacionalne integracije Hrvata. Sve poteškoće koje je podnosio da bi postigao svoj cilj oslanjajući se na čvrstu volju, marljivost i ustrajni rad dat će na kraju željeni rezultat. Sam don Frano Milićević nije se isticao velikom učenošću, vanjštinom, rječitosti, bogatstvom i odijelom, ali on je bio: "... jedna od najvažnijih ličnosti u narodnoj borbi, u našem preporodu u Herceg-Bosni. Ali don Frano je ljubio i radio. Žarka i neugasiva ljubav za hrvatsku stvar, za hrvatske svetinje, za misao jedinstva i slobode silila ga je na uztrajan i neumoran rad. To je, što je našega don Franu učinilo u istinu velikim među nama."⁵¹

49 MARKO ŠEŠELJ, "25-godišnjica Bratimstva sv. Ante Pad. u Mostaru 1872.-1897.", u: *Hrvatska domovina*, br. 134, Zagreb, 14. 6. 1897.

50 Prvi broj izašao 1. 9. 1883., ABiH, Zemaljska vlada br. 12260 od 13. 7. 1883.; RISTO BESAROVIĆ, *Kultura i umjetnost pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 1867., str. 422. Novine je uređivao F. Milićević, a upravitelj je Stjepan Dragoni. Neki dijelovi tiskani ćirilicom, a ostalo latinicom. List je bio za zabavu, pouku i književnost. Ubrzo je zabranjen odlukom Visoke zemaljske vlade od 22. 6. 1884., br. 746/res. F. Milićević se žali i traži dozvolu za *Novi Hercegovački bosiljak* što mu je i dopušteno 23. 7. 1885., ABiH, ZMF, br. 4436, Pr. BH, 1885. List je bio kvalitetniji i raznovrsniji. Izlazio je subotom, a prvi broj izašao je 3. siječnja 1885. Urednik je F. Milićević, a upravitelj i izdavaatelj u Metkoviću Stjepan Dragoni. Vidi: *Novi Hercegovački bosiljak*, br. 1, Mostar, 3. 1. 1885., a br. 37, 12. 9. 1885.; "Naš program", u: *Novi Hercegovački bosiljak*, br. 35, Mostar, 29. 8. 1885. "Budući da će *Glas Hercegovca* postati kao baštenik *Novog Hercegovačkog bosiljka* skupljat će po narodu našem, zakopano bogatstvo našeg milozvučnog jezika, te narodne pjesme, pripovjetke, itd. priobćavat će u svom podlistku. Pri nacrtanoj zadaći, mislimo da ćemo svetu dužnost prema svom narodu vršiti, da naš narog neće se pokajati za svoju podporu, da će svi svjestni rodoljubi biti nam desna ruka, podupirajući nas svjetom i perom, eda umirimo, složimo i napred potisnemo zapuštenu postojbinu našu. Mi ćemo s naše strane nastojati list što ukusnije izdavati i povećavati, kako ga evo sad povećasmo, a ciena predbrojnikom ostaje ista."

51 "Don Frano Milićević", u: *Osvit*, br. 12, Mostar, 11. 2. 1903.

Boraveći u Italiji uvidio je što znači borba za ujedinjenje naroda i jedinstvo domovine, a to mu je bio putokaz za svoj narod. Poslije povratka u domovinu uvidio je da je njegov narod, osobito onaj u Herceg-Bosni, gotovo zaboravio svoju prošlost i da je u njemu zamrla narodna svijest.

Kada je uspio pokrenuti tiskaru, ona je postala temeljni kamen za rad na prosvjetnom, kulturnom i narodnom polju. Nakon dolaska Monarhije stvaraju se uvjeti za izdavanje listova koji su bili u duhu hrvatskih preporoditelja. Brojne poteškoće s kojima se susretao nisu ga zaustavile, nego samo usporavale na njegovu putu razvitka narodne ideje i prosvjete. Uz pomoć Ivana Zovke i fra Jerke Ljubića, preko *Glasa Hercegovca*,⁵² dokazivao je da je Herceg-Bosna kolijevka Hrvastva. *Stranka prava* u svome je programu uključila Bosnu i Hercegovinu u hrvatske zemlje i aktivnije se počela baviti prilikama u njoj 1894. godine. Ona je propagirala hrvatsku državnu misao, a don Frano se stavlja na raspolaganje i prima povjerenstvo stranke. Oko sebe je sakupljao mlade snage: redovnike, studente i učitelje te na njih prenosi svoje oduševljenje za hrvatsku narodnu stvar u Herceg-Bosni. Razočaranje Nedjeljkom Radičićem nakratko ga zaustavlja, kao i voljeni list, ali uz pomoć sinovca Ivana A. Miličevića tiska se *Osvit*⁵³ koji će nastaviti borbu za hrvatsku narodnu stvar.

Prva etapa u radu tiskare bila je od osnutka do 1883. godine kada je uglavnom tiskala djela u malim nakladama. Broj izdanja kretao se od jedne do jedanaest knjiga u 1874. i 1875. godini pred ustanak. Ovo možemo objasniti početkom rada, nedostatkom kvalificiranih radnika, nedostatkom tiskarskoga materijala, novčanim problemima i malom nakladom djela koja su tiskana. Druga etapa je započela kada je pokrenut list *Hercegovački bosiljak*, koji je označio početak jednoga novog doba kao i početak

52 *Glas Hercegovca*, br. 38, od 19. 9. 1885. izlazio do 1896. godine. Izlazio je jedanaest godina i bio političko glasilo Hrvata u Bosni i Hercegovini.

53 *Osvit*, br. 1, Mostar, 27. 7. 1898., izlazi do br. 72, 2. srpnja 1908.; "Kojim putem?", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 30. 7. 1898.; "Naš je program čisto hrvatski, na njemu se osniva čitav naš rad. A taj rad smjera na to, da nam bude konačno i trajno mjesto, život, zajednica s ostalom našom hrvatskom braćom u monarhiji. U tom okviru mi ćemo raditi, u tom okviru hoćemo da ostanemo i nema sumnje, daće taj rad, to nastojanje uroditi plodom, koji svi očekujemo... Tim ćemo putem ići, sviestni, da tim vršimo najsvetije dužnosti prema otačbini i svom narodu i s toga nas puta ne će moći nitko odvratiti." U zaglavlju ispod naziva novina kao moto bili su stihovi Safvet-bega Bašagića:

"Hrvatskog jezika šum

Može da goji

Može da spoji

Istok i Zapad, pjesmu i um!"

novinarstva kod Hrvata u Hercegovini. Ponovo je bilo problema jer je bilo zabranjeno pisati o politici, te cenzurom i nedostatkom suradnika koji su vični novinarskoj profesiji. Radnici u tiskari morali su brzo raditi da bi novine mogle redovito izlaziti. Mali broj pretplatnika kao i skromna tiraža lista bili su ograničavajući čimbenici. Sve je ovo trebalo nadići i nastaviti rad na izdavanju *Hercegovačkoga bosiljka* dok ga vlast zabranom nije dokinula. Don Frano Milićević ne posustaje nego traži dozvolu za pokretanje lista *Novi Hercegovački bosiljak*.

Glas Hercegovca u svome prvom broju od 6. siječnja 1894. obilježio je desetogodišnjicu izlaženja novina u Mostaru: "Evo se već 10 godina navršilo, da kako je naš list počeo izlaziti; najprije, pod, naslovom *Hercegovački Bosiljak* pa *Novi Hercegovački bosiljak* i napokon *Glas Hercegovca*. Ta tri imena, ipak od postanka imala jedno načelo, a potpomagali su ih čestiti i sviesni Hrvati rodoljubi, naši mili otačbenici Hrvati, kao jedino pravo i valjano hrvatsko glasilo Herceg-Bosne.

Deset punih godina stoji čvrsto *Glas Hercegovca* usred toliko nepravilika i nepogoda. Pa ako je i bilo časova, u kojima su se naši raznovrsni protivnici poveselili, da će ga ponestati bez traga i glasa, to se je svaki put, naš list na časak klonuvši, podigao još jače, još smjelije i još odlučnije na borbu, za našu milu domovinu, za naše hrvatstvo, za onu uzvišenu ideju, koju više nitko ne iztrga iz srca hrvatskog naroda... da ćemo se i nadalje moći uzdržati pogotovo sada, kad je hrvatska preporodjena, misao i sviest zahvatila čvrst koren u narodu... I zato želimo i nadamo se, da će se sviestni Hrvati shvativši cilj našega lista- kao jedinoga hrvatskog glasila Herceg-Bosne - okupiti oko našeg lista, oko *Glasa Hercegovca* pa će ga podpomagati riečju i djelom."⁵⁴

Franjevci, zajedno s hrvatskim narodom, postaju nositelji procesa hrvatske nacionalne integracije u Mostaru i čitavoj Hercegovini. Članak u *Osvitu* "Recimo i mi svoju!" donosi: "Buđenje narodne svijesti u Banovini (ilirizam) kod nas samo odjeka kod inteligentnih pojedinaca u narodu nije razvio... Hrvati na čelu s franjevcima, ustadoše u obranu imena svog i narodnog ponosa. Počeše narod buditi, narod po gradovima stade se buditi i braniti svoje narodne svetinje... Tada se po gradovima okuplja mladež i prijatelji na sastanke na kojima se pjeva narodna pjesma, a mladež poticala i zagrijavala za narodne ideale. Iz ovih sastanaka nicala su narodna pjevačka društva i u njima se širi narodna svijest. Srbi su napadali hrvatsku ideju u Bosni i Hercegovini, a hrvatstvo nije nitko pomogao. *Glas Hercegovca* ukinut, ali se uskoro na hrvatskom braniku Herceg-Bo-

---

54 "Poslie 10 godina", u: *Glas Hercegovca*, br. 1, Mostar, 6. 1. 1894.

sne pojavio *Osvit*.⁵⁵ Monarhija je nakon dolaska zabranila uporabu hrvatskoga narodnog imena, grba i trobojnice pa se javlja katoličko ime sve do prestanka zabrane 1899. godine, kada hrvatsko ime zamjenjuje katoličko.⁵⁶ Bosanska zemaljska vlada dala je dozvolu da društvo *Trebević* nosi naziv *Hrvatsko pjevačko društvo Trebević*, a *Hrvoje mostarsko hrvatsko pjevačko društvo*.⁵⁷ Nešto poslije *Osvit* donosi članak pod naslovom *Rad za hrvatstvo*: "Pjevati hrvatske pjesme, učiti hrvatsku povijest, dolaziti u doticaj s narodom, raditi za dobro naroda, da se ponosi i diči imenom Hrvat, da u narodu raspalimo domoljubnu ideju, podizati škole i čitaonice te pjevačka društva... učiti ga da je HRVAT."⁵⁸ Osnivanjem društava i organizacija koje nose hrvatsko ime prodire u hrvatski narod koji postaje svjestan svoje nacionalne pripadnosti. Franjevci su još godine 1872. osnovali *Pobožnu zadругu svetog Ante Padovanskog* i iz ovoga društva poslije će se osnovati nova katolička društva u gradu i cijeloj Hercegovini. Najznačajnije društvo koje su osnovali mostarski Hrvati je *Narodno hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo Hrvoje*.⁵⁹

Kako su političke organizacije bile zabranjene, tu ulogu preuzimaju pjevačka društva koja djeluju među Hrvatima u Hercegovini. Biti član društva bila je velika čast, a dirigenti i vođe sekcija imali su veliki utjecaj na hrvatsku omladinu odgajajući je u nacionalnome duhu. Među članovima *Hrvoja* koji su se isticali umjetničkim radom bili su: Rafo Šapina, Zvonko Pezelj, Vinko Goatti, Puba Markulin, Adolf Belobrk, Grga Smoljan, Nikica Fertilo, dr. Franjo Bulat, Đuro i Franjo Pezelj, Martin Čule, Vinko Šubir, fra Anđeo Nuić, fra Augustin Zubac, fra Ambro Miletić i Augustin Remec.⁶⁰ Prilikom proslava u hrvatskim zemljama ili podizanja spomenika istaknutim pojedincima iz hrvatskoga naroda, primjerice Strossmayeru, Kumičiću i Mihanoviću,⁶¹ u Mostaru se organiziraju prigodni koncerti njima u čast. Periodika u Hercegovini redovito donosi vijesti o nastupima i gostovanjima pjevačkih društava. Najavljuju se sve aktivnosti uz rad *Hrvoja* i drugih društava, a ima i komentara o održanim priredbama, na razini informacije, bez glazbene kritike.

55 "Recimo i mi svoju", u: *Osvit*, br. 25, Mostar, 27. 3. 1901.

56 LUKA ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985., str. 167-175.

57 "Hrvatsko ime", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 4. 1. 1899.

58 "Rad za hrvatstvo", u: *Osvit*, br. 95, Mostar, 25. 11. 1899.

59 "Glavna godišnja skupština Hrvoja", u: *Osvit*, br. 23, Mostar, 12. 10. 1898.

60 *Spomenica o 50-godišnjici pjevačkoga društva Hrvoja u Mostaru*, Mostar, 1938., str. 7-23.

61 "Iz Hrvoja", u: *Osvit*, br. 34, Mostar, 13. 4. 1907.

Glas Hercegovca prati tri bitna događaja iz 1891. godine na kojima su sudjelovali Hrvati iz Bosne i Hercegovine: otkrivanje spomenika Kačiću u Zagrebu, Gaju u Krapini i Hrvatsko-slavonska poljodjelsko-zanatska izložba.⁶²

Osvit stalno ističe da se pjevačka društva i čitaonice otvaraju među Hrvatima u Bosni:⁶³ Brčkom, Varcar Vakufu, D. Tuzli, Travniku, Banjoj Luci, Kiseljaku i Varešu kako bi probudili narodnu svijest. Brinući se za boljitak Hrvata u Bosni i njihovo napredovanje, preporodna ideja širi se iz Mostara i Hercegovine u Bosnu. Prilikom prigodnih obljetnica, aktivno sudjeluju u njima s nacionalno obojenim programom, koji je i u funkciji procesa nacionalne integracije. Obilježavaju 25. godišnjicu biskupovanja fra Paškala Buconjića i 80. rođendan hrvatskoga pjesnika fra Grge Martića. Preko svojih zastupnika sudjeluju na otkrivanju spomenika Dživu Franu Gunduliću 1892. godine⁶⁴ jer je *Hrvoju* zabranjen udjel u proslavi, a u ime mostarskih Hrvata položili su lovorov vijenac. Nakon svečanosti 1900. godine i posvećenja zastave *Trebevića* u Sarajevu sudjeluje i *Hrvoje*. Prilikom povratka sudionika s hrvatske proslave u Sarajevu u Mostar dolaze: *Sokol* iz Kostajnice, *Jadranska Vila*, narodni zastupnici Trumbić, Smodlaka i Modrušanin. U Mostaru je priređeno veliko sijelo "...da bi se na zoran način predočilo jedinstvo misli, želja i osjećaja između Herceg-Bosne, dalmatinske i banovinske Hrvatske".⁶⁵ *Trebević* je uzvratio posjet *Hrvoju* početkom 1901. godine⁶⁶ s ciljem širenja hrvatske prosvjete i buđenja nacionalne svijesti, koja se tako iz Hercegovine širi prema Bosni kako bi došlo da ujedinjenja svih Hrvata i stvaranja zajedničkoga društva *Trebević* i *Hrvoje* "skupljeni pod jednom zastavom, na kojoj je napisano Bog i Hrvati!"⁶⁷

Matica hrvatska, još jedna od hrvatskih institucija koja je nazočna u Bosni i Hercegovini i čiji rad sustavno prati *Osvit*, tijekom 1898. godine ukupno ima 11.067 članova,⁶⁸ a iz Hercegovine je u Ljubuškom 22, Trebinju 34 i Mostaru 95 članova koji su primili matičine publikacije i aktivno sudjelovali u njezinu radu. Prvi član iz Bosanskoga pašaluka, godine 1877.,

62 "Hrvatska izložba u Zagrebu", u: *Glas Hercegovca*, br. 52, Mostar, 19. 9. 1891.; "Spomenik Ljudevitu Gaju", u: *Glas Hercegovca*, br. 69, Mostar, 14. 10. 1891.; L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, str. 167.

63 "Komentar", u: *Osvit*, br. 83, Mostar, 14. 10. 1899.

64 *Spomenica o 50-godišnjici...*, str. 19.

65 *Isto*.

66 "Trebević i Hrvoje", u: *Osvit*, br. 8, Mostar, 26. 1. 1901.

67 "Iz naših društava", u: *Osvit*, br. 11, Mostar, 6. 2. 1901.

68 "Broj članova Matice hrvatske", u: *Osvit*, br. 31, Mostar, 9. 11. 1898.

postao je Jeronim Vladić,⁶⁹ profesor bogoslovije iz Livna. Krajem XIX. stoljeća broj članova Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini popeo se na oko 900, što govori o velikome interesu, a u Hercegovini su članovi iz Mostara, Trebinja, Ljubuškoga i Nevesinja.⁷⁰

Osvit uz *Hrvoja* prati i podupire djelovanje mostarskoga hrvatskog društva *Sokol*.⁷¹ Osnivanjem ovoga društva udareni su temelji razvoju tjelesne kulture i športa u Hercegovini. Društvo je osnovano 1896. godine, a 1902. promijenilo je naziv u *Koturaško gombalačko društvo Sokol* u Mostaru. U članku pod nazivom *Sokolska večer*, *Osvit* piše: "Uz razvoj tijela razvija se i hrvatski duh, svijest i rodoljublje."⁷² Učitelj vježbanja, Adam Škrtić, poziva nove članove u društvo: "Budimo sokoli na ponos našoj miloj hrvatskoj domovini."⁷³ Da se u proces nacionalne integracije uključuju i ruralni prostori, svjedoči nam dopis iz Ljutoga Doca o pučkoj svečanosti 26. srpnja 1900. gdje je nazočan velik broj seljaka: "Okićeni hrvatskim trobojnicama. Primate hrvatski pozdrav."⁷⁴

Osvit je odigrao veliku ulogu u razvitku kulture u hrvatskome narodu i često su oni koji su znali čitati prenosili onima koji nisu znali. Tako saznajemo da je na širokome Brijegu umro fra Jakov Kraljević, koji je često čitao i čuvao brojeve *Osvita* župljanima koji nisu bili pismeni i na taj način radio na uzdizanju seljaka.⁷⁵

Tisak prati sve događaje u Hercegovini, a posebno napredak na kulturnome polju. Uz franjevački samostan na Humcu otvorena je 1884. godine⁷⁶ prva muzejska institucija u Bosni i Hercegovini, a nakon četiri godine, 1888., bio je otvoren Zemaljski muzej u Sarajevu. U *Glasi Hercegovca* iz 1890. godine doznajemo o novome muzeju koji je zaslugom fra Anđela Nuića od 1884. godine započeo sa skupljanjem zbirke koja se u međuvremenu povećala, tako da je otvorena još jedna soba s eksponatima. "To je prvi temelj, koga kršna Herceg zemlja zapamti iza silne oluje, koja se je za toliko vjekova izljevala povrh nas, i u bezdanu propast turala, u kojoj ne samo kultura nemogaše proklijati, dapače svakovrstne starine i znamen-

69 BRANKA BALVANOVIĆ, "Naša matica", u: *Hrvatska misao*, br. 3-4, Zagreb, 1997., str. 199.

70 *Isto*.

71 "Sokol u Mostaru", u: *Osvit*, br. 50-51, Mostar, 28. 6. 1902.

72 "Sokolsko večer", u: *Osvit*, br. 42, Mostar, 16. 5. 1907.

73 "Iz hrvatskog sokola", u: *Osvit*, br. 7, Mostar, 17. 1. 1907.

74 "Pučka svetčanost", u: *Osvit*, br. 58, Mostar, 28. 7. 1900.

75 *Isto*.

76 *Sto godina muzeja na Humcu*, Humac, 1984., str. 40-78.

tosti težiše na propast, što na veliku sreću evo se porodiše vremena u kojih se i kultura poče cvjetati, i svaka znamenitost može se učuvati. Uvjeren sam, da bi mnogima mило bilo saznati vrste te prve starinarske sбирke Franjevačke, a to bi lasno mogli udovoljiti, kad bi kratkim opisom po jedine predmete ocrtali i malim troškom na svjetlost izdali."⁷⁷

Nakon otvaranja tečaja iz glazbe prvi su polaznici bili fra Božo Ostojić, fra Anzelmo Čulina, Petar Ivanković i Ivan Radoš. Josip Beraković je godine 1892. otvorio privatnu glazbenu školu u Mostaru u kojoj je podučavao sviranje glasovira, violine i pjevanje.⁷⁸ Svekolika glazbena aktivnost Hrvata u Hercegovini bila je rezultat gospodarskih promjena u društvu koje se sada može posvetiti kulturnom uzdizanju, ne samo uskoga kruga, nego i širokih narodnih slojeva. *Hrvoje* je kroz glazbu ukazivao na hrvatsku narodnu orijentaciju, koja mu je i misao vodilja, kako bi se hrvatsko ime proširilo u narodu.

Izbijanjem ustanka i odlukom Berlinskoga kongresa 1878. godine začet će četrdesetgodišnje razdoblje nazočnosti katoličke Monarhije na ovome prostoru. Dolazak Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu i Hercegovinu prošao je uz manje otpore Osmanlija, a nakon uspostave nove vlasti Hrvati nisu dobili priželjkivani status. Pokušaj Benjamina Kalaya da uvede bošnjačku naciju i zabrani uporabu hrvatskoga imena nije dao rezultata. Prve godine protekle su u zabranama brojnih manifestacija koje su imale nacionalni predznak i obilježja.

Odnos nove vlasti prema Hrvatima zorno se vidi u odnosu prema studentima iz Bosne i Hercegovine koji su na različite načine ometani u studiju na Sveučilištu u Zagrebu. Do 1892. godine nema studenta iz Bosne i Hercegovine u Zagrebu, a te godine studij upisuje 41 student. Školske godine 1893./1894. studij je upisalo više od 100 polaznika.⁷⁹ Česti izleti Hrvata iz Mostara u Dalmaciju zbližavali su hrvatski narod koji je razdvojen umjetnim granicama. Tako *Osvit* piše: *Trgovci odlaze u Ston. Zavjet u Podgoru*. Prilikom putovanja došlo je do incidenta zbog pjevanja hrvatskih pjesama i hrvatske trobojnice.⁸⁰ Hrvati iz Dalmacije rade na izgradnji željezničke pruge od Ilidže do Kobiljeg dola za potrebe

77 "Iz Nahije", u: *Glas Hercegovca*, br. 9, Mostar, 26. 2. 1890.

78 "Privatna glásbena škola", u: *Osvit*, br. 43, Mostar, 21. 12. 1898.

79 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosansko hercegovačkih katolika Hrvata*, str. 160. Stipendije davane za studij u Austriji, a u Zagrebu se studiralo o osobnom trošku. Samo je mali broj studenata iz Hercegovine mogao to sebi omogućiti.

80 *Osvit*, br. 9, Mostar, 24. 8. 1889., str. 5; "Mostarski Soko u Metkoviću", u: *Osvit*, br. 32, Mostar, 22. 4. 1903., str. 3.

izgradnje pilane G. Feltrinellia iz Italije.⁸¹ Svi ovi navedeni primjeri bili su integrativni činitelji koji su zbližavali i stvarali svijest o zajedništvu Hrvata. Prilikom brojnih manifestacija Hrvata u Dalmaciji nazočni su Hrvati iz Hercegovine, s trobojnicama i hrvatskim pjesmama, a iz Dalmacije dolaze stručnjaci i radnici na izgradnju željezničke pruge. Pratilo se stanje u ostalim hrvatskim zemljama i proslavljao se svaki hrvatski uspjeh pa čak i osnivanje Hrvatskoga pripomoćnog društva u Beču 25. kolovoza 1886., o čemu *Glas Hercegovca* opširno piše i donosi *Štatut hrvatskog pripomoćnog društva u Beču* u broju 49. od 4. prosinca 1886. Društvu može pristupiti svaki Hrvat. Prate i rad *Hrvatskoga akademskog društva Zvonimir* u Beču koje izdaje *Proglas na hrvatsku omladinu*⁸² i u kojem poziva na izdavanje književnoga almanaha.⁸³ *Glas Hercegovca* slao je svoje brojeve društvu *Zvonimir* u Beču, na čemu *Hrvatsko akademsko društvo Zvonimir* i zahvaljuje u br. 4. od 23. siječnja 1886.

Budnim okom prate sve što se događa u susjednim hrvatskim pokrajinama, a posebice političke prilike. Prate se događaji oko izbora u Dalmaciji, a iz dopisa iz Imotske krajine od 12. siječnja 1888. doznajemo o sukobu s autonomašima i njihovoj prevrtljivoj i lukavoj politici i pozivaju se na brošuru *Hrvati i Talijanaši u Imotskoj krajini*.⁸⁴ O tom sramotnom savezu narodnjaka s talijanašima nailazimo na reagiranja u dopisu *Iz Dalmacije od Pravaša na straži* koji donosi stanje u *Narodnoj stranci* nakon smrti Mihovila Pavlinovića.⁸⁵ Dopisom *Iz Neretve* od 20. svibnja 1887. opisuje se pogreb don Mihovila i naglašava njegova velika briga za narod te da su mu zadnje riječi bile *Bože, spasi Hrvatsku*.⁸⁶ Na misi zadušnici bio je prisutan i biskup Paškal Buconjić.

Prati se stanje u Istri što saznajemo iz dopisa "Hrvatski jezik u Istri" u *Glasu Hercegovca*, br. 39 od 3. listopada 1888., gdje doznajemo za probleme prilikom dopisa na hrvatskome jeziku upućenog poglavarstvu općine Žminj, koja je odbila primiti dopis. Redovito se donose izvješća o radu

---

81 *Osvit*, br. 31, Mostar, 9. 11. 1898.

82 "Proglas na hrvatsku omladinu", u: *Glas Hercegovca*, br. 2, Mostar, 9. 1. 1886.

83 ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA SVETOGA DUHA U FOJNICI, XXII Literaria K-24., *Pravila literarnog društva hrvatskih franjevac*, Beč, 10. studenog 1907.; Dragutin Ikić, predsjednik, a tajnik Mladen Čutić.

84 "Iz Imotske krajine", u: *Glas Hercegovca*, br. 3, Mostar, 24. 1. 1888.

85 "Iz Dalmacije", u: *Glas Hercegovca*, br. 8, Mostar, 25. 2. 1888.; "Iz Dalmacije", u: *Glas Hercegovca*, br. 9, Mostar, 29. 2. 1888.

86 "Don Miho Pavlinović", u: *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 28. 5. 1887. i br. 22, 4. 6. 1887.

Istarskoga sabora⁸⁷ i ponašanju talijanaša, o čemu se donosi opširan prilog "Irredentisti u Istriji"⁸⁸ u kome se osuđuje njihovo ponašanje. U povodu otvaranja hrvatske gimnazije u Pazinu, *Osvit* pod naslovom "Nova hrvatska pobjeda" piše: "Naša hrvatska braća u Istri moraju da izdržavaju tešku borbu s talijanašima. Oni se protive svakom i kulturnom uspjehu hrvatske nam braće."⁸⁹

Imamo i slučajeve da posjetitelji iz Dalmacije nisu uvijek imali dobre namjere, nego su bili pljačkaši i lupeži, pa tako saznajemo da su Ivan Kilić i Luigi Vrdoljak iz Imotskoga i Marko Vrlika iz Vrlike nanijeli štetu biskupu Buconjiću u iznosu od 8000 forinti,⁹⁰ a slučaj je završio na sudu u Splitu i osuđeni su svaki na 7 godina te su morali biskupu isplatiti 7000 forinti i sudske troškove.⁹¹

Brojne su bile opcije kako povezati Mostar s Dalmacijom. Nekoliko opcija je bilo ponuđeno: jedni su bili za vezu sa Splitom preko Imotskoga, druga mogućnost je bila veza s Dubrovnikom, treća opcija je izlaz u Kleku. Sve ove opcije su odbačene i odlučeno je da se Mostar poveže s Metkovićem.⁹² Nakon uspostave željeznice između Mostara i Metkovića, koja je svečano puštena u promet 13. lipnja 1885.,⁹³ bilo je i problema u odnosima stanovnika duž granice između Hercegovine i Dalmacije o čemu saznajemo iz članka "Svakom svoje".⁹⁴ Polemika s dopisnikom *Narodnog lista* iz Zadra oko ispaše i siječe drva u Hercegovini. Pitanje granice i prava dovelo je do svađe "...kako se Hrvati kolju međuse; to častni dopisniče nije uljudno! mi smo dosti vaši neprilika progutali, a Vi dopisniče kao što i vaši sumišljenaci, u čem nas zadovoljiste? Ako niste zadovoljni sadašnjom međjom, vi bar pustite da bude onuda kudaje bila u vrieme Mujino..."⁹⁵ Zahtjev je iz Dalmacije da imaju pravo na ispašu i sječju drva još 10 kilometara iza granice na što Hercegovci ne pristaju. Brojni Hrvati putuju u Mostar i šalju svoje dopise u *Osvit* "...dalmatinski

87 "Irredentisti u Istri", u: *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 27. 11. 1889.

88 *Isto*.

89 "Nova hrvatska pobjeda", u: *Osvit*, br. 17, Mostar, 25. 2. 1899.

90 "Buconjić", u: *Glas Hercegovca*, br. 11, Mostar, 19. 3. 1887.

91 "Lična viest", u: *Glas Hercegovca*, br. 12, Mostar, 26. 3. 1887.

92 I. JURIĆ, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković...*, str. 80-98.

93 "K otvoru željezne pruge Mostar-Metković", u: *Novi Hercegovski bosiljak*, br. 24, Mostar, 13. 6. 1885. "U oči i na dan otvorenja željezničke pruge Mostar-Metković, u: *Novi Hercegovski bosiljak*, br. 26, Mostar, 27. 6. 1885. do broja (u nastavcima) 29, 18. 7. 1885.

94 "Svakom svoje", u: *Novi Hercegovski bosiljak*, br. 33, Mostar, 15. 8. 1885.

95 *Isto*.

Hrvat prolazi kroz kršnu Hrvatsku Hercegovinu. Kao i Mije Pavlinović da vidi braću u borbi za narodni opstanak... Ponosan na Hrvate u Mostaru... U kavanama nema hrvatskih listova. *Pravi Dalmatinac*.⁹⁶ Brojni posjetitelji iz hrvatskih zemalja borave u Mostaru i Hercegovini pa tako saznajemo da su od 18. do 20. listopada 1898. boravili u Mostaru: Ivan Paić iz Metkovića, Marin Marović iz Starigrada, Blaž Ivanišević iz Metkovića, Grgo, Cvitko i Martin Mustapić iz Lovreća, Karlo Metlika iz Zadra i Fran Šepić iz Kastava, što govori o povezanosti Hercegovine s ovim krajevima. Kada pogledamo pretplatnike *Glasa Hercegovca*, onda vidimo mjesta kao Knin, Đakovo, Omiš, Zagreb, Beč, Budimpešta, Novi Sad, Prijedor i Ulog,⁹⁷ što govori o velikom teritoriju gdje je list dolazio i donosio vijesti iz Hercegovine. Prilikom otvaranja prosvjetnoga zavoda, koji treba prosvjetljivati i oplemenjivati hrvatski narod, govorio je fra Radoslav Glavaš: "Mi se nikomu ne namećemo, niti koga silimo, da bude s nami, ali svakome je prosto, tko hoće, da bude čovjek, ali pravi plemeniti čovjek."⁹⁸ *Osvit* u br. 30, od 12. travnja 1899. prenosi članak iz *Hrvatskog prava* pod naslovom *Hrvatska slava u Mostaru*: "Kršna Hercegovina, divni taj kraj kraljevstva hrvatskog... Hercegovački Hrvati dugo su se borili za pravo, da mogu svoje narodne osjećaje slobodno ispovijedati. Izlazi *Osvit* koji njeguje, brani i širi hrvatsku misao. *Osvit* je glasilo hrvatske braće u Hercegovini. Otkad je taj list počeo izlaziti, on je služio samo hrvatstvu. Njegova je zastava čisti hrvatski pravac, sveta hrvatska misao." Brojni brzojavi pojedinaca, udruga i društava stigli su u redakciju *Osvita* s čestitkama, a posebno izdvajamo jedan: "Rieka. Braćo dielite i naše veselje prigodom hrvatske proslave. Jakovljević Hercegovac, Jurić Dalmatinac i Gazinja Istranin."⁹⁹ Čestitajući dolazeću 1900. godinu naglašavaju jedinstvo i ujedinjenje Hrvata. "S toga se nadajmo, da će i opet sadašnje nesloge medju pojedinim sinovima hrvatskog naroda brzo nestati, a mi svi složni i jaki steći svoju zasluženu plaću - jedinstvo i slobodu Hrvatske domovine. Do tog cilja neka svatko radi, koliko može, ali taj rad neka bude nesebičan, otvoren, čist, neka bude pravi hrvatski, a u to ime-još jednom: Čestita i sretna nova godina svim Hrvatima!"¹⁰⁰

96 "Dopis", u: *Osvit*, br. 91, Mostar, 11. 11. 1899.

97 "Odpisi Glasa Hercegovca", u: *Glas Hercegovca*, br. 38, Mostar, 22. 10. 1887.

98 "Hrvatska proslava", u: *Osvit*, br. 29, Mostar, 8. 4. 1899.

99 "Brzajavne izjave", u: *Osvit*, br. 31, Mostar, 15. 4. 1899.

100 "Čestita nova godina 1900.", u: *Osvit*, br. 104, Mostar, 30. 12. 1899.

Kada govorimo o zaslužnim Hrvatima u Mostaru, tijekom procesa nacionalne integracije, ističu se tri imena: don Frano Milićević, Ivan Zovko¹⁰¹ i Ante Jukić.¹⁰²

1.3. Razdoblje masovnoga nacionalnog pokreta

Početak završnoga razdoblja procesa nacionalne integracije uočavamo već u prvom desetljeću XX. stoljeća kada se u Hercegovini u proces nacionalne integracije uključuje i hrvatski seljak kao najbrojnija sastavnica narodnoga bića, koja čini preko 80 % populacije. Inzistiranje franjevac, inteligencije i građanstva na uključivanju hrvatskoga seljaka u analfabetske tečajeve, društva, čitaonice i posjet predstavama dalo je rezultat. Poboljšao se materijalni položaj seljaka, koji sada može školovati svoju djecu, a zahvaljujući napretku poljoprivrede postaje i gospodarski neovisan i ostvaruje tolike prihode da može svojoj obitelji osigurati pristojnu egzistenciju. Prvi dio hrvatskoga seljaštva, koje živi oko Mostara i Trebinja, uključuje se u proces nacionalne integracije, a poslije to čine i oni s periferije Hercegovine. Jedan od velikih problema jest nedostatak prometnica. Nakon njihove izgradnje, početkom XX. stoljeća, olakšana je veza između središta i periferije, odnosno urbanoga i ruralnoga prostora. Kultura je

101 Ivan Zovko (29. 8. 1864. - 3. 3. 1900.), rodio se u Mostaru, otac Jozo, a majka Matija Čović. Nakon smrti majke otac izgubio svoje imanje, a Ivan poslan u franjevački samostan na Humac koji je zbog bolesti napustio. Odlazi u gimnaziju u Sarajevo koju napušta u IV. razredu, a onda se školuje za učitelja. Bio je u mnogim mjestima na službi: Konjicu, Ljubuškom, Varcar Vakufu, Bihaću, Sarajevu - učitelj u trgovačkoj školi, Bihaću i ponovo u Sarajevu. Pisao je u mnogim listovima pod različitim pseudonimima. Svoj život posvetio Bogu i Hrvatskoj vječnoj i vremenitoj domovini. Boljelo ga je što narod ne napreduje i nije prosvijećen. "Zagje on megju narod i poče ga buditi, bodriti i zvati na posao. On je svakog znao za se i svoje ideale predobiti. Ono malo naše narodne inteligencije obilazio je uvijek i zvao ih na posao", u: *Hrvatska obrana*, br. 9, Mostar, 8. 3. 1910. "Aktivan prilikom osnivanja čitaonice, *Hrvatske dioničke tiskare i Osvita*. Sakuplja narodno blago i tiska u knjizi *Hrvatstvo u narodnim običajima u Herceg-Bosni*. Šalje djecu na zanate i podupire učenike u srednjim i visokim školama. Nakon deset godina zaboravili su ga mnogi kojima je pomogao, a mnogi se stavljaju na stranu tuđinaca naših, neprijatelja koji pod hrvatskom trobojnicom i križom pridobivaju naš narod za tuđinsku misao u našoj hrvatskoj domovini", u: *Hrvatska obrana*, br. 9, Mostar, 8. 3. 1910. (Aludiraju na HKU, opaska T. Z.)

102 Ante Jukić, rođen 21. veljače 1873. u Donjoj Tuzli, a umro 23. svibnja 1906. u Mostaru. Kao učitelj radio u Trebinju, Žepču i Mostaru. Pisao pod pseudonimom *Veljko Obradov*. Urednik *Učiteljske zore* i *Učiteljskog vjesnika* i izdavao kalendar *Hrvoje*. Vidi: "Ante Jukić", *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.-1925.*, (ur. EMILIJ LASZOWSKI), Zagreb, 1925., str. 122; "Ante Jukić", u: *Osvit*, br. 40, Mostar, 26. svibnja 1906. Naslovna strana uokvirena crnim florom, životni put i sahrana Ante Jukića.

stvorena na temeljima građanske, koja nije bila u sukobu sa selom. Selo je dalo hrvatski gradski živalj budući da je prije u Mostaru bilo veoma malo Hrvata, zbog razloga koje smo prije naveli. Hrvatsko se građanstvo moralo oslanjati na seljaka jer nije moglo parirati brojnijem srpskom i muslimanskom građanstvu. Da je seljak uključen u proces nacionalne integracije, svjedoče nam i događaji koji nisu vezani za različite zabave pjevačkih društava i čitaonica. Prilikom vjerskih blagdana dolazi narod pod hrvatskom trobojnicom i vrpcama na grudima pokazujući svoju vjersku opredijeljenost i nacionalnu svijest. Početak ovoga procesa možemo označiti 1903. godinom kada su hrvatski seljaci iz Ravna poslali pravila za čitaonicu na odobrenje Zemaljskoj vladi. Masovnije uključivanje hrvatskoga seljaka u rad *Trebižata* u Ljubuškom dat će društvu zamah i kompenzirati nedostatak građanske klase kod Hrvata. Osnivanje hrvatskih seljačkih zadruga od 1906. godine i njihov rad na poboljšanju materijalnoga stanja seljaka omogućit će bolji položaj seljaka u društvu. Drugi bitan događaj je stvaranje hrvatske masovne narodne organizacije *HNZ* 1907. godine u kojoj su hrvatski seljaci činili većinu.

U prethodnim fazama procesa hrvatske nacionalne integracije u Hercegovini pažnja je bila usmjerena na čitaonice i pjevačka društva. Sada je u žiži interesa preporoditelja kako popraviti položaj seljaka, obrtnika, zanatlija i radnika, koji su većina unutar hrvatskoga naroda. Uz ovaj gospodarski položaj važan je i prosvjetni razvoj kako bi se osiguralo dovoljno trgovaca, obrtnika, zanatlija i radnika, ali i onih koji su išli na sveučilište i koji su trebali predvoditi narod. Pitanje gospodarskoga i prosvjetnoga napretka Hrvata u Hercegovini postaje dominantno i sva pažnja s čitaonica i društava usmjerena je na osnivanje Hrvatskih seljačkih zadruga, podružnica Napretka i pripomoćnih društava za školovanje omladine.

Uviđajući da je vrijeme osnutka čitaonica i pjevačkih društava samo prva etapa u organiziranju i okupljanju oko hrvatske ideje, list sve više pažnje posvećuje gospodarskim udruženjima. Materijalni preporod, kao uvjet za ostvarenje svoga cilja, prisutan je kod svih naroda, a tako i kod Hrvata. "Mi se brinemo, da budimo narodna čuvstva u narodu pjesmom i čitanjem, oduševljujemo ih za sve što je hrvatsko, a ne brinemo se, kako oni materijalno stoje i kraj lošeg gospodarskog stanja ima li on kada oduševljati se za ta čuvstva! Imamo lijepih prilika za to. Dok oni, koji mogu, traže zabava, dotle narod vapi za hljebom, a kad bi imao hljeba, tad bi on radio. Čitaonice mi shvatismo sasma (sasvim op. T. Z.) jednostavno, a glavni cilj, da uzgojimo i shodnim načinom, da narod materijalno podignemo, to mimoidjosmo."¹⁰³ Osnovna dužnost je mate-

103 "Gospodarska udruženja", u: *Osvit*, br. 81, Mostar, 17. 10. 1900.

rijalno uzdizanje naroda, a onda je lako ostvariti cilj kada postoje sredstva za to. Uz čitaonice je potrebno osnivati gospodarska udruženja koja trebaju biti na pomoć svojim članovima. Naredni brojevi *Osvita* donose kako se osnivaju Hrvatske seljačke zadruge i njihova pravila. Cilj je bio ubrzati njihovo osnivanje te na taj način pomoći hrvatskom seljaku.¹⁰⁴ Drugo važno polje je prosvjeta i njezin razvoj kako bi se omogućilo da kroza škole što više hrvatskoga naroda podigne razinu svoga obrazovanja. Pozdravljaju osnivanje *Društva hrvatskih književnika* u Zagrebu.¹⁰⁵ Briga za hrvatskoga seljaka je stalna i uviđa se njegovo nepovoljno materijalno stanje koje se nastoji kroz različite aktivnosti popraviti, a jedna od takvih je stalno naglašavanje potrebe osnivanja seljačkih zadruga.¹⁰⁶ Tisak u Hercegovini odigrao je veliku ulogu u širenju preporodne ideje. U *Osvitu* br. 101, od 24. prosinca 1902., izišao je tekst *Naše sanje - Pismo prijatelju*, autor se potpisuje kao *Stari borac*: "...Uza sve sgođe i nesgođe Glas. Herc. Stajao je vazda na braniku prava, pa ako je i bilo časova, kada su se razni njegovi protivnici radovali, da će podleći, držao se je i živio i slavno prestao. Ali klonuo nikada nije, ostao je vjeran svomu načelu; smjelo i odlučno dizao svoj glas za sreću otačbine, da ga dušmani nisu mogli smesti; služio je uzvišenoj ideji Hrvatstva, koju nitko više ne izčupa iz srдца naroda. A *Osvit* je njegov nasljednik! - Pet punih godina stoji naš *Osvit* na braniku narodna časti i ponosa, narodnog jedinstva i sreće, stalno ide za svojim programom, visoko diže barjak Hrvatstva i dizat će još, ako Bog da." Ovaj tekst pozdravilo je i uredništvo lista jer on sadržava programska načela *Osvita*.

U *Osvitu* je prikazana knjiga Ivana Zovke *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*¹⁰⁷ u kojoj je autor sabrao narodno blago i običaje, obilazio sela i sačuvao narodno blago ističući njegovu važnost za narod. Ova je knjiga žestoko napadnuta od srpske strane jer nije odgovarala Vukovom velikosrpskom projektu, *Srbi svi i svuda*, koji negira Hrvate štokavce. Propagiranjem narodne ideje *Osvit* je nastojao da ona bude stalno prisutna u listu, a preko njega i među onima koji čitaju i razgovaraju o tim temama. Stalno se naglašava važnost čitaonica i pjevačkih društava u promicanju naših narodnih interesa i razvitku hrvatske misli. Ugledaju se u Dalmaciju gdje su čitaonice odigrale veliku ulogu u pobjedi narodnjaka i u njima budile povijesne uspomene, jačale ponos i čeličile volju za Hrvatstvo. Svi vodeći ljudi, učitelji, profesori, odvjetnici i

104 "Narodno gospodarstvo", u: *Osvit*, br. 88, Mostar, 14. 11. 1900.

105 "Na oltar hrvatske prosvjete", u: *Osvit*, br. 92, Mostar, 23. 11. 1900.

106 "Pomozimo seljaku", u: *Osvit*, br. 97, Mostar, 15. 12. 1900.

107 "Iz naroda za narod", u: *Osvit*, br. 20, Mostar, 8. 3. 1899.

liječnici, trebaju raditi na osnivanju čitaonica i pjevačkih društava. Pismeni u čitaonicama trebaju čitati i objašnjavati nepismenima. Svako mjesto gdje žive Hrvati treba osnovati čitaonicu i pjevačko društvo.¹⁰⁸ Ovaj proces osnivanja i razvoja čitaonica i društava imao je svojih uzleta, ali i padova. Kada bi splasnulo entuzijazam i zavladao nemar, dolazilo bi do zaostajanja u radu društva. Trebalo je otkloniti malodušnost i trulež unutar društava i krenuti naprijed.¹⁰⁹ Kako bi osigurali potreban zanatski kadar, trebalo je poticati namještanje hrvatskih naučnika u Mostaru, Zagrebu i Sarajevu. Ova društva treba ustrojiti po uzoru na čitaonice i pjevačka društva koja trebaju osigurati potreban kadar za zanate koji su bitna grana gospodarskoga napretka Hrvata u Herceg-Bosni.¹¹⁰

Prigodom različitih proslava u Dalmaciji *Glas Hercegovca* i *Osvit* donose izvješća o proslavama, a mostarski Hrvati na njima uzimaju aktivan udjel.¹¹¹

Proces hrvatske nacionalne integracije širi se iz Hercegovine prema Bosni pa su ti procesi u Bosni s izvjesnim kašnjenjem u odnosu na Hercegovinu.¹¹² Da se proces nacionalne integracije širi iz Hercegovine prema Bosni, slažu se gotovo svi autori koji su obrađivali ovu problematiku. U izvješću visokih austro-ugarskih službenika uočava se razlika između procesa integracije kod hercegovačkih i bosanskih Hrvata. Ova izvješća odnose se na manifestacije hrvatskoga karaktera u Hrvatskoj. Na tim manifestacijama puno su zastupljeniji Hrvati iz Hercegovine nego

108 "Što radimo", u: *Osvit*, br. 73, Mostar, 9. 9. 1899.

109 "Naše rane", u: *Osvit*, br. 80, Mostar, 4. 10. 1899.

110 "Zanatom umanjimo biedu narodnu", u: *Osvit*, br. 83, Mostar, 14. 10. 1899.

111 "Hrvatska neretvanska čitaonica u Metkovićima", u: *Osvit*, br. 8, Mostar, 25. 1. 1899., str. 5.

112 ZORAN GRIJAK, "Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austro-ugarskom razdoblju", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., Knjiga II., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 122-129. Opširan opis priprema i otkrivanja spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću u *Glasi Hercegovca* koji je toj manifestaciji dao veliki prostor. "Kačićev spomenik", u: *Glas Hercegovca*, br. 28, Mostar, 16. 7. 1890.; "Za otkriće Kačićeva spomenika", u: *Glas Hercegovca*, br. 29, Mostar, 23. 7. 1890.; "Dviestogodišnjica", u: *Glas Hercegovca*, br. 36, Mostar, 23. 8. 1890.; "O. Andrija Kačić Miošić", "HY-MNA", "Predaja Kačićeva spomenika Makarskoj Obćini", u: *Glas Hercegovca*, br. 37, Mostar, 27. 8. 1890.; "Slavlje u Makarskoj", "Slava Kačiću", u: *Glas Hercegovca*, br. 38, Mostar, 30. 8. 1890. i nastavak u br. 39. od 3. 9. 1890.; "Slavlje u Makarskoj", u: *Glas Hercegovca*, br. 40, Mostar, 6. 9. 1890.; "Slavlje u Makarskoj", u: *Glas Hercegovca*, br. 41, Mostar, 10. 9. 1890.

oni iz Bosne. Zemaljski poglavar za Bosnu i Hercegovinu Johann von Appel 20. rujna 1890. poslao je izvješće ministru B. Kállayu u kojemu ga izvješćuje o učešću Hrvata iz Hercegovine prilikom otkrivanja spomenika fra Andriji Kačiću Miošiću 26. kolovoza 1890. u Makarskoj. Od 128 hercegovačkih Hrvata samo su još dva franjevca iz Sarajeva koji su poslani kako franjevačka provincija Bosna Srebrena ne bi ostala bez svojih predstavnika na ovoj svečanosti u Makarskoj. Navodi i da su hrvatski ekstremisti došli u sukob s članovima *Narodne stranke* koju vodi Miho Klaić. Posebno naglašava da je biskup fra Paškal Buconjić naklonjen hrvatskim ekstremistima. Vlast je u biskupu Buconjiću gledala nacionalno svjesna Hrvata, a to je bilo suprotno njezinoj politici, koja je uz nastojanje Benjamina Kállaya propagirala bošnjaštvo i pokušavala ograničiti nacionalne pokrete Hrvata i Srba. U Mostaru je uhićena grupa mladića koja je nosila hrvatske trobojnice 1887. godine i među njima je bio biskupov bratić. Biskup je prosvjedovao zbog ovoga čina vlasti napominjući da je Srbima dopustila uporabu nacionalnih simbola, a Hrvate zbog istih uhićuje. Prosvjeduje što Monarhija oduzima pravo da se katolici nazivaju Hrvatima, a srpsko-pravoslavnim to dopuštaju od 1887. godine i oni su to uspjeli dobiti kao vjersko ime. Biskup Buconjić je zbog svoga zalaganja za starocrkvenoslavensku liturgiju i uporabu glagoljice došao u sukob s vlasti koja je u tom činu vidjela povezivanje s hrvatskim zemljama. Obilježavanje raznih godišnjica povijesnih ličnosti iz Hrvatske nije odgovaralo vlastima koje su i to smatrale povezivanjem s hrvatskim zemljama. Jedna od takvih prilika jest slavljenje svete mise za Hrvoja Vukčića Hrvatinića 14. kolovoza 1904. koju su u Mostaru služila trojica dalmatinskih svećenika. Svi ovi događaji su po mišljenju vlasti bili u funkciji nacionalnoga ujedinjenja hrvatskih zemalja za što se zalaže biskup Buconjić. U očima Beča i Rima biskup je poznat kao *nacionalno usijana glava*, a to je odraz visoke hrvatske nacionalne svijesti koja je u Hercegovini znatno višoj razini nego u Bosni krajem XIX. stoljeća.¹¹³

Razdoblje znanstvene propagande u Hercegovini traje od 40-ih godina XIX. stoljeća do otvaranja prvih pučkih katoličkih škola, *Bratovštine sv. Antuna Padovanskoga* i tiskare. Razdoblje nacionalne agitacije traje od 1872. do 1903. godine i razdoblje masovnoga pokreta od 1903. do 1914. godine. Možda bismo mogli govoriti i o jednom duljem prijelaznom razdoblju iz znanstvene propagande u *nacionalnu agitaciju* (od 70-ih do 80-ih godina XIX. stoljeća). Razdoblje nacionalne agitacije u masovni nacionalni pokret određeno je početkom XX. stoljeća. Tada se

113 ZORAN GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 157-177.

u Hercegovini, uz hrvatsko građanstvo koje je sada u Mostaru, Trebinju, Ljubuškom, Konjicu, Nevesinju, Čapljini, Stocu i Širokom Brijegu te ostalim varošicama, aktivno uključuje i hrvatski seljak. Proces nacionalne integracije uhvatio je korijen i na selu, koje se sve više uključuje u različite nacionalno obojene manifestacije. Boreći se protiv nepismenosti, kroz čitaonice i škole, različita društva okupljaju se i šire narodnu ideju uz pomoć franjevac, inteligencije i građanstva. Granicu između posljednja dva razdoblja unutar procesa integracije odredili smo na osnovi aktivnoga sudjelovanja hrvatskoga seljaka u preporodnim gibanjima već na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće.

Nakon otvaranja željezničke pruge Mostar - Metković ova dva grada povezana su sigurnijom prometnom vezom pa tako i brojni Hrvati iz Dalmacije dolaze u Mostar i o tome šalju dopise *Osvitu* "...dalmatinski Hrvat prolazi kroz kršnu Hrvatsku Hercegovinu. Kao i Mije Pavlinović da vidi braću u borbi za narodni opstanak... Ponosan na Hrvate u Mostaru... Nema puno pretplatnika i suradnika iz Dalmacije u *Osvitu*. U kavanama nema hrvatskih listova. Pravi Dalmatinac."¹¹⁴ *Osvit* prati i politička zbivanja u Dalmaciji, pa u tekstu "Stranačke prilike u Dalmaciji"¹¹⁵ negoduje zbog bratoubilačke borbe između dalmatinskih Hrvata. Česti dopisi iz Dalmacije u *Osvitu* upozoravaju nas da se list čita i u susjednoj Dalmaciji.¹¹⁶ Nisu samo Hrvati iz Mostara odlazili u hrvatske zemlje na škole i sveučilište, bilo je i Hrvata s tih prostora koji su se školovali u Mostaru. Tako godine 1901. nalazimo da su ispit zrelosti položili na Velikoj gimnaziji u Mostaru: Niko Zvonimir, Bjlovičić iz Janjine u Dalmaciji, Zvonimir Koletić iz Đurđevca u Hrvatskoj i Rafo Merkadić iz Dubrovnika.¹¹⁷

Osvit se zalaže za uporabu glagoljice, što posebice raduje dalmatinske svećenike od kojih primaju i priloge za list.¹¹⁸ Povodom istupa hrvatskih delegata u Budimpešti, radi obrane hrvatskoga jezika, mostarsko-hrvatsko građanstvo poslalo je brzoglav: "U odsutnom času, čestitajući i mi

---

114 "Pravi Dalmatinac", u: *Osvit*, br. 91, Mostar, 11. 11. 1899., str. 3-4.

115 "Stranačke prilike u Dalmaciji", u: *Osvit*, br. 96, Mostar, 29. 11. 1899., str. 2-3.

116 "Glas iz Dalmacije o Zovkinu Hrvatstvu u narodnoj predaji i običajima u Herceg-Bosni", u: *Osvit*, br. 85, Mostar, 21. 10. 1899.; "Društveno iz Krešimirova grada", u: *Osvit*, br. 4, Mostar, 12. 1. 1901., str. 5; "Hrvatska kruna", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 10. 1. 1907.; "Pismo iz Dalmacije", u: *Osvit*, br. 3, Mostar, 15. 1. 1907. "Dajte braćo, samo napred, moralna, a do potrebe i materijalne potpore naše, ne će vam uzmanjkati."

117 "Ispit zrelosti", u: *Osvit*, br. 48, Mostar, 22. 6. 1901., str. 2-3.

118 "Živjeli sljedbenici Grgura Ninskog!", u: *Osvit*, br. 21, Mostar, 20. 2. 1907., str. 2.

Hrvati kršne Hercegovine na odlučnom stanovištu hrvatske delegacije u obrani hrvatskog jezika... Hrvati građani Mostara."¹¹⁹

Don Vidoje Lekić, koji je podrijetlom iz Hercegovine, a na službi u Dalmaciji, nije zaboravio Hrvate u Hercegovini, pa u Tihaljini podiže zgradu za školu.¹²⁰ Mostarski hrvatski *Sokol* uspostavio je prilično živu suradnju s Dalmacijom u koju organizira često izlete kao onaj na Korčuli. "...a na krasnoj obali modrog našeg Jadrana lepršale stotine naših milih trobojnica".¹²¹

Zbog duge granice i prirodne upućenosti, jedne na drugu, veza Hercegovine s Dalmacijom je bila najrazvijenija. Hrvati iz Mostara budno prate i zbivanja u ostalim hrvatskim zemljama. Tako je *Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Hrvoje* gostovalo na proslavi *Kola* u Zagrebu,¹²² a povodom proslave *Vile* u Varaždinu upućen je brzojav jer nije mogao biti nazočan na proslavi.¹²³ Djelatnost Hrvata u Mostaru nije mogla ostati nezapažena ni u ravnoj Slavoniji, pa se tako javljaju dopisi "sa Drave rieke evo šaljem braći Hrvatima na riedi Neretvi bratski glas... Dužnost "Osvita" da budi hrvatsku svijest i da se bori za hrvatstvo Herceg-Bosne, a i da probudi Hrvatsku misao..."¹²⁴

Prate se i zbivanja u Istri i povodom otvaranja hrvatske gimnazije u Pazinu *Osvit* pod naslovom "Nova hrvatska pobjeda": "Naša hrvatska braća u Istri moraju da izdržavaju tešku borbu s talijanašima. Oni se protiv svakom i kulturnom uspjehu hrvatske nam braće."¹²⁵ Svaki uspjeh hrvatskoga lista i naroda u Mostaru prati se čak i u *Hrvatskom braniku* koji izlazi u Mitrovici, a u svome članku "Hrvatstvo u Herceg-Bosni"¹²⁶ piše o mostarskom *Osvitu* i njegovu radu.

Obilježavajući sedam godina izlaženja *Osvita* donosi se kraći osvrt na događaje u tom razdoblju (*Osvit*, br. 58, 26. 7. 1905.) od osnutka 27. srpnja 1898. do 26. srpnja 1905., prisjećajući se događaja prije sedam godina:

119 "Brzojav", u: *Osvit*, br. 43, Mostar, 18. 5. 1907.

120 "Nova škola", u: *Osvit*, br. 42, Mostar, 16. 5. 1907.

121 "Naše sokolstvo", u: *Osvit*, br. 71, Mostar, 1. 8. 1907.

122 "Slavlje Kola i hrvatske pjesme u Zagrebu", u: *Osvit*, br. 68, Mostar, 30. 8. 1902.

123 "Hrvatski Hrvoje hrvatskoj Vili u Varaždinu", u: *Osvit*, br. 73, Mostar, 19. 9. 1900.

124 "Sa Drave", u: *Osvit*, br. 1, Mostar, 1. 1. 1899., str. 1-2.

125 "Nova hrvatska pobjeda", u: *Osvit*, br. 17, Mostar, 25. 2. 1899., str. 5.

126 "Hrvatstvo u Herceg-Bosni", u: *Osvit*, br. 41, Mostar, 20. 5. 1899., str. 2-3. *Hrvatski branik* (Mitrovica) pravaški list izlazio od 1893. do 1914. godine kada je zabranjen. Urednici Đuro Mihelčić, Ivo Svirčević i Nikola Dogan.

"Toga dana izjaviše onu javno, otvoreno, bez okolišanja, da će se vazda boriti svim svojim silama za sveto pravo svoje. Tog dana označiše i sebi zadatak, koji se ima zajedničkim silama riješiti, da dovede hrvatski narod do bolje budućnosti - do ujedinjenja hrvatskog naroda, hrvatskih zemalja - što ga po Bogu i pravdi spada."¹²⁷ Zadatak *Osvita* je bio okupiti sve snage društva pod hrvatsku zastavu i narodno hrvatsko ime. Radili su na opstanku, napretku i narodnom prosperitetu, a taj se rad morao temeljiti na moralu i narod je morao spoznati svoje pogreške i vrline. Trebalo mu je ukazati na put gospodarskoga napretka: "Tim putem - putem čisti hrvatske misli - pokročio je *Osvit* prvim danom, kročio je kroz sedam godina..., a prosljediti će i nadalje. Hrvatsko državno pravo je za nj ona svietla točka, ona zvezda, koja će mu biti vazda na vdiku, da ga podsjeća dužnosti njegove. Ono će i napried *Osvitu* biti ravnalo, koje će odredjivati našim mišljenjem, radom i nastojanjem. Prema tom uzvišenom cilju uzradit ćemo i posvetit sve sile svoje, jer odgovara probitcima i mišljenju hrvatskog naroda."¹²⁸ Ovaj čvrsti stav na politici *Stranke prava* i glorificiranju Ante Starčevića bio je stalna odrednica pisanja *Osvita*.¹²⁹ Posvećujući se hrvatskom narodu i tražeći uzroke njegova stanja, donosi afirmativan članak u svome uvodniku "Zašto Hrvati ne napreduju?". Traže uzroke u lijenosti i nemarnosti, lihvarima i brzopletom zaduživanju i trošenju novca na modu i luksuz. Još je jedan od uzroka koji kočje napredak, a to je čaša i nerad koji su uništili veliki broj obitelji.¹³⁰

Što je aneksija bila bliža, politička pitanja postaju sve više aktualna, a posebice odnos prema muslimanima i hrvatsko-srpski odnosi. Kojim smjerom treba ići hrvatska politika u Herceg-Bosni? U nekoliko nastavaka donosi se opširan pregled prošlosti kako bi se budućnost mogla graditi na načelima hrvatskoga državnog prava. Pozivaju sve one kojima je stalo do naroda da to potvrde svojim radom. Kako bi se popravio položaj naroda, pozivaju sve hrvatske domoljube na rad za narod.¹³¹

Osvit u svome uvodniku donosi tekst pod nazivom: "Ideja pobjeguje!": "...I hrvatski narod naš, već odavna bori se za svoj opstanak... Al se je na našu sreću našlo uvijek idejalnih ljudi, koji su se odvažno i ustrajno borili za ideju preporoda i moralno uskrsnuće naroda našega... Bez borbe nema napretka, bez borbe nema ni moralne, ni materijalne slobode. I hrvatska

127 "27. srpnja 1898.", u: *Osvit*, br. 58, Mostar, 26. 7. 1905.

128 *Isto*.

129 "Slava Anti Starčeviću", u: *Osvit*, br. 66, Mostar, 23. 8. 1905. Polemika s *Katoličkim listom* oko A. Starčevića.

130 "Zašto Hrvati ne napreduju?", u: *Osvit*, br. 76, Mostar, 27. 9. 1905.

131 "U narod", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 5. 1. 1907.

ideja u našoj užoj domovini, u Bosni i Hercegovini, malo se po malo preporagja. Sa zadovoljstvom opažam, da su se svi zdraviji i trezniji elementi okupljaju danas oko te jedine spasavajuće ideje, koja i protiv svih zapreka sa strane prodire i osvaja pojedince i mase... Dosta i dosta je vremena ta ideja drijemala pod pepelom, gdje su je bile zatrpale nepovoljne povijesne prilike, al se sad pred daškom novih vremena, pomlagjena i preporogjena javlja velikim plamenom, koji prije ili kasnije mora zagrijati svenarodne elemente. Ideja, velika dakle ideja narodne hrvatske svijesti, pobijedila je i u ovim krajevima, a budemo li ju ustrajno i odvažno podupirali, ona će naskoro sve umjetne prepone savladati i dovesti narod naš do žudjene slobode. Staze su poravnane, radimo i nadajmo se, jer: *Ideja pobjegjuje*.¹³²

Stalno je prisutan interes oko gospodarskoga prosperiteta i kako pomoći obrtniku, radniku i seljaku. Oni moraju napredovati kako bi popravili svoj položaj, ali i osigurali da njihova djeca idu u školu, posjećuju zabave i sijela. Da bi se razvila hrvatska narodna svijest u svim strukturama društva, moraju dati doprinos u svojim strukovnim udruženjima.¹³³

Početakom 1908. godine obilježeno je dvadeset pet godina od prvoga broja *Hercegovačkog bosiljka* koji je izišao 23. rujna 1883. Ovo razdoblje, uz dva kraća prekida, bilo je prožeto borbom, odricanjem, odrastanjem, kako u tehničkom pogledu tako i na profesionalnome novinarskom pozivu. Uspio se održati kontinuitet i kod čitatelja je stvorena navika čitanja novina, što je bio veoma težak zadatak kada uzmemo u obzir koliko je bilo pismenoga naroda. Sve poteškoće na ovome putu, koji je bio neizvjestan i mukotrgan, uspješno su prebrođene zahvaljujući viziji don Frane Miličevića. On je otac hrvatskoga novinarstva u Bosni i Hercegovini, zajedno sa svojim pomagačima budio je i gajio hrvatsku svijest. "Bilo je vrijeme, kad je hrvatsko ime bilo grijeh, njegovo isticanje prekršaj. Kakove je poteškoće imao da savlada don Frano Miličević, dovoljna je slika ta, da današnje hrvatsko pjevačko društvo Hrvoje, koje postoji već preko dvadeset godina, do 1898. uzalud po skupštinskim zaključcima redovito svake godine moli vlast, da se društvu prizna u naslovu hrvatsko ime. Kako je bilo u Mostaru, tako je bilo i po ostaloj Bosni i Hercegovini. U vremenu, u kojem je hrvatsko ime bilo strašilo, izdavati i uređivati hrvatske novine - bila je smjelost i žrtva. I ipak je išlo radilo se. U početku širi slojevi nisu toliko ni osjećali potrebu novina, i trebalo je u te slojeve prodirati. Velik posao. Radenicima na narodnoj njivi pošlo je ipak za rukom, da se narod pridigne, osvijesti, da zavoli pismenost, knjigu. Što danas imademo u tom pogledu, to imamo zahvaliti radu i trudu iz onog vremena, koje za nas u Bosni i Hercegovini

132 "Živili sljedbenici Grgura Ninskog", u: *Osvit*, br. 21, Mostar, 20. 2. 1907.

133 "Za našeg obrtnika, radnika i seljaka", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 5. 1. 1908.

znači doba preporoda, doba rastućeg oduševljenja- kao što je ilirski preporod, koji, naravno, ima drugo znamenovanje. U doba toga našeg preporoda stvarju se *narodna* pjevačka, glazbena, čitaonička društva hrvatska se nisu smijela stvarati. Domaći gragjani pojedinih mjesta okupljaju se u kolu-oduševljavaju se i žrtvuju za narodne zavode znatne svote novca. Svijest narodna se diže, daje znake o svom životu, dok se nakon dvadeset i pet godina ti znakovi života ne pojaviše širom ovih zemalja."¹³⁴

Ovo je bila faza kada je narod trebalo animirati i proširiti hrvatsku svijest kroz različita društva. U narednom periodu započela je borba za gospodarsko i prosvjetno jačanje hrvatskoga naroda. Stvaranjem *Hrvatske narodne zajednice*, koja postaje krovna organizacija Hrvata u Bosni i Hercegovini, osigurani su preduvjeti za bolju budućnost i prosperitet naroda. Stalno izlaženje novina kao i razni problemi doveli su *Osvit*¹³⁵ i *Hrvatsku dioničku tiskaru* u velike financijske probleme. Obraćaju se svojim pretplatnicima daju obavijest da *Osvit* prestaje izlaziti 30. lipnja 1908. Deficit *Osvita* je prevelik teret za *Hrvatsku dioničku tiskaru* i ona to više nije u stanju financirati: "Da se Hrv. dionička tiskara podigne i što bolje razvije, nužno je, da je Hrvati Herceg-Bosne naručbama što više podupru, i tako omogućće, da možda za kratko vrijeme a uz povoljnije prilike, tiskara uzmogne opet izdavati list, neophodno potreban u glavnom gradu Hercegovine."¹³⁶

Uz povezivanje s Dalmacijom uviđa se potreba povezivanja Mostara s drugim centrima u Hercegovini. Tako se cestom nastoje povezati Mostar i Duvno preko Širokoga Brijega i Vranića u članku *Potreba ceste*, *Osvit* u broju 13. od 14. veljače 1900., str. 5: "Iz kotara mostarskoga je cesta od Duvna-Posušja do Mostara gotovo dograđena. Dosta neprohodno od Širokog Briga do Vranića (kod Kočerina, više jaruga i stotine vrela)... Trgovci iz Duvna uzimaju robu u Mostaru, a svoje proizvode gone u Dalmaciju te je prodaju u bescijenje."

---

134 "Četvrt vijeka", u: *Osvit*, br. 1, Mostar, 4. 1. 1908.

135 "Osvitovim prijateljima", u: *Osvit*, br. 64, Mostar, 4. 6. 1908. Vijest o prestanku izlaženja lista razveselila je *prijatelje Osvita* koji su jedva to dočekali. Mostarskim Hrvatima treba jedan list. "Mi smo Hrvati, mi trebamo da promičemo i štitimo hrvatsku misao, mi treba da hrvatski mislimo i osjećamo - mi trebamo hrvatski list... Mi ne bismo bili nikakovi Hrvati, kad bi se ustručavali ma pred kim bilo nazvati sebe Hrvatima, svoj jezik hrvatskim jezikom, svoju zemlju hrvatskom zemljom... Čista hrvatska misao budi Hrvatima vazda sveta! Bog i Hrvati! Gragjanin."

136 "Pretplatnicima i čitateljima *Osvita*, te dioničarima Hrv. dioničke tiskare na uvažavanje", u: *Osvit*, br. 69, Mostar, 20. lipnja 1908. Zadnji broj 72 izišao 1. srpnja 1908.

Ovi dopisi govore o teškoj cestovnoj komunikaciji između središta i periferije naročito smjerom prema Zapadu, dok je ta komunikacija dolinom Neretve bila znatno lakša. O putu od Mostara do Širokoga Brijega govori i Kristofor Milas¹³⁷ što je sve doživio na putu preko Blata i preko rijeke Lištice.

Željeznička veza od Metkovića do Mostara u dužini od 42,4 km puštena je u lipnju 1885. godine uz troškove od 1,700.000 forinti osiguranih preko zajma što je dan bosanskohercegovačkoj upravi iz zajedničkih aktiva.¹³⁸ Mostar se povezuje željeznicom i s Bosnom. Pravac Mostar - Ostrožac otvoren je u kolovozu 1888., Ostrožac - Konjic otvoren je u studenom 1889. i Konjic - Sarajevo izgradnja pruge je dovršena u kolovozu 1891.¹³⁹ Budući da je Sarajevo još prije spojeno željezničkom prugom s Bosanskim Brodom, odnosno Austro-Ugarskom Monarhijom, i Mostar je tada uključen u željezničku mrežu Austro-Ugarske Monarhije.

Uspostava komunikacija između Hercegovine i Dalmacije, kao i prometnih veza unutar Hercegovine i prema Bosni dolinom Neretve označili su kraj prometne izoliranosti Hercegovine i Mostara. Austro-Ugarska Monarhija razvija prometni sustav jer je to u njezinu interesu, ali to ujedno zbližava hrvatske zemlje i ruši stoljetnu prepreku izoliranosti i udaljenosti koja je stvorena kod pučana, zbog nedostatka prometnih komunikacija. Prometne, trgovačke, kulturne, pa i političke veze se uspostavljaju i jače razvijaju od 1878. godine. Povezivanje Mostara, kao središta, s okolnim naseljima unutar Hercegovine pa i Bosne označit će gospodarsko jačanje grada kao središta Hrvata u Hercegovini i Bosni sve do početka XX. stoljeća.

2. STANOVNIŠTVO MOSTARA U RAZDOBLJU HRVATSKE NACIONALNE INTEGRACIJE

O broju stanovnika u Hercegovini u prvoj polovici XIX. stoljeća možemo govoriti na osnovi izvješća putopisaca koji iz Europe s različitim interesima dolaze u Hercegovinu. Naravno, njihove su brojke subjektivne i ovise o onome tko im je vodič i domaćin. Za katolike su značajne biskupske vizitacije i popis 1851. godine koji je provela osmanlijska vlast, a prave popise dočeka tek dolaskom Austro-Ugarske Monarhi-

137 "Iz Metkovića u Mostar 1872. godine", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 23. 3. 1899.

138 *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. izdalo C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija*, Zagreb, 1906., str. 508; *Bosna i Hercegovina u brojkama*, Hrvatska dionička tiskara, Mostar, 1911., str. 19-20.

139 *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. ....*, str. 509.

je. Tijekom XIX. stoljeća, nakon dolaska biskupa u grad, zaustavljena je tendencija opadanja katoličkoga pučanstva u gradu. Katolici se demografski oporavljaju tijekom druge polovice XIX. stoljeća. Promjena državne uprave 1878. godine značila je ipak korak naprijed za Hrvate koji postupno popravljaju svoj položaj koji je bio vrlo loš tijekom osmanske uprave. Progoni i iseljavanja za vrijeme osmanske uprave nisu uspjeli iskorišteniti Hrvate u gradu. O broju pučana tijekom XIX. stoljeća u Bosni i Hercegovini veoma je teško govoriti jer za vrijeme osmanske uprave samo jedan popis je služben, i to onaj 1851. godine. Ostalo su procjene koje su rađene s manje ili više točnosti.

Prema službenom popisu 1851. godine bilo je samo 1,077.956 stanovnika¹⁴⁰ zajedno s Novopazarskim Sandžakom, a kada se uzme samo današnji teritorij Bosne i Hercegovine, onda je broj 916.000 pučana.¹⁴¹ Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije urađena su četiri popisa, daleko ozbiljnije i temeljitije nego je to činila osmanlijska vlast.

Tabela br. 1. Popisi Austro-Ugarske Monarhije¹⁴²

Godina	Broj civilnoga stanovništva	Čitavi prirast civilnoga žiteljstva od zadnjega popisa		Prosječni godišnji porast od zadnjega popisa u postotcima
		apsolutno	u postotcima	
1879.	1,158.164	-	-	-
1885.	1,336.091	177.927	15.36	2.56
1895.	1,568.092	232.001	17.36	1.74
1910.	1,898.044	329.952	21.04	1.40

140 ĐORĐE PEJANOVIĆ, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Srpska akademija nauka, Odeljenje društvenih nauka, knj. 12, Beograd, 1955., tabela 1.

141 *Isto*, tabela 2.

142 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. XX.

Tabela br. 2. Popisi po vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini 1879.-1910.

Vrijeme popisa	Broj katolika	Broj muslimana	Broj pravoslavnih	Sveukupno pučanstvo
15. 6. 1879. ¹⁴³	209.391	448.613	496.761	1,158.164
1. 5. 1885. ¹⁴⁴	265.788	492.710	571.250	1,336.091
22. 4. 1895. ¹⁴⁵	334.142	548.632	673.246	1,568.092
10. 10. 1910. ¹⁴⁶	434.061	612.137	825.418	1,898.044

Katoličko stanovništvo u ovome razdoblju (1879.-1912.) poraslo je s 18,1 % na 22,9 % u ukupnoj strukturi pučanstva Bosne i Hercegovine. Od ukupno 55 kotara katolici su u pretežnoj većini u 12 kotara, a u tri kotara (Bugojno, Brčko i Grdačac) gotovo u jednakom omjeru zastupljene su sve tri vjeroispovijesti.

Katolici više od 50 % ukupnoga pučanstva imaju u Ljubuškom 92,69 %, Duvnu (Županjac) 86,94 %, Mostaru (seoska općina) 74,22 %, Fojnici 63,19 %, Prozoru 61,87 % i Livnu 52,94 %, a Stolac s 46,21 % je blizu te brojke.¹⁴⁷

U Mostaru broj stanovnika prema popisima 1895. i 1910. iznosio je:¹⁴⁸

Tabela br. 3. Popisi u Okružju Mostarskom

POLITIČKI KOTARI	Prisutno civilno žiteljstvo		Prirast	
	1895.	1910.	apsolutno	%
Mostar, gradski kotar	14.370	16.392	2.022	14,7
Mostar, seoski kotar	39.081	50.226	11.145	28,52
Okružje Mostarsko	219.511	267.038	47.527	21,65

143 *Štastika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Službeno izdanje, Sarajevo, 1880., str. 4.

144 *Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, Službeno izdanje, Sarajevo, 1886., Glavni pregled.

145 *Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1895.*, Sarajevo, 1896., str. LVII.-LIX.

146 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. LIII.

147 *Isto*, str. XLIX.

148 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. 4. 1895.*, Sarajevo, 1896., str. 490-500; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. XXII.

U Okružju Mostarskom konfesionalni sastav pučanstva 1910. godine¹⁴⁹ bio je:

Tabela br. 4. Konfesionalni sastav pučanstva 1910. godine

OKRUŽJE	Pravoslavni	Muslimani	Rimokatolici
apsolutno	90.780	63.666	112.020
Mostar	34,00 %	23,84 %	41,95 %

Ostalo stanovništvo čine grkokatolici (29), sefardički židovi (iz Španjolske doseljeni o. p. T. Z.) (96), ostali židovi (310), evangelici (146), što ukupno čini u Okružju Mostarskom 267.038 pučana.

Kada gledamo odnos između grada i sela, u Bosni i Hercegovini je 1910. godine u gradovima živjelo 278.203 stanovnika sa sljedećim sastavom vjeroispovijesti:

Tabela br. 5. Gradsko stanovništvo u BiH 1910. godine

Muslimani	141.225	50,76 %
Katolici	68.113	24,49 %
Pravoslavni	55.416	19,92 %
Sefardički židovi	7.843	2,82 %
Ostali židovi	3.272	1,18 %
Evangelici	1.641	0,59 %
Grkokatolici	619	0,22 %
Ostali	74	0,02 % ¹⁵⁰

Muslimani su imali apsolutnu većinu u 43 grada, a katolici u 5 i pravoslavni u samo jednom gradu. U 17 gradova nije nitko imao natpolovičnu većinu.¹⁵¹ Da bismo mogli realnije sagledati pučanstvo Mostara,

149 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. XLVIII.

150 *Isto*, str. XLIX.

151 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22. 4. 1895.*, Sarajevo, 1896., str. 490-500; *Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. 356-365.

moramo usporediti gradsku općinu Mostar i seoski kotar - Mostar. Usporedit ćemo popise iz 1895. i 1910. godine.¹⁵²

Tabela br. 6. Popisi 1895. i 1910. godine u Mostaru, seoski kotar i gradska općina

Politička općina	Godina popisa	Katolici	Muslimani	Pravoslavni	Ostali
Mostar, gradska općina	1895.	3.353	6.946	3.877	194
	1910.	4.307	7.212	4.518	355
Mostar, seoski kotar	1895.	28.409	6.250	4.422	-
	1910.	37.276	7.023	5.925	4

U gradskoj općini Mostar bilo je 1895. ukupno 14.370 stanovnika, a 1910. godine 16.392. U seoskom kotaru Mostar 1895. godine bilo je 39.081, a 1910. godine 50.226 stanovnika.¹⁵³

Velike razlike između gradske općine i seoskoga kotara imaju svoj uzrok u višestoljetnoj osmanskoj upravi koja je zabranjivala život katolicima u blizini muslimana, a posljednja takva zabrana bila je 1840. godine. Katolici su jedino mogli živjeti dalje od urbane jezgre koju naseljavaju muslimani, pa se oni naseljavaju uz rubne prostore Mostara koji su nacionalno homogeni. Sam grad Mostar nalazi se na rubu najhomogenijega hrvatskog etničkog prostora i kao posljedica toga on sve više poprima hrvatsko obilježje.

3. HRVATSKO GLAZBENO-PJEVAČKO DRUŠTVO HRVOJE

Hrvati su u Mostaru već dulje vrijeme pokušavali osnovati svoje pjevačko društvo, ali im okolnosti nisu išle na ruku za vrijeme Osmanskoga Carstva, a ni nakon dolaska Austro-Ugarske Monarhije. Kako to nije išlo lagano, oni su pod okriljem crkve pjevali i vježbali kao crkveni zbor te čekali neko bolje vrijeme. Trebalo je proći čitavo desetljeće da bi uspjeli osnovati pjevačko društvo koje je nosilo neutralno narodno ime i nije se smjelo baviti politikom. Iako je ime bilo narodno, svi su u Mostaru veoma dobro znali o čemu se radi i strpljivo čekali priliku da postane hrvatsko, a za to je trebalo čekati još jedno desetljeće. Sve ovo nije obe-

152 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22. 4. 1895.*, Sarajevo, 1896., str. 490-500; *Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. 356-365.

153 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u BiH od 22. 4. 1895.*, Sarajevo, 1896., str. 490-500; *Rezultati popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910.*, Sarajevo, 1912., str. 356-365 i 490-500.

shrabrilo članove, nego im je naprotiv dalo još veću snagu da izdrže i izrastu u vodeće hrvatsko društvo u Hercegovini. Zahvaljujući dolasku biskupa u grad, *Bratimstvu sv. Ante*, tiskari i njezinoj izdavačkoj djelatnosti, čitaonicama, *Narodnom pjevačkom društvu* i novinama koje su izlazile, Mostar je postao središte procesa nacionalne integracije u drugoj polovici XIX. stoljeća. Prateći što rade Hrvati u Dalmaciji, i u Mostaru su pokušali osnovati jedno društvo, ali to nije bilo po volji osmanskoj vlasti koja je u njemu vidjela opasnost. Vlast nije htjela udovoljiti niti jednom zahtjevu bojeći se novih, nakon osnivanja *Bratimstva sv. Antuna Pado-vanskog* 1872. godine, kao prve organizirane građanske udruge, sa zadatkom brige o katolicima. Kako bi okupili hrvatsku mladež, zatraženo je da se osnuje *Hrvatsko pjevačko glazbeno društvo Kosača* 1873. godine. Ovo nije odobreno, a Hrvati u Mostaru su potajno djelovali kao crkveni zbor sve do kraja osmanske vlasti. Kada je došla nova katolička vlast i ona je odbila potvrditi *Hrvatsko pjevačko društvo Kosača* s obrazloženjem da ne može dopustiti društvo koje ima samo jednu vjeroispovijest. Kako se Austro-Ugarska Monarhija odnosi prema Hrvatima u Mostaru, svjedoči jedna zgodna koju je ispričao Marko Šešelj, a zabilježio don Mate Nuić. Vlast je zatvorila trideset najistaknutijih Hrvata u Mostaru samo zato što su se prilikom crkvene proslave zakitili hrvatskom trobojnicom. Ovakav pristup nije bio usamljen i on je bio odraz politike Austro-Ugarske Monarhije prema Hrvatima u prvom desetljeću njihove uprave. Hrvati iz Mostara ponovo traže dopuštenje za osnivanje *Hrvatskog pjevačkog društva Višević* i naravno da je odgovor bio negativan. Ni ovo nije moglo zaustaviti mostarske Hrvate koji okupljaju sve nacionalno svjesne građane oko crkvenoga zbora i čekaju pogodan trenutak da javno mogu istupiti.¹⁵⁴ Nastavljaju se pokušaji oko osnivanja društva. Krajem 1888. godine Austro-Ugarska Monarhija konačno daje uvjetnu dozvolu, ali da se iz naziva ispusti hrvatsko obilježje.

Nakon što je Zemaljska vlada potvrdila 10. studenoga 1888. pravila *Narodnog pjevačkog društva u Mostaru*,¹⁵⁵ saziva se Skupština 8. prosinca

154 DON MATE NUIĆ, "Pedeset godina rada i života H. P. D. Hrvoje", u: *Spomenici o 50-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru*, Mostar, 1938., str. 8-9; *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar, 120. obljetnica*, Mostar, 2008., str. 9-10.

155 ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE SARAJEVO (dalje: ABiH Sarajevo), Napretkova kulturno-historijska zbirka, 1139/IV, *Pravila za narodno pjevačko društvo u Mostaru usvojena* 10. kolovoza 1888., odbornik Ivan Smoljan, odbornik Niko Fišić, podnačelnik Blažko Zelenika i odbornik, predsjednik fra Augustin Zubac potpisnici, a Zemaljska vlada 10. 11. 1888. odobrila br. 1373/res. Na osnovi otpisa zajedničkoga Ministarstva od 3. 11. 1888., br. 783. B. H., Za poglavicu Zemaljske Vlade administrativni upravitelj S A U E R W A L D.

1888. na kojoj su bila 42 člana uz nazočnost kotarskoga predstojnika gospodina Foglara. Tom prilikom izabrani su za Odbor članovi: predsjednik O. Augustin Zubac, bisk. tajnik, za tajnika Anto Butigan, za zborovođu F. Prochaska,¹⁵⁶ vjeroučitelj i zamjenik zborovođe O. Božo Ostojić, blagajnik Ivan Bašadur, arhivar (čuvar pismohrane) Jure Smoljan, odbornici: Nikola Fišić, Blažko Zelenika, Ivan Smoljan, Šimun Ćorić, Mijat Merdžo, Ilija Ćuk, Ivan Dika, Mate Čule, Pero Kurtaga, Šimun Milićević. Za potpredsjednika izabran je Blažko Zelenika koji je ujedno i podnačelnik Mostara.¹⁵⁷ *Narodno pjevačko društvo u Mostaru* imalo je za svrhu njegovanje glazbe, pjevanja i instrumentalne glazbe kao i unapređenje društvenoga života isključujući svaki politički značaj. Sudjelovanje društva vidljivo je na zabavama, besjedama, predstavama, svečanostima, vjerskim službama i dobrotvornim manifestacijama. Društvo je imalo izvršavajuće (stalne op. T. Z.), podupiruće i počasne članove koji su mogli biti pripadnici Bosne i Hercegovine i Austro-Ugarske Monarhije.¹⁵⁸ Ni u jednom od 46 odredbi pravilnika nije spomenuto nacionalno ime niti nacionalnost članova društva zbog politike Austro-Ugarske Monarhije koja je to izričito zabranjivala.¹⁵⁹ Sada je bilo vidljivo koliko je društvo, djelujući u ilegali

156 ABiH Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, 1 (ZVS 1), br. 180888-V-3/1916. š. 39-348/5, A. Prochaska je zborovođa do dolaska Vinka Šubira iz Zagreba 23. 11. 1889.

157 "Narodno pjevačko društvo u Mostaru", u: *Glas Hercegovca*, br. 48, Mostar, 19. 12. 1888. (u prethodnim brojevima stoji *društvo*, a u ovom broju *društvo*).

158 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 1139/IV, *Pravila za narodno pjevačko društvo u Mostaru usvojena 10. kolovoza 1888.*

159 Politika Monarhije prema nacionalnom pitanju u Bosni i Hercegovini u prvom desetljeću njezine nazočnosti bila je protiv hrvatske i srpske narodne ideje, jer su oni (mađžari) smatrali to svojom interesnom sferom pozivajući se da je još od 1138. godine Rama u ugarskoj kraljevskoj tituli i pripada kruni Sv. Stjepana. Budući da su ministri financija iz ugarskog dijela Monarhije, oni su i provodili takvu politiku. Zajednički ministar financija Benjamin Kállay u razdoblju 1882.-1903. provodio je takvu politiku i nastojao je dovesti lojalan činovnički kadar iz Monarhije koji će biti okosnica nove uprave. Strateški položaj Bosne i Hercegovine za dalji prodor na istok bio je važan za Monarhiju. Zabranio je svaku manifestaciju hrvatstva i srpstva kao i njihova imena, grba i zastave. Nastojao je kulturno i gospodarski izolirati Bosnu i Hercegovinu od susjednih zemalja. Nastojao je nametnuti novu bosansku naciju *bošnjaštvo* s tri vjeroispovijesti. On je nacionalno pitanje vidio u granicama Bosne i Hercegovine i okvirima bosanske nacije. Brojni muslimani su ga podržavali u ovoj ideji, a posebice Mehmed-beg Kapetanović - Ljubušak i Safvet-beg Bašagić. Pred kraj stoljeća postalo je jasno da ovo nije moglo uspjeti i postupno se dopušta uporaba hrvatskoga i srpskoga imena. Nakon smrti Kállaya ova politika je doživjela neuspjeh pred nacionalnim pokretom Hrvata i Srba. Vidi: L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosansko-hercegovačkih katolika Hrvata*, str. 148-151.

kao crkveni zbor, učinilo na podizanju pjevačke razine i razvoju narodne misli. Nepoznati autor iz Sarajeva, ushićen zbog osnivanja društva, uputio je pjesmu:

Prvi biste i prvi stupiste

Na poprište kao pobornici

Kao pravi uzor značajevi.

Stijeg trobojni slavno razviste

I preslavno ime pradjedova

Na visinu pravu postaviste.¹⁶⁰

Prilikom organiziranja prve zabave, 29. studenog 1888.,¹⁶¹ u slavu 40-godišnjice vladanja Franje Josipa I. bilo je oko 150 osoba iz Mostara "... priličan broj pridošlo iz Metkovića i iz drugih mjesta, a naosob sa se- lah; koji su ujedno sa svim prisutnim, u podpunom zadovoljstvu ostali, i javno očitovali, Bože daj da što prije opet bude slična zabava, da se moć budemo nauživati ovog plemenitog veselja za kojim su naši dje- di čeznuli".¹⁶² Dajući komentar o zabavi *Glas Hercegovca* navodi: "Mi se radujemo ovom mladom *Narodnom pjevačkom društvu* na tom li- jepom prokušanju, koji su znali tako krasno i s prvim pokušajem steći lijepo ime kod svih slušatelja."¹⁶³ Posebno pohvaljuje hrvatsku mladež i

160 M. Nuić, "Pedeset godina rada i života H. P. D. Hrvoje", str. 11; *Hrvatsko glazbe- no-pjevačko društvo Hrvoje Mostar 120. obljetnica*, Mostar, 2008., str. 11.

161 "U slavu 40 godišnjice", u: *Glas Hercegovca*, br. 45, Mostar, 28. 11. 1888.: "U sla- vu četrdesetgodišnjice vladanja Nj. Veličanstva cara i kralja Franje Josipa I. i desetgodišnjice zaposjednuća Bosne i Hercegovine, priređuju građani grada Mostara zabavu dne. 29. studenoga 1888. I. dio. *Graničari*, Igrokaz u 3. čina od Freudenreicha. II. dio. *Pjesme i krasoslovje 1 pjesma hrvatsko pjev. savezu*, od Iv. Pl. Zajca, 2. *Udesu mome* od N. Strossa. 3. *Braća*. Od Preradovića; 4. *Uboj uboj*, od Iv. Pl. Zajca. 5. *Majka* od H. Budalića. 6. *Pozdrav domovini*; od N. Strossa. Čisti prihod namijenjen za ustanovljenje zaklade narodnog pjevačkog društva. Ulaznica ciena po osobi 1. for. Ovo mlado hercegovačko pjevačko društvo, u nadi je da će se, ako ne svi, a to barem veći broj one gospode kojim je program poslat, odazvati, i tim njih osokoliti u svijem poduzeću. Mi smo stavni da jedino narodno pjevačko društvo, koje ioli ima načelo naobrazivanja svoga naroda ono može mnogo više doprinieti koristi svojem narodu, negoli kakova druga druž- tva, koja se ustanovljivaju za jedino ono osoblje koje pripada tome društvu."

162 "Zabava Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 46, Mostar, 5. 12. 1888.

163 *Isto*. "Izvođenju Graničara nazočan je Dragutin Freudenereich sin Josipa i ve- oma se pohvalno izrazio o izvedbi u Mostaru. Da u potpunosti ne može što ni najmanjeg zamjeriti, nit bi se to društvo moglo zastiditi, da je ju prikazivalo i u

sudionike priredbe: gospođice Pavković, Zelenika i Ančić kao i gospodu Šimuna Smoljana, Diku i Ančića.¹⁶⁴ Kako društvo nije imalo svojih prostorija, zabava se održala u vojničko-činovničkom kašinu, a Odbor je *Javnom zahvalom* od 5. prosinca 1888. u *Glasu Hercegovca* br. 47, od 12. prosinca 1888. zahvalio na prostorijama i vojničkoj glazbi koja je besplatno ustupljena za tu prigodu. *Javnu zahvalu* potpisali su odbornici: Gj. Dika, I. Bašadur, N. Fišić, I. Smoljan, B. Zelenika i fra Augustin Zubac predsjednik *Narodnog pjevačkog društva* u Mostaru.

Postoje oprječni podatci oko prvog javnog nastupa *Narodnog pjevačkog društva* u Mostaru u *Spomenici o 50-godišnjici Hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru*. Autor don Mate Nuić navodi da je prvi javni nastup 2. prosinca 1888. u Mostaru, pod vodstvom zborovođe fra Ambre Miletića,¹⁶⁵ bio trijumf hrvatske narodne misli u gradu. *Glas Hercegovca* i u broju 47, od 12. prosinca 1888. u uvodniku *O četrdeset godišnjici* donosi veliki prilog o samoj zabavi kao i programu koji su izveli članovi *Narodnog pjevačkog društva* prilikom svog prvog javnog nastupa. Program je sadržavao djela Ivana pl. Zajca *U boj u boj* i *S Velebita*, zatim *Pozdrav domovini* kao i recitiranje Preradovićevih djela. Ovaj program, prožet hrvatskom idejom, naglasio je nacionalni preporod kod Hrvata. Uz građanstvo priredbi je nazočilo mnogo seljaka iz okolice Mostara. Mostarski su Hrvati mnogo pažnje posvećivali nacionalnom osvješćivanju sela i često su davali priredbe po obližnjim selima i organizirali izlete u okolicu. Ovaj datum nije točan i autor je predvidio da je prvi nastup bio 29. studenog 1888.,¹⁶⁶ a 2. prosinca 1888. je točno 40 godina od dolaska Franje Josipa I. na vlast i ta priredba je bila njemu u čast. *Narodno pjevačko društvo* je organiziralo i jednu večer, kojoj je nazočno preko 100 uglednih osoba,

---

kojem ovišem gradu, jer su lica tako vrlo dobro izveli svoju ulogu da bolje nije se moglo ni zahtjevati."

164 "Zabava Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 12. 12. 1888.

165 *Spomenica o 50-godišnjici...*, str. 14.

166 "Zabava Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 44, Mostar, 5. 12. 1888. Navodi se da je 29. studenog održana zabava povodom 40-godišnjice vladanja Nj. c. kr. Apostolskog Veličanstva Franje Josipa. Zabava je trajala od 7,30 do 2 sata nakon ponoći uz prisustvo 150 osoba. "Mi se radujemo ovom mladom Narodnom pjevačkom društvu na tom lijepom pokušanju, koji su znali tako krasno s prvim pokušanjem steći liepo ime kod svih slušatelja." U obje spomenice ovaj datum se ne spominje, nego samo 2. 12. 1888.; "40 godišnjica", u: *Glas Hercegovca*, br. 46, Mostar, 5. 12. 1888. Tri su svečanosti održane povodom toga: zabava 29. 11. 1888.; 2. 12. 1888. biskup Paškal Buconjić služio je svetu misu u znak zahvalnosti, a navečer je održana predstava u časničko-činovničkoj dvorani u korist siromašnih đaka.

kod Ljoljina vira u Zahumu uz pratnju instrumentalne glazbe i pjevanjem zabavljalo goste.¹⁶⁷ Društvo je odigralo veliku ulogu u razvitku glazbene kulture i stvorilo čitav niz glazbenika koji su svoja znanja prenosili na sljedeće naraštaje. *Narodno pjevačko društvo* se proširuje 1889. godine kada je osnovana limena glazba, a 1891. godine¹⁶⁸ i ženski zbor, te se na taj način povećava broj članova i kvaliteta repertoara.

U *Glasu Hercegovca* najavljena je zabava koja će se održati 12. siječnja 1890. u prostorijama časničke i činovničke dvorane. U glazbenom dijelu programa sudjelovat će Vinko Šubir, Ančić, Smoljan i Ivan Dika, a u igrokazu *Barun Franjo Trenk* igrat će 21 osoba.¹⁶⁹ Prilikom zabave *Narodnog pjevačkog društva*, koja je održana 12. siječnja 1890. u prostorijama časničkog i činovničkog kasina u Mostaru, novi predsjednik društva fra Anđeo Nuić zahvalio je svima koji su pomogli rad društva. Pohvaljeni su izvođači pojedinih točaka, gospođice Dika, Bogošić, Ančić, A. Akšam, Halilović i Pavković, a od gospode braća Jure i Ivan Smoljan i Stanko Vladić. Financijska strana zabave bila je više nego uspješna jer je u društvenoj kasi ostalo 750 forinti. Nadaju se da će iduće godine društvo održavati zabave u vlastitoj zgradi.¹⁷⁰ U *Glasu Hercegovca* br. 5, od 29. siječnja i br. 6, od 8. veljače 1890. pod naslovom "Milodari" doznajemo imena onih koji su na zabavi 12. siječnja dali svoj doprinos za boljitak *Narodnog pjevačkog društva* te uočavamo da se javlja i ime pravoslavca Jove Šole iz Mostara, te stranci iz Monarhije koji su obavljali političke ili vojne dužnosti. Među katolicima, koji su dali milodare, imamo dosta trgovaca, posjednika, mlinara, svećenika, redovnika i učitelja.¹⁷¹ Tako se uska jezgra iz znanstvene

167 "Gostba pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 46, Mostar, 5. 12. 1888.

168 *Spomenica o 50-godišnjici...*, str. 15-16.

169 "Zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 2, Mostar, 8. 1. 1890.

170 "Narodno pjevačko društvo", u: *Glas Hercegovca*, br. 3, Mostar, 15. 1. 1890. i "Zabava Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 4, Mostar, 22. 1. 1890.

171 "Milodari", u: *Glas Hercegovca*, br. 5, Mostar, 29. 1. 1890. i br. 6, 8. 2. 1890. Uz one iz vlasti, crkve i vojske javljaju se i neka nova imena Risto Jelačić, Mate Zubac, Ante Sušac, Ivan Babić, Nikola Margeta, Stjepan Cvitanović, Ante Babić, Ante Malić, Pero Vasilj, Nikola Mandarić, Andrija Katušić, Petar Krešić, Marko Fontana, Mate Ljolje, Frano Čorić, Jozo Mijić, Marko Šibić, Mate Tolić, Vein učitelj, Boško Galić, Jozo Markić, Grgo Čuže, Luka Pišković, Ivan Gagro, Pero Komljen, Ilija Milićević, Ilija Stanić, Lovre Miloš, Stipo Tambić, Anto Kordić, Stjepan Zadro, Jure Zovko, učitelj Pero Bevanda, N. učitelj Nikola Ančić, Nikola Stojčić, Ante Botić, Jozo Kraljević, Ante Kovač, Ivan Landeka, Ivo Rudeš, Petar Vlaho, Ivan Šešelj, Ivan Šimunović, Stipe M. Tadić, Ljubica M. Tadić, don Lazar Lazarević, mlinar I. Zovko. Odbornici koji su dali milodar Ilija Katuradžija, fra Anđeo Nuić, Niko Friščić, Toma Kovač, Martin Čule, Ivan Smoljan i Ivan Dika. Broj

propagande širi kako brojčano, tako i u strukturi građanstva. *Narodno pjevačko društvo* je imalo zadatak da svojom pjesmom ne uspava narod, nego da ga probudi, osvijesti, bodri, prosvjećuje i kultivira. Na umjetničkom polju započeli su crkvenim pjesmama i rodoljubnim davorijama da bi nastavili, pod vodstvom F. Prohaske i Vinka Šubira, s izvođenjem složenijih djela kao što su opere i operete. Odlazeći na svečanosti izvan Mostara, u Sarajevo i Dubrovnik, *Narodno pjevačko društvo* ubrzo postaje jedno od najcjenjenijih društava i bila je osobita čast kada je društvo nastupalo. Povodom imendana biskupa fra Paškala Buconjića 17. svibnja 1890. *Narodno pjevačko društvo* je prvi put otpjevalo serenadu njemu u čast. Tom prilikom, ovo jedino narodno glazbeno društvo u Bosni i Hercegovini, otpjevalo je *Liepa naša domovino, Carevku, Prosto zrakom i Banovci*. Bilo je jedino društvo u Bosni i Hercegovini koje je imalo glazbu, a dolaskom novog zborovođe Vinka Šubira¹⁷² znatno je podignuta kvaliteta glazbenoga izvođenja. U ime *Narodnog pjevačkog društva* biskupu je imendan čestitao predsjednik fra Anđeo Nuić i naglasio da mu želi puno sreće i uspjeha u radu. Pohvaljuje se rad zborovođe Vinka Šubira, koji je za nekoliko mjeseci na prvom javnom pokusu pokazao da je na dobrom putu. U svome komentaru o prvom nastupu "narodne pjevačke glazbe, mi se radujemo i čestitamo cijelom društvu na njegovu poduzeću, kao što i gospodinu zborovođi Vinku Šubiru, koji je kroz ovo malo mjeseci tako lepo znao svoju uputu predstaviti publici na diku cijelog društva".¹⁷³

Društvo je nazočno i na sahranama istaknutih Hrvata u Mostaru. Povodom smrti Jozе Zovke, oca *dičnog učitelja* Narodne osnovne škole, koji je bio jedan od prvih trgovaca, društvo aktivno uzima učešće u sahrani. Obitelj pokojnika javno se zahvalila u *Glasu Hercegovca*: "A osobita hvala i blagodarnost neka bude ovdašnjem narodnom pjevačkom društvu, kojem će mo vječno biti zahvalni, što je svojim posvetom i pjesmom žalobnicom sprovod našeg milog i nikada nezaboravnog pokojnika ukrasilo i počastilo."¹⁷⁴

Društvo se širi i poduzimaju se aktivnosti kako bi nabavili glazbene instrumente za svoje potrebe i tada se javljaju pojedinci s dobrovoljnim pri-

---

onih koji pomažu je povećan kao i njihova socijalna struktura što govori o širenju prvotne uske jezgre u šire društvene slojeve. Uz katolike među onima koji daju svoj doprinos uočavamo pravoslavne, muslimane i doseljenike iz Monarhije.

172 IVICA GOLEC, *Hrvatsko pjevačko društvo Slavulj Petrinja 1864.-2004.*, Petrinja, 2010., str. 114-123. Radio u *Radničkom pjevačkom društvu Slobodi* u Zagrebu nakon Petrinje. U Mostar dolazi 30. listopada 1889. na poziv fra Augustina Zubca prvog predsjednika *Narodnog pjevačkog društva* u Mostaru.

173 "Narodna glazba", u: *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 28. 5. 1890.

174 "Javna zahvala", u: *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 28. 5. 1890.

lozima za tu svrhu.¹⁷⁵ Kada pogledamo strukturu onih koji daju milodare, možemo izdvojiti svećenike, službenike, liječnike, posjednike, trgovce, obrtnike, učitelje i vojna lica. Posebno je uočljivo da su trgovci i posjednici, Hrvati iz Mostara, koji prednjače sa svojim priložima. Priloge daju i pojedinci iz Brotnja, Ljubuškog, Stoca, Metkovića, Konjica, Cima, Nevesinja, Gabele, Bune, Crnča, Dubrava, Županja, Mamića, Kreševa, Brača, Širokog Brijega, Glavatičeva, Broda, Mokroga, Goranaca, Rasna i Drežnice.¹⁷⁶

Vinko Šubir djeluje kao zborovođa *Narodnog pjevačkog društva* u Mostaru i podučava pjevanje i sviranje glasovira kao učitelj te na taj način pridonosi širenju glazbene kulture u Mostaru.¹⁷⁷

Nakon održane zabave, *Glas Hercegovca* br. 3, od 15. siječnja 1890. pod naslovom *Narodno pjevačko društvo*, donosi utiske sa zabave. Naglašava ulogu zborovođe Vinka Šubira u uspjelom izvođenju programa na kojem je bila mostarska inteligencija, časnici, biskup, svećenici i činovnici. Zabavi je prisutno dosta građana svih vjeroispovijesti, kao i posjetilaca iz okolice.

Na ovaj su način žene uključene u rad društva kroza zbor, dramsku i recitatorsku sekciju. *Narodno pjevačko društvo* je i na ovom polju odigralo pionirsku ulogu i omogućilo ženama da pokažu svoj umjetnički dar. Veliki

---

175 "Dobrovoljni prinosi", u: *Glas Hercegovca*, br. 1, Mostar, 2. 1. 1889. "...uz pomoć gospodina Nike Fišića darovaše: Velem. G. okr. Upravitelj i vladin savjetnik Muller f. 50.- P. i P. biskup gosp. Buconjić, 50.- bisk. tajnik O. Augustin Zubac 40.- župnik Kočerina Fra Ilija Lekić 5.- župnik Fra Ilija Zelenika 5.- provincijal O. Lujo Radoš 5.-Doktor Petar Rizzo 50.- N.N. 1.- Andro Stamburk, Gambetta 15.- trgovac Niko Fišić 100.- trgovac Ivan Bašadur 50.- posjednik Mato Šahin 20.- podnačelnik Blaško Zelenika 15.- Bajo Božić pol. Adjunkt 5.- Toma Kovač 10.- posjenik Marko Šešelj 10.- posjednik Ivan Smoljan 10.- posjednik Ilija Čuk 10.- posjednik Pero Kurtaga 10.- Šimun Miličević posjednik 10.- trgovac Ivan Dikka 20,80.- posjednik Mijat Merdžo 10.- župnik Gorice O. Jerko Ljubić 10.- obč. mjernik Marko Fontana 5.- Andro Erceg 5.- posjednik Pero Bogut 5.- Marko Ančić 1.- posjednik Jakov Lovrić 1.- Ivan Zovko 2.- vojn. kapelan Mat. Kabelka 2.- Petar Markić 1.- Pero Komljan 5.- Braća Vranjković 10.- Mato Marinović 3.- Ivan Ivanković 10.- Lujka Galjanović 10.- posjednici Mato Pero Stjepan Smoljan 15.- posjednik Jure Smoljan 10.- Mato Krezić 10.- Ante Butigan 10.- majstor Ivan Zovko 1.- Jure Kovač 2.- Pavo Šarić 1.- Miško Kovač 1.- Ivan Banoža 2.- Nikola Banoža 1.- Anto Čuže 1.- Grgo Čuže 5.- Marija Zlomislčić 2.- Mato Soldo 2.- Ivan Šoić 5,70.- Mato Tolić 1.- Ukupno f. 641 nč. 50. Dodavši prihod milodara označeni u br. 49. f. 1815. nč. 84. ukupno iznosi f. 2457 nč. 39." Prilozi su sakupljeni i u 1888. godini o čemu nalazimo podatke u broju 47, od 12. 12. 1888. i br. 48, od 19. 12. 1888. ukupno f. 1187,84 i br. 49, f. 628 što je zbrojeno ukupno f. 1815,84.

176 "Dobrotvorni milodari", u: *Glas Hercegovca*, br. 48, Mostar, 19. 12. 1888.

177 "Vinko Šubir", u: *Glas Hercegovca*, br. 48, Mostar, 19. 12. 1889.

broj Hrvatica iz Mostara nastupit će na predstavama, zabavama i sijelima koje organizira društvo, a neke od njih nastupat će kao gošće prilikom dolaska u Mostar drugih dramskih grupa. Istaknutije članice odlaze u druge sredine nastupati u njihovim predstavama.¹⁷⁸

Prilikom svečanoga polaganja temeljnog kamena za Franjevački samostan u Mostaru 14. ožujka 1890. provincijal Nikola Šimović nazdravio je fra Anđelu Nuiću i učitelju Vinku Šubiru: "pod kojim skrbi ovo narodno pjevačko društvo stoji, da ih Bog požive, da njima povjerena mladež, bude na diku svoga naroda i u sretnom napredku njihovog poduzeća".¹⁷⁹ U svojoj zahvali fra Anđeo Nuić je među ostalima zahvalio zborovođi Vinku Šubiru: "...i izjavio mu da je sa svim zadovoljan sa pjevanjem pjevačkog društva, tako da ga je iznenadilo kroz tako kratko vrijeme, da je mogla mladež i bez orgulja tako milozvučno Misu odpjevati, čemu su se sva gospoda divila."¹⁸⁰ Jedna od većih donacija za izgradnju Franjevačkog samostana u Mostaru bila je ona zagrebačkoga nadbiskupa Josipa Mihalovića u iznosu od 1000 forinti.¹⁸¹

Prilikom rođendana Franje Josipa I., 17. kolovoza 1890., *Narodno pjevačko društvo* priređuje koncert u *bašči* uza sudjelovanje glazbe društva. Naglašavajući značaj društva i glazbe koji imaju "...zadatak gojiti glazbu u svakoj grani a time buditi svest narodnu: što pjesmom što glazbom, što predstavom; tako, da naša mladež promatrati može podpuno svoj uzvišeni cilj, svoj zadatak, podnipošto pako, ko što nekogi misle otvoriti iz društva *muzikante* koji od gostione do mehane muziciraju za nekoliko groši, a time da se nauče smo piti i noći zaostajati, kako to u više mjestih se događa. Naše narodno pjevačko društvo ustanovljeno je da bude u glavnom gradu mile nam domovine ogledalom ostalih gradova, da goji glazbu na čast i diku svome narodu, a time da postigne onaj cilj za kojim svaki naobraženi narod teži. *Pjesmom za dom* neka bude geslom vriednog nam pjevačkog društva."¹⁸²

Društvo je stalno mijenjalo lokacije svojih zabava, a kada je dobilo dopuštenje da može organizirati zabavu u prostorijama novog hotela *Narenta* u Mostaru, bio je to veliki iskorak u radu društva. Ovom događaju, 7. i 8.

---

178 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar 120. obljetnica*, Mostar, 2008., str. 19; kao glumice ističu se: Jelka Soldo, Ruža Hristić, Stanka Hristić i Ana Halilović.

179 "Samostan Franjevački u Mostaru", u: *Glas Hercegovca*, br. 13, Mostar, 26. 3. 1890.

180 *Isto*.

181 "Velikodušni dar", u: *Glas Hercegovca*, br. 30, Mostar, 30. 7. 1890.

182 "Dopisi", u: *Glas Hercegovca*, br. 31, Mostar, 2. 8. 1890.

prosina 1890., bilo je nazočno oko 850 posjetitelja. Program je bio glazbeni, recitatorski i izvedena je predstava *Zvonimir kralj Hrvatski*.¹⁸³

Sudionici na zabavi su: Jure Smoljan, koji je recitirao *San i javu* od K. Kutana, mješoviti zbor koji se sastojao od šest gospođica i pet dječaka,¹⁸⁴ a devet članova društva otpjevalo je *Domovini i Šumski čar* od I. pl. Zajca. Vinko Šubir¹⁸⁵ nastupio je sa svojim programom, a na kraju su svi zapjevali "...hrvatsku marselesu *Živila Hrvatska*, da se morala ova točka opeotovati to se samo po sebi razumjeva i da je bio skladatelj izazvan".¹⁸⁶ U programu su nastupile gospođice Bokšić, Ančić, Akšam i Jelka Smoljan, zatim gospoda Šimun Smoljan, Vladić, Ljolje, Ančić, Soldo i I. Smoljan. Pohvala je izrečena i Odboru društva na čelu s predsjednikom fra Jerkom Ljubićem, odbornicima Fišićem, Dikom i Šajinom. Na obje večeri bilo je šezdeset muslimanskih odličnika koje posebno u tekstu *Širom domovine Glas Hercegovca* pozdravlja i naglašava da su javno pokazali pred svijetom što su i tko su.¹⁸⁷ Ove zabave su pokazale da se u jednom kratkom razdoblju društvo proširilo, podiglo kvalitetu svojih amaterskih nastupa i da je imalo veliku publiku koja je u zavidnom broju dolazila na njihove priredbe. Ostao je problem nedostatka prostorija koji je trebalo riješiti kako bi se stekli bolji uvjeti za probe i mjesto gdje će organizirati svoje nastupe. Uključivanjem građanstva u rad društva i širenjem strukture posjetitelja označilo je širenje procesa nacionalne agitacije na građansku klasu u Mostaru. Svojim dolaskom na priredbe, seljaci iz okolice grada uključuju se u integracijske procese i tako se ta ideja širi i na najbrojniji sloj hrvatskog pučanstva.¹⁸⁸ Osim rada na polju, pjevanja, glazbe i glume pažnja je poklanjana prosvjetnom napretku članova kao i posjetitelja zabava. Organiziraju se popularna predavanja jednom tjedno iz različitih područja. Teme su bile iz povijesti i kulture hrvatskoga naroda, ali i drugih naroda. Pokušaj osnivanja knjižnice išao je teško jer je vlast radila preveliku kon-

183 "Večernja zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 63, Mostar, 15. 12. 1890.

184 "Večernje zabave", u: *Glas Hercegovca*, br. 10, Mostar, 14. 2. 1891. U osvrtu na zabavu od prije dva mjeseca navodi da su nastupila 4 dječaka.

185 "Zahvala", u: *Glas Hercegovca*, br. 66, Mostar, 24. 12. 1890. "Štovani gospodine uredniče! Molim, da uvrstite izvolite u Vaš cienjeni list sljedeću zahvalu. Prigodom zabave *Narodnog pjevačkog društva* počasti me je slavni odbor obiljnjom nagradom, za koju se istom javno najsrdačnije zahvaljujem. Platiao Vam Bog ! Mostar, 22. prosinca 1890. godine. Sa poštovanjem Vinko Šubir sborovođa." Ova vijest govori da su članovi društva bili zadovoljni s radom zborovođe i da su znali cijiniti njegov trud i umijeće.

186 "Večernja zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 63, Mostar, 15. 12. 1890.

187 "Širom domovine", u: *Glas Hercegovca*, br. 64, Mostar, 17. 12. 1890.

188 "Milodari", u: *Glas Hercegovca*, br. 2, Mostar, 10. 1. 1891. i br. 3, 14. 1. 1891.

trolu naslova, a svi oni naslovi koji nisu odgovarali, završili bi na *lomači*. Nakon toga mogla je započeti knjižnica s radom. Samo su se odobreni listovi mogli nalaziti u čitaonici: *Narodni list*, *Obzor*, *Katolička Dalmacija*, *Crvena Hrvatska*, *Naša sloga*, *Srpski list*, *Bošnjak*, *Sarajevski list*, *Dom i svijet*, *Istra*, *Zvekan i Glas Hercegovca*.¹⁸⁹

Zabavama društva prisustvuju muslimani i pravoslavni iz Mostara, a Osman beg Štafić je za *Narodno pjevačko društvo* u Mostaru spjevao dvije pjesme koje su preslikane iz *Glasa Hercegovca* i prodaju se za 4 novčanice s poštarinom ili u uredništvu *Glasa Hercegovca*.¹⁹⁰

Narodno pjevačko društvo održalo je veliku zabavu 8. prosinca 1891.¹⁹¹ uz nazočnost oko 300 posjetitelja, od toga je bilo 30 do 40 muhamedanaca, a Srbi su pokušali remetiti mir pa su na vrijeme izbačeni. Program predstave bio je uobičajen i sastavljen od pjesama, recitacija i drame, a sve se završilo plesom do kasno u noć. Predstavi su bili nazočni i gosti iz susjednih kotara, a posebno iz Metkovića, na čelu s predsjednikom čitaonice u Metkoviću gosp. Tadićem.¹⁹² Brojni brzojavi iz Zagreba, Karlovca, Siska, Graca u Štajerskoj, Trsta, Praga, Križevaca, Beča i Kiseljaka upućeni su *Narodnom pjevačkom društvu* u Mostaru. Brzojavi su prožeti nacionalnim zanosom i pozdravljaju Hrvate u Hercegovini, a brzojav iz Siska glasi: "U velikom broju skoro cijelo gradjanstvo sisačko sakupljeno na izbornom sastanku pozdravljaju junačke Hercegovce pozdravljaju dične Hrvatice i Hrvate Mostarske, orio se glas Hercegovaca širom svih Hrvatskih zemalja *Mi tražimo što je naše. Živila Hrvatska!*"¹⁹³ *Glas Hercegovca* pred Božić 1891. godine donosi veliki članak "Božićne misli" u kome se osvrće na

189 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar 120...*, str. 101-106.

190 "Dvije pjesme", u: *Glas Hercegovca*, br. 80, Mostar, 21. 11. 1891.

"...Da brat brata rasposnat nemože;

Tad nas bjesom razdora rascjepa,

Pak nas mržnje sljepilom opojeni:

Jedan drugog klasmo ko maneni

Htjede ljuta da nas izkorjeni.

Zrinjski bane, Sokolović paša!

Oba rana, oba dika naša!

Da ste znali, što ste oba dužni

Naspram slavnoj majci vam Hrvatskoj,

Ne bi bili tuđe tudje volje sužnji."

191 "Zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 84, Mostar, 12. 12. 1891.

192 *Isto*.

193 *Isto*.

sjajnu zabavu od 8. prosinca kao i zagrebačku izložbu gdje: "...je bosanski, hercegovački Hrvat s bratom se ogrlio, na junačke grudi privio, gdje su se opeta sakupili na junačkom saboru. Tu je Hrvat Hrvat iz rastrganih djelova jedne majke pokazao što umije, što znade! Dičimo se uspjehom izložbe jer je ona bila i naš trud i naša slava!... Svi za jednoga, jedan za sve! Veselimo se spomeni onoj, koja nam šapće o produbljenoj hrvatskoj svijesti! Veselimo se jer nam je ova godina u stotine i stotine prigoda pokazala da nas Velebit, more jadransko, od braće nedielji; da je Sava preuska i preplitka a da ju neprigazimo i ne pružimo bratske ruke! Kao melem kaplja godila nam divna i sjajna zabava narodnog pjevačkog društva u Mostaru. Slava vam svjestni otačbenici, slava vam trista puta na vašem otačbeništvu, na vašem neumornom nastojanju. Hvala vam trista puta za one neopisive sladke čase čisto hrvatske zabave."¹⁹⁴

Na Božić je misu slavio biskup fra Paškal Buconjić, a *Narodno pjevačko društvo* sviralo je i pjevalo te na taj način uzveličalo ovaj veliki katolički blagdan.¹⁹⁵

Milodari, koji su darovani društvenoj zakladi, dolaze od pojedinaca iz: Mostara, Metkovića, Klobuka, Ljubuškog, Blizanaca, Međugorja, Cima, Čapljine, Sarajeva, Donje Tuzle, Zagreba, Krakova, Bosanskog Novog, Rodoča, Šurmanaca, Makarske, Širokog Brijega, Travnika, Siska, Pologa, Opuzena, Konjica, Bjelovara, Dubrovnika, Karlovca, Čerina, Bune, Crnča, Stoca, Nevesinja, M. Bistrice, Splita, Livna, Hrvatske Dubice, Tugara, Imotskog, Jelse, Otočca i Kreševa.¹⁹⁶ Uz pojedince javljaju se i udruženja: *Hrvatska čitaonica* Metković, *Društvo obrtničkih radnika* Sisak, *Društvo Protujelen* Zagreb, *Veselo društvo* u Gospiću, *Hrvatska čitaonica* na Trsatu.¹⁹⁷ Iznos koji je sakupljen ovim milodarima iznosio je 741 for. i 12 novč. Milodari koji su upućeni za napredak *Narodnog pjevačkog društva* dokaz su njegova uspješnog djelovanja i uloge koja je prešla granice grada Mostara i Hercegovine.

Koliko su zabave bile značajne za hrvatski narod, svjedoče i brojni brzojavi potpore. Oni su ujedno i putokaz da je *Narodno pjevačko društvo* u Mostaru na pravom putu i da okuplja oko sebe sve što je vrijedno i nacionalno svjesno. Ono je postalo jezgra koja okuplja Hrvate u Mostaru i Hercegovini oko narodne ideje. Suradnja s drugim hrvatskim krajevima pokazuje da je *Narodno pjevačko društvo* proširilo svoje vidike i postalo prepoznatljivo po svome radu.

194 "Božićne misli", u: *Glas Hercegovca*, br. 86, Mostar, 23. 12. 1891.

195 "Na božić", u: *Glas Hercegovca*, br. 88, Mostar, 30. 12. 1891.

196 "Milodari", u: *Glas Hercegovca*, br. 88, Mostar, 30. 12. 1891.; br. 1, 6. 1. 1892.

197 *Isto*.

Obilježavajući poklade, organizirana je u prostorijama *Grand Hotela Orijent* u Mostaru pokladna zabava uza zbor, tamburaše i glumačku družinu.¹⁹⁸ Oko zabave je izbio sukob s vlasnicima hotela koji su podigli cijenu najma prostorije gdje se održavala zabava. Vlasnici hotela su Židovi pa je izašao članak u *Glasi Hercegovca* "Židovski pojavi" u kome osuđuju ponašanje Židova u Mostaru, a daju primjer kako se ponašaju Židovi u Zagrebu.¹⁹⁹

Aktivnosti oko gradnje doma *Narodnog pjevačkog društva* u Mostaru potenciraju se u svakoj prigodi. Imena dobročinitelja *Glasi Hercegovca* objavljuje iskazujući im na taj način zahvalu.²⁰⁰ Zabavu društvo organizira 16. kolovoza 1894. u društvenim prostorijama s pjevačko-glazbenim i dramskim programom, te tombolom.²⁰¹ Koliko je pažnje posvećeno djelovanju *Društva* u Mostaru svjedoči nam i članak "Naše nar. glas.-pjev. društvo"²⁰² u *Glasi Hercegovca* u kojem se daje osvrt na djelovanje društva i njegove potrebe u budućnosti. Pozivaju se rodoljubi da pomognu ovu akciju oko izgradnje doma za društvo.²⁰³ Koliko je *Narodno glasbeno-pjevačko društvo* u Mostaru bilo već poznato i izvan Hercegovine govore nam milodari koje su dobili za gradnju doma od arhiđakona Milka Cepelića iz Đakova 10 for., okružnog predstojnika u D. Tuzli Miroslava Foglara 5 for., trgovca Ivana Jerkovića 5 for. i Antuna Pachera 2 forinte.²⁰⁴ Nedostatak prostora i rad društva u tuđim prostorijama bratovštine, s kojom dolazi do nesporazuma oko plaćanja najamnine, natjerali su članove da razmišljaju o gradnji svoga doma u Mostaru. Ovu akciju prihvatili su, ne samo članovi iz Mostara, nego i brojni Hrvati iz: Metkovića, Vrgorca, Stona, Grabovice i Livna. Iz ovakvih vijesti uočavamo povezanost s Dalmacijom kao i da su u proces integracije uključeni trgovci, posjednici, činovnici, učitelji i obrtnici iz Hercegovine kod kojih se razvija narodna svijest.

---

198 "Pokladne zabave", u: *Glasi Hercegovca*, br. 15, Mostar, 24. 2. 1892.

199 "Židovski pojavi", u: *Glasi Hercegovca*, br. 24, Mostar, 30. 3. 1892.

200 "Milodari za gradnju doma Narodnog pjevačkog društva u Mostaru", u: *Glasi Hercegovca*, br. 3, Mostar, 17. 1. 1894. Nalazimo pojedince iz Livna, Stona, Vrgorca, Metkovića, Grabovice i Mostara.

201 "Zabava", u: *Glasi Hercegovca*, br. 39, Mostar, 15. 8. 1894.

202 "Naše nar. glas.- pjev. društvo", u: *Glasi Hercegovca*, br. 60, Mostar, 18. 8. 1894.

203 *Isto*. "Mi našu iskrenu rieč iztaknusmo, stavljamo na razmišljanje ljubiteljima naše hrvatske prosvjete. A u isto doba molimo svu braću hrvatsku, da razmišlivši što bolje o tom, te da rodoljubivim darovim priteku u pomoć ovom našem 'Narodnom glas.-pjev. društvu' - u Mostaru, da zasnovano djelo dokrajči. Pa Bog i Hrvati!"

204 "Milodari", u: *Glasi Hercegovca*, br. 71, Mostar, 3. 10. 1894.

Prilikom organiziranja zabava nastojala se dati nacionalna obojenost pa je: "...od I. Bosiljevca izvedena pjesma *Živila Hrvatska* koju je otpjevao mješoviti zbor društva".²⁰⁵ Kolika je važnost pjevačkog društava u Mostaru i razvoj društava u drugim sredinama, naglašava *Glas Hercegovca* u svom uvodniku br. 60, od 18. kolovoza 1894. s naslovom "Naše nar. glas.-pjev. društvo" te zaključuje da je društvo napredovalo u kratkom razdoblju nakon osnivanja. Naglašava se potreba gradnje društvenih prostorija jer u gradu nema prostorije gdje bi moglo prikladno nastupiti. Organiziraju nastupe gdje sav prihod ide za gradnju društvenoga doma. Pozivaju se svjesni Hrvati da svatko prema svojim mogućnostima podrži ovu akciju.

Glas Hercegovca pod naslovom "Pjevački savez" donosi ideju da se osnuje savez pjevačkih društava Herceg-Bosne radi daljnjeg napretka društava.²⁰⁶ Ovako bi se društva mogla bolje potpomagati i osnivati nova pjevačka društva po Hercegovini i Bosni. Društvo je 2. listopada 1894. izgubilo jednog vrijednog člana, Niku Fišića, koji je preminuo u 54. godini, a članstvo je nazočilo ukupo.²⁰⁷

Nakon što je održana Glavna skupština u novi Odbor su izabrani: predsjednik Martin Čule, blagajnik Ilija Ivanković, tajnik Petar Ančić, arhivar Petar Soldo, odbornici: don Frano Miličević, Ivan Smoljan, Marko Šiljeg, Petar Kurtaga, Ivan Ivanošević, Blaž Merdjo, Stipan Smoljan, Vjeko Stambuk i Jozo Škrobić.²⁰⁸ Krajem studenoga 1894. *Narodno glasb. pjev. društvo* organiziralo je zabavu uz potporu vojničke glazbe. Velik broj posjetitelja bio je u neuvijetnim prostorijama. Mnogi nisu mogli prisustvovati pa je zatraženo da se zabava još jednom ponovi.²⁰⁹ *Narodno glasbeno-pjevačko društvo* je 2. prosinca 1894. priredilo glavnu zabavu u prostorijama *Hotel Kroprinza*, a milodare je primao predsjednik Martin Čule.²¹⁰ Obilježavajući vjerske blagdane, pjevači *Narodnog pjevačkog društva* sudjeluju u obredima za Božić, Uskrs, Brašančevo i Veliku Gospu, uveličavajući te događaje.²¹¹

---

205 "Zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 59, Mostar, 15. 8. 1894.

206 "Pjevački savez", u: *Osvit*, br. 61, Mostar, 25. 8. 1894.

207 "Javna zahvala", u: *Glas Hercegovca*, br. 70, Mostar, 29. 9. 1894. Pokojni je bio odbornik i potpisnik prvih Pravila koja su odobrena 10. 11. 1888.

208 "Domaće viesti", u: *Glas Hercegovca*, br. 79, Mostar, 31. 10. 1894.

209 "Zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 88, Mostar, 1. 12. 1894.

210 "Domaće viesti. Godišnja zabava", u: *Glas Hercegovca*, br. 88, Mostar, 29. 11. 1894.

211 "Brašančevo", u: *Glas Hercegovca*, br. 40, Mostar, 19. 6. 1895.

Tijekom 1895. godine *Narodno glasbeno pjevačko društvo Hrvoje* nastavlja sa svojim aktivnostima i najavljuje zabavu 29. lipnja 1895.,²¹² a ona je održana tek 14. srpnja 1895. Zabava je imala dosta kvalitetan glazbeni i dramski program pod ravnanjem Vinka Šubira. Pozivnica je poslana i *Glazbenom pjevačkom društvu Slavulj* u Trebinju. Društvo sudjeluje u svečanosti polaganja temeljnog kamena za crkvu u Konjicu 20. srpnja 1895. i na zabavi koja je večer prije organizirana.²¹³

Društvo je nakon dolaska novoga okružnog predstojnika J. Vojvodića i povjerenika grada O. Kinburga uputilo svoje izaslanstvo da im izjave lojalnost Hrvata u Mostaru.²¹⁴ Tijekom 1896. godine obilježavaju se važni događaji i za katoličke svetkovine priređuje zabave. Povodom pedesetogodišnjice dolaska franjevacu u Hercegovinu održalo je svečani koncert u Mostaru i veliku zabavu na Širokom Brijegu. Kako se društvo proširilo sa svojim sekcijama i brojčano, javila se potreba prikladnog smještaja. Akcija oko izgradnje *Hrvojevog doma* nije ni 1896. godine odobrena od vlasti. Našlo se rezervno rješenje i uz pomoć *Bratovštine sv. Ante* prišlo se dogradnji već postojećeg objekta. Uz novac dobiven od dobročinitelja²¹⁵ podignut je hipotekarni kredit, a nacrt dogradnje izradio je ing. Miloš Komadina.

Narodno glasbeno pjevačko društvo Hrvoje priredilo je svoju glavnu godišnju zabavu u Domu *Bratovštine* 2. veljače 1897. kada su svečano otvorene nove prostorije. Program zabave je pomno odabran: muški zbor pjeva *Liepa naša domovino*, gđica Jelka Soldo krasnoslovi *Naše ime*, mješoviti zbor pjeva *Himna Slavensko-Hrvatske omladine*, gosp. G. Kvesić krasnoslovi *Otačbini*, muški zbor pjeva *Hrabren Hercegovac*, mješoviti zbor pjeva *Jorgovan i slavulj*. Za glumački dio zabave odabrana je *Crna kraljica* koju su igrali gđice: S. Hrštić, J. Budimir i R. Hrštić, gosp. A. Kvesić, B. Soldo, M. Mihić, T. Sučić, J. Pavlović, A. Pavković, A.

---

212 "Domaće viesti", u: *Glas Hercegovca*, br. 41. Mostar, 22. 6. 1895. ispravak u br. 43, 3. 7. 1895.; ispravak održavanja zabave zbog nepredviđenih okolnosti i novi datum održavanja 7. 7. 1895., a zabava je prolongirana za 14. srpnja zbog vremenskih neprilika.

213 "Iz naših pokrajina", u: *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 17. 7. 1895.

214 "Iz društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 83, Mostar, 11. 12. 1895.

215 "Domaće viesti", u: *Glas Hercegovca*, br. 3, Mostar, 17. 1. 1894. "Milodari za gradnju doma Narodnog pjevačkog društva u Mostaru. N.S. J. Kojić trgovac Livno for.5.- Mate Čubela Grabovića for. 1.- Eduard Milović veleposjednik, Ston 50. for.- Jerko Jerkić trgovac Metković for. 5.-Dr. Bibica liječnik Vrgorac for. 5.- Mate Kovačević trgovac Vrgorac for. 5.- Pavo Smoljan Mostar 68 nč.- Ivan Curić Mostar 68 nč.- Jure Smoljan trgovac Mostar 50 nč. Ukupno 78. f., 86. nč."

Šiponi, A. Miljan i P. Kalanović.²¹⁶ Ovo je bio važan datum u povijesti jer su stvoreni uvjeti za novi iskorak u radu društva. Brojne čestitke primio je *GPD Hrvoje* iz Dalmacije i drugih krajeva gdje žive Hrvati. Zagrebačke gospođe darovale su zastor za veliku salu.²¹⁷

Narodno glazbeno pjevačko društvo u Mostaru organizira 7. lipnja 1897. zabavu u Domu *Bratovštine* s glazbenim i glumačkim programom, a ovaj put izabrana je tragedija Mirka Bogovića *Matija Gubec kralj seljački*.²¹⁸ Naredna zabava održana je 17. listopada 1897., a ovaj put izvedena je šaljiva igra u pet činova.²¹⁹ Još je organizirana zabava 8. prosinca 1897. u domu *Bratovštine*, a uz glazbeni program izvedena je tragedija *Stjepan Tvrtko prvi kralj bosanski*.²²⁰

Jedna od uspješnih zabava u kazališnoj dvorani doma *Bratovštine* koju je priredio *Hrvoje* održana je 4. rujna 1898. Posjećenost je bila veoma dobra pa je zadovoljan bio i Jure I. Smoljan, blagajnik *Hrvoja*, na prodanim ulaznicama, a priličan broj muslimana nazočio je zabavi.²²¹ Glavna Skupština *Narodno-glasbenog-pjevačkog društva Hrvoje* održana je 9. listopada 1898. Fra Radoslav Glavaš, u ime odsutnog predsjednika Martina Čule, otvorio je Skupštinu. Tajnik Milićević je izvijestio o radu u protekloj godini u kojoj je održano šest zabava, dva sijela i četiri puhačka glazbena koncerta. U posjetu je bio Ivan vitez Trnski sa svojom kćeri koja je poklonila zastor za kazalište u ime zagrebačkih Hrvatica. Jure I. Smoljan izvijestio je o stanju blagajne, a prijedlog Petra Solde, da se promijeni naziv društva umjesto *Narodno glazbeno pjevačko društvo Hrvoje* u *Narodno hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Hrvoje*, s oduševljenjem je prihvaćen. Dogovoreno je da s ostalim hrvatskim društvima stupi u *Savez hrvatskih pjevačkih društava u Herceg-Bosni*.²²² Dosadašnji predsjednik Martin Čule, koji je tu čast obavljao punih deset godina od osnutka, imenuje se počasnim članom. Novi predsjednik je Ivan A. Milićević, tajnik Stjepan Radulović, blagajnik

216 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1140/IV, *Program zabave* 2. 2. 1897.

217 *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje Mostar 120. obljetnica*, Mostar, 2008., str. 23-24.

218 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1141/IV, *Program zabave* 17. 6. 1897.

219 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, 1156/IV, *Program zabave* 17. 10. 1897.

220 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1122/IV, *Zabava* 8. 12. 1897.

221 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 13, Mostar, 7. 9. 1898.

222 "Glavna godišnja skupština Hrvoje", u: *Osvit*, br. 23, Mostar, 12. 10. 1898.

Pero Smoljan, knjižničar Ivan Akšam, arhivar B. Soldo, odbornici: Toma Kovač, David Nevistić, Tomo Ljolje i Ivan Smoljan.²²³ Jedna od odluka je uvođenje sijela svaki tjedan, ali samo za članove *Hrvoje*. Ovo je završetak amaterskog pristupa i *HGPD Hrvoje* bolje priprema i izvodi komade te u narednoj 1899. godini prikazuje 13 predstava, od toga 8 premijera.

Već početkom godine *Hrvoje* organizira svoju zabavu s plesom,²²⁴ ali je posjećenost mogla biti bolja. Pjevačkim zborom ravnao je J. Beraković, a amateri su izveli *Pradjedovu sliku* Janka Jurkovića, koja nije polučila očekivanu razinu na koju su bili naviknuti gledatelji.²²⁵ Sličnu zabavu organizira i za poklade. Ovo je bila prva zabava kada *Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje* izlazi pred građanstvo s hrvatskim imenom, a kako je u svom nadahnutom obraćanju naglasio predsjednik Ivan A. Miličević, to je stečevina za čitav hrvatski narod u Bosni i Hercegovini.²²⁶ Ovo je dalo novi poticaj članovima *Hrvatskog glasbeno-pjevačkog društva Hrvoje* za daljnji rad u hrvatskom duhu i to je putokaz za budućnost. Vrijeme korizme su iskoristili za pripremu kako bi za Uskrs mogli prirediti velebnu zabavu.²²⁷ Prilikom otvaranja *Hrvatske dioničke tiskare* u Mostaru,²²⁸ koja je 6. ožujka 1899. potvrđena od vlasti, *HGPD Hrvoje* priredio je zabavu povodom tog važnog događaja za Hrvate u Hercegovini.²²⁹ *Osvit* je u uvodniku, koji je uokviren hrvatskom trobojnicom, pod naslovom "Za hrvatsku stvar" naglasio: "Slavimo riedku slavu: otvorenje prosvjetnog zavoda, koji je namijenjen hrvatskoj stvari, narodnoj prosvjeti, zavoda, što ga je narod sam podigao svojim žuljevima u osvjedočenju, da stvara nešto, što će trajno služiti njemu i njegovim svrhama. Ovo je jedan od poznatijih čina, što ih je hrvatski narod u Bosni i Hercegovini u novije doba izveo, i ova bi slava morala odjeknuti po čitavom hrvatskom narodu, imala bi biti obća

---

223 *Isto*.

224 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1157/IV, *Program zabave 15. 1. 1899*. Na programu naziv društva *Narodno glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje*.

225 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 6, Mostar, 19. 1. 1899.

226 "Hrvojeve pokladne zabave", u: *Osvit*, br. 14, Mostar, 15. 2. 1899.

227 "Iz hrvatskog glas.-pjev. društva Hrvoje", u: *Osvit*, br. 15, Mostar, 18. 2. 1899.

228 "Proslava otvorenja hrvatskog prosvjetnog zavoda" i "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 29. 3. 1899.

229 "Hrvoje i Hrvatska dionička tiskara", u: *Osvit*, br. 25, Mostar, 26. 3. 1899.: "Društvo *Hrvoje* je prvi kulturni zavod, koje goji milu hrvatsku pjesmu, širi zanos i ljubav za dom i hrvatski rod, prvo je i zvano, da se veseli i slavi zasnutak i potvrdu ovog novog, znamenitog hrvatskog kulturnog zavoda, koji imade plemenitu svrhu kao i *Hrvoje*, da opet goji i širi hrvatsku knjigu, promiče hrvatsku misao, štiti i brani interese naroda našega, jer je i osnovan na žuljevima naroda." *Hrvojevac*.

hrvatska slava... A toj narodnoj stvari služiti će ovaj prosvjetni politički zavod, što ga je narod podigao, da mu bude jakom tvrdjom hrvatske misli i prosvjete, da mu bude čvrst i jak bedem u nastojanjima za velike narodne zadatke. A što se je taj bedem, ta tvrdja mogla podignuti, dokaz je kako je hrvatska svijest u narodu samomu jaka i budna, kako je spremna na rad i žrtve, radi česa joj se moraju pokloniti i oni, koji su do sada proti njoj - proti toj hrvatskoj svijesti i hrvatskim interesima - htjeli da pronose i provadaju nenarodne misli i težnje, što se protive i narodnim pravima i poviesti i duši narodnoj.²³⁰ Ova proslava otvaranja *Hrvatske dioničke tiskare* 2. i 3. travnja 1899. u Mostaru bila je velika pobjeda hrvatske ideje i misli, a očitovala se i hrvatska uzajamnost.²³¹

Ovaj veliki kulturni događaj u Mostaru nagovijestio je novo stoljeće u koje Hrvati ulaze na temeljima koje je izgradio Frano Miličević svojom tiskarom iz 1872. godine. *Hrvatska dionička tiskara* podići će kvalitetu tiska i moći odgovoriti na nove izazove koje novo stoljeće nameće. Kada promatramo povijest tiskarstva u Mostaru, ovo je zasigurno početak drugog razdoblja koje će se svakako označiti boljom tehničkom kvalitetom, ali i brojnim izdanjima koje stara tiskara nije mogla zadovoljiti.

Prilikom osnivanja *Hrvatskog pjevačkoga i tamburaškoga društva Vlašić* u Travniku *Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje* uputilo je brzoglav: "Najmladjem drugu i bratu u radu za hrvatsku prosvjetu najsrdačnije čestita u veseli se *Hrvoje*."²³²

Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje nastavlja sa svojim aktivnostima, sa sijelima i zabavama, a jedna od njih je organizirana 7. svibnja 1899. s uobičajenim programom i plesom.²³³ Na zabavi, koju je priredio *HGPD Hrvoje*, među gostima se pojavio i slikar iz Češke g. Alois Kalvoda,²³⁴ koji je s velikim zanimanjem pratio zabavu, a posebno su ga oduševile mostarske Hrvatice u narodnoj nošnji, s kojima je i zaplesao.²³⁵ *HGPD Hrvoje* je organizirao ljetnu zabavu u kazališnoj dvorani doma *Bratovštine* koja je okupila veliki broj građana, a bio je priličan broj muhamedanaca unatoč činjenici što su odmori. Nazočan je i bihački podnačelnik Jozo Ivanko-

230 "Za hrvatsku stvar", u: *Osvit*, br. 27, Mostar, 1. 4. 1899.

231 "Hrvatska proslava", u: *Osvit*, br. 28, Mostar, 5. 4. 1899.

232 "Hrvoje Vlašiću", u: *Osvit*, br. 36, Mostar, 3. 5. 1899.

233 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 38, Mostar, 10. 5. 1899.

234 www. encyklopedie.brna.cz, Češki slikar 1875.-1934., završio Akademiju likovnih umjetnosti u Pragu 1897. godine. Slika impresionističke pejzaže (24. 3. 2016.).

235 "Češki slikar u društvu Hrvoji", u: *Osvit*, br. 80, Mostar, 4. 10. 1899.

vić.²³⁶ U osvrtu na zabavu naglašava se njezin program u kome su nastupili *Hrvojev* pjevački zbor, koji je otpjevao koračnicu *Danice*. Mješoviti zbor Hrvata i Hrvatice pobudio je radost u građanstvu koje je nazočilo predstavi. U drugom dijelu s recitacijom nastupio je Petar Mikulić, a u dramskom programu Petar Soldo, Ivan Smoljan, Jelka Soldo, A. Halilović, R. Hrstić i M. Škrobić.²³⁷ Prije godišnje Glavne skupštine društva poslano je pismo u *Osvit* vezano za izbor novog odbora društva. Održavali su se dogovori i sastanci tko će biti izabran u odbor i voditi *Hrvoje*. Nadali su se izboru koji će biti na dobrobit društva: "Stoga složno na izbor. Pred pragom društvene sgrade otresimo sve osonosti, stupimo u taj hram prosvjete s plemenitom nakanom, da našem Hrvoji koristimo, izaberimo ljude, koji će vješto i dostojno upravljati našim društvom i čiji će rad biti koristan za Hrvatstvo, koji će osvjetlati obraz naš i društva."²³⁸ Uloga *Hrvoja* bila je da objedini sva hrvatska društva u zemlji u jedan savez i to bi bila kulturna pobjeda hrvatske misli u Bosni i Hercegovini. Jedan od osnivača *Hrvoja* bio je Blažko Zelenika, koji je rođen u Crnču 1828. godine, a umro u Mostaru 1899. godine. Surađivao je sa Šćepom Grabovcem, Nikom Fišićem, Vidom Šešeljom, Petrom Bašadurom i Ivanom Dundom. Prijateljevao je s Mihovilom Pavlinovićem, a njegova kuća bila je otvorena svim Hrvatima. Od njega se biranim riječima na pokopu oprostio Marko Šešelj: "...i kao vrlog rodoljuba Hrvata, radi čega ćemu ostati vječan spomen u hrvatskom narodu, osobito među mostarskim Hrvatima."²³⁹

Nakon Skupštine koja je održana 15. listopada 1899. usvojena su izvješća o radu i financijama te izabran novi Odbor koji će rukovoditi društvom u narednoj godini. Umjesto izabranih članova, Šćepe Mihića i Blaža Merdže, izabrani su Stjepan Radulović i Petar Soldo.²⁴⁰ Tijekom godine *Hrvoje* je organizirao svaki mjesec jednu zabavu, a za 3. prosinca planirana je veća zabava za koju se marljivo pripremao.²⁴¹ Glavna godišnja zabava održana je 3. prosinca 1899. s velikim i dobro osmišljenim programom. U dramskom programu igrali su: *Smrt Matije Gubeca*, *Crna kraljicu i Prokletstvo na Medvedgradu*. Pjevački zbor je dao svoj doprinos izvodeći pojedine skladbe na zadovoljstvo publike.²⁴² *Hrvoje* nastavlja sa sijelima, a

---

236 "Hrvojeva ljetna zabava", u: *Osvit*, br. 64, Mostar, 9. 9. 1899.

237 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 80, Mostar, 4. 10. 1899.

238 "U oči Hrvojeve skupštine", u: *Osvit*, br. 83, Mostar, 14. 10. 1899.

239 "Građani", u: *Osvit*, br. 72, Mostar, 6. 9. 1899.

240 "Iz društva Hrvoje", u: *Osvit*, br. 85, Mostar, 21. 10. 1899.

241 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 95, Mostar, 23. 11. 1899.

242 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 98, Mostar, 6. 12. 1899.

jedno je održano 17. prosinca 1899. Za doček Nove godine organizira već tradicionalnu zabavu za Silvestrovo.²⁴³

Nakon prve desetogodišnjice svoga rada *Hrvoje* hvata ritam zabava koje sada već tradicionalno organizira za različite prigode ili obilježavajući važne obljetnice. Jedna od zabava priredila se za Novu godinu 1900. bila je veoma dobro posjećena, a uz kulturni program bio je organiziran i ples. "Tako nam je i naš hrvatski *Hrvoje*, koji se može podičiti dvanaestogodišnjim blagotvornim radom za hrvatsku pjesmu i prosvjetu, priredio sbljla krasnu zabavu, koja je bila posjećena kao nikad prije. Dvorana je bila dupkom puna, te više nije bilo moguće dobiti mjesta, Hvala za to Hrvatima, koji shvaćaju što je naš *Hrvoje* i kakav mu je zadatak! ...A u Hrvoju poznamo samo članove njegove i Hrvate, stališ i položaj pojedinca je tu sporedan."²⁴⁴ Među članovima *Hrvoja* ima članova različitih zanimanja, obrazovanja kao i položaja unutar tadašnjeg društva, ali u radu to nije bilo presudno pa su se isticali oni s talentom kao i oni kojima je *Hrvoje* prirastao srcu. U svom govoru urednik *Osvita* Stjepan Radulović, koji se jezgrovito prisjetio hrvatske prošlosti, ističe: "A ove godine stupamo u novi viek, viek, u kojemu će Hrvat u oživjeti mile mu i svete uspomene njegove samostalnosti, kad no je pred hiljadu godine okrunjen prvi hrvatski kralj, komu nek je slava! Hrvat pravom očekuje, da mu se željeni ideali ostvare, a ispuniti će se, jer je uz nas Bog i Hrvati."²⁴⁵ Za Uskrs 1900. godine *Hrvoje* je priredio veliku zabavu 16. travnja koja je bila tradicionalno dobro posjećena, a svojom nazočnošću uveličali su je Hrvati iz Metkovića.²⁴⁶ *Hrvoje* je bio u novom odijelu i ugodno je iznenadio programom. Posebno se istaknula gđica Milka Kovač koja je izvela Deželicevu pjesmu *Bosanski odseljenik* što je dobro primljeno od strane muslimana koji su nazočni zabavi, od kojih su neki došli iz Stoca.²⁴⁷ Kako bi u što većem broju mogli prisustvovati na slavlju *Trebevića* u Sarajevu,²⁴⁸ *Hrvoje* je organizirao zaba-

243 "Hrvojevo sielo i Silvestrovo u Hrvoji", u: *Osvit*, br. 102, Mostar, 20. 12. 1899.

244 "Još o Hrvojevoj silvestarskoj zabavi", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 10. 1. 1900.

245 *Isto*.

246 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 31, Mostar, 18. 4. 1900.

247 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 32, Mostar, 21. 4. 1900.

248 "Inštalacija zastave hrvatskoga Trebevića", u: *Osvit*, br. 36, Mostar, 5. 5. 1900. *Hrvatsko pjevačko društvo Trebević* poslalo je svoj proglas sa rasporedom svečanosti 2. do 4. lipnja 1900. u Sarajevu. "Ovaj događaj neće radi mnogih razloga biti samo privatna ceremonija našega društva, nego će imati podpuno znamenje eminentne hrvatske narodne slave, jer će se evo razviti hrvatski barjak u Herceg-Bosni, da kao prvi javni hrvatski simbol okupi oko sebe sve Hrvate ovih zemalja bez razlike vjere, pak da ujedinjeni i vjerni Trebevićevu geslu: U jedinstvu naš je spas, pjesma će sjediniti nas!"

vu da sakupi dovoljno novca za taj put.²⁴⁹ Prilikom povratka sa svečanosti u Sarajevu brojna društva iz Dalmacije posjetila su Mostar,²⁵⁰ a *Hrvoje* je bio domaćin.²⁵¹ *Hrvoje* se i ovaj put iskazao kao dobar domaćin, ali i s priredbom u čast dragih gostiju na koje je bio ponosan zbog časti koju su mu ukazali svojim dolaskom u Mostar.

Jedan od predsjednika *Hrvoja*, fra Jerko Ljubić, umro je iznenada 1. lipnja 1900. u 43. godini života. Iskazao se u radu *Hrvoja* i uvijek nastojao istaknuti njegovo hrvatsko obilježje, a radio je i na razvoju prosvjete u Hercegovini.²⁵² Krajem srpnja *Hrvoje* je priredio zabavu na otvorenom u *bašči* gostionice Petra Vasilja u spomen kralja Tomislava. Pjevački i glazbeni program okupio je dosta mostarskog građanstva, a sav prihod je darivan *Hrvatskoj čitaonici* u Duvnu.²⁵³ Ovakvim svojim postupcima mostarsko društvo je prednjačilo i bilo je putokaz ostalima kako treba nesebično pomagati hrvatska društva u Herceg-Bosni. Zabava koju je *Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje* organiziralo u hrvatskom kazalištu doma *Bratovštine* 14. listopada 1900., uz glazbeni program, dat je igrokaz *Razbojnici* koji je pohrvatio Bogomir Brleković.²⁵⁴ Prilikom dolaska *Hrvatskog kazališta iz Varaždina* ponovno je domaćin bio *Hrvoje* koji je pomogao da se gosti predstave u što boljem svjetlu, a članica *Hrvoja* gđica Jelka Soldo igrala je jednu od ženskih uloga u *Graničarima*.²⁵⁵ Kako je došlo do promjene imena koje društvo nosi, *Hrvatsko glasbeno pjevačko društvo Hrvoje u Mostaru*, upućena su i izmijenjena pravila na odobrenje koje su u ime društva potpisali predsjednik dr. Matej Milas i tajnik Ante Jukić 10. studenoga 1900.²⁵⁶

249 "Zabava našega Hrvoje", u: *Osvit*, br. 36, Mostar, 5. 5. 1900.

250 "Sielo u Hrvoji", u: *Osvit*, br. 45, Mostar, 13. 6. 1900.

251 "Gosti u Hrvoju", u: *Osvit*, br. 44, Mostar, 9. 6. 1900. U Mostaru su bili: iz Splita društva *Napredka*, *Sokola*, *Vatrogasna* i *Jadranska vila*, karlovačka društva *Zora* i *Nada*, *Sokola* iz Kostajnice, iz Makarske *Gusle*, *Hrvatsko Makarsko-Primorske čitaonica* i *Hrvatski sokol*, a gospoda Trumbić, Modrušan, F. Miler, dr. Smodlaka, dr. Bulić i ostali duže su boravili u Mostaru.

252 "Fra Jerko Ljubić", u: *Osvit*, br. 45, Mostar, 13. 6. 1900. Rodio se 13. 3. 1857. u Crnču, Široki Brijeg, a umro 1. 6. 1900. u Mostaru.

253 "Hrvoje u spomen duvanjske slave", u: *Osvit*, br. 57, Mostar, 23. 7. 1900.

254 ABiH Sarajvo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1158/IV, *Pozivnica za zabavu 14. 10. 1900.*

255 "Hrvojeva članica kao gostinja u hrv. dramskom društvu i Hrvatsko kazalište", u: *Osvit*, br. 84, Mostar, 27. 10. 1900.

256 ABiH Sarajvo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 740/VI, *Pravila Hrvatskog glasbenog pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru*. Odobrena su 31. siječnja 1903., br. 13027/I ex 1903., Za poglavara zemaljske vlade: Odjelni predstojnik: HORMANN.

Kako bi obilježili trinaestu godišnjicu svoga rada, *HGPD Hrvoje* je 6. listopada 1901. priredio veliku zabavu. Cilj društva je rad za hrvatsku prosvjetu i narodno osviještenje pa je rodoljubnom građanstvu Mostara ovom zabavom to zorno pokazao.²⁵⁷ Veliki članak posvećen je trinaestoj obljetnici osnutka *HGPD-a Hrvoja* u Mostaru u kojem se osvrtce na prošlost: "Osnivači društva imali su na umu, da koncentriraju sve, što hrvatski misli i osjeća u jednu skupinu, da mladež ujedini, da pjesmom razplamti vruću ljubav prema miloj hrvatskoj grudi, jednom riečju, da društvo bude rasadnik hrvatske misli, ognjište hrvatske svijesti!"²⁵⁸ Društvo je njegovalo glazbu i pjesmu, ali je počelo i s amaterskim predstavama koje su bile dobro posjećene. U radu društva veliku ulogu je odigralo hrvatsko građanstvo, a jedan dio inteligencije nije ni moralno niti materijalno pomagao rad *Hrvoja*. Društvu se želi puno uspjeha i napretka u njegovoj četrnaestoj godini rada. Aktivno učešće *HGPD-a Hrvoja* vidljivo je u proslavi obilježavanja pedesetgodišnjice redovništva biskupa fra Paškala Buconjića 14. listopada 1901. Tajnik Ante Jukić je u ime *Hrvoja* pozdravio biskupa koji je uvijek bio veliki zaštitnik i prijatelj društva koje služi hrvatskoj misli.²⁵⁹ Kako je *Odboru HGPD-a Hrvoje* izlazio mandat, organizirali su oproštajnu zabavu odstupajućeg Odbora 1. studenoga 1901.²⁶⁰ Nakon održane glavne skupštine *HGPD-a Hrvoje* 10. studenog 1901. izabrana je nova uprava koju su činili: predsjednik Adam Mikačić, tajnik Nikola M. Smoljan, blagajnik Ivan J. Smoljan, knjižničar Ivan P. Milićević, arhivar Marko Paradžik, odbornici: prof. Jamnicki, Urumović, Janković i o. fra Nikola Šimović revizori: prof. Bartol Inhof, prof. Lucian Popović zamjenici: Stjepan Škrobić i Nikola Krešić. Nisu primili čast fra Nikola Šimović i Bartol Inhof.²⁶¹ U novoj upravi vidimo dosta profesora koji rade na ovdašnjoj gimnaziji, a uz njih su mostarski građani koji su obrtnici, trgovci ili posjednici. Početkom XX. stoljeća dosta stranaca dolazi i u Mostar i uključuje se u rad građanskih udruga. Krajem studenog *Hrvoje* za svoje članove organizira sijelo koje je dobro posjećeno.²⁶² Glavna godišnja zabava održana je 8. prosinca 1901. u prostorijama *Bratovštine* s pučkim igrokazom *Barun Franjo Trenk*.²⁶³

257 "Sjajna Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 79, Mostar, 7. 10. 1901.; ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1143/IV, *Pozivnica za zabavu 6. 10. 1901.*

258 "Hrvoje na pragu četrnaeste godine obstanka", u: *Osvit*, br. 81, Mostar, 17. 10. 1901.

259 "Biskupov jubilje", u: *Osvit*, br. 82, Mostar, 21. 10. 1901.

260 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1144/IV, *Oproštajna zabava 1. 11. 1901.*

261 "Nova Hrvojeva uprava", u: *Osvit*, br. 86, Mostar, 14. 11. 1901.

262 "Hrvojevo sielo", u: *Osvit*, br. 88, Mostar, 27. 11. 1901.

263 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1145/IV, *Zabava sa plesom 8. 12. 1901.*

Prilikom osamdesetog rođendana fra Grge Martića,²⁶⁴ najstarije *Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje* u Bosni i Hercegovini, 19. siječnja proslavlja na dostojan način: "Preko tog znamenitog časa nije mogla kršna Hercegovina sa glavnim svojim gradom šutke preći, a da se ne ogriješi o vječnu harnost svome velikom sinu, koji je prvo svjetlo u njoj ugledao: ne može ni Bosna ni cijelo Hrvatsvo ostati mirno."²⁶⁵ Sijelo koje je organizirao *Hrvoje* bilo je posvećeno fra Grgi Martiću. Ante Jukić je govorio o njegovu životu i radu, a pjesmu u čast Martića, od Veljka Obradova, deklamirala je Jelka Soldo. *Vrhunac svečanost je bio kada na spomeniku sjedi pjesnik i drži knjigu, a oko njega stoje vile: Hrvatica, Hercegovka, Dalmatinka i sva u crnini Istranka*. Ovoj svečanosti su nazočni ugledni građani Mostara kao i veliki broj franjevac na čelu s provincijalom fra Augustinom Zubcem.²⁶⁶ Neumoran rad na organiziranju zabavnih večeri s plesom nastavljen je nakon Uskrsa. Tako je 4. svibnja 1902. u hrvatskom kazalištu doma *Bratovštine* organizirana zabava.²⁶⁷ Koliko su članovi *Hrvoja* bili povezani, ali i uvažavani od ostalih hrvatskih društava, govori i podatak da su prilikom svatova tajnika Nikole Smoljana s Hrvaticom iz Livna Ankom Tadić sudjelovanje uzela društva *Dinara i Trebižat*. Zanimljiv je put do Livna koji je išao željeznicom do Blažuja, a dalje preko Kiseljaka, Busovače, Travnika, D. Vakufa, Bugojna, Kupresa u Livno. U povratku, nakon dočeka i ispraćaja u Livnu gdje se posebno hrvatskom pjesmom i glazbom istaklo društvo *Hrvatska Dinara*, vraćaju se preko Županjca, Posušja i Ljubuškog. U Ljubuškom su drage goste dočekali članovi hrvatske čitaonice i *Trebižata* kako bi se zahvalili *Hrvoju* na velikoj i nesebičnoj pomoći koju im pruža. Na ulazu u Mostar svatove je dočekao veliki broj građanstva, a Stjepan Radulović srdačnom dobrodošlicom.²⁶⁸ Članovi *Hrvoja* izgubili su jednog od osnivača društva Ivana Bašadura, koji je umro 15. rujna 1902.²⁶⁹ U ime hrvatskih društava, a napose *Hrvoja*, od pokojnika se biranim riječima oprostio Stjepan Radulović. Hrvati u Mostaru su 14. rujna 1902. utemeljili *Hrvatsko potporno društvo za potrebne đake srednjih i visokih škola iz Bosne i*

264 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 2558/IV, *Sjajno Martićevo sijelo 19. 1. 1902.*

265 "Martićeva proslava", u: *Osvit*, br. 6 i 7, Mostar, 23. 1. 1902.

266 *Isto*.

267 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1146/IV, *Zabavna večer 4. 5. 1902.*

268 "Hrvatski svatovi", u: *Osvit*, br. 43, Mostar, 29. 5. 1902.

269 "Hrvatsko glasbeno-pjevačko društvo Hrvoje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 73, Mostar, 17. 9. 1902.

Hercegovine.²⁷⁰ Ono se ujedinjava s *Hrvatskim društvom Napredak - za potpomaganje naučnika i đaka Hrvata-katolika Sarajevo* 9. lipnja 1907. u *Hrvatsko kulturno društvo Napredak* sa sjedištem u Sarajevu.²⁷¹

Ovo je bila dosta uspješna godina u kojoj je organizirano 10 zabava što je u svojoj XIV. društvenoj godini djelovanja svakako značajan broj.²⁷² Početkom 1903. godine organizirana je zabava s plesom u domu *Bratovštine*, a izvedena je drama Ive Vojnovića *Ekvinocij*, što je bila novina na repertoaru *Hrvoja*.²⁷³ *Hrvoje* organizira sijela kako bi društvenom tombolom sakupio novac za nesmetan rad, a na ta okupljanja djeca bez roditelja nisu smjela

-
- 270 "Konstituirajuća skupština hrvatskog podpornog društva za potrebne đake srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine", u: *Osvit*, br. 17, Mostar, 17. 9. 1902. Predsjednik fra Radoslav Glavaš, potpredsjednik veleposjednik i trgovac Martin Čule, tajnik prof. B. Inhof, tajnik II. učitelj Ante Jukić, blagajnik prof. Lav Jamnicki, podblagajnik trgovac i posjednik Blaž Merdžo, Odbornici: trgovac i veleposjednik Ilija Ivanković, trgovac i posjednik Petar Smoljan, učitelj Kosta Urumović, posjednik i srebrodjelac Mato Smoljan, sudski prislušnik Janko Ašperger i poduzetnik i posjednik Toma Kovač. "Hrvatsko podporno društvo za potrebne đake", u: *Osvit*, br. 77, Mostar, 31. 9. 1902. Utemeljitelji su: posjednik i bravar Ančić Petar N., biskup Buconjić Paškal, trgovac i posjednik Bašadur Ivan (umro), posjednici braća Bebek, veleposjednik iz Janjine Bjelovučić Zvonimir, mjernik Brozović Joso, posjednik Batun Muhamed Hilmi ef., posjednik Martin Čule, gim. Prof. Jamnicki Leo, župnik Knezović Pijo, posjednik Kovač Toma, pravnik Kurt mehmed Dželaludin, posjednik Kurtaga Petar, trgovac Kvesić Vid, magaziner želj. Maršalek Josip, trgovac Merdžo Blaž, trgovac Merdžo Mijat, ljekarnik Mikan Vjekoslav, trgovac Mikačić Adam, trgovac, Čapljina Mrčić Ivan, gostioničar Greč Frano, biskupski tajnik Ostojić Dujam, Samostan čč. O. Franjevac Mostar, trgovac i posjednik Smoljan Ivan, posjednik i sredbodjelac Smoljan Mato, trgovac Smoljan Jure st., trgovac Smoljan Stjepan, trgovac Smoljan Petar, gostioničar Stojčić Nikola, srebrodjelci braća Šiljeg, gim. Učitelj Urumović Kosta, Uredništvo *Osvita*, Uredništvo *Kršćanske obitelji*, financijski oficijal Vrbani Josip. Ukupno 34 člana. Podupirajući članovi I. reda ukupno 66; Podupirajući članovi II. reda 24; Podupirajući članovi III. reda 10. Veliki broj članova su ujedno i članovi *Hrvoje* pa je i na taj način ovo društvo dalo svoj doprinos u pomaganju i školovanju siromašnih đaka.
- 271 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka, IV/1 i IV/3 br. 919. *Hrvatsko potporno društvo Napredak glavna podružnica u Mostaru*; PETAR ČULE, *Napredak u Mostaru*, rukopis str. 9, napisan 30. jula 1925.; MIJO POLJAK, *Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Predavanje o njegovom postanku, cilju i radu i o našim dužnostima prema njemu* br. 2043 IV/3. (Preštampano iz Požeških novina), 28.
- 272 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1147/IV, *Zabava sa plesom* 5. 10. 1902.
- 273 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1148/IV, *Zabava sa plesom* 6. 1. 1903.

dolaziti.²⁷⁴ Koliko je rad *HGPD-a Hrvoje* bio posvećen hrvatskoj ideji i razvoju hrvatskih društava vidi se iz odnosa prema novom društvu *Sokol* u Mostaru. *Hrvoje* je posjetio ples *Sokola*, a to je ovaj uzvratilo došavši u sokolaškim odijelima na *Hrvojevu* zabavu. *Osvit* pozdravlja ovaj čin bratske suradnje i želi da oba društva napreduju.²⁷⁵ Veliku pažnju posvećuje razvoju čitaonica i hrvatskih pjevačkih društava po Herceg-Bosni, a radi i na osnivanju saveza, unatoč činjenici da su pojedina društva članovi *Saveza hrvatskih pjevačkih društava* u Zagrebu. Potrebno je napraviti i savez unutar Herceg-Bosne, a taj zadatak bi trebalo preuzeti najstarije društvo, a to je *HGPD Hrvoje*.²⁷⁶

Velika pozornost dana je 800. obljetnici smrti Petra Svačića, a pozivaju se svi predsjednici i tajnici hrvatskih društava da na Uskrs dođu u Mostar radi temeljitijeg i zajedničkog rada društava.²⁷⁷ *Osvit* u svom uvodniku br. 27, od 4. travnja 1903. pod naslovom "Za složan i jedinstven rad" ponovno naglašava značaj zajedničkog rada koji bi na taj način povećao broj društava i čitaonica te podigao kvalitetu njihova rada.

Koturaško-gombalačko društvo Sokol u Mostaru²⁷⁸ organiziralo je izlet u Metković 19. travnja 1903. U Metkoviću su članovi *Hrvatske nere-tvanske čitaonice* priredili srdačan doček s pjesmom i glazbom. Nakon objeda i razgledanja grada gosti iz Mostara su svečano ispraćeni na vlak uz hrvatsku pjesmu i glazbu.²⁷⁹ Prilikom podizanja spomenika dr. Anti Strčeviću u Šestinama izaslanstvo *HGPD-a Hrvoje* položilo je vijenac na grob hrvatskog velikana.²⁸⁰ Tijekom priprema za godišnju skupštinu upućena je kritika nekim odbornicima i članovima koji nisu izvršavali

---

274 "Hrvojevo sijelo", u: *Osvit*, br. 13, Mostar, 14. 2. 1903.; i u br. 22, 18. 3. 1903. "Naša društva stvorena su, kako smo često puta naglasili, da rade i služe probudjenju hrvatske narodne svijesti i širenju prave prosvjete, uljudbe i snošljivosti, te tako da čine neki prijelaz iz starog obiteljskog i društvenog života u novi, bolji i napredniji, koji odgovara duhu ovog prosvjetnoga vieka, koji utire put hrv. narodnoj misli, u kojoj nalazimo sreću ovoga naroda." Ponovo se potencira stvaranje saveza kako bi se društveni rad unaprijedio i razgranao.

275 "Hrvoje i Sokol", u: *Osvit*, br. 16, Mostar, 25. 2. 1903.

276 "Uvažanja vriedan predlog", u: *Osvit*, br. 20, Mostar, 11. 3. 1903.

277 "Svim hrvats. pjevačkim i sokolaškim društvima, kao i hrvatskim čitaonicama u Herceg-Bosni hrvatski pozdrav!", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 1. 4. 1903.

278 Biciklističko i gimnastičko društvo op. T. Z.

279 "Mostarski Sokol u Metkovićima", u: *Osvit*, br. 32, Mostar, 22. 4. 1903.

280 "Mostar k Starčevića slavlju", u: *Osvit*, br. 81, Mostar, 10. 10. 1903.

svoje obveze te na taj način dovode i sam rad društva u pitanje. Uz moralni rad treba raditi i na materijalnom uzdizanju društva i postaviti pitanje izgradnje društvenog doma.²⁸¹

U svom prvom broju od 6. siječnja 1904. *Osvit* je čestitao i zaželio puno uspjeha u novoj godini svim hrvatskim društvima širom Herceg-Bosne. Započeta je akcija sakupljanja priloga za posvećenje barjaka i na prijedlog *dične Hrvatice* Katarine Domjan sakupljeno je 4 krune.²⁸² *Hrvoje* je 17. siječnja 1904. priredio sijelo za svoje posjetitelje s glazbenim i dramskim programom, a i 2. veljače organiziran je sličan program.²⁸³

Za Uskrs, u domu *Bratovštine*, priređena je zabava s plesom i glazbom pješačke pukovnije. Ulaznice su se mogle kupiti u trgovini Petra i Nikole Smoljana. Nastupilo je niz članova *Hrvoja*, a u dramskom programu izvedeno je *Zimsko sunce* Viktora Cara Emina, u kojem je oslikana borba hrvatskog naroda u Istri protiv nametanja tuđinskih ideja.²⁸⁴ Iz broja u broj *Osvit* donosi dopise o pripremama za instalaciju zastave *Hrvoja*, a u br. 24, 26. ožujka 1904., donosi popis onih koji su na izletu u Ilijiće dali dobrovoljni prilog za tu svečanost.

Osvit u tekstu "Zastava hrvatskog pjevačkoga društva Hrvoje u Mostaru", br. 26, od 2. travnja 1904. prenosi pisanje *Hrvatskog prava* iz Zagreba: "Ovih dana bila je izložena u Ilici u Bothovom izlogu vanredno liepa zastava, koja je privlačila svojom orginalnošću izradbe prolazeće občinstvo, te je postajalo pred izlogom i motrilo ju. Zastava je to, što ju Hrvatice Starčevićanke poklanjaju hrvat. društvu *Hrvoju* u Mostaru u kršnoj Hercegovini. Zastava je građena u tri piohe: crvena, bijela i modra; na bijeloj u sredini stoji grb Hrvatske, a sve tri plohe izvezene su samim hrvatskim ornamentima... Za tu zastavu izradio je nacрте poznati naš majstor narodnih motiva g. August Posilović, a izvezena je u njegovoj kući. S tim ponodnim hrvatskim stiegom šalju naše Starčevićanke dičnom Hrvoji i sjejnu uvezanu spomenknjigu, koju je takodjer izradio gosp. Posilović u narodnim motivima, na kojoj se nalazi posveta društvu, te podpisi... Pod ovom zastavom živilo, raslo cvalo hrvatsko društvo *Hrvoje* u Mostaru. Zastava je stigla u Mostar, te je pohranjena u društvu."²⁸⁵ Ovo je samo

281 "Iskrena rieč pred skupštinu Hrvoje", u: *Osvit*, br. 82, Mostar, 14. 10. 1903.

282 "Za inštalaciju Hrvojevog barjaka", u: *Osvit*, br. 2, Mostar, 9. 1. 1904.

283 "Iz društva Hrvoje", u: *Osvit*, br. 5, Mostar, 20. 1. 1904.

284 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 24, Mostar, 26. 3. 1904.

285 "Zastava hrvatskoga pjevačkoga društva Hrvoje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 2. 4. 1904. i u br. 39, 18. 5. 1904., *Barjak hrv. društva Hrvoje u Mostaru* prenose tekst iz *Hrvatske Zastave*.

jedan od primjera što je *Hrvoje* značio za Mostar i Hercegovinu, ali je i njegova reputacija u Zagrebu bila na zavidnoj razini. Sve je to stečeno mukotrpnim radom s puno odricanja i entuzijazma članova društva te vizije onih koji su osnovali i vodili ovo društvo u proteklom razdoblju. Zbovovoda društva, gospodin August Remec, odlikovan je od strane *Saveza hrvatskih pjevačkih društava* počasnom nagradom.²⁸⁶

Preko *Osvita* obavještavaju se članovi *Hrvatskog glasbenog društva Hrvoje* da je sazvana izvanredna skupština društva 17. travnja 1904. u prostorijama *Bratovštine* u 14 sati. Dnevni red:

- 1). *Izvještaj o uspjehu pregovora sa Bratovštinom sv. Ante u pogledu druš. kirije*
- 2). *Sdogovor o svetčanosti društvene zastave*
- 3). *Eventualija u obsegu 16. društvenih pravila.*

Nakon održane izvanredne skupštine *Hrvatskog glasb.-pjevačkog društva Hrvoje* u prostorijama *Bratovštine*²⁸⁷ 17. travnja 1904. sklopljen je novi povoljniji ugovor s *Bratovštinom sv. Ante* oko iznajmljivanja prostorija za potrebe *Hrvoja* pa je stari ugovor iz 1897. zamijenjen novim iz 1904. godine. Najamnina je manja, a *Hrvojev* dug *Bratovštini* pripisan je kao prilog *Hrvoju* o čemu je izvijestio blagajnik Nikola Smoljan. O pripremanjama za instalaciju zastave izvijestio je Ante Jukić i izabran je *Svečani odbor* koji će imati sedam pododbora. Za počasnog člana izabrana je gospođa Marija Kumičić, koja je pribavila barjak za *Hrvoja*.²⁸⁸

Društvo je provodilo velike pripreme za svoju svečanost, kako u organizacijskom, tako i materijalnom pogledu sakupljajući sredstva za taj značajan događaj. Nastavlja se suradnja s društvima iz Dalmacije i Zagreba. U goste dolazi i *Kolo* iz Zagreba, koje je bilo na svečanosti *Gundulića* u Dubrovniku. Zajednički koncert organiziran je 24. svibnja 1904. u hrvatskom kazalištu doma *Bratovštine sv. Ante* u Mostaru.²⁸⁹ U ime *Hrvoja* na svečanosti

286 "Hrvojev sborovodja gosp. August Remec", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 2. 4. 1904., angažiran je bio i na obljetnici *Hrvatske neretvanske čitaonice* u Metkoviću što mu je bilo još jedno priznanje.

287 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 58/IV, *Bratovština Sv. Ante u Mostaru Slavnoj Upravi Hrvat. Glasb. Pjev. Društva Hrvoje*, 7. 7. 1899. Bratovština traži objašnjenje zašto se krši Ugovor iz 1897. godine kojim se iznajmljuje prostor Hrvoji.

288 "Hrvojeva izvanredna skupština", u: *Osvit*, br. 33, Mostar, 27. 4. 1904. Žena književnika Eugena Kumičića. Rođena Maršić u Varaždinu 1863. bavila se književnim, karitativnim i socijalnim radom. Vidi: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.-1925.*, str. 154.

289 "Koncert Kola i Hrvoja", u: *Osvit*, br. 39, Mostar, 18. 5. 1904.

Gundulića bilo je nazočno deset izaslanika.²⁹⁰ Sam koncert, u izvođenju dva hrvatska društva, ušao je u anale i upisan zlatnim slovima.²⁹¹ Ovo je bio velik događaj za Hrvate u Mostaru jer su mogli vidjeti *Kolo* iz Zagreba, koje je proslavilo četrdesetogodišnjicu svog rada i bilo je uzor ostalim hrvatskim društvima tako da je zajednički koncert dao *Hrvoju* novu energiju i bio putokaz za budući rad. Brzjavu su stigli iz Trebinja: "Današnji zagrljaj *Kola* i *Hrvoja* bio na diku našoj Herceg-Bosni. U jedinstvu naš je spas, pjesma će sjединiti nas. Članovi *Slavulja*. Zanimljiv je bio i brzjav iz *Dugogsela*: Hrvatski pozdrav kršnim junacima *Hrvoje* i zagrebačkim *Kolašima!* Hrvatska čitaonica."²⁹²

Osvit u uvodniku br. 48, od 18. lipnja 1904. "Slava razvijanja *Hrvojevog* barjaka" donosi veliki tekst u tu čast: "U našem kamenitom Mostaru, gdje je mnoga dobra iskra frcnula za narodno hrvatsko osvještenje, idemo u susret radosnom času. Najstarije hrvatsko pjev. drŕtvo *Hrvoje*, koje je i u dobru i u zlu najodanije i najvjernije traŕilo utjehe, okriepe i pobude pod svetim, slavnim i ponosnim trobojnim stiegom, ŕto su nam ga pradjedovi potocima krvi branili i neoskrvnjena sačuvali i u amanet predali, *Hrvoje*, koji je svagdje bio prvo, kad se radilo o slavi hrv. imena i veličanju hrvatske pjesme, s kojom nam se budi narodna svijest, a podiŕe hrvatski rodoljubni osječaj-ŕudno se sprema davno očekivanom danu, kada će javno, svjestno i ponosno u prisustvu hrvatske braće iz svih sedam hrvatskih banovina, sastavnih dieleova Tomislavove kraljevine, kojoj je kolievka ova gruda, razviti taj stieg i visoko ga dignuti nebu pod oblake, da se vidi, da se zna, da nas ima još Hrvata, da će nas biti, dokle i kaplje krvi naših predja u nama teče, dokle traje uspomena na našu slavnu prošlost, burnu i mukotrpnu sadašnjost, ali, dok je Boga i pravde, i nade na bolju i pravedniju budućnost." Autor članka osvrtće se na instalaciju barjaka *Trebevića* kao i dar od Marije Kumičić i gospođa iz Zagreba koji je sada u Mostaru. Naglašava se uloga pjevačkih društava u buđenju hrvatske svijesti u Herceg-Bosni: "U budjenju hrvatske svijesti u našoj miloj Herceg-Bosni najvaŕniju su ulogu igrala naša pjevačka društva, koja su milozvukom hrvatske pjesme budilice trgnula narod iz stoljetnoga sna, da ustane, da bude svoj na svome, da bude Hrvat-Pjevačka društva u Herceg-Bosni bijahu pravi razsadnik hrvatske misli, bijahu ognjišta hrvatskih ideja za dobrobit našeg naroda, bijahu središte, gdje se sakupljaju svi, ŕto hrvatski misle i osjećaju.

---

290 "Na Gundulićevu svetčanost barjaka", u: *Osvit*, br. 39, Mostar, 18. 5. 1904.

291 "Koncert *Kola* i *Hrvoja*", u: *Osvit*, br. 40 i 41, Mostar, 28. 5. 1904.

292 "Pozdravi *Kolu* i *Hrvoji* u Mostaru", u: *Osvit*, br. 41 i 42, Mostar, 28. 5. 1904.

A najstariji borac, prvi, koji je razvio zastavu borbe za sveto hrvat. ime bijaše naš *Hrvoje*, koji je prije 16 godina na obali mutne Neretve ispod krševitog Veleža zapjevao gromornu pjesmu:

Hrvatska se Bosna diže,
Ljepša zora sviće njoj,
U kolo se, braćo, bliže,
Sad je Hrvat u svom svoj!"²⁹³

Ovo su nastavila ostala društva, a u prvom redu *Slavulj i Trebević* koji su puno učinili na narodnom polju buđenja svijesti. Pozivaju se na svečanost u kršni Mostar od 13. do 15. kolovoza 1904. kako bi ova svečanost bila veličanstvena, što je *Hrvoje* svojim radom i zaslužio.

Prilikom organiziranja zabava primijećeno je da je slabiji odziv domaće inteligencije, a krivnja je na obje strane: "Zadaća pjevačkih društava nije svoje zabave i koncerte poput kakvog pazara reklamirati, nego valja kod ljudi na sgodan način pobuditi interes za stvar. Jedno pjevačko i diletantsko društvo ne smije biti kakvo mehaničko kazalište ili skladište fonografa, već mora da bude kulturni zavod, komu je zadaća gojiti liepu hrvatsku pjesmu, njom hraniti i odgajati svoj narod i buditi hrvatsku svijest."²⁹⁴ Iako su pripreme za veliku svečanost u tijeku, *HGPD Hrvoje* nastavlja sa svojim zabavama i jednu organizira u svojoj *bašči* 19. lipnja 1904. uza sudjelovanje vojne glazbe.²⁹⁵

Nisu svi blagonaklono gledali na rad *Hrvoja* i svečanost koja je pripremana pa je došlo do polemike s *Narodnom hrvatskom strankom* u Dalmaciji povodom jednog natpisa u glasilu *Jedinstvo*, koje je napalo svečanost i instalaciju barjaka. Odbacuje se svaki politički cilj posvete, jer je to proslava hrvatske zastave i onoga što je *Hrvoje* u proteklih 16 godina uradio na kulturnom polju. U potpisu, *Odbor hrvatskog pjevačkog društva Hrvoje*.²⁹⁶ Ovo ipak nije zapriječilo da ostale novine, pa i one koje se bave književnošću, ovaj proglas sa simpatijama poprate i donesu u svojim tiskovinama. Doznajemo da iz Siska na proslavu dolazi osam članova *Sloge*: "...da posjete kršnu Herceg-Bosnu i pozdrave tamošnju našu junačku braću. Sveta

293 "Slava razvijanja Hrvojevog barjaka", u: *Osvit*, br. 48, Mostar, 18. 6. 1904.

294 "Hrvoje pred svetčanost", u: *Osvit*, br. 48, Mostar, 18. 6. 1904.

295 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 48, Mostar, 18. 6. 1904.

296 "Hrvojeva izjava predsjedničtvu hrvatske narodne stranke u Dalmaciji", u: *Osvit*, br. 54, Mostar, 9. 7. 1904. U potpisu su navedeni: predsjednik Petar N. Ančić, potpredsjednik Ante Jukić, tajnik M. Glavina, blagajnik Nikol M. Smoljan, knjižničar Grgo Smoljan, arhivar Josip Šiponi, odbornici: Marko Šiljeg, Stjepan Smoljan, Ivan Slišković i A. Remec.

je to dužnost, da se s našom braćom što više upoznamo, da im junačku desnicu stisnemo, te ih tako bodrimo na daljni rad za slobodu mile nam zajedničke domovine Hrvatske."²⁹⁷ Stalno dobivamo izvješća u *Osvitu* o onima koji novčano svojim priložima daju potporu ovoj svehrvatskoj svečanosti u gradu na Neretvi pokazujući tako što je *Hrvoje* značio i znači za Hrvate u Herceg-Bosni.²⁹⁸

Protiv pisanja *Jedinstva* javljaju se prosvjedom razna društva iz Herceg-Bosne, a jedan od prosvjeda je i od livanjskih Hrvata.²⁹⁹ Prosvjed je upućen zbog pisanja i tretmana Hrvata u Herceg-Bosni u čemu prednjači urednik *Jedinstva* u Splitu Antonio Stražičić, koji ide tako daleko da ove prostore naziva srpskim zemljama zbog čega izaziva ogorčenje kod Hrvata koji tu žive od doseljenja.³⁰⁰ Ovako žestok odgovor na pisanje splitskog *Jedinstva* i ponašanje njegovog urednika samo su potvrda koliko je hrvatska narodna svijest ojačala i da s Hrvatima Herceg-Bosne suosjećaju Hrvati iz drugih hrvatskih zemalja, a uvijek se nađe onih koji su protiv narodne ideje.

Osvit u dvobroju 61 i 62 od 6. kolovoza 1904. na dvije stranice donosi proglas *Svečanog odbora Hrvoja* koji poziva: *Gradjani Hrvati ! Da u dane svečanosti okitite svoje kuće i dućane hrvatskom trobojnicom i aktivno učestvuju u svim točkama svečanosti 13., 14. i 15. kolovoza 1904. godine.*

Zatim donosi precizan raspored svečanosti koju mogu svi nabaviti u trgovinama N. M. Smoljana i J. Smoljana.³⁰¹ Najavljen je dolazak brojnih

297 "K Hrvojevoj slavi barjaka", u: *Osvit*, br. 55, Mostar, 13. 7. 1904.

298 "Za Hrvojevu slavu barjaka", u: *Osvit*, br. 54, Mostar, 9. 7. 1904. "Gvardijan na Širokom Brijegu fra Stanko Kraljević je sakupio 71 krunu za proslavu, a darovatelji su: Franjevački samostan K 20, obitelj Milković K 10, po 5 K: A. Trstenjak i I. Likić; po 3 K Jozo Penavić po 2 K: M. Škobić, M. Slišković, M. Zeljko, A. Šušak i B. Bubalo po 1 K; Naglič, Drakulić, Trtanj, Horak, I. Milković, M. Perić, M. Softa, C. Naletilić, A. Marušić, Franetić, A. Prskalo, I. Kovačić, I. Marušić, I. Penavić, I. Zovko, I. Jelić, I. Pinjuh i jedno ime nečitljivo."

299 "Prosvjed livanjskih Hrvata proti pisanja *Jedinstva*", u: *Osvit*, br. 56, Mostar, 16. 7. 1904.

300 "Izjave protiv pisanja *Jedinstva*", u: *Osvit*, br. 57 i 58, Mostar, 23. 7. 1904. Potpisnici su: *Vlašić* Travnik predsjednik Stanko Šalković, Bosanski Novi *Odbor hrvatske čitaonice* predsjednik B. šulentić i potpredsjednik župnik Jure Pelivanović, Bosanski Brod *Hrvatska narodna čitaonica*, Konjic *Hrvatska čitaonica* potpisao čitav Odbor hrvatske čitaonice, Sarajevo *Trebević* predsjednik M. Bitić i tajnik J. Udovičić, Dubrovnik *Gundulić*. U narednom broju *Osvita* br. 61 i 62, Mostar, 6. 8. 1904.; "Dopisi": Nikole Zvonimira Bjelovučića iz Janjine na Pelješcu, Županjca 24 potpisa, Dervente *Hrvatska čitaonica*, Jajca *Odbor hrv. pjev. i tamb. društva Tomašević* u Jajcu.

301 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 481/IV, *Raspored svetčanosti pri inštalaciji Hrvojeve zastave dne 13., 14. i 15. kolovoza 1904.*

hrvatskih pjevačkih i akademskih društava na *Hrvojevu* proslavu u Mostaru: "Slavulj Trebinje, Merkur Zagreb, Zvono Križevci, Davor S. Brod, Trebević Sarajevo, Vlašić Travnik, Lipa Osiek, Gundulić, Hrvatska zadru- ga i Česka Beseda Dubrovnik, Hrvat Brčka, Čitaonica Konjic, Graničar Nova Gradiška, Vienac Požega, Hrv. čitaonica Bugojno, Duvno i Dolac, Sljeme Šestine, Sloga i Danica Sisak, Podravac Koprivnica, Dinara Livno, Krajišnik Bihać, Zmaj od Bosne Beč, Majeвица D. Tuzla, Tvrtko klub sveuč. gradjana Zagreb, Zvezda Vareš i Vienac Varaždin."³⁰²

Nakon što je svečanost instalacije društvenog barjaka održana, *Osvit* je na naslovnici uokvirenoj hrvatskom trobojnicom donio uvodnik: "Prava narodna manifestacija za hrvatsku misao".³⁰³

"Jedna od najvelebnijih slava hrvatskoga naroda bijaše svakako i ova u Mostaru. - Tu je narodna rieč imala prvenstvo, tu je narod progovorio sam svojom riečju, bez da je i od kog bio upućen, nego je vlastitom ini- cijativom odkrio svoju dušu, nadkrio svoje osjećaje i pokazao, da zna i hoće samo hrvatski osjećati.

Ova proslava pokazala je, da u Hercegovini živi jedan jedinstven narod, narod hrvatski, i da su zalud sve spletke naših protivnika i sluga tuđjih ideja, da izbrišu sa tla Hercegovine Hrvatstvo, jer je ovo ukorienjeno i ustaljeno u duši hrvatskog naroda.

Svi posjetnici ove krasne hrvatske slave upoznali su, da u Hercegovini živi narod, koji je zadojen mislima i osjećajima hrvatskim, da taj narod shvaća onu tešku borbu za obstanak imena hrvatskog i da taj narod mora jedan put pobijediti, mora doći svom žudjenom cilju. ..

Ono sudjelovanje seljačtva i gradjanstva, ono oduševljeno klicanje i za- nosno osjećanje sveukupnog naroda pokazuje veliku moralnu snagu našeg naroda, pokazuje, da naš narod hoće da živi svojim životom, hoće da bude svoj u svom...

Baš ova svetčanost, koja je priredjena od hrvatskog Hrvoje, pokazuje, da hrvatska misao nije importirana u Herceg-Bosnu, nego da ta misao od vjekova živi, od vjekova u srcima našeg naroda, i da je ta misao jedina historijska prirodna u ovim zemljama! Hiljadu gorkih izkustava dokazalo nam je, da se hrvatski narod do sada mnogo pouzdavao u druge, da je svoju snagu za druge žrtvovao, ali ovom slavom dokazao

---

302 "Hrvatska pjevačka društva na slavi Hrvojevoj", u: *Osvit*, br. 61 i 62, Mostar, 6. 8. 1904.

303 "Prava narodna manifestacija za hrvatsku misao", u: *Osvit*, br. 65 i 66, Mostar, 20. 8. 1904.

je narod, da hoće, da služi samo sebi, da hoće da služi samo hrvatskoj misli! - I hoće, ne treba ničije pomoći, nego pomoći Boga i Hrvata, pa će biti Hrvatska Hrvatom!"

U drugom tekstu "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru": "Liepi naš i mili Mostar grad, u kojem je u novijoj eri hrvatskoj našeg preporoda u Herceg-Bosni, da tako rečemo, prvi put frcnula jaka i nikad više neugasiva iskra hrvatske sviesti i oživjele prošlosti hrvatske, te silnom, jer prirodnom, snagom zahvatila čili i kršni hercegovački narod, koji je u ogromnoj većini ostao vjeran slavnoj svojoj prošlosti hrvatskoj i uzčuvao nezaboravnu uspomenu na velikane svoje..."³⁰⁴ naglašena je uloga Mostara i Hercegovine za preporodna gibanja i početak procesa koji se širi na druge krajeve zemlje.

Uvodničar *Osvita* je u ovom tekstu naglasio što je *Hrvoje* i ova svečanost u Mostaru značila za Hrvate u Herceg-Bosni te put kojim treba ići u ostvarenju narodnog cilja. Sama svečanost pokazala je koliki ugled uživa *HGPD Hrvoje* među ostalim društvima u drugim hrvatskim zemljama. *Savez pjevačkih društava* odao mu je priznanje održavši redovitu skupštinu u Mostaru za vrijeme svečanosti. Sljedeće dvije stranice posvećene su svečanosti pod naslovom "Hrvatsko slavlje u Mostaru". Donosi se i osvrt na pripreme i događaje 13. kolovoza 1904. kada su posebno bili iznenađeni dolaskom seljaka iz Ravna s velečasnim don Marijanom Vujinovićem, a na grudima im stoji hrvatska trobojnica s natpisom *Hrvatska čitaonica u Ravnu*. S njima je došao veći broj izaslanika iz okolnih mjesta. Svečanosti je nazočno ukupno 49 društava što govori o ugledu i značaju slavljenika. Pjesnik Nikola Ostojić spjevao je prigodnu pjesmu *Pred Hrvojevom zastavom*, a Ivan Trtanj *Na vrelu Vrbasa*. Pjesme su obojene hrvatskim narodnim zanosom.

Djelovanje *Hrvatskog glazbenog pjevačkog društva Hrvoje* u Mostaru kroz proteklih 16 godina nije prošlo nezapaženo ni *Savezu hrvatskih pjevačkih društava* koje je iskoristilo ovu prigodu i odlikovalo članove *Hrvoja* za desetogodišnji rad: Jelku Soldo i Ružu Hristić te Petra Soldu, Stjepana Mihića, Ivana Kurtovića, Pavu Pavkovića, Josipa Šiponija, Petra Šiljega i Grgu Smoljana.³⁰⁵ Tiskan je i proglas koji je potpisao *Odbor Hrvoja Bratsko društvo!*³⁰⁶

304 "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 65 i 66, Mostar, 20. 8. 1904.

305 "Odlikovani Hrvojevci i Hrvojevke", u: *Osvit*, br. 65 i 66, Mostar, 20. 8. 1904.

306 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 747/IV, *Bratsko društvo*: "U budjenju hrvatske svijesti u našoj miloj Bosni i Hercegovini najvažniju su ulogu igrala naša pjevačka društva, koja su milozvukom hrvatske pjesme budilice trgnule narod iz stoljtnog sna, da ustane, da bude svoj na svome, da bude

Osvit donosi iscrpne opise slavlja u dvobroju 67 i 68, od 27. kolovoza 1904. godine *Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru*. Saznajemo da je kuma barjaka Andja ud. Fišić rođena Grabovac čiji je pokojni muž Nikola Fišić podupirao narodnu prosvjetu i naobrazbu. Ova velika hrvatska svečanost u Mostaru iskorištena je da se održi redovita skupština *Saveza hrvatskih pjevačkih društava koja gromkom pjesmom pronose glas Hrvatstvu i bude hrvatsku sviest, te služe narodnom jedinstvu*. Skupština je održana 15. kolovoza 1904. u Franjevačkom samostanu u Mostaru, a otvorio ju je izaslanik Saveza gosp. Koser, koji je predložio dnevni red.

I u sljedećim brojevima *Osvita* nastavlja se s izvješćima drugoga dana svečanosti 14. kolovoza 1904. Posebno se zahvaljuje Dubrovčanima s kojima je došao i splitski načelnik vitez V. Milić. Goste je emotivnim govorom pozdravio i zahvalio im se na dolasku u Hercegovinu Ante Jukić. Predsjednik *Gundulića* prof. Krsto Krile je naglasio: "... da su Dubrovčani smatrali svojom dužnosti, da prisustvuju slavlju *Hrvoja*, koji toliko godina posluje na polju hrvatske prosvjete i sviesti, te želeći, da sve bude na slavu i diku Hrvatstva i hrvatske misli i mile domovine hrvatske!"³⁰⁷ Velika grupa Brotnjaka, oko 500, organizirano je došlo s fra Pavom Šimovićem na čelu. Seljaci iz Brotnja ispod trobojnice su pjevali hrvatske pjesme, a to je posebno iznenadilo viteza V. Milića. Nakon obreda u crkvi slavlje se nastavilo na pučkoj svečanosti na Balinovcu.³⁰⁸ U zabavi su, uz *Hrvoja*, sudjelovali i članovi *Davora* iz Broda te *Sokolaši* iz Mostara i Sarajeva. Igralo se i pjevalo, kako gradsko, tako i seosko kolo, a ovu svečanost dobro je posjetila muslimanska inteligencija i građanstvo.

Osvit donosi i što o ovoj proslavi pišu hrvatski listovi pa prenosi iz uvaženog zadarskog *Narodnog lista*, koji na uvodnom mjestu opisuje za-

---

Hrvat ! Pjevačka društva u Herceg-Bosni bijahu pravi razsadnik hrvatske misli, bijahu ognjište hrvatskih ideja za dobrobit našega naroda, bijahu središte, gdje se sakupljahu svi, što hrvatski misle i osjećaju. A najstariji borac, prvi, koji je razvio zastavu borbe za sveto hrvatsko ime bijaše naš Hrvoje, koji je prije šesnaest godina na obali mutbe Neretve ispod krševitog Veleža zapjevao gromornu pjesmu: Hrvatska se Bosna diže,

Ljepša zora sviće njoj,

U kolo se, braćo, bliže,

Sad je Hrvat u svom svoj!

I gromorna pjesma Hrvojeva zaori od krša do krša, odjeknu i izpod starca Leutara, a Slavuljev glas iz trebinjskih dubrava odjeknu do kićenog Trebevića i eto Herceg-Bosna se probudi, diže, da u kolu svojih hrvatskih sestrica složna srdca pjeva velebnu pjesmu: Hrvatska Hrvatom."

307 "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 69 i 70, Mostar, 3. 9. 1904.

308 "Sjajna pučka svečanost na Balinovcu", u: *Osvit*, br. 69 i 70, Mostar, 3. 9. 1904.

bavu i instalaciju barjaka *HGPD Hrvoja* u Mostaru: "Moramo ovde još spomenuti, da je za dana svetčanosti skoro sav Mostar okičen bio hrvatskim trobojnicama i da ih je stiglo preko 500 brzozavnih pozdrava iz raznih hrvatskih zemalja, osobito iz Dalmacije."³⁰⁹ Vlast je bila rezervirana prema svečanosti, a Srbi su bili pasivni i s omalovažavanjem su se odnosili prema proslavi. Pučke novine *Hrvatske stranke prava Hrvatska zastava* piše: "Pjevala se hrvatska pjesma, padalo je lijepih besjeda i govora, ponosno se digao stieg hrvatski, da rekne na daleko i široko, da je Herceg-Bosna hrvatska bila i ostaje, ma se na nju digla četa dušmana. - Živio Hrvoje, živio Mostar, živila Herceg-Bosna."³¹⁰ Svečanost je imala velikog odjeka u tisku, a to je još više podiglo ugled *HGPD-a Hrvoje* i dalo mu podstrek za daljnji rad. U broju 73, od 14. rujna 1904. *Osvit*, pod naslovom "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru", donosi sam tijekom svečanosti instalacije *Hrvojevog* barjaka čija je kuma Andja ud. Fišić, a pjesnik i rodoljub Ante Jukić u svom govoru je naglasio: "Svatom narodu je zastava najveći i najmiliji amanet, njom se diči i ponosi, ona ga vodi k sreći i blagostanju, pod njom očekuje bolju i ljepšu budućnost, a hrvatski narod, koji ima zastavu častniju i sjajniju, nego mnogi drugi narodi, čija je zastava uvijek nepobijedjena krčila put k slobodi i prosvjeti, tu zastavu mora hrvatski narod ne samo čuvati, nego se njom i pred čitavim svijetom ponositi kao najsvećim svojim amanetom."³¹¹ Nakon mimohoda ulicama grada u svratištu *Neretva* priređen je svečani banket za 200 osoba. Ponovno su se redali govornici koji su klicali narodnom jedinstvu, hrvatskoj ideji i slavljeniku *Hrvoji* kojem su zaželjeli dug i plodonosan rad, a u ime kume zahvalio se pravnik i član *Zmaja od Bosne* gosp. Šefkija Gluhić koji je naglasio: "...da nazdravi mostarskim građanima, koji su velikim priegovorom i teškim moralnim i materijalnim žrtvama podigli ovo društvo na liepu visinu, te prvi utrli put osvješćujućoj hrvatskoj pjesmi, koja danas svojem prosvjetljujućom i osvješćujućom moćju zagrijava i podiže celi hrvatski narod ovih pokrajina."³¹² Poslan je i brzozav Mariji Kumičić u Zagreb u ime zahvalnosti oko izrade prekrasnog barjaka.

Naredni brojevi *Osvita* dali su veliki prostor i opis završetka svečanosti te govore koji su tom prilikom uzvanici i domaćini izmjenjivali kao i br-

309 "Novine o Hrvojevoj slavi barjaka", u: *Osvit*, br. 71 i 72, Mostar, 10. 9. 1904.

310 "Novine o Hrvojevoj slavi barjaka", u: *Osvit*, br. 71 i 72, Mostar, 10. 9. 1904.

311 "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 73, 14. 9. 1904.

312 "Hrvatsko narodno slavlje u Mostaru, Banket", u: *Osvit*, br. 74, Mostar, 17. 9. 1904.

zojavne pozdrave koji su stigli slavljenu. ³¹³ Odbor *HGPD-a Hrvoje* koji je organizirao ovu proslavu instalacije društvenog barjaka sačinjavali su: predsjednik trgovac Petar N. Ančić, potpredsjednik učitelj Ante Jukić, tajnik činovnik Marko Glavina, zborovođa August Remec, blagajnik trgovac Nikola M. Smoljan, kazališni redatelj poduzetnik Marko Veble, knjižničar zlatar Friga Smoljan, barjaktar trgovac Jure ml. Smoljan, odbornici: trgovac Stjepan Smoljan, zlatar Marko Šiljeg i trgovac Ivan Slišković. Vidljive su promjene u društvenoj strukturi. Sada su dominantni trgovci koji čine polovicu članova, zlatari (obrtnici) 2 člana, po jedan član su učitelji, činovnik i poduzetnik. Zamjećujemo da nema redovnika koji su prije bili redovito članovi odbora, a obnašali su i dužnost predsjednika kao fra Augustin Zubac. Zborovođa je fra Ambro Miletić što je bio logičan nastavak rada društva kao nastavka crkvenog zbora. Početkom XX. stoljeća u gradu dolazi do jačanja građanske klase koja preuzima vodstvo *HGPD Hrvoje* u Mostaru. Naredni Odbor *HGPD Hrvoje* nastaviti će ovaj trend uza stalno jačanje građanstva u upravi najstarijeg hrvatskog društva u Herceg-Bosni. Ovo je pokazatelj da je preporodna faza u samom gradu uspješno realizirana, a u narednom razdoblju trebalo je rad usmjeriti na prosvjetni i gospodarski napredak hrvatskog naroda i uključiti seljaka u proces hrvatske narodne integracije.

Izvanredna skupština *HGPD-a Hrvoje* održana je 23. studenog 1904. i izabrana je društvena uprava: predsjednik Petar N. Ančić, tajnik Mate Rimac, blagajnik Nikola M. Smoljan, arhivar Rafo Palandžić, knjižničar Jozo Soldo, odbornici: Ivan Boras, Ivan Slošković, Marko Šiljeg i Josip Maršalek. Revizori Jure Oreč i Petar Bašadur, a za barjaktara Stjepan Mihić. ³¹⁴ Društvo je ponovo oživjelo svoj rad i održavalo redovita sijela, a o drugom sijelu imamo izvješće u *Osvitu* kao i podatak da je dobro posjećeno u predbožićno vrijeme. ³¹⁵

Ova manifestacija pokazala je što *HGPD Hrvoje* znači za Hrvate, ne samo u Hercegovini, nego i u ostalim hrvatskim zemljama. Društvo je u drugom desetljeću svoga rada izraslo u jedno od vodećih, a njegov utjecaj na osnivanje hrvatskih društava u Hercegovini bio je velik. Već smo kod djelatnosti *HGPD Slavulj, Trebižata i Hrvatske čitaonice u Konjicu* naglasili povezanost i pomoć *HGPD-a Hrvoje* tim društvima prilikom njihovog osnivanja i početka rada. Pomoć se sastojala u dolasku članova na predsta-

313 "Brzozavni pozdravi", u: *Osvit*, br. 84, Mostar, 22. 10. 1904.: Veliki broj brzozava iz Daruvara, Drniša, Dubrovnika, Dubice, Ercegnovog, Glamoča, Gospića, Gruža, Imotskog, Jajca, Jasenovca i Jelse.

314 "Izvanredna skupština Hrvoje", u: *Osvit*, br. 95, Mostar, 29. 11. 1904.

315 "Hrvojevo sielo", u: *Osvit*, br. 99, Mostar, 14. 12. 1904.

ve i njihovo sudjelovanje u istim te tehnička pomoć u kostimima i djelima koja se izvode. *HGPD Hrvoje* bio je pokretač i inicijator novih ideja koje su trebale rad društava podići na višu razinu, a kruna njegova rada je ova hrvatska manifestacija u Mostaru.

Početakom 1905. godine društvo nastavlja sa svojim zabavama s već ustaljenim programom, a odaziv građana je dobar.³¹⁶ Koliko su društva bila značajna za proces hrvatske nacionalne integracije, pokazuje i činjenica da *Osvit* u svojim uvodnicima tu temu stalno naglašava kao i u tekstu *Naša društva*.³¹⁷ Dopisnici često naglašavaju neke negativnosti u samom radu društava. Prilikom osnivanja društava, kada je bilo zabranjeno hrvatsko ime, rodoljubi su našli legalan način djelovanja kroz društva i čitaonice. Cilj je bio da uz njegovanje hrvatske pjesme i misli drže narod na okupu i rade na stvaranju uvjeta za osnutak narodne organizacije koja treba raditi na ujedinjenju Hrvata u Bosni i Hercegovini. Nažalost, mnoga društva ostala su samo na pjesmi i zabavi, a ovaj važniji zadatak nisu ispunili. Društva su trebala pod narodnim imenom okupiti sve društvene strukture unutar naroda, ali se zamjećuje da se unutar društava prave staleške razlike kao i razlike po položaju. Unutar društva moralo se raditi da vlada narodni duh bez obzira na stalež i položaj. Članovi društva moraju biti disciplinirani i poštivati društvena pravila koja su sami prihvatili. Ima pojava da su članovi željni slave što dovodi do zavisti kod drugih. Kad bi se ove slabosti iskorijenile, društva bi postala glavna središta socijalnog i gospodarskog napretka Hrvata u Bosni i Hercegovini. U *Osvitu* se javlja ideja oko osnivanja društvene zaklade kako bi pomogli i poboljšali rad hrvatskih društava u Bosni i Hercegovini.³¹⁸

Osnova leži u pomoći članovima koji nemaju dostatna primanja te na taj način nisu u mogućnosti ispunjavati obveze prema društvenom pravilniku. Kako ovakvi članovi ne bi bili društvo u društvu, potrebno je iznaći način da im se pomogne na dobrobit njih, ali i društva. Hrvati u Bosni i Hercegovini nemaju društava za gospodarski napredak, pomaganje sirotinje, pomoć radnicima i radničkih zadruga za uzajamnu pomoć. Imali su samo pjevačka društva i čitaonice gdje se svi okupljaju bez obzira na stalež i položaj. Prvi korak bi bio osnivanje pripomoćne zaklade iz koje bi se financirali oni članovi koji su u teškoćama. Izvršni članovi su većinom radnici i obrtnici koji nakon svog napornog posla dolaze u društvo. Kada neki član oboli i nije u mogućnosti ispunjavati svoje obveze, onda bi se reagiralo iz zaklade. Iz zaklade bi se pomagali i oni obrtnici koji nema-

316 "Zabava Hrvoje", u: *Osvit*, br. 9, Mostar, 1. 2. 1905.

317 "Naša društva", u: *Osvit*, br. 9, Mostar, 1. 2. 1905.

318 "Društvene zaklade", u: *Osvit*, br. 11, Mostar, 8. 2. 1905.

ju dovoljno kapitala da otvore svoj obrt, a oni bi kasnije vraćali dobiveni kapital u blagajnu zaklade. Prilikom odlaska u posjete drugim hrvatskim društvima mnogi članovi nisu bili u mogućnosti financirati put i boravak izvan Mostara, a gubili su i svoje nadnice pa u takve posjete odlaze samo bogatiji članovi. Protivnici ove ideje smatraju da je to osnivanje društva u društvu. Već unutar društva imamo glazbeni zbor, pjevački i kazališni pa nije razbijeno jedinstvo društva. Na ovaj način bi se unaprijedio rad društva, a posebice onih vrijednih izvršujućih članova koji bi mogli dati veći doprinos na kvaliteti rada u društvu.

HGPD Hrvoje nastavlja s glazbenim i kazališnim programom, a dolazi do polemike s *Hrvatskim zemaljskim kazalištem* u Zagrebu oko izbora predstava. Na repertoaru se našao i poneki strani komad što je bilo dovoljno za kritiku da treba igrati samo hrvatske komade. *HGPD Hrvoje* tražio je te komade, ali iz Zagreba nije bilo odgovora pa čak i da nikada nisu ni traženi, što nije bila istina.³¹⁹ Koncert sa zabavom i plesom organiziran je 19. veljače 1905. u hrvatskom kazalištu doma *Bratovštine*. Tom prilikom izvedena je drama *Zvonimir Kralj Hrvatski* koju je režirao Marko Veble.³²⁰ Prvi predsjednik društva, koji je tu dužnost vršio čitavo desetljeće, Martin Čule umro je 3. srpnja 1905. u 48. godini. Podupirao je sve hrvatske akcije u Mostaru kao što je tiskara, *Osvit* i potporno društvo, a najviše je pomagao hrvatskog seljaka s kojim je suosjećao i znao prekoračivati gospodu zbog položaja sela. *Hrvoje* je ispratio pokojnika na doličan način, a Đuro Džamonja na groblju Šoinovcu održao je žalobni govor i oprostio se od pokojnika u ime svih hrvatskih društava istaknuvši pokojnikove zasluge na tom polju.³²¹

Na sprovodu fra Grge Martića članove *Hrvoja* su primili Hrvati iz Kreševa, a posebno se istaknuo načelnik Franjo Milošević. Prilikom putovanja u Kreševo *Hrvatska čitaonica* iz Konjica je dočekala i počastila članove *Hrvoja* koji su išli u Kreševo na sahranu *hrvatskom Homeru*.³²² Kada bi se smanjio interes za probe i vježbe, članstvu bi upućivali poziv preko *Osvita* i tržili da redovito budu na probama kako bi društvo napredovalo.³²³ Vrijedni redatelj Marko Veble neumorno radi u *Hrvoju* i ostavlja veoma dobar dojam kod članova i posjetitelja predstava. Da bi mu se odužili, priredili su 11. veljače 1906. njemu u čast zabavu uza sudjelovanje vojničke glazbe.

319 "Opet Hrvojeve kazališne predstave", u: *Osvit*, br. 9, Mostar, 1. 2. 1905.

320 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1151/IV, *Koncert sa zabavom i plesom 19. 2. 1905*.

321 "Martin Čule", u: *Osvit*, br. 52, Mostar, 5. 7. 1905.

322 "Hrvatsko pjevačko društvo Hrvoje", u: *Osvit*, br. 74, Mostar, 20. 9. 1905.

323 "Iz Hrvoja", u: *Osvit*, br. 74, Mostar, 20. 9. 1905.

Potpredsjednik Đuro Džamonja je ocrtao rad Marka Veble i darovao mu zlatni prsten s natpisom *Hrvoje 1906.* u znak sjećanja na društvo.³²⁴ Koliko su pojedini članovi *Hrvoja* bili uspješni i cijenjeni i unutar drugih društava, govori nam podatak da je *Muslimanska čitaonica* iz Trebinja pozvala Jelku Soldo 10. ožujka 1906. da odigra ulogu *Zlatije* u drami *Abdulah paša Safet bega Bešlagića*.³²⁵ Dr. Matej Milas, jedan od predsjednika *Hrvoja*, umro je 10. travnja 1906. u Zagrebu. Bivši profesor Velike gimnazije u Mostaru pokopan je na Mirogoju. Radio je marljivo za *Hrvoja* i hrvatsku misao u Hercegovini, a vlast ga premješta u Tuzlu i Banju Luku. Za zasluge prilikom premještanja iz Mostara dobio je od *Hrvoja* zlatan prsten te ostao i dalje predsjednik *HGPD-a Hrvoje*. U Banjoj Luci uključio se u rad *Nade* i bio njezin predsjednik.³²⁶

U svibnju 1906. godine iznenada je umro učitelj Ante Jukić³²⁷ koji je dosta pisao pod pseudonimom Veljko Obradov. *HPGD Hrvoje* izgubilo je svog člana i održalo izvanrednu sjednicu u čast pokojnom Anti Jukiću. Na prostorijama društva izvješena je crna zastava, a hrvatska trobojnica na pola koplja. Koliko je pokojnik bio omiljen među hrvatskim društvima, govori i vijenac *Hrvatskog pjevačkog društva Trebević* iz Sarajeva koji su nosili članovi *Hrvoja*. Na grobu se od pokojnika oprostio pjesnik Stjepko Ilijić, a pročitana je i pjesma koju je poslao hrvatski pjesnik Josip Milaković *Pobratimu Veljku* (Anti Jukiću).³²⁸

U srpnju 1906. godine održana je Izvanredna glavna skupština *HGPD-a Hrvoje* kojoj je nazočno samo 20 članova, što je bilo za svaku osudu. Izabrani su novi odbornici: V. Jaričević i Marko Veble.³²⁹ Dobra suradnja *Hrvoja* i *Sokola* nastavlja se i oni su zajedničkim snagama priredili pučku svečanost na Balinovcu, krajem srpnja 1906. godine.³³⁰

---

324 "Hrvoje u počast svoga redatelja", u: *Osvit*, br. 12, Mostar, 10. 2. 1906.

325 "Jelka Soldo kao gošća u Trebinju", u: *Osvit*, br. 17, Mostar, 28. 2. 1906.

326 "Dr. Matej Milas", u: *Osvit*, br. 31, Mostar, 18. 4. 1906.

327 Ante Jukić rođen 21. 2. 1873. u Donjoj Tuzli, a umro 23. 5. 1906. u Mostaru. Učitelj u Trebinju, Žepču i Mostaru. Pisao pjesme pod pseudonimom Veljko Obradov. Suradivao u časopisima i uređivao *Učiteljsku zoru* i *Učiteljski vjesnik*. Izdavao kalendar *Hrvoje*. Vidi: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925.-1925.*, EMILIJ LASZOWSKI (ur.), Zagreb, 1925., str. 122; "Ante Jukić", u: *Osvit*, br. 40, Mostar, 26. 5. 1906. Naslovna stranica uokvirena crnim florum, životni put i sahrana Ante Jukića.

328 "Ante Jukić", u: *Osvit*, br. 40, Mostar, 26. 5. 1906.

329 "Hrvojeva skupština", u: *Osvit*, br. 55, Mostar, 18. 7. 1906.

330 "Velika pučka zabava Hrvoje i Sokola", u: *Osvit*, br. 61, Mostar, 8. 8. 1906.

Glavna skupština *HGPD-a Hrvoja* održana je 15. studenog 1906. uz potreban kvorum. Na prijedlog predsjednika Petra N. Ančića izvješće o radu u protekloj godini podnio je tajnik Stjepan Škobić. Napravljen je popis društvene imovine, a od aktivnosti treba spomenuti odlazak u Travnik na instalaciju hrvatske zastave *Vlašića*. Za češke sokolaše organizirana je zabava prilikom njihovog prolaska kroz Mostar. Tijekom protekle godine društvo je održalo 37 sjednica, 9 zabava, 3 koncerta i 3 sijela. Ova društvena aktivnost je dobro ocijenjena tako da je protekla godina bila jedna od uspješnijih u dugogodišnjem radu *HGPD-a Hrvoje*. Izabrano je novo rukovodstvo: za predsjednika Nikola M. Smoljan, tajnik je Stjepan Škrobić, blagajnik Petar Bašadur, arhivar Petar Šiljeg, knjižničar Pavao Lesko, barjaktar Stjepan Mihić, odbornici: Marko Veble, Ivan Boras, Marko Krezić i Ivan Kurtović, a za revizore Bruno Čović i Vilim Arapović. Odlučeno je da se na Dušni dan pjeva na grobovima zaslužnih članova društva: Frane Milićevića, Ivana Zovke i Ante Jukića. Zatraženo je da se dobije dozvola za uređenje doma s *Bratovštinom sv. Ante*. Donijeli su i odluku o osnutku čitaonice kao i da se više pažnje posveti prosvjeti i odgoju mladih. Prilikom sahrana članova *Hrvoja* nazočnost je obavezna, ali da se žalobne pjesme pjevaju na hrvatskom jeziku, a ne na latinskom te da se poduzmu aktivnosti oko tamburaškog zbora koji je zapušten.³³¹

Prilikom velikoga kulturnog događaja 25. listopada 1906. u Mostaru je gostovala Marija Markiza Ružička-Strozzi, a 26. listopada na daskama hrvatskoga kazališta društva *Hrvoje* odigrana je *Gospodja sa kamelijama*, u glavnoj ulozi nastupila je Markiza Marija Ružička Strozzi. Građani Mostara imali su priliku vidjeti veliku hrvatsku umjetnicu koja je svojom posjetom potakla interes publike za kazalištem.³³² Sljedećega dana, 27. listopada, odigrana je *Debora*, a u pauzi nakon drugog čina tajnik *Hrvoja* gosp. Škobić predao je srebrni lovor vijenac ukrašen hrvatskom trobojnicom s natpisom: *Prvakinja hrvatske Thalije - Hrvoje Mostar 27. X. 1906*. Iznenađena glumica je zahvalila *Hrvoju* na odlikovanju. I sljedećeg dana, 28. listopada održana je šaljiva solo scena *Kako da ga dočekam*, a gosp. Džamonja, u ime mostarskih Hrvatica i Hrvata, zahvalio se na dolasku i umjetničkom užitku koji je priredila u Mostaru. Slavnoj umjetnici su uručili još jedan srebrni lovor vijenac s natpisom: *Slavnoj našoj umjetnici-Hrvatice i Hrvati-Mostar 28. X. 1906*.³³³ Svoj boravak u Mostaru iskoristila

331 "Glavna skupština Hrvoje", u: *Osvit*, br. 91, Mostar, 21. 11. 1906.

332 "Gostovanje hrvat. umjetnice Marije Markize Ružičke-Strozzi u Mostaru", u: *Osvit*, br. 85, Mostar, 31. 10. 1906.

333 "Gostovanje hrvat. umjetnice Marije Markize Ružičke-Strozzi u Mostaru", u: *Osvit*, br. 86, Mostar, 3. 11. 1906.

je da posjeti vrelo Radobolje i Bune kojom je prilikom napravljeno više fotografija o njezinu boravku u Hercegovini. Mostarski hrvatski građani i *Hrvoje* izražavaju zahvalnost intendantu *Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu* što su dopustili slavnoj umjetnici gostovati u Mostaru.

Na sprovodu istaknutog člana *HGPD-a Hrvoje* Ivana A. Smoljana, koji je umro 3. prosinca 1906. u 69. godini života, po prvi put *Hrvoje* je pjevao žalobnu pjesmu na hrvatskom jeziku *Smiluj se meni gospodine*.³³⁴ *HGPD Hrvoje* priredilo je svoju glavnu godišnju zabavu s plesom u čast desetogodišnjice otvorenja hrvatskog doma, a čitav prihod namijenjen je dogradnji hrvatskog doma. Na zabavi je bio glazbeni i dramski program u izvođenju amatera društva.³³⁵ Društvo daje dramske komade i priređuje zabave s plesom koji su dobro posjećeni, a roditelji traže da se za djecu organizira predstava *Put oko zemlje za 80 dana* od G. Vernea u prigodno vrijeme u 15 sati.³³⁶ *Hrvoje* neumorno radi na kulturnom uzdizanju naroda i izgradnji građanskih institucija u gradu pa tako otvara i čitaonicu u siječnju 1907. godine³³⁷ koja treba "...da mladež mostarska sazna stanja i novosti iz svih hrvatskih krajeva, organiziraju se predavanja koja moraju biti posjećena, a naročito i od seljaka".³³⁸ Članovi *Hrvoja* inzistiraju upravo na dolasku seljaka kao najbrojnije strukture unutar društva. Širenje preporodne ideje na najšire slojeve pučanstva svakako je znak da se ulazi u završnu fazu nacionalne integracije. Kroz Hercegovinu prolaze putujuće družine koje su davale kazališne predstave s repertoarom iz nacionalne povijesti i na taj su način budile nacionalnu svijest. Postavljajući djela hrvatskih autora, pučanstvo se upoznaje s književnošću i preko kazališta, jer je veliki broj još nepismenih. Ove su predstave mogli pratiti svi, bez obzira na pismenost i čime su se bavili, tako da su one dobro posjećene. U sklopu *Narodnog pjevačkog društva* osnovana je i amaterska glumačka grupa i to je začetak kazališnog života u Mostaru i Hercegovini. Za premijeru su odabrali pučki igrokaz *Graničari*³³⁹ Josipa Frajdenrajba. Osobito su se istaknule gospođice Pavković, Zelenika i Ančić, a od gospode Šimun Smoljan. Izvode se djela Eugena Tomića, Mirka Bogovića i Ivana Kukuljevića Sakcinskog,³⁴⁰ koja su bila puna srčanosti i ljubavi prema rodu i jeziku. Predstave su izvođene

334 "Ivan A. Smoljan", u: *Osvit*, br. 95, Mostar, 5. 12. 1906.

335 "Hrvatsko glas.-pjev. društvo Hrvoje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 13, Mostar, 31. 1. 1907.

336 "Sa Hrvojeve zabave", u: *Osvit*, br. 18, Mostar, 13. 2. 1907.

337 "Hrvojeva čitaonica", u: *Osvit*, br. 5, Mostar, 12. 1. 1907.

338 *Isto*.

339 "Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 12. 12. 1888.

340 "Narodnog pjevačkog društva", u: *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 12. 12. 1888.; JOSIP LEŠIĆ, *Grad opsjednut pozorištem*, Sarajevo, 1969., str. 40.

ljeti po *baščama*, a zimi nije bilo prikladna prostora pa se razmatra ideja o gradnji društvenog doma. Nakon 1890. godine postupno se uvode i komedije, a od hrvatskih pisaca zastupljeni su: Josip Ljubić, Mirko Bogović, Josip Eugen Tomić, Ilija Okrugić-Sremac, Stjepan Miletić, Janko Jurković i Iso Velikanović.³⁴¹ Društvo je dobilo pozornicu i dvoranu 1897.³⁴² i tom je prilikom organizirana velika zabava kojoj je nazočan velik broj mostarskih Hrvata. Dolaze kazališne trupe iz hrvatskih zemalja. Godine 1899. u Mostaru gostuje Dragutinovićevo *Hrvatsko dramsko društvo*³⁴³ koje daje predstavu u dvorani *Hrvoja*. Iduće godine dolazi iz Varaždina *Hrvatsko dramsko društvo* i mostarski amateri nastupaju s njima, a Marko Velba,³⁴⁴ zajedno sa suprugom ostaje u Mostaru kao redatelj, scenograf i glumac od 1901. do 1907.

Društvo ostaje tijekom 1907. godine bez svojih starih članova.³⁴⁵ Dugogodišnji redatelj Marko Veble oprostio se od *HGPD-a Hrvoje* i mostarskom publikom predstavom *Škrtica*. Uz njegov glumački talent predstava je uspješno odigrana, a da se druge uloge koje su igrali domaći amateri nisu primjećivale. Domaći amateri moraju se više potruditi oko učenja uloga, ali bilo je onih koji su odskakali i pokazali svoje umijeće na pozornici. Tu se ističu gospođice Anka Prusina, Anuška Juričićeva i Jelka Gadže, a od gospode Rafo Palandžić.³⁴⁶ Glavna godišnja skupština *HGPD-a Hrvoje* održat će se 9. studenog 1907. u prostorijama hrvatskog kazališta doma *Bratovštine*, a društvo je 1. studenog organiziralo zabavu s plesom.³⁴⁷ Društvo je priredilo tradicionalnu zabavu 31. prosinca 1907. s glazbom, plesom i tombolom, a tajnik je održao predavanje *Kako ćemo napredova-*

---

341 J. LEŠIĆ, *Grad opsjednut pozorištem...*, str. 55.

342 *Spomenica o 50-godišnjici...*, str. 17.

343 J. LEŠIĆ, *Gad opsjednut pozorištem...*, str. 72.

344 *Isto*, str. 89.

345 "Sprovod Ante M. Butigana", u: *Osvit*, br. 38, Mostar, 7. 5. 1907. Početkom svibnja 1907. godine umro je Ante M. Butigan bivši predsjednik *HGPD Hrvoje* te predsjednik *Hrvatske dioničke tiskare* i gradski vijećnik. Sprovod je predvodio fra Augustin Zubac, a *HGPD Hrvoje* je otpjevao pjesmu *Pomiluj* na hrvatskom jeziku. Od pokojnika se biranim riječima oprostio Marko Šešelj; "Javna zahvala", u: *Osvit*, br. 113, Mostar, 7. 11. 1907.; *HGPD Hrvoje* izgubio je svog utemeljitelja i prvog predsjednika fra Augustina Zubca koji je umro 5. studenog 1907. Na sprovodu je *Hrvoje* svoju zastavu zavio u crni veo, a pjevao je i tužaljke. Od pokojnika se opraštaju u ime građanstva i društva Đuro Džamonja i Stjepan Radulović. Pokojnik je samo prije pet mjeseci predvodio sprovod člana *HGPD Hrvoje* Ante M. Butigana.

346 "Oproсна večer gosp. Marka Veble-a", u: *Osvit*, br. 79, Mostar, 20. 8. 1907.

347 "Iz društva Hrvoje. Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 110, Mostar, 31. 10. 1907.

ti.³⁴⁸ Povodom poklada *HGPD-a Hrvoje* priredio je ples pod maskama koji je dobro prihvaćen i donio društvu lijep prihod, a prava je šteta što glazba nije svirala, nego je puštana s gramofona. Ovo je jedna od prvih vijesti o novom tehničkom aparatu koji je svoju primjenu našao i u Mostaru.³⁴⁹ Samo malo opuštanja i neizvršavanja svojih obveza od strane vodećih članova dovelo bi društvo pred velike probleme. Jedna teška situacija za *HGPD Hrvoje* dogodila se u proljeće 1908. godine. Zbog problema u radu društva postavila se dilema obustava ili raspuštanje društva. Izvanredna skupština *HGPD Hrvoje* održana je 14. travnja 1908. Bivši predsjednik Nikola M. Smoljan je otvorio je skupštinu i naveo razloge za ovakav dnevni red. O stanju i daljnjim koracima još su govorili Marko Krezić, Vilim Arapović i dr. Koehler te kako održati društvo na životu. Svi su jedinstveni oko opstojnosti *Hrvoja*, a navedeni su razlozi zašto je došlo do ovoga stanja. Nemar i nedisciplinirani članovi i slab interes podupirućih svakako je glavni uzrok ovog stanja. Predloženi su kandidati za novi društveni Odbor: predsjednik Nikola M. Smoljan, tajnik Vilim Arapović, blagajnik Ljubo Jurković, odbornici: Petar N. Ančić, Ivan Boras, Petar Soldo i Stjepan Mihić, arhivar Petar Šiljeg, knjižničar Nikola Kakarigji i revizori: Ivan Šešelji i Matej Banoža. Novoj upravi stavljen je zadatak da uredi stanje u društvu i da "*Hrvoje*, uzmogne svojoj zadaći odgovarati, kako se traži od najstarijeg pjevačkog društva u Herceg-Bosni."³⁵⁰ Odmah po Uskrsu *HGPD Hrvoje* priređuje zabavu koja je bila uspješna uz nastup pjevačkog zbora.³⁵¹ Gostovanje koje je pobudilo veliki interes kod Hrvata u Mostaru je dolazak *Hrvatskog narodnog kazališta iz Osijeka*. Održano je 5 predstava, a izbor jednog djela kod građana, koji su bili nazočni na predstavi, bio je upitan.³⁵² Prilikom proslave 30. godišnjice biskupovanja o. fra Paškala Buconjića održana je svečana zabava u *Hrvoju*, 19. travnja 1910. Na zabavi je nazočna svjetovna vlast, svećenici i građani Mostara koji su obožavali biskupa koji je u svom poslanju isticao katoličku vjeru i hrvatstvo kao temeljne postavke svog djelovanja. Biskupu se obratio Đuro Džamonja, koji je govorio o njegovom životu i radu, a nakon toga slijedio je pjevački dio iz opere *Zrinjski* i pučki igrokaz *Barun Franjo Trenk*. Ovo

348 "Hrvatsko-glasb.-pjev. društvo Hrvoje u Mostaru", u: *Osvit*, br. 135, Mostar, 31. 12. 1907.

349 "Karabuljna zabava u Hrvoji", u: *Osvit*, br. 26, Mostar, 5. 3. 1908.

350 "Izvanredna skupština hrvatskog glazb. pjev. društva Hrvoje", u: *Osvit*, br. 44, Mostar, 16. 4. 1908.

351 "Hrvojeva zabava", u: *Osvit*, br. 46, Mostar, 21. 4. 1908.

352 "Peta predstava Hrvatskog nar. kazališta iz Osijeka u Hrvoju", u: *Osvit*, br. 64, Mostar, 4. 6. 1908. Dato je djelo *Smrt majke Jugovičke* što je smatrano neprimjerenim za Mostar i hrvatsko građanstvo.

je svakako bila jedna od najboljih zabava u *Hrvojevoj* dvorani kojom je na dostojan način obilježen biskupov jubilej.³⁵³ *HGPD Hrvoje* organiziralo je koncert s plesom 8. rujna 1910. i dramskim programom, a nakon toga uslijedio je ples do kasno u noć.³⁵⁴

HGPD Hrvoje obilježilo je 80. godišnjicu rođenja slavnog skladatelja Ivana pl. Zajca koncertom u društvenom domu *Hrvoja* 28. siječnja 1911.³⁵⁵

U *Kršćanskoj obitelji* izišao je tekst povodom proslave *Narodnog blagdana sv. Ćirila i Metoda, Hrvatski narode!* "Po koji put pokucaše pa i sad pokušavaju hrvatska nam braća iz šire naše hrvatske domovine, na bratska srca naša, tržeći od nas pomoć, u svrhu, da se najljepši naši krajevi ne otudje od majke nam hrvatske domovine. Na čelu te naše braće kao vazda stoji družba Ćirila i Metoda, koja nastoji da ovog puta i mi dan tih slavenskih apoštola proslavimo diljem cijele naše domovine kao prigodni blagdan, i da tog dana svaki nas pojedini doprinese svoj obol za podizanje hrvatskih škola u ugroženim krajevima naše domovine kao najbolji ustuk tu-gjoj najezdi. Sa raznih se tamo krajeva podigao neprijatelj, da nam uništi materinski jezik, da nam otme narodnost, da nam napokon uništi milu hrvatsku domovinu."³⁵⁶ Akcija za podizanje škola u ugroženim hrvatskim krajevima: Međimurju, Slavoniji, Rijeci i Istri.³⁵⁷ Hrvati u Mostaru i Hercegovini pokazali su senzibilitet za hrvatsku stvar i budno pratili što se događa u drugim hrvatskim zemljama.

Tijekom 1911. godine *Hrvatsko pjevačko društvo Hrvoje* priredilo je veliku godišnju zabavu 1. studenog 1911. u svojim prostorijama s dramom *Knez Nikola Zrinjski*.³⁵⁸

---

353 "Svečana zabava u Hrvoju", u: *Hrvatska obrana*, br. 15, Mostar, 23. 4. 1910.

354 "Zabava hrv. pjev. glazb. Društva Hrvoja", u: *Hrvatska obrana*, br. 35, Mostar, 17. 9. 1910.

355 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1385/IV, *Prigodom 80. godišnjice rođenja Ivana pl. Zajca*.

356 "Za proslavu Narodnog blagdana sv. Ćirila i Metoda", u: *Kršćanska obitelj*, Mostar, br. 7. i 8. od 1. srpnja 1911., str. 154. Odbor u Mostaru sastavljen iz svih hrvatskih društava u Mostaru: *Okružnog odbora Hrvatske narodne zajednice, Hrvoja, Hrvatskog Sokola, Napretka, Hrvatske radničke zadrzge i Bratovštine sv. Ante*. Proslava Narodnog blagdana je 5. srpnja, a poziv je upućen 30. lipnja 1911.

357 "Za proslavu Narodnog blagdana sv. Ćirila i Metoda", u: *Kršćanska obitelj*, Mostar, br. 7. i 8. od 1. srpnja 1911., str. 154. Odbor u Mostaru sastavljen iz svih hrvatskih društava u Mostaru: *Okružnog odbora Hrvatske narodne zajednice, Hrvoja, Hrvatskog Sokola, Napretka, Hrvatske radničke zadrzge i Bratovštine sv. Ante*. Proslava Narodnog blagdana je 5. srpnja, a poziv je upućen 30. lipnja 1911.

358 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1152/IV, *Velika godišnja zabava 1. 11. 1911.*

Za poklade 18. veljače 1912. priređuje pokladnu zabavu.³⁵⁹ Oko 50 članova *HGPD-a Hrvoje* i fanfarama *Sokola* 24. ožujka 1913. dolaze u Trebinje kako bi pomogli u realizaciji izgradnje *Društvenog doma Slavulja*. Drugi dan po Uskrsu održan je zajednički koncert s plesom. Ideja oko Društvenog doma nije nikada realizirana i nije dalje otišla od kupovine zemlje u Begovini koja je kasnije prodana časnim sestrama Franjevačke provincije iz Mostara. I u ovo predratno vrijeme suradnja dva vodeća hrvatska društva je bila dobra i stalna. Oni se još jednom te godine susreću u Sarajevu prigodom proslave otvorenja zgrade Zakladnog doma *Hrvatskog kulturnog društva Napredak*, 27. i 28. rujna 1913.³⁶⁰ Tijekom rata društvo je izgubilo dosta članova, a neki su i raseljeni tako da je aktivnost društva zamrla. Rat je gotovo obustavio djelovanje društva, a društvene prostorije su zapuštene i propalo je dosta rekvizita i kostima. Najveći gubitak su bili vrijedni članovi koji su otišli u rat ili se raselili, a omladina nije mogla pristupiti društvu. Nakon rata mostarski Hrvati poduzimaju aktivnosti oko aktiviranja *HGPD Hrvoje*. Aktivira se pjevački zbor, a *Hrvatska glazba* postaje samostalna. Prvi javni nastup bio je 30. travnja 1919. u spomen na tragičnu smrt hrvatskih mučenika Petra Zrinjskog i Franje Krste Frankopana. Nakon završetka rata i stvaranja Kraljevstva SHS *Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Hrvoje* priredilo je 8. prosinca 1919. Veliku godišnju zabavu.³⁶¹

Kako je bilo problema s glazbenim zborom u *Hrvoju* i on nije već duže vrijeme bio u funkciji, prišlo se organiziranju *Hrvatske glazbe* u Mostaru, u travnju 1919. godine. *Hrvatsko glazbeno društvo* u Mostaru imalo je zadatak njegovanja instrumentalne glazbe i unaprjeđivanja društvenog života. Za predsjednika izabran je veleposjednik Martin Suton, zamjenik je urednik novina Kramer Gjuro, tajnik kancelista Franjo Pezelj, blagajnik zubotehničar Nikola Fertilio, arhivar priv. Stud. Ljubomir Sočo i veletrgovac Stojan Miličević te odbornici: Adolf Bjelobrk, Leo Šešelj i Rudolf Kumpara.³⁶²

HGPD Hrvoje je od svog osnutka 1888. godine, kao najstarije hrvatsko društvo, svojim dugogodišnjim radom, entuzijazmom svojih članova te

359 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1153/IV, *Velika pokladna zabava 18. 2. 1912.*

360 MIRELA MILIČEVIĆ-ŠEČIĆ, "Civilni puhački orkestri u Hercegovini u razdoblju austrougarske uprave", u: *Hercegovina*, 24, Mostar, 2010., str. 223-233.

361 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1159/IV, *Velika godišnja zabava 8. 12. 1919.*

362 ABiH Sarajevo, Napretkova kulturno-historijska zbirka 1733/IV, *Pravila Hrvatske glazbe u Mostaru travanj 1919.*

umjetničkim postignućima bilo i ostalo uzor ostalim hrvatskim društvima u Herceg-Bosni. Neumorno radeći na podizanju kulture, ne samo u Hercegovini, nego i u Bosni, društvo je stalno inicijator mnogih akcija koje su podržavala i ostala hrvatska društva. Nesebično pomažući drugima, postalo je omiljeno društvo te je bilo putokaz i smjernica za ostala hrvatska društva kojim putem trebaju ići.

4. HRVATSKE UDRUGE U MOSTARU

Kako za vrijeme osmanske vlasti, a jedan period ni u Austro-Ugarskoj Monarhiji, nije se moglo politički javno djelovati pa se zbog toga prišlo osnutku različitih kulturnih udruga. Ove udruge davale su poticaj razvoju hrvatske narodne ideje i bile su nezaobilazan čimbenik u procesu hrvatske nacionalne integracije. U početku svoga rada udruge su okupljale redovnike, učitelje i građane (osobito trgovce). Kasnije se u udruge uključuje i seljački sloj hrvatskoga pučanstva koji je, dakako, najbrojniji, a to je bio i znak da je proces hrvatske nacionalne integracije ušao u svoju završnu fazu. Franjevci su nakon svoga dolaska u Hercegovinu veliku pozornost posvetili katoličkom pučanstvu i nastojali mu biti od pomoći i na gospodarskom, prosvjetnom i kulturnom polju. Za pomoć sirotinji franjevci su u Mostaru osnovali 1872. godine *Pobožnu zadrugu svetog Ante Padovanskoga* iz koje će niknuti društvo *Hrvoje* i druga hrvatska društva u Herceg-Bosni.³⁶³ Za promicanje gospodarskih interesa Hrvata u Mostaru i Hercegovini franjevci osnivaju 1856. godine narodnu blagajnicu³⁶⁴ kojoj je svrha štednja i pomoć. Osmanska vlast nametnula je uskoro zajednički sanduk 1870. godine. Franjevci uza samostan na Širokom Brijegu podižu 1863. godine "...sedam dućanah upravljanih od o. Andjela Kraljevića, porad uzdignutja, i uputjenja puka, i u kojima od svake versti sprave moće se najti kao i u Mostaru..."³⁶⁵

Biskup fra Andeo Kraljević je, po uzoru na slične zaklade na Zapadu, osnovao 1872. godine *Mons pietatis* u Mostaru. Ova zaklada trebala je pomoći hrvatskom seljaku prilikom otkupa od kmetstva. Zahvaljujući ovoj zakladi do 1878. godine preko 150 siromašnih katolika kupi-

---

363 MARKO ŠEŠELJ, "Bratimstvo sv. Antuna Padovanskog", u: *Hrvatska domovina*, br. 134, Zagreb, 14. 6. 1897., str. 2-5.

364 *Isto*.

365 Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, *Nekoliko Punatah iliti Kratko opisanje; od Poslanjstva Male bratje u Hercegovini I u komu se ukazuje, koliko je nasiljevista podniela od turakah. S nadodatjem mlogihdrugih stvari potriebnih znanju. Skupljeno Po nastojanju jednog svetčanika Hercegovca*, R. 3699., str. 24.

lo je kuće i zemlju.³⁶⁶ Godine 1875. tajno se osniva u Mostaru društvo *Kosača*,³⁶⁷ jer osmanlijske vlasti nisu dale odobrenje za njegovu legalnu djelatnost. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije osniva se *Narodno pjevačko društvo* 1888. godine koje se kasnije naziva *Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo Hrvoje*.³⁶⁸ Zatim se osniva *Sokol* u Mostaru 1896. godine, a 1902. godine promijenjeno je ime u *Koturaško gombalačko društvo Sokol* u Mostaru.³⁶⁹ Za pomoć siromašnim učenicima i studentima osniva se *Hrvatsko potporno društvo za potrebe đaka srednjih i visokih škola iz Bosne i Hercegovine* sa sjedištem u Mostaru. Društvo je odobreno 5. srpnja 1902. Odlukom Visoke Zemaljske vlade u Sarajevu br. 2544-IB.³⁷⁰ Konstituirajuća skupština održana je 14. rujna 1902., a članovi i utemeljitelji su Ivan Vitez Trnski iz Zagreba, dr. Frano Iveković iz Zagreba (kanonik) i dr. Vatroslav Reiner, advokat iz Karlovca.³⁷¹ Osnivači Društva su fra Radoslav Glavaš, prof. L. Januicki i Martin Čule.³⁷² Kasnije se ovo Društvo spaja s *Napretkom*,³⁷³ a u tome se vidi težnja mladoga hrvatskog građanstva, svjetovne inteligencije, obrtnika i trgovaca da preuzmu vodeću ulogu (od franjevac) u preporodu. Ova promjena vodstva značila je i prelazak središta borbe za hrvatsku stvar iz Mostara u Sarajevo, gdje je početkom XX. stoljeća većina hrvatske inteligencije i građanstva. Osnivanjem čitaonica i škola u Mostaru podignuta je kulturna razina hrvatskih pučana u gradu, a cilj tih institucija bilo je širenje pismenosti kao i nacionalno osvješćivanje hrvatskoga pučanstva. U Mostaru se osniva ukupno 39 različitih udruga:

Čitaonička i društva za druževnost u Mostaru, 19

---

366 LEO PETROVIĆ, "Fra A. Kraljević, Apostolski vikar u Hercegovini 1807.-1879.", u: *Napredak*, 29, Sarajevo, 1939., str. 113.

367 *Spomenica o 50-godišnjici...*, str. 9.

368 ABiH Sarajevo, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, 1139/IV, *Pravila za narodno pjevačko društvo u Mostaru usvojena 10. kolovoza 1888. godine*. Zemaljska vlada 10. 11. 1888. odobrila br. 1373/res na osnovi otpisa zajedničkoga Ministarstva od 3. 11. 1888., br. 783. B. H., Za poglavicu Zemaljske vlade administrativni upravitelj Sauerwald.

369 *Osvit*, br. 50-51, Mostar, 28. 6. 1902., str. 4.

370 *Osvit*, br. 69, Mostar, 3. 9. 1902., str. 5.

371 *Osvit*, br. 88, Mostar, 8. 11. 1902., str. 4.

372 L. ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, str. 248.

373 *Napretkova podružnica u Mostaru osnovana je 20. siječnja 1907. Vidi: L. ĐAKOVIĆ, Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, str. 248.

Pjevačka i muzička društva u Mostaru, 7

Dobrotvorna društva u Mostaru, 5

Vatrogasna, 2

Gimnastička i turistička društva, 2

Koturaško društvo, 1

Udruženje za zaštitu staleskih interesa, 1

Zanatlijska društva, 1

Vjersko društvo, 1

Ukupno: 39³⁷⁴

Hrvatski radnici se u Mostaru kao i Ljubuškom 1906. godine bore za svoj položaj unutar društva organizirajući štrajkove.³⁷⁵ Ovi novi momenti su upozorili poslodavce i vlast da se nešto mora promijeniti u položaju

---

374 *Izvjestaj o upravi u BiH 1906. - Izdalo C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb, 1906., str. 609.*

375 Arhiv Hercegovine Mostar, MIH-30. Opširno izvješće štrajka u Ljubuškom od 26. 5. 1906.; "Herceg-Bosna", u: *Hrvatsko pravo*, br. 3161, Zagreb, 30. 5. 1906.; "Štrajk u Ljubuškom", u: *Osvit*, br. 38 i 39, Mostar, 19. 5. i 23. 5. 1906. S razvojem prvih pogona u Hercegovini nastaje i radnička klasa koja je na tržištu rada potpuno nezaštićena jer još nisu bili stvoreni uvjeti koji bi joj osigurali prava. Kako su poslodavci bili bezobzirni prema radnicima, rezultiralo je i prvim štrajkovima u Mostaru i Ljubuškom. Događaji u Sarajevu, demonstracije i štrajk sarajevskih radnika, nisu ostali nezapaženi i u Mostaru. Osnovni zahtjev je bio da se uvedu radnička prava i poboljša položaj radnika. Radnici su započeli pripreme za radničku skupštinu kako bi poboljšali svoj položaj i zaštitili svoja prava. Izabran je odbor od tri člana: krojač Pavao Lesko, cipelari Danilo i Salko Muratović koji su dobili dozvolu za sazivanje radničke skupštine koja je održana 17. svibnja 1906. Na prijedlog Pavla Leske za predsjednika skupštine izabran je tipografski radnik Milan Zubac, a za perovođu (pisara, zapisničara) izabran je Gabrijel Bokšić. Skupštini se obraća i Đuro Džamonja kao predstavnik javnog tiska i pozdravlja ovaj prvi korak našeg radništva. Poziva ih da na miran i dostojanstven način iskažu solidarnost sa sarajevskim radnicima. Predloženo je da se od svakog zanata izaberu po dvojica predstavnika u odbor za pregovore s poslodavcima. Zahtijevano je: 1. povišica plaće svim radnicima; 2. ukinuće pogodbe rada na godinu; 3. ukinuće *argatije* (cestarine, kuluka); 4. uspostava povjerenstva koja treba pregledati stanove radnika i radionice. U tom povjerenstvu treba biti većina radnika; 5. ukinuće *kućeberskih* dozvola i da se dopusti stvaranje radničke organizacije, sloboda tiska, zboru i dogovora. Ovi prijedlozi su jednoglasno usvojeni.

i pravima radnika kao i da im se dopusti sloboda organiziranja radničkih udruga, zbora i govora. Kako bi mogli bolje zaštititi svoje interese i popraviti svoj položaj, nacionalno svjesni hrvatski radnici u Mostaru osnivaju

Nakon ovoga radnici kreću u povorci kroz grad, od svratišta Bosna do velike Tepe. Najavljeno je da će sutra nakon povratka s vježbe radničko izaslanstvo primiti poglavar zemlje.

Odbor se sastajao svakog dana u svratištu Bosna dok se nisu gotovo svi radnici nagodili sa svojim poslodavcima. Sjednicama su bili nazočni: Đuro Džamonja, Aleksa Šantić, Svetozar Čorović i Šerif Arnautović, koji su nastojali dati svoj doprinos u rješavanju spornih točaka.

Petkom je započeo štrajk u tvornici duhana. Radnice i radnici krenuli su u povorci kroz grad gdje su im građani iskazali solidarnost. Izabrani su predstavnici za Odbor i oni su iznijeli svoje zahtjeve upućene od strane radnica upravi tvornice. Đuro Džamonja je pozvan kod okružnog predstojnika Pitnera i optužen je kao začetnik i vođa radničkoga pokreta, a na vijest da je uhićen počela je vika i prosvjed. Traženo je da se urednik *Osvita* pusti na slobodu. Džamonja je izišao pred radnike i prošetao se gradom kako bi umirio stanje među radnicima, a njemu se pridružio i Aleksa Šantić.

Nakon toga je Đuro Džamonja obrazložio zemaljskom poglavaru zahtjeve radnika, a on je neke podržao i dao obećanje da će ubuduće raditi na poboljšanju položaja radnika. Kada je odgovor pripćen radnicima, oni ponovo održavaju skupštinu. Radnice su pregovarale u tvornici duhana sa svojim poslodavcem koji se vratio s izleta iz Dubrovnika. Iznijele su svoje pritužbe kako s njima postupaju nadglednici i niži činovnici, kao i zahtjeve za povišicom na koju je pristao ravnatelj. Dogovoreno je da će ostale pritužbe ispitati. To nije zadovoljilo radnice koje traže ispunjenje svih zahtjeva. Došlo je do pobune trgovaca i gostioničara koji su tražili da trgovci na veliko ne prodaju robu u maloprodaji i da im na taj način ne prave konkurenciju. Kako bi smirili situaciju, gradsko poglavarstvo je održalo izvanrednu sjednicu.

Osim Mostara u Hercegovini je po broju radnika značajan i Ljubuški, zbog većeg broja zaposlenih u otkupnoj stanici za duhan. Štrajk se širi i na Ljubuški 16. svibnja 1906. gdje radnici traže povećanje dnevnice. Oko 500 radnica i radnika otkupne duhanske stanice je 17. svibnja stupilo u štrajk. List *Hrvatsko pravo* u svome broju 3161 od 30. svibnja 1906. objavio je članak pod naslovom *Herceg-Bosna*. U tom članku dano je opširno izvješće o generalnom štrajku u Ljubuškom 1906. godine.

"Velik broj naroda, njih oko 4000, okupilo se na skupštini u blizini Franjevačkoga samostana na Humcu, zbog toga što im oružnici nisu dopuštali ulazak grad. Zahvaljujući fra Boži Ostojiću koji je smirio narod i otvorio skupštinu te ih pozvao da iznesu svoje zahtjeve, uspostavljen je mir. Tada su pravnik Fahrudin M. Tančica i fra Anto Majić zatražili da izaberu svoje predstavnike koji će iznijeti zahtjeve te ih napisati i narodu pročitati. Građanstvo, radništvo i seljaštvo kotara Ljubuškog predložilo je nadležnoj vlasti rezoluciju:

1. *Traže slobodu tiska, zbora i dogovora jer je to uvjet narodnog napretka.*
2. *Da se ukine kuluk i da se odredi prirez na porez i od toga da se putovi uzdržavaju.*

3. *Traže slobodno i jednako pravo glasa pri gradskim izborima, kako bi narod izabrao predstavnike koji će zagovarati pravo građanstva.*

4. *Općinskim službenicima bolja plaća i odgovarajuća mirovina i da vlada uzdržava mjesnu narodnu školu kada općina nije u stanju.*

5. *Visoka vlada da održava kanale i nasipe.*

6. *Državni erar da se dopusti narodu kao ispaša.*

7. *Da narod izabere procjenitelje duhana, a da ih plaćaju od prireza na duhan.*

8. *Otkup duhana po cijeni koja je bila za prve tri godine.*

Zahtjevi se odnose na: duhan, izbora glavara, poljara, održavanja kanala, domaćeg vina, stočarstva kao i plaće liječnika i taksa za svako selo. Ovo su bili životni problemi s kojima se narod susreće i uviđa da se treba nešto učiniti kako bi poboljšali svoj položaj. Veliki broj radi u otkupnoj stanici za duhan u Ljubuškom. Sam otkup i sortiranje duhana zahtijevao je dosta radnika. Jedan dio je bio zaposlen stalno, a drugi dio je sezonski, kada je trebalo dodatne radne snage za vrijeme vage u jesen.

Ovi navedeni zahtjevi obuhvatili su sve društvene strukture pučanstva kotara Ljubuški i njihov cilj je bio poboljšanje položaja naroda. Ovo je narodu pročitano što je i jednoglasno usvojeno. Kotar Ljubuški je zahvaljujući rijeci Trebižatu, koja sustavom kanala natapa polje, veliki poljoprivredni proizvođač. Seljak je veliki poljoprivredni proizvođač i zahvaljujući toj činjenici može živjeti od poljoprivrede. Duhan, kao relativno nova kultura, bila je državni monopol. Svake godine država donosi otkupne cijene za pojedine klase duhana u listu koji se otkupljuje na vagi u jesen od seljaka. Kvalitetu duhana određuju procjenitelji koji su jedan od zahtjeva štrajkaša, a formiranje otkupne cijene je od strane duhanske režije. Ovaj problem je stalan, a kako bi narod doskočio tomu, okreće se crnom tržištu i križanju duhana za ilegalnu prodaju. Jedan od razloga zašto se duhan proizvodi u Hercegovini jest svakako i činjenica da proces proizvodnje zahtijeva dosta rada, a mnogobrojne seoske obitelji na taj način osiguravaju svoju egzistenciju. Djeca su sudjelovala u branju i nizanju duhana kao i njegovom sortiranju u bale kako bi bio spreman za jesenju vagu i otkup. Uz duhan je značajno i vinogradarstvo. U podrumima se odvija proizvodnja domaćeg vina i rakije koje jednim dijelom koriste za svoje potrebe, a drugi im služi za prodaju ili se trampa za neke druge poljoprivredne kulture, najčešće krumpir.

Radnici duhanskoga otkupnog ureda u Ljubuškom su pročitali svoje zahtjeve:

1. *Povećanje plaće radnicima i radnicama od 30 do 40 %.*

2. *Radni dan da traje osam sati, sada je deset.*

3. *Ukidanje novčanih kazni.*

4. *Da se povrate radnici koji su radili preko 10 godina a potjerani su.*

5. *Da se upošljavaju isključivo radnici iz kotara Ljubuškog.*

6. *Da se radnicima koji su radili preko 20 godina isplati pola plaće kao potpora, a nesposobni su za daljnji rad.*

7. *Da žene ne rade teške poslove (nošenje bala).*

8. *Da postupanje s radnicima bude uljudno i da se poštuju njihovi vjerski osjećaji.*

9. *Da odstrane radnike iz drugih kotara.*

10. *Da nema nikakvih postupaka prema radnicima zbog učešća u štrajku.*

Hrvatsku radničku zadrugu 1907. godine.³⁷⁶ Sve ove udruge imale su veliku ulogu u buđenju i okupljanju različitih društvenih struktura, Hrvata u Mostaru i širenju procesa hrvatske nacionalne integracije. Uključivanje u preporodna gibanja različitih profesionalnih grupa i različitih društvenih struktura unutar hrvatskoga pučanstva značilo je i širenje procesa nacionalne integracije, odnosno završno razdoblje u tijeku procesa hrvatske nacionalne integracije u Mostaru.

Nakon čitanja i usvajanja ovih zahtjeva oni su upućeni nadležnoj vlasti, a ona direktoru u Ljubuškom. Udovoljeno je svim zahtjevima, a plaća je povišena za 25 %. Zahtjev za 40 % povećanja proslijedit će se ministarstvu, a nakon mjesec dana javiti rezultat. Štrajk je završio 21. svibnja 1906., a uhićeno je preko 25 radnika, koji su završili u zatvoru. Vojska je za vrijeme štrajka bila raspoređena posvuda po Ljubuškom i trajalo je opsadno stanje. Kada se situacija smirila, nije bilo potrebe za vojskom, ostaju samo žandari koji su bili i prije: *skoro čitava kumpanija žendara sve ko jablanova.*"

Iz radničkih zahtjeva jasno se vidi da oni zahtijevaju bolji materijalni položaj, bolje radne uvjete, osmosatni radni dan, bolje uvjete za žene, socijalne uvjete za starije radnike kao i sam odnos nadređenih prema radnicima.

Ovaj štrajk u Ljubuškom je pokazao da su svi slojevi nezadovoljni stanjem u društvu i da traže poboljšanje uvjeta rada i života. Traži se od viših institucija vlasti da pomogne ovom kraju koji eksploatira kroz malu cijenu otkupa duhana koji je državni monopol. Nakon što su i radnici iskazali svoje nezadovoljstvo, trebalo je prići stvaranju prvih radničkih organizacija kroz koje će lakše ostvarivati svoje ciljeve i štitići svoj stalež.

Ovi novi momenti su upozorili poslodavce i vlast da se nešto mora promijeniti u položaju i pravima radnika kao i da im se dopusti sloboda organiziranja radničkih udruga, zbora i govora. Vidi opširnije: "Veliki radnički štrajk u Mostaru", u: *Osvit*, br. 38, Mostar, 19. 5. 1906.: Čitav jedan stupac izbacila je cenzura. "Veliki radnički štrajk u Mostaru", u: *Osvit*, br. 39, Mostar, 23. 5. 1906. Cenzura je izbacila pojedine dijelove teksta. "Štrajk u Ljubuškom", u: *Osvit*, br. 39, Mostar, 23. 5. 1906.; ARHIV HERCEGOVINE MOSTAR, MIH-30. Opširno izvješće štrajka u Ljubuškom od 26. 5. 1906.; "Herceg-Bosna", u: *Hrvatsko pravo*, br. 3161, Zagreb, 30. 5. 1906.

376 TIHOMIR ZOVKO, "Radništvo u Hercegovini i njegovo uključivanje u proces hrvatske nacionalne integracije", u: *Hum*, br. 10, Mostar, 2013., str. 199-223. HRZ je organizacija hrvatskih obrtnika, zanatlija i radnika djelovala, s kraćim prekidom, do 1920. godine. Cilj je bio međusobno pomaganje i poboljšanje položaja radnika i borba za radnička prava, njegovanje vjere, suzbijanje bezvjerstva te borba za nacionalne interese.

Zaključak

Mostar je tijekom XIX. stoljeća doživio velike promjene u nacionalnoj strukturi koja se mijenja nakon višestoljetne stagnacije, u korist katolika. Grad se proširuje i gradi se po uzoru na srednjoeuropske gradove dobivajući moderne urbanističke obrise. Kasaba se pretvara u grad koji dobiva europski izgled i institucije koje se izgrađuju po novome europskom modelu. Grad se širi, grade se prometnice koje ga povezuju s ostalim središtima u Hercegovini, Bosni i Dalmaciji. Ono što je više od četiri stoljeća Osmanlijsko Carstvo zabranjivalo i na različite načine ograničavalo, u četiri desetljeća nazočnosti katoličke Monarhije drastično se promijenilo. Taj proces započeo je još u osmanlijskom periodu osnivanjem katoličkih institucija početkom 70-ih godina XIX. stoljeća kada grad postaje i važno kulturno središte Herceg-Bosne. Tiskara i izdavačka djelatnost potaknut će razvoj školstva ali i utemeljiti novinsku djelatnost izdavanjem prvih novina kod Hrvata u Hercegovini. Osnivanjem *Bratovštine sv. Antuna Padovanskog*, tiskare, čitaonica i društva *Hrvoje* započeo je proces uključivanja različitih društvenih struktura u proces integracije hrvatske nacije. Brojne hrvatske institucije u gradu dat će poticaj i drugim krajevima Hercegovine na osnivanju hrvatskih društava i biti im uzor u njihovu djelovanju. Nakon 1878. godine provodi se ubrzana urbanizacija i od osmanlijske kasabe postaje tijekom naredna četiri desetljeća moderan europski grad s planiranim prometnicama, trgovima te profanim i sakralnim građevinama. Prometnom infrastrukturom, izgradnjom željezničke pruge, Mostar se povezuje sa Savom i Jadranskim morem. Gradnjom cestovne mreže prema istoku, jugu i zapadu povezuju se ruralni prostori Hercegovine sa svojim središtem. Mostar postaje i gospodarsko središte Hercegovine. Djelovanje različitih hrvatskih institucija i udruženja u gradu dat je veliki zamah procesu hrvatske nacionalne integracije, a Hrvati iz Mostara su primjer za sve ostale u Herceg-Bosni kako treba raditi za nacionalni interes. *Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Hrvoje* svojim radom bilo je primjer i poticaj ostalim hrvatskim društvima u Herceg-Bosni kako treba raditi za narodnu stvar. Iz djelovanja *Hrvoja* izrast će ozbiljna amaterska kazališna sekcija koja će razvijati kod građanstva ljubav prema ovoj umjetnosti. Veliki broj različitih hrvatskih udruga djelovalo je u Mostaru krajem XIX. i početkom XX. stoljeća. Uključivanjem intelektualaca, redovnika, učitelja, činovnika, trgovaca, obrtnika, zanatlija, radnika i seljaka u proces nacionalne integracije stvorena je suvremena hrvatska nacija krajem XIX. i početkom XX. stoljeća po uzoru na ostale narode Europe. Mostar je središte procesa integracije hrvatske nacije sve do početka XX. stoljeća kada tu ulogu preuzima Sarajevo.

The process of Croatian national integration in Mostar

Summary

In the second half of the 19th century, Herzegovina experienced major changes when, after Herzegovina-Bosnian insurrection from 1875 to 1878 and the Congress of Berlin, Catholic Austro-Hungarian Monarchy arrived at this region. In the process of Croatian national integration in Bosnia and Herzegovina, during the period of mass national agitation and, partly, a mass national movement, Mostar was the center of such events. The establishment of the Fraternity of St. Anthony of Padua, the opening of a printing house, arrival of the nuns from Maribor and public procession through the city for Corpus Christi marked the beginning of that period. It ended at the beginning of 20th century when the process of national integration included peasants and workers as well and turned into a mass national movement. With the arrival of the Austro-Hungarian Empire, the city became a center of Croatian culture, education and publishing. Newspaper publishing activities among Croats could be linked to Fran Milicevic and *Herzegovinian Basil*, *New Herzegovinian Basil*, *Voice of a Herzegovinian* and *Dawn* during the period of 25 years (from 1883 to 1908). The establishment of the Fraternity of St. Anthony of Padua, with its significant role in expanding the network of Croatian institutions in Herzeg-Bosnia, marked the process of establishing the institutions that gathered members from different social structures. *Croatian Choral Music Society Hrvoje* was an example and incentive for other Croatian institutions in Herzeg-Bosnia of how to work for the people's cause. Through its activities Hrvoje became a serious amateur theater that developed love for such kind of art among the citizens. A large number of different Croatian associations worked in Mostar at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. By including intellectuals, priests, teachers, clerks, merchants, craftsmen, artisans, workers and peasants in the process of national integration, a modern Croatian nation was created at the end of 19th and the beginning of the 20th century based on the model of other nations of Europe.

Keywords: national agitation, Fraternity of St. Anthony of Padua, printing house, newspapers, HGPS Hrvoje, associations, theater.

KATOLIČKI MJESEČNIK KRŠĆANSKA OBITELJ (1941.-1945.) U KOMPARATIVNOJ ANALIZI

Petar MACUT

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Područni centar Vukovar
J. J. Strossmayera 25
HR - 32000 Vukovar
E-pošta: Petar.Macut@pilar.hr

UDK 050.482:272(497.6 Mostar)*1941/194
4*070.482:272(497.6 Mostar)*1941/1944"
272:050.482(497.6 Mostar)*1941/1944"
Pregledni rad

Primljeno: 6. travnja 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

U radu se analizira sadržaj mostarskoga katoličkoga mjesečnika *Kršćanska obitelj* u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske. Analiziraju se teme odnosa prema NDH, kultu ličnosti poglavnika Pavelića, antisemitizmu i komunističkom partizanskom pokretu. Rezultati analize kontekstualiziraju se u usporedbi s ostalim katoličkim tiskom toga vremena.

Ključne riječi: katolički tisak, Nezavisna Država Hrvatska, *Kršćanska obitelj*, kult ličnosti, antisemitizam, komunistički partizanski pokret.

Uvod

Istraživanje hrvatskoga katoličkog tiska gotovo je na početku,¹ a u razdoblju 1941.-1945. tek je ozbiljnije započeto.² Mostarska *Kršćanska obitelj* jedan je od rijetkih katoličkih mjesečnika koji je monografski istražen i bibliografski predstavljen znanstvenoj javnosti.³ Budući da je Draženko Tomić detaljno i akribično predstavio sadržaj *Kršćanske obitelji* onako kako ga je našao napisanoga na stranicama toga lista, naš zadatak sastoji se u komparativnome pristupu u kojemu ćemo ovaj mostarski mjesečnik usporediti s ostalom katoličkom periodikom u razdoblju od 1941. do 1945. godine. Tako je moguće dobiti bolji uvid u kvalitetu napisanoga. Osim toga, na temelju arhivskoga gradiva, koje je sačuvano u fondu predsjedništva vlade, DIPU/GRP (237), rekonstruirat će se odnos toga lista i institucije zadužene za dozvole, nadzor i cenzuru nad tiskom u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na ovaj način, usporedbom s korpusom katoličkoga tiska u cjelini uz arhivsko istraživanje, moguće je detaljnije ispitati smisao sadržaja i tema koji se tijekom vremena u pojedinim katoličkim listovima javljaju.

-
- 1 Navest ću samo neke radove: MARKO JOSIPOVIĆ - MATO ZOVKIĆ (ur.), *Život u službi riječi - Čedomil Čekada*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1997.; JOSIP BUTURAC, "Katolički dnevnik 'Hrvatska straža' 1929-1941.", u: *Croatica christiana periodica*, 24, Zagreb, 1989., str. 141-200; JOSIP BUTURAC, "Katolički dnevnik 'Hrvatska straža' 1929-1941. (drugi dio)", u: *Croatica christiana periodica*, 25, Zagreb, 1989., str. 143-201.
  - 2 TOMO VUKŠIĆ, "Katolički Tjednik (1922-1945) i njegov 'ponajbolji suradnik' Čedomil Čekada", u: MARKO JOSIPOVIĆ - MATO ZOVKIĆ (ur.), *Život u službi riječi - Čedomil Čekada*, str. 139-156; JURE KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret 1903.-1945.*, Glas Koncila - Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., str. 237-242; MIRKO JURAJ MATAUŠIĆ, "Hrvatski katolički tisak - uloga i značaj", u: ZLATKO MATIJEVIĆ (ur.) *Hrvatski katolički pokret*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002., str. 727-757; JURAJ KOLARIĆ, "Mađarska okupacija Međimurja u Katoličkom listu (1941.-1945.)", u: BRANIMIR BUNJAC (ur.) *Međimurje u II. svjetskom ratu*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2007., str. 323-334; U posljednje vrijeme izašla je jedna monografija i jedan članak koji se bavi upravo istraživanjem katoličkoga tiska u NDH: PETAR MACUT, "Katolički tisak o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1/2015., str. 81-102; PETAR MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža: katolički tisak u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Redak, Split, 2016. Ovi radovi su i temelj za usporedbu sadržaja mostarske *Kršćanske obitelji* u razdoblju NDH s ostalim katoličkim tiskom.
  - 3 DRAŽENKO TOMIĆ, "*Kršćanska obitelj*", sv. 1, *Prikaz, mudroslovice, događajnica*, 2001., sv. 2, *Bibliografija, kazala, ilustracije*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2002.

1. Kršćanska obitelj u korpusu katoličke periodike 1941.-1945.

Prema periodičnosti izlaženja, *Kršćanska obitelj* pripada među mjesečnike. Prema popisu katoličkoga tiska iz *Općeg šematizma* Krunoslava Draganovića, ovaj mostarski mjesečnik jedan je od ukupno 36 mjesečnika koji su izlazili 1939. godine.⁴ Budući da je ovaj Draganovićev popis nepotpun,⁵ *Kršćanska obitelj* zapravo je jedan od 39 katoličkih mjesečnika koji su izlazili u Kraljevini Jugoslaviji.⁶

Promjenom političkih okolnosti i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske i katolička periodika doživljava poremećaje. Promatrajući samo katoličke mjesečnike i dinamiku njihova izlaženja, od 39 mjesečnika iz 1939. godine, nakon travnja 1941. godine prestaju s izlaženjem: *Život s Crkvom* (Hvar), *Euharistijski glasnik* (Split), *Nova Revija* (Makarska), *Dijecezanski list* (Šibenik), *Katolički svijet* (Sarajevo), *Vjesnik svetišta kraljice Hrvata M.B. Lurdske* (Zagreb), *Vjesnik župe sv. Marka* (Zagreb) i *Vjesnik župe sv. Petra* (Zagreb).⁷ Mostarska *Kršćanska obitelj* jedan je od rijetkih mjesečnika koji su, manje ili više redovito, izlazili do 1944. odnosno do svibnja 1945. godine. O stanju u katoličkoj periodici 1944. godine plastično govori članak iz križarskoga tjednika *Nedjelje*. U tom članku pod znakovitim naslovom *Istini u oči!* stoji: "A katolički tisak? (...) Nemamo nijednoga dnevnika. Imamo tri tjedna lista.⁸ Od tih je jedan list izrazito za svećenike, u neku ruku službeno glasilo, koje zanima samo one kojima je namijenjeno.⁹ Imamo desetak mjesečnika, 'Glasnika', od kojih neki vrlo lijepo uspjevaju, ali neki i sadržajno i brojčano stoje slabo. Imamo dvije tri revije koje izlaze neredovito. I to je sve! Zaista, dosta jadno..."¹⁰

Iako je ovaj tekst iz svibnja 1944. godine neprecizan, sličnu konstataciju donijet će i *Katolički list* tri mjeseca kasnije: "Uto su došle teške ratne godine. Hrvatsko katoličko novinstvo stalo je nazadovati. Gotovo dvie

4 Usp. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Vrhbosna, Sarajevo, 1939., str. 538-550.

5 Autoru podatci nisu poslani za sljedeću periodiku: *Djevojački svijet*, *Našim prijateljima* i *Vjesnik počasne straže Srca Isusova*.

6 Do sada najcjelovitiji popis katoličke periodike koja je u razdoblju NDH izlazila na njezinu teritoriju vidjeti u: P. MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža*, str. 39-44.

7 Usp. P. MACUT, "Katolički tisak o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske...", str. 83.

8 *Katolički list* (Zagreb), *Nedjelja* (Zagreb), *Katolički tjednik* (Sarajevo).

9 Autor misli na *Katolički list* na koji su gotovo svi pretplatnici bili svećenici, te su i teme, koje su u njemu obrađivane, bile prilagođene toj činjenici.

10 "Istini u oči!", u: *Nedjelja*, br. 17, Zagreb, 21. svibnja 1944., str. 2.

trećine katoličkih novina i listova prestalo je izlaziti."¹¹ Ovi podatci su još porazniji ako se uzme u obzir samo ona katolička periodika koja je od siječnja do svibnja 1945. godine izašla barem s jednim brojem. Takvi mjesečnici se mogu pobrojati gotovo na prste jedne ruke: *Djevojački svijet*, *Glasnik Srca Isusova*, *Gospina krunica*, *Križarska straža*, *Salezijanski vjesnik*, *Svetište sv. Antuna* i *Vrhbosna*.

2. Odnos Kršćanske obitelji i institucija NDH

Iz prethodnoga poglavlja je vidljivo da katolički tisak nije imao idealne odnose s institucijama NDH koje su bile nadležne za izdavanje dozvola za tiskanje i kontrolu sadržaja tj. cenzuru.¹² Sve te funkcije bile su pridržane Hrvatskom državnom novinskom uredu (HDNU) kojem je na čelu bio dugogodišnji katolički novinar Ivo Bogdan. Već 15. svibnja 1941. HDNU mijenja ime u Hrvatska izvještajna služba (HIS). Nešto više od pola godine kasnije, 24. siječnja 1942., ulogu HIS-a preuzeo je Odsjek za novinstvo pri novouspostavljenom Državnom izvještajnom i promidžbenom uredu (DIPU). Taj naziv zadržat će do listopada 1942. godine kada mijenja ime u Glavno ravnateljstvo za promidžbu (GRP), i koji je od tada u nadležstvu Ministarstva narodne prosvjete. Krajem 1943. GRP se vraća u nadležnost Predsjedništva vlade. Ovo institucionalno lutanje donekle je karakteristično za sve ustanove NDH.¹³

Arhivski fond u kojem se nalaze dokumenti povezani s DIPU-om čuva se u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.¹⁴ Fond je djelomično sačuvan, ali i prema tim sačuvanim dokumentima moguće je donekle rekonstruirati opseg djelatnosti i način djelovanja navedenoga ureda.

U navedenom fondu nalaze se sačuvana tri popisa cjelokupnoga tiska na području NDH. Sva tri popisa nastala su tijekom 1942. i 1943. godine.¹⁵ Osim samog popisa zanimljive su i opaske uz pojedine tiskovine o obustavi izlazenja. Prva dva popisa cjelokupnoga tiska nastala su kra-

11 "Dan katoličkog tiska", u: *Katolički list*, br. 34, Zagreb, 24. kolovoza 1944., str. 406.

12 O odnosu cenzure i katoličkoga tiska vidjeti: P. MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža*, str. 280-286.

13 Usp. ALAN LABUS, *Politika i novine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Plejada, Zagreb, 2011., str. 35 i dalje.

14 Usp. HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (dalje: HDA), Fond Predsjedništva vlade DIPU/GRP (237).

15 Usp. HDA, Fond Predsjedništva vlade DIPU/GRP (237), kut. 40, popis svih tiskopisa koji izlaze na području NDH, Zagreb, 24. XI. 1942.; popis svih tiskopisa koji izlaze na području NDH (pročišćeno); popis svih tiskopisa koji izlaze na području NDH, 1943. godine.

jem 1942. godine. Prvi je s datumom 24. XI. 1942., a drugi nosi opasku - pročišćeno. Usporedivši ta dva popisa s obzirom na katolički tisak dolazimo do zanimljivih podataka. S obzirom na obustavu pojedinih časopisa, te podatke mogu svrstati u dvije skupine:

1. katolička periodika koja je obustavljena i kao takva nije ušla u pročišćeni popis periodike. Ovoj skupini pripadaju sljedeći časopisi: *Glasnik sv. Terezije od maloga Isusa, Croatia Sacra, Crnče, Luč, Naša Gospa Lurdska, Za vjeru i dom, Misionar, Našim prijateljima, Božji orači, Vjesnik počasne straže Srca Isusova*.

2. katolička periodika koja je u prvom popisu obustavljena, ali je obuhvaćena drugim popisom te je nastavila s izlaženjem. Tu pripadaju: *Kršćanska obitelj, Gospa Sinjska, Glasnik Majke Božje Vinagorske, Gospina krunica, Katoličke misije, Svetište sv. Antuna, Riječ Božja, Djevojački svijet*.¹⁶

Ako ovoj drugoj skupini dodamo one katoličke časopise koji su unatoč zabrani iz prvoga popisa ipak nastavili s izlaženjem (*Croatia Sacra, Za vjeru i dom, Vjesnik počasne straže Srca Isusova*¹⁷), dolazimo do činjenice da je DIPU želio obustaviti 18 naslova katoličke periodike, a uspio ih je obustaviti tek 7. Stoga je moguće zaključiti da su pojedini svećenici imali veliki utjecaj na Ivu Bogdana ili krug ljudi oko njega krajem 1942. godine. Međutim, unatoč očitom uspjehu u lobiranju da se dopusti ponovni izlazak obustavljenoj katoličkoj periodici, katolička periodika će polako nestajati s medijske scene NDH. Na trećem DIPU-ovu popisu iz 1943. godine nalazi se tek 33 naslova katoličke periodike.¹⁸

Jedan od sačuvanih dokumenata u fondu DIPU/GRP je i onaj uredništva *Kršćanske obitelji*. Iako na stranicama toga mostarskog mjesečnika ne nalazimo nigdje napomenu uredništva da je DIPU zabranio, odnosno obustavio njegovo izlaženje, uredništvo je 2. srpnja 1942. poslalo zamolbu za daljnjim izlaženjem lista. U toj zamolbi, između ostaloga stoji: "Izdavatelji, uredništvo, uprava i saradnja istoga lista podpuno je u rukama našega oslobodilačkog pokreta. (...) Za vrieme diktature pisao je u duhu našega oslobodilačkog pokreta."¹⁹

16 Usporedni popis katoličke periodike prema Draganovićevu šematizmu i sačuvanim službenim popisima DIPU/GRP vidjeti u: P. MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža*, str. 56-58.

17 Ovaj mjesečnik u br. 1 iz svibnja 1943. godine donosi: "Iza prekida od jedne godine naš Vjestnik nastavlja s radom." Usp. "Nastavljamo radom", u: *Vjestnik počasne straže Srca Isusova*, br. 1, Zagreb, svibanj 1943., str. 1.

18 HDA, Fond Predsjedništva vlade DIPU/GRP (237), kut. 40, popis svih tiskopisa koji izlaze na području NDH, 1943. godine.

19 HDA, Fond Predsjedništva vlade DIPU/GRP (237), kut. 14., dopis od 2. VIII. 1942.

Desetak dana kasnije *Kršćanska obitelj* dobila je dozvolu za ponovno izlaženje, ali samo na pola prijašnjeg opsega, dakle na 16 stranica.²⁰ Ovo smanjenje opsega primijetio je i Draženko Tomić u svojoj monografiji o *Kršćanskoj obitelji*, ali čini se da nije znao da je DIPU imalo namjeru obustaviti izlaženje *Kršćanske obitelji*, kao niti da je uredništvo uspješno svojom zamolbom ishoditi daljnji njezin izlazak. Od 9. broja 1942. godine natpisu da se list izdaje dozvolom crkvenih vlasti dodano je i "Dozvolom predsjedništva Vlade br. 12942/42."²¹

U arhivskom fondu, kao i u pregledanom sadržaju, ne nalazim nikakvih naznaka da je *Kršćanska obitelj* imala problema s državnom cenzurom.

3. Sadržaj *Kršćanske obitelji*

Gotovo cjelokupna katolička periodika od travnja 1941. do svibnja 1945. godine najvećim dijelom u svome sadržaju pokriva uglavnom crkvene, religijske i liturgijske teme. Kao iznimke pokazale su se katolički dnevnik *Hrvatski glas*, i tjednik *Hrvatska straža*. U ta dva slučaja radi se o logičnom otklonu, jer su ove katoličke novine u svojoj biti opća informativna glasila koja najvećim dijelom u svome sadržaju donose aktualne vijesti i informacije. Što se tiče ostalih katoličkih novina, iako se gotovo u svima mogu naći dnevno-političke informacije i komentari, većina sadržaja vezana je ipak uz primarnu zadaću formiranja i informiranja katoličkih čitatelja o životu Katoličke crkve. Tu svojim sadržajem pripada i *Kršćanska obitelj*.

U ovom će poglavlju biti ipak riječ o onom sadržaju koji sadrži političke i ideološke poruke i stavove, o onim informacijama koje izlaze iz okvira crkveno-religijske tematike i zadiru u sferu aktualnoga i dnevno-političkoga. Na ovaj način bit će moguće, na lokalnoj razini koju pokriva doseg ovoga mjesečnika, pokazati utjecaj novih političkih okolnosti nastalih nakon 10. travnja 1941., kao i stavove grupe svećenika na čelu s urednikom fra Vendelinom Vasiljem oko nekih političkih pitanja.

3.1. Stav *Kršćanske obitelji* prema NDH

Na početku poglavlja *NDH i dr. Ante Pavelić*, o odnosu *Kršćanske obitelji* i nove države Tomić kaže: "Budući da je KO polovicu svoga poslanja

20 HDA, Fond Predsjedništva vlade DIPU/GRP (237), kut. 14., dopis od 13. VIII. 1942.

21 Usp. D. TOMIĆ, "*Kršćanska obitelj*", sv. 1, str. 49.

obavljala u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, neminovno je da na njezinim stranicama nalazimo i govor o 'državi koja je ispunila san svih Hrvata.'²²

Nakon ove ispravne konstatacije, autor donosi u dugačkim citatima niz tekstova iz lipanjskoga dvobroja *Kršćanske obitelji*.²³ Budući da njegov rad nije težio usporedbi tekstova s drugim katoličkim listovima, nije niti mogao primijetiti da je, osim uvodnih riječi, *Kršćanska obitelj* zapravo svoj tekst prepisala iz *Katoličkog lista*. Radi se o članku *Nezavisna Država Hrvatska*.²⁴

Osim teksta uspostave, još jedna sličnost između *Kršćanske obitelji* i *Katoličkog lista* upada u oči. Tomić kaže: "S obzirom na odnos prema Njemačkoj i A. Hitleru možemo razlikovati dvije faze. Prva je prije uspostave, a druga nakon uspostave NDH. Prije uspostave NDH KO o A. Hitleru govori vrlo negativno. Ovakav stav potaknut je Hitlerovim odnosom prema katolicima u Njemačkoj (...). Međutim nakon uspostave NDH stav KO se bitno mijenja. Ne spominju se više progone katolika, nego se govori o Hitleru kao savezniku."²⁵

Sličnu situaciju možemo vidjeti i u sadržaju *Katoličkog lista*. Tako npr. *Katolički list* 1939. godine bilježi na svojim stranicama *Promjene na školskom polju, Zatvaranje Isusovačkog kolegija u Godesbergu*,²⁶ kao i *Nadzor nad nastavnicima, Zatvaranje sjemeništa Palotinaca, Sekverstacija crkvenoga dobra*,²⁷ s čime se naravno ne slaže. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske slične članke ne ćemo moći naći.

Kršćanska obitelj zadržala je svoj blagonakloni stav prema NDH sve do kraja svoga izlaženja. Nije pokazala znakove kolebanja u svojoj uredničkoj politici. Iako kao takva nije usamljena unutar korpusa katoličke periodike,²⁸ postoji značajan broj onih časopisa koji su svoj smjer mije-

22 D. TOMIĆ, "Kršćanska obitelj", sv. 1, str. 58.

23 "Nezavisna Država Hrvatska", u: *Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1941., str. 166-171.

24 "Nezavisna Država Hrvatska", u: *Katolički list*, br. 16, Zagreb, 21. travnja 1941., str. 185-187. Sličan postupak primijenilo je i uredništvo *Lista Dubrovačke biskupije* koje je također prenijelo sadržaj *Katoličkog lista* ne navodeći svoj izvor. P. MACUT, "Katolički tisak o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske...", str. 87.

25 D. TOMIĆ, "Kršćanska obitelj", sv. 1, str. 57.

26 "Promjene na školskom polju"; "Zatvaranje Isusovačkog kolegija u Godesbergu", u: *Katolički list*, br. 20, Zagreb, 18. svibnja 1939., str. 254.

27 "Nadzor nad nastavnicima"; "Zatvaranje sjemeništa Palotinaca"; "Sekverstacija crkvenoga dobra", u: *Katolički list*, br. 29, Zagreb, 20. srpnja 1939., str. 364.

28 Nepromijenjenu odanost prema NDH pokazale su sljedeće katoličke novine: *Hrvatski glas, Hrvatska straža, Katolički tjednik, Vrhbosna itd.*

njali tijekom vremena. Od značajnijih ističem *Katolički list*,²⁹ *Nedjelju*³⁰ i *Andjela čuvara*.³¹ Ovima je svakako potrebno pridodati značajan broj naslova katoličke periodike koja je ostala potpuno neutralna, od kojih napominjem *Svetu Ceciliju*, *Našim prijateljima*, *Crnče* i *Jeku iz Afrike*.

3.2. Kult ličnosti poglavnika Ante Pavelića

Iako pitanje kvantitete ništa ne govori o samoj kvaliteti, ovdje ću navesti zaključne rečenice o *Kršćanskoj obitelji* u poglavlju *NDH i dr. Ante Pavelić* iz Tomićeve monografije: "U Listu se dr. Ante Pavelić spominje 131 puta, odnosno 33 puta po godištu (1941.-1944.). Rijetko se piše njegovo puno ime i prezime, već se koristi riječ 'Poglavnik'. List blagonaklono govori o vođi NDH, pomno bilježeći sve njegove govore i javne nastupe, susrete sa stranim državicima, državničke ukaze i promjene u Vladi. Slika dr. Ante Pavelića u KO se pojavila sedam puta, nerijetko i na prvoj stranici (ne na omotu) dotičnog broja."³²

Iz gore navedenih riječi lako se može zaključiti da je u *Kršćanskoj obitelji* prisutan govor o poglavniku Anti Paveliću i to u značajnoj mjeri. Međutim, temeljeno samo na broju spominjanja imena ili titule poglavnika, bilo bi sasvim pogrešno zaključiti da se ovdje radi o kultu ličnosti pa makar se zaista radilo o blagonaklonom govoru o nekome. Kult ličnosti zahtijeva mnogo više od puke blagonaklonosti. Takav govor mora biti neumjeren, mora o svome objektu govoriti nekritički i s obožavanjem, u potpunosti ignorirajući nerealnost toga sadržaja. Tek ako se utvrdi takva razina govora o poglavniku, može se zaključiti da je postojao kult ličnosti i u *Kršćanskoj obitelji*.

29 Promatrajući dinamiku sadržaja *Katoličkoga lista* kroz razdoblje od četiri godine, od travnja 1941. pa do svibnja 1945., jasno se vidi tendencija opadanja političkih tema u njegovu sadržaju.

30 Nakon objave okružnice koju su potpisali Feliks Niedzielski, Marica Stanković i Milan Beluhan 3. kolovoza 1941., križarska organizacija zauzima izrazito apolitičan stav prema društvu općenito, te se od toga vremena nadalje vidi osjetan pad broja članaka u kojima se nekritički podržava novi poredak. Usp. P. MACUT, *U sjeni križa, samokresa, i noža*, str. 90-92.

31 Nakon broja za travanj 1942. godine, pa sve do posljednjeg broja koji je izašao u vrijeme NDH, a radi se o trobroju 8-10 za travanj-svibanj-lipanj 1944., u *Andjelu čuvaru* više ne nalazimo niti jedan jedini tekst koji bi spominjao poglavnika, slavio državne obljetnice (drugu i treću, 1943. i 1944.), ili donosio ilustracije ustaških dužnosnika, unatoč činjenici da je urednik ostao isti. Očito se radi o zaokretu u uredničkoj politici lista k potpunoj neutralnosti u odnosu na zbivanja unutar NDH.

32 D. TOMIĆ, *"Kršćanska obitelj"*, sv. 1, str. 61.

Pri kraju svojega izlaženja, u broju za kolovoz-rujan 1944. godine u tekstu pod naslovom *Hrvatsko oružje* o poglavniku se mogu naći sljedeće riječi: "Hrvatski div - Poglavnik - koji je oslobodio hrvatsku zemlju, imat će dostatno snage i volje, da oslobodi hrvatski narod od svih onih, koji nepoštenom rabotom pokušavaju uništiti plodove oslobodilačke borbe."³³

Osim ovih riječi *Kršćanska obitelj* je prenijela i natpis iz *Katoličkog lista*, iz kojeg ističe: "U životu našeg Poglavnika pol godine znači čitava stoljeća, jer je on kroz pola godine razvio djela, što ih nijesu mogla razviti niti stoljeća..."³⁴ Nešto prije ovoga teksta, uredništvo *Kršćanske obitelji* prenijelo je predavanje ministra Mile Budaka sa ustaške skupštine u Karlovcu u kojoj, između ostaloga, o poglavniku stoji i ovo: "Cijeli Poglavnikov rad nije ništa drugo nego Providnošću Božjom izrađeni lanac događaja, činjenica i žrtava koji je morao dovesti do uspjeha."³⁵ Ta poglavnikova uspješnost povezana je s njegovom "dalekovidnom mudrošću".³⁶ Ako se ovim riječima doda i konstatacija da su *Ustaška načela*, kao djelo Ante Pavelića, moralna i etička "jer u ustaškim načelima nitko ne će naći nešto, što nije idealno, što nije na pravdi i moralu osnovano (...)"³⁷ mislim da je opravdano reći da je određena doza kulta ličnosti prisutna na stranicama *Kršćanske obitelji*.

U idealnim uvjetima kult ličnosti bi se trebao pokazivati i kvantitativno i kvalitativno na stranicama istraživanoga medijskog sredstva, kao što je to slučaj s likom poglavnika u svim glasilima ustaškoga režima.³⁸ Od ta dva uvjeta, količine i kvalitete sadržaja, moguće je konstatirati postojanje kulta ličnosti i u slučaju postojanja manje količine sadržaja, kao na primjeru *Katoličkoga lista*,³⁹ ako je njegova kvaliteta visoka, što znači

33 "Hrvatsko oružje", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8-9, Mostar, kolovoz-rujan 1944., str. 115.

34 "Poglavnikove zasluge za katoličku Crkvu, vjeru i moral", u: *Kršćanska obitelj*, br. 12, Mostar, prosinac 1941., str. 375.

35 "Vjera i obitelj temelji su Ustaškoga pokreta", u: *Kršćanska obitelj*, br. 9, Mostar, rujan 1941., str. 261.

36 "Hrvatski je narod na svome tielu osjetio svu pogubnost boljševizma", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8, Mostar, kolovoz 1943., str. 125.

37 Usp. "Ustaše i nastase", u: *Kršćanska obitelj*, br. 12, Mostar, prosinac 1942., str. 250.

38 Npr. *Hrvatski narod* (Zagreb), *Novi list* (Zagreb), *Sarajevski Novi list* (Sarajevo), *Seljačko ognjište* (Zagreb), *Hrvatski list* (Osijek), *Ustaša* (Zagreb), *Ustaška mladež* (Zagreb) itd.

39 Od tekstova u kojima se mogu naći značajni tragovi kulta ličnosti izdvajam: NIKOLA KOLAREK, "Strahote zabluda", u: *Katolički list*, br. 31, Zagreb, 8. kolovoza 1941., str. 357- 359; JANKO PENIĆ, "Značajna godišnjica", u: *Katolički list*, br. 15, Zagreb, 9. travnja 1942., str. 170-172; JANKO PENIĆ, "Poglavnikov imendan", u: *Katolički list*, br. 24, Zagreb, 11. lipnja 1942., str. 277, itd.

učinkovito ideologizirana i idealizirana. S druge strane, u *Katoličkom tjedniku* se može pronaći mnogo više vijesti o Anti Paveliću nego li je to slučaj s *Katoličkim listom*, ali je taj sadržaj na razini opće informacije, bez fotografija i neumjerenih komentara, što znači da se o kultu ličnosti u tom slučaju ne može govoriti. Slučaj križarskoga tjednika *Nedjelje*⁴⁰ nalazi se negdje između *Katoličkog tjednika* i *Katoličkog lista*, kao i *Kršćanske obitelji*.⁴¹

3.3. Antisemitizam

Prvi svezak monografije o *Kršćanskoj obitelji* autor je podijelio na dva dijela. U prvom dijelu govorio je o "Starijoj Kršćanskoj obitelji" podrazumijevajući pod tim pojmom period izlaska tog mjesečnika od 1900. do 1920. godine.⁴² *Kršćanska obitelj* obnovit će svoje izlaženje tek 1938. godine, stoga će je autor prozvati "Mlađa Kršćanska obitelj". Vjerojatno zbog nerazmjera godišta koja su izlazila prije i poslije, autor ove vrijedne monografije nije obradio po pojedinim temama i taj drugi, kraći period. Među temama koje je Tomić obradio u prvome dijelu nalazi se i antisemitizam.⁴³

U tom kratkom poglavlju autor se osvrće na pisanje o Židovima za koje zaključuje da je pod utjecajem razmišljanja toga doba. "Masonstvo u Židovi, koji su za ljude toga doba sinonim spomenute organizacije, dotaknuti su na nekoliko mjesta. Ne može se reći da je stav KO neprijateljski."⁴⁴ Kao potvrdu svoga stava autor je naveo nekoliko citata iz nekoliko brojeva *Kršćanske obitelji*. Što se tiče drugoga razdoblja izlaska *Kršćanske obitelji*, autor nije niti na jednom mjestu istaknuo postojanje antisemitizma, iako je s obzirom na osobitu aktualnost toga pitanja tijekom Drugoga svjetskog rata za očekivati da je to pitanje prisutno.

---

40 Relevantni tekstovi za pitanje o postojanju kulta ličnosti u *Nedjelji* su: "Vrijeme pokazuje tko ima pravo (Iz Poglavnikova govora sveučilišnoj omladini)", u: *Nedjelja*, br. 17, Zagreb, 4. svibnja 1941., str. 1; "Naša je vjera pobijedila" rekao je Poglavljenik dr. Ante Pavelić (govor od 21. svibnja na Markovom trgu)", u: *Nedjelja*, br. 20, Zagreb, 25. svibnja 1941., str. 1-2; "Naš Poglavljenik", u: *Nedjelja*, br. 23, Zagreb, 15. lipnja 1941., str. 3; "Poglavljenik dr. Ante Pavelić je obnovitelj Hrvatske vojske", u: *Nedjelja*, br. 24, Zagreb, 22. lipnja 1941., str. 3, itd.

41 O kultu ličnosti poglavljenika Ante Pavelića u ostaloj katoličkoj periodici više vidjeti u: P. MACUT, *U sjeni križa, samokresa i noža*, str. 210-226.

42 Usp. D. TOMIĆ, "*Kršćanska obitelj*", sv. 1, str. 7-46.

43 Usp. D. TOMIĆ, "*Kršćanska obitelj*", sv. 1, str. 42-44. Poglavlje s naslovom *Židovi, masoni i "slobodna misao"*.

44 D. TOMIĆ, "*Kršćanska obitelj*", str. 42.

U sadržaju *Kršćanske obitelji* u svjetlu govora o antisemitizmu nalazimo nekoliko tekstova. Tako u kratkoj vijesti *Rovarenje Židova u Slovačkoj* stoje riječi koje su svojim sadržajem neprimjerene, osobito za katoličke listove: "U Slovačkoj je otkrivena jedna židovska banda, koja je među srednjoškolskom omladinom širila bezboštvo. Među njima ima dosta pokrštenih Židova. Sve novine njihovu gadnu rabotu žestoko osuđuju. 'Gardist' piše o tome: 'Ako ih svrbi vrat ima zato noževa! Ne zaboravite od vuka nikada janje, a od Židova nikada kršćanin!'"⁴⁵

Kršćanska obitelj relativno rijetko negativno piše o Židovima, ali ipak pokazuje u svome sadržaju neosjetljivost na patnje i progone te manjine. U istome broju mostarskoga mjesečnika u kojemu smo mogli čitati gornje riječi nalazimo i vijest da je u Bugarskoj uhvaćena velika židovska banda krivotvoritelja novaca.⁴⁶ U tekstu *Hrvatski je narod na živom tielu osjetio svu pogubnost boljševizma* uredništvo će prikazati svoj stav prema "židovskim vlastodršcima u Moskvi": "Tisuće zaklane djece, silovanih ubijanih i iznakaženih žena, na kolac pribijanih i na ražanj naticanih hrvatskih muževa, na tisuće popaljenih hrvatskih sela (...) pokazali su hrvatskom narodu, kakvu mu sudbinu spremaju židovski vlastodršci u Moskvi (...)"⁴⁷

Odnos boljševizma i Židova koristit će se da bi se potonje okrivilo uopće za njegov nastanak, jer je samo pokvaren narod poput Židova mogao smisliti takvu ideologiju. Takve i slične tekstove može se naći i u uglednijim katoličkim časopisima poput *Nedjelje*.⁴⁸ Gornje riječi dobro ilustrira citirani njemački ministar propagande Göbbels: "Boljševizam predstavlja najopasniju političku pojavu [u] poviesti čovječanstva, a njegova je opasnost tim veća, jer se u njoj stječe židovska inteligencija s 200 milijuna proleterskog naroda."⁴⁹ Te riječi, kako vidimo, prenosi i *Kršćanska obitelj*.

Zaključno možemo reći da, iako se u *Kršćanskoj obitelji* mogu naći tekstovi antisemitskoga karaktera, oni su relativno rijetki. Taj zaključak može pojačati usporedba tih tekstova s antisemitskim sadržajima pro-

45 "Rovarenje Židova u Slovačkoj", u: *Kršćanska obitelj*, br. 6, Mostar, lipanj 1943., str. 92.

46 Usp. *Kršćanska obitelj*, br. 6, Mostar, lipanj 1943., str. 95.

47 "Hrvatski je narod na živom tielu osjetio svu pogubnost boljševizma", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8, Mostar, kolovoz 1943., str. 125.

48 "Židov Karl Marks, ideolog komunizma i socijalizma o Hrvatima", u: *Nedjelja*, br. 27, Zagreb, 13. srpnja 1941., str. 2; "Komunizam na umoru!", u: *Nedjelja*, br. 30, Zagreb, 3. kolovoza 1941., str. 1-2.

49 "Opasnost od boljševizma", u: *Kršćanska obitelj*, br. 5, Mostar, svibanj 1943., str. 78.

minentnijih katoličkih listova kao što su tjednici *Hrvatska straža*,⁵⁰ križarska *Nedjelja*,⁵¹ odnosno sarajevski *Katolički tjednik*.⁵² Antisemitizam je, dakle, ipak rubna pojava ovoga mostarskog mjesečnika, ali tragična i okrutna sudbina židovskoga naroda na teritoriju NDH ipak dovodi u pitanje (ne)osjetljivost uredništva na te pojave.

3.4. Ostale teme na stranicama *Kršćanske obitelji*

U prethodnim poglavljima prikazali smo tri skupine tekstova koji su tematski pokrili odnos prema državi NDH, kultu ličnosti Ante Pavelića te antisemitske natpise. Ovdje želimo ukratko predstaviti ostale političke teme koje možemo naći na stranicama *Kršćanske obitelji*.

Od samoga početka ovaj mjesečnik prati i donosi značajnije informacije i događaje iz političkoga života NDH. Tako već u prvom broju iz svibnja/lipnja 1941. uredništvo izvještava svoje čitaoce o imenovanju Stjepana Perića poslanikom u Rimu, Branko Benzon istu je poziciju preuzeo u Berlinu, a Dušan Žanko preuzeo je upravljanje Hrvatskim državnim kazalištem u Zagrebu.⁵³ Osim političkih vijesti list prenosi i obavijesti, poput onih da 1941. godine ne će biti maturalnih ispita, te da je dokinut prijemni ispit za đake osnovnih škola koji žele prijeći u srednju školu.⁵⁴ Sve te vijesti su donesene u rubrici *Što je novo kod nas?*. Tako i u sljedećem broju možemo čitati o imenovanju fra Radoslava Glavaša vršiocem dužnosti odjelnog predstojnika za bogoštovlje,⁵⁵ te da je poglavnik otišao u posjet Hitleru.⁵⁶ U svakom broju u toj se rubrici u prosjeku objavi dvadesetak vijesti s kraćim komentarima.

Jedna od tema koja će se naći zastupljena u većem broju slučajeva bit će govor o njemačkom napadu na SSSR. Tako u broju *Kršćanske obitelji* iz kolovoza 1941. nalazimo sljedeće tekstove povezane s tom temom: *Konac*

50 "Opasne pijavice hrvatske krvi", u: *Hrvatska straža*, br. 18, Zagreb, 4. svibnja 1941., str. 1; "Crv, koji rastače", u: *Hrvatska straža*, br. 19, Zagreb, 11. svibnja 1941., str. 1.

51 "Kroz novine i listove: Zašto gone Židove?", u: *Nedjelja*, br. 23, Zagreb, 15. lipnja 1941., str. 7.

52 "Najava aktualne knjige. Katolici i židovski problem", u: *Katolički tjednik*, br. 20, Sarajevo, 18. svibnja 1941., str. 7; "Likvidacija židovskih poduzeća", u: *Katolički tjednik*, br. 21, Sarajevo, 25. svibnja 1941., str. 5.

53 *Usp. Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1941., str. 185.

54 *Usp. Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1941., str. 186.

55 *Kršćanska obitelj*, br. 7, Mostar, srpanj 1941., str. 217.

56 *Kršćanska obitelj*, br. 7, Mostar, srpanj 1941., str. 219.

*ruskog plašila*⁵⁷ i *Najveća bitka svjetske povijesti*.⁵⁸ Ovaj posljednji tekst podijeljen je s nekoliko podnaslova čiji je sadržaj jasan na prvi pogled: *Sovjeti izgubili milijun vojnika, Probijena Staljinova linija, Njemačka pobjeda povećava se sve više, Tuča vatre i željeza pada na sovjetske vojnike, Željezni blagoslov teških bombi, Neprijatelj nema ni časka odmora*. Njemački napad na SSSR bit će glavna vijest i u ostaloj katoličkoj periodici, jer je višedesetljetna katolička percepcija Rusije kao prve zemlje bezbožnog komunizma koja želi uništiti svaku vjeru, pa tako i katoličku, bila trajno prisutna na stranicama gotovo cjelokupne katoličke periodike. Te vijesti možemo čitati od *Hrvatskog glasa*,⁵⁹ *Hrvatske straže*,⁶⁰ *Katoličkog lista*,⁶¹ pa preko *Hrvatske obnove*,⁶² *Vrtića*⁶³ ili pak *Glasnika biskupije Bosanske i Srijemske*⁶⁴ do *Katoličkog tjednika*.⁶⁵

Osim operacije Barbarossa, i partizanski pokret ubrzo će dobiti svoje mjesto na stranicama *Kršćanske obitelji*, osobito kada komunisti počnu sve češće ubijati katoličke svećenike. Prvu vijest koja je povezana s komunistima na teritoriju NDH *Kršćanska obitelj* zabilježila je u studenom 1941. godine pod naslovom *Borba protiv komunističkih zločina* u kojem stoji: "U zadnje vrijeme učestali su razni zločini sa strane komunista kao napadi na javna dobra na naše i savezničke vojnike."⁶⁶ Kao odgovor na te napade uvodi se strijeljanje talaca ukoliko se počinitelj ne nađe.

Nekoliko mjeseci poslije pojavit će se u *Kršćanskoj obitelji* prvi nekrolog svećeniku koji je ubijen. Radilo se o pogibiji don Ilije Tomasa.⁶⁷ Osim

57 "Konac ruskog plašila", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8, Mostar, kolovoz 1941., str. 234-235.

58 "Najveća bitka svjetske povijesti", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8, Mostar, kolovoz 1941., str. 235-238.

59 "Veliki njemački Reich je štit proti boljševizmu", u: *Hrvatski glas*, br. 125, Zagreb, 22. lipnja 1941., str. 1.

60 "Rat protiv Sovjeta", u: *Hrvatska straža*, br. 26, Zagreb, 29. lipnja 1941., str. 1; "Veliki njemački uspjesi na istočnom bojištu", u: *Hrvatska straža*, br. 27, Zagreb, 6. srpnja 1941., str. 6.

61 "Odlučna kriza boljševizma", u: *Katolički list*, br. 25, Zagreb, 26. lipnja 1941., str. 296.

62 "Veliki uspjesi na Istočnoj fronti", u: *Hrvatska obnova*, br. 8, Đakovo, 26. lipnja 1941., str. 1-3.

63 "Najstrašniji rat otkako svijet postoji", u: *Vrtić*, br. 1, Zagreb, rujan 1941., str. 9.

64 "Suton komunizma", u: *Glasnik biskupija Bosanske i Srijemske*, br. 12, Đakovo, 30. lipnja 1941., str. 111.

65 "Boljševizam pred propašću", u: *Katolički tjednik*, br. 27, Sarajevo, 6. srpnja 1941., str. 1.

66 "Borba protiv komunističkih zločina", u: *Kršćanska obitelj*, br. 11, Mostar, studeni 1941., str. 346.

67 "+ don Ilija Tomas", u: *Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1942., str. 145-146.

izvještaja o njegovoj smrti, u istom broju će list donijeti obavijest o napadu "komunističko-četničke bande" i odvođenju dvojice svećenika don Ante Bakule i fra Stjepana Naletilića.⁶⁸ Njihova će se tragična sudbina ubrzo otkriti. "Koncem travnja ubijen je nakon petodnevnih muka župnik Gornjeg Hrasna don Ante Bakula (...). Dne 17. V. 1942. odvedoše isti neprijatelji vjere i ubiše u planini kongorskog župnika O. fra Stjepana Naletilića."⁶⁹

Kada se uzme u obzir svjetonazorski zazor katoličkoga svećenstva prema komunističkom agresivnom ateizmu, uza sve učestalija umorstva mnogobrojnih svećenika,⁷⁰ ne čude vijesti koje se mogu naći i na stranicama *Kršćanske obitelji* koje s oduševljenjem govore o uspjesima u borbi protiv partizana. Npr. "Nedavno je obavljeno temeljito čišćenje Fruške Gore od četnika i partizana, a poubijani su mnogi njihovi potajni ortaci po selima."⁷¹ Slično se izvještavalo i o borbama na Kozari. "Hrvatskim ustašama, domobranima i hrabroj njemačkoj vojsci uspelo je slomiti otpor u Kozari. Prvih dana nabrojeno je 3500 pobijenih partizana a zarobljeno ih je preko 8000."⁷²

U tom duhu *Kršćanska obitelj* zadržat će izvještavanje sve do svoga posljednjeg broja u studenome 1944. godine.

Zaključak

Katolički mjesečnik *Kršćanska obitelj* izlazio je u NDH do studenoga 1944. godine. U tom razdoblju pokazao je privrženost novoj državi, njezinoj unutrašnjoj politici i ideologiji, kao i neprikosnovenom vođi Anti Paveliću. Unatoč tome, Državni izvještajni i promidžbeni ured pokušao je obustaviti izlaženje toga mjesečnika. To znači da prikladnost sadržaja nije bila presudna u odlukama koje časopise taj ured treba obustaviti a koje ne, kao i to da je jednom donesena odluka mogla biti opozvana.

Unatoč pokušaju gašenja, uredništvo *Kršćanske obitelji* nastavilo je uređivati svoj list u suglasnosti s novim poretkom.

68 Usp. *Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1942., str. 153.

69 "Ubijeno 40 hrvatskih svećenika", u: *Vrhbosna*, br. 4-5, Sarajevo, travanj-svibanj 1944., str. 104-107.

70 Detaljnije o broju i dinamici ubojstava katoličkih svećenika tijekom rata vidjeti u: MIROSLAV AKMADŽA, "Primjena represivnog sustava prema Katoličkoj crkvi", u: MILE BOGOVIĆ (ur.) *Hrvatski mučenici i žrtve iz vremena komunističke vladavine*, Glas Koncila, Zagreb, 2012., str. 85-106.

71 Usp. *Kršćanska obitelj*, br. 5-6, Mostar, svibanj-lipanj 1942., str. 152.

72 "Pala je Kozara", u: *Kršćanska obitelj*, br. 8, Mostar, kolovoz 1942., str. 187.

Kršćanska obitelj pokazala je u komparativnoj analizi s ostalim katoličkim tiskom da se radi o solidnom informativnom mjesečniku, koji je na svojim stranicama donekle gajio kult ličnosti poglavnika Ante Pavelića, rubno iskazivao antisemitske stavove, te bio pobornik održanja onoga političkog sustava koji je 10. travnja proglasio novu državu. Sve veća izvjesnost da će te snage izgubiti rat nisu pokobile uredništvo da nastavi ohrabrivati ljude na otpor, sluteći budućnost u kojoj će Katolička crkva biti u opasnosti ako komunistička ideologija pobijedi.

Catholic monthly *Christian family* (from 1941 to 1945), a comparative analysis

Summary

Croatian Catholic periodicals have not been consistently used in the research of historical relations between the Catholic Church and the NDH (the Independent State of Croatia). Due to its extraordinary quality, it is expected that the content of such press would be a very valuable resource. *Christian family* from Mostar is among few Catholic periodicals that have been analyzed in terms of their content and bibliography. Therefore, it is possible to put the research results into context comparing them with other Catholic periodicals of that time. Having included the archival materials, the results of the study suggest a wide range of political and ideological issues that were covered by this monthly magazine, which complies with the contents of other Catholic newspapers from the NDH period. Contextual similarities and differences offer the possibility of qualitative and quantitative insight into numerous Catholic periodicals. In this paper we will deal, in more detail, with the relationship of *Christian family* to the NDH in general, with the personality cult of Ante Pavelic, anti-Semitism as well as the communist partisan movement.

Keywords: catholic press, Independent State of Croatia, *Christian family*, personality cult, anti-Semitism, communist partisan movement

PROSVJETNA POLITIKA U SLUŽBI IDEOLOŠKOGA PRE/ODGOJA U HERCEGOVINI (1945.-1952.)

Marina BEUS
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: marina.beus@sve-mo.ba

UDK 37.014(497.6-3 Hercegovina)"1945/1952"
316.7(497.6-3 Hercegovina)"1945/1952"
37.014.523((497.6-3 Hercegovina)"1945/1952"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. travnja 2016.
Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Završetak rata i okončanje izbornoga procesa u studenome 1945. omogućilo je KPJ konsolidiranje političke i državne vlasti, koja je od samoga starta, iskazujući nezadovoljstvo ideološkim stanjem "narodnih masa", krenula u proces pre/odgoja, formiranjem "novog čovjeka" po vlastitoj mjeri. U tom je procesu, svakako, veoma važna karika bio obrazovni sustav koji je osim pozitivnih učinaka širenja školske mreže, opismenjavanja i organiziranja različitih izvannastavnih aktivnosti, a imajući u vidu sadržaj, metode i indoktrinirane kadrove, nesumnjivo predstavljao i najvažniju polugu u formiranju budućih "graditelja socijalističkog društva". Jedina "opozicija" unutar školskoga sustava bila je vjerska pouka kojoj su vlasti najprije namijenili sporednu ulogu proglašavajući ovaj predmet izbornim, a onda i potpuno izbacivanje iz državnoga odgojno-obrazovnog procesa. Primjenu ovakve prosvjetne politike nalazimo i u Hercegovini o čemu svjedoči veoma op-

sežna građa Hercegovačkoga oblasnog narodnog odbora, čiji su dijelovi ugrađeni u ovaj rad.

Ključne riječi: Komunistička partija, Hercegovački oblasni/okružni narodni odbor, Hercegovina, ideologija, obrazovanje, opismenjavanje, škola, učitelj, Crkva, vjeronauk.

Uvod

Rad je usmjeren na analizu nekih segmenata odgojno-obrazovnoga sustava koje je komunistička vlast u poslijeratnoj Jugoslaviji, a samim tim i u Hercegovini kao njezinoj sastavnici, koristila kao mehanizme u formiranju lojalne društvene zajednice. Polazeći od teze da je kulturna politika druge Jugoslavije bila instrument podrške vladajućoj nomenklaturi u radu se na temelju dosadašnje raspoložive historiografske građe i arhivskih izvora prati ideološki nadzor i rukovođenje kulturnim procesima vezanim za ovo prvo razdoblje uspostavljene države, koje je obilježeno borbom protiv nepismenosti, organiziranjem školskoga sustava, te stvaranjem institucionalne osnove za razne vidove umjetničkoga stvaralaštva. U središtu pozornosti je razvoj i funkcioniranje osnovnoškolskoga sustava na području Hercegovine, koja se dakako ne može promatrati izolirano u odnosu na državnu odnosno republičku razinu, s posebnim naglaskom na nastavne sadržaje i metode koje su vlastodršci koristili u formiranju nove, ideološki podobne generacije graditelja socijalističkoga društva. Težeći potpunoj ideološkoj kontroli školskoga sustava krenulo se u borbu protiv utjecaja vjerskih zajednica čiji je epilog bio izbacivanje vjeronauka iz škole.

1. Proces uspostave i konsolidiranje "narodne" vlasti

Politička konstelacija odnosa na kraju Drugoga svjetskog rata pogodovala je ideji o obnovi Jugoslavije. Iako je Vlada Kraljevine Jugoslavije boraveći u izbjeglištvu uspjela formalno pravno sačuvati svoj kontinuitet, njezin opstanak doveden je u pitanje.¹ Naime, napredovanje Narodnooslobodilačkoga pokreta (NOP) u ratnim operacijama na jugoslavenskom prostoru, a imajući u vidu ratne ciljeve na europskom tlu, uzdignut će NOP na razinu rasprave trojice ratnih saveznika koji su već u Teheranu 1943. dogovorili obnovu Jugoslavije, a dvije godine kasnije, na konferenciji u Jalti i uspostavu jedinstvene Privremene vlade Demo-

1 Opširnije vidjeti u: BRANKO PETRANOVIĆ (ur.), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945. Dokumenti*, Arhiv Jugoslavije - Globus, Beograd - Zagreb, 1981.

kratske Federativne Jugoslavije (DFJ). Unatoč nastojanjima Zapada da, uključivanjem i drugih političkih opcija u Privremenu vladu i Skupštinu, ograniči politički utjecaj komunista, ipak je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) osigurala političku premoć što joj je omogućilo neometanu provedbu svoga programa i donošenje ključnih odluka u upravljanju državom.² Prihvaćanje i formiranje "građanske" prijelazne vlade za komuniste bio je samo kraći put ostvarenju međunarodnoga priznanja nove države. Konsolidiranje vlasti nastavljeno je izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945.,³ te proglašenjem Ustava DFJ.

Temelji državnosti šest jugoslavenskih država-članica udareni su tijekom 1944. godine kada su formirana tzv. zemaljska vijeća koja su kasnije prerasla u vlade federalnih jedinica.⁴ Prvi korak u tom smjeru u Bosni i Hercegovini bilo je preimenovanje ZAVNOBiH-a u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine na trećem zasjedanju ovoga tijela održanom 26. travnja 1945., a dva dana kasnije tj. 28. travnja imenovana je i prva vlada

---

2 ZDENKO RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Hrvatski institut za povijest - Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 36, 71-72. Usp. HRVOJE MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918-1991). Hrvatski pogled*, P. I. P. Pavičić, Zagreb, 1998., str. 258-268; DUŠAN BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., str. 171.

3 Zahvaljujući represivnim mjerama i zakonodavnim aktima posebice *Zakonu o izboru narodnih poslanika* i *Zakonu o biračkim spiskovima* komunisti su osigurali potpunu vlast. Naime, od 524 izabrana člana Narodne skupštine FNRJ na izborima 1945. godine njih 404 bili su članovi KPJ što znači 77 %, dok u republičkim skupštinama od ukupno 1062 člana njih 892 bili su komunisti, odnosno 84 %. Usp. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991...*, str. 72-73, 77-78. O ograničenju izbornoga prava *Zakonom o biračkim spiskovima* vidjeti u: KATARINA SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Zagreb, 2002., str. 128 (bilj. br. 176). Vlada NR BiH Uredbu o provođenju članka 4 navedenog Zakona kojim se oduzima biračko pravo pojedincima i skupinama, donijela je na svojoj sjednici od 17. kolovoza 1945. Usp. ROSA CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985., str. 25, 27.

4 Iako je uobičajeno da se dvije ili više država-članica udružuje u zajedničku državu, ovdje je bio obrnuti redoslijed. Naime, na Drugom zasjedanju Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a), 29. studenoga 1943., konstituirana je, odnosno obnovljena Jugoslavija, a tek sljedeće godine došlo je do konstituiranja njezinih država-članica. O drugom zasjedanju AVNOJ-a i odlukama vidjeti u: VLADIMIR DEDIER, *Dokumenti 1948.*, I., Rad, Beograd, 1979., str. 7-20. O konstituiranju i funkcioniranju ZAVNOBiH-a vidjeti u: VERA KATZ, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., str. 78-106, 124-130.

NR Bosne i Hercegovine,⁵ koja je svoj rad temeljila na *Deklaraciji ZAVNOBiH-a*, obvezujući se kako će "čuvati i učvršćivati tekovine [njegove] oružane borbe... čuvati iznad svega ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo Srba, muslimana i Hrvata, doprinoseći sa svoje strane sve za učvršćenje bratstva svih naroda Jugoslavije, čijim je zajedničkim naporima i žrtvama stvorena ravnopravna i bratska zajednica naroda - demokratska federativna Jugoslavija".⁶ Proces stvaranja zakonodavnoga okvira vlasti završen je proglašenjem Ustava NR BiH u siječnju 1947.⁷

Jedan od prvih poteza "narodne vlasti" još tijekom zasjedanja Predsjedništva ZAVNOBiH-a u prosincu 1944. bio je administrativno-teritorijalna reorganizacija BiH koju je pripremala posebno formirana Komisija pri ZAVNOBiH-u. Unatoč brojnim inačicama kada je riječ o administrativno-teritorijalnom reorganiziranju poslijeratne Bosne i Hercegovine, do 1952. godine, Hercegovina je uglavnom činila jednu teritorijalnu cjelinu. Ovaj poseban status Hercegovine očitovan već u zavnbihovskoj odluci kada je Bosna i Hercegovina podijeljena na pet okruga i oblast Hercegovinu s jedanaest kotareva, proizlazio je u prvom redu iz svjesnosti vlasti o dubokoj međunacionalnoj netrpeljivosti i podijeljenosti koja je trebala iščeznuti kako su tvrdili "na temelju bratstva stvorenog u (našoj) zajedničkoj narodno-oslobodilačkoj borbi".⁸ Naravno s učvršćivanjem vlasti slijedile su nove reorganizacije, koje su sa sobom nosile ne samo preimenovanja nego i izmjene razgraničenja kotareva i mjesnih područja s ciljem razbijanja jednonacionalne strukture stanovništva i stvaranja preduvjeta za nesmetan partijski utjecaj na oblikovanje i kontrolu javnoga mijenja i društvenih odnosa.⁹ Budući

---

5 HAMDIJA ČEMERLIĆ, "Prva Vlada narodne Republike Bosne i Hercegovine", u: ROSA CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1985., str. III. Zakon Narodne skupštine Bosne i Hercegovine o Narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine i Ukaz o imenovanju Narodne vlade Bosne i Hercegovine u: R. CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, str. 1-3.

6 R. CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, str. 10.

7 "Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine", u: *Službeni list NR BiH*, Sarajevo, 1/1947., str. 1-18.

8 VERA KATZ, "Nekoliko primjera ideološke upotrebe 'narodnog prosvjećivanja' u Hercegovini 1945.-1952.", u: IVICA LUČIĆ (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, II., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 513.

9 Detaljnije o administrativno-teritorijalnoj organizaciji BiH u navedenom razdoblju vidjeti u: V. KATZ, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*,

da je ključna uloga u kreiranju društvene zbilje u totalitarnom sustavu uvijek u rukama vladajuće elite, tako je i u ovom slučaju cjelokupna politička moć bila koncentrirana u rukama Centralnoga komiteta (CK) KPJ, odnosno njegova najužeg tijela Politbiroa predvođenog Josipom Brozom. Naravno, jedinstvo političke i državne vlasti počevši od savezne razine do najnižih lokalnih tijela vlasti garantiralo je neupitnost u provedbi zacrtanih političkih ciljeva proizišlih iz revolucionarnih težnji u izgradnji socijalističkoga društvenog poretka.

2. Kulturna politika u funkciji izgradnje jugoslavenskoga socijalizma

2.1. Narodno prosvjećivanje

Kulturna politika kao dio društvene zbilje neraskidivo je povezana s društvenim, ekonomskim i političkim odnosima određene države, odnosno s kulturom vladajućih elita koje svoj model nude, ili pak, kakav je slučaj u totalitarnim sustavima, nameću široj društvenoj zajednici kroz različite kulturne i prosvjetne institucije s krajnjim ciljem formiranja novoga čovjeka po vlastitoj mjeri. Polazeći s ovakvoga stajališta i CK KPJ preko svoga Odjeljenja za agitaciju i propagandu (Agitprop)¹⁰ krenuo je u izgradnju nove kulture koja je trebala biti podloga stvaranju zacrtanoga društvenog uređenja utemeljenoga, kako se propagiralo, na vladavini "radnoga naroda". Očito nezadovoljan ideološkim stanjem "radnih narodnih masa" CK KPJ već je u ožujku 1945. donio direktivu *O reorganizaciji agitpropa i propagande* prema kojoj je cjelokupni

---

str. 107-113, 130-147, 151-156. Usp. V. KATZ, "Nekoliko primjera ideološke upotrebe 'narodnog prosvjećivanja' u Hercegovini 1945.-1952.", str. 509-516. O administrativnom statusu Hercegovine u navedenom razdoblju vidjeti u: ADNAN VELAGIĆ, "Administrativno uređenje Hercegovine od 1945. do 1952. godine", u: *Most. Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*, 191 (102), Mostar, 2005., str. 82-84.

10 Odjeljenje za agitaciju i propagandu (Agitprop) formirano je u Drugome svjetskom ratu, a njegova zadaća bila je kontrola i usmjeravanje cjelokupnoga kulturnog stvaralaštva u državi prema ideološko-političkim direktivama CK KPJ. U radu se oslanjao na masovne organizacije (Narodnu frontu - NF, sindikate, Antifašističku frontu žena - AFŽ, omladinske organizacije), ministarstva kulture, znanosti i prosvjete. Reorganiziran je sukladno direktivi CK KPJ u proljeće 1945. Opširnije o fazama, ustrojstvu i djelovanju Agitpropa vidjeti u: BRANKO PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988.*, III., Neolit, Beograd, str. 120-126; LJUBODRAG DIMIĆ, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952.*, IRO "Rad", Beograd, 1988., str. 36. Shema organizacijske strukture prikazana u: BRANKA DOKNIĆ - MILIĆ F. PETROVIĆ - IVAN HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., Arhiv Jugoslavije, 2009., str. 101-102.

agitacijski, propagandni i kulturno-prosvjetni rad organiziran pod pokroviteljstvom partijskih struktura, pa je u tom smislu naloženo da se "uz sve partijske komitete - centralne, pokrajinske, oblasne, okružne, mesne, sreske, rejonske i u većim gradovima (Beograd, Skoplje, Zagreb, Subotica, Sarajevo, Novi Sad, Ljubljana, Split, a po potrebi i druga) stvor[iti]e agitacijsko-propagandne komisije.¹¹ Naravno, prema navedenom naputku komisije za agitaciju i propagandu formirane su i pri Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH,¹² te svim okružnim komitetima, pa tako i hercegovačkom.¹³ Polazeći od Lenjinovih ideja da se stari sustavi ne mogu nadići "nikakvim političkim preobražajem (...) već jedino podizanjem kulture", komisije agitpropa su, preko tzv. masovnih organizacija (NF, AFŽ-a, omladinskih organizacija), preuzele ključnu ulogu u provođenju "kulturne revolucije".¹⁴ Najvažniji cilj kojega su vladodržci na kulturnom planu postavili bilo je "narodno prosvjećivanje" koje je podrazumijevalo ne samo rješavanje pitanja kulturne zaostalosti, nego širenjem mreže kulturnih institucija i kruga korisnika¹⁵ eliminirati ostatke ideološke oporbe i omogućiti pre/odgoj u socijalističkom duhu, a potom i razvijati svijest o značenju i prednostima socijalističkoga sustava. Naravno, politika prosvjećivanja, kao jedan od ideoloških instrumenata državno-političkoga aparata, imala je veoma važnu ulogu

-
- 11 "Uputstvo o reorganizaciji aparata agitacije i propagande", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., dok. br. 1, str. 118.
- 12 Naime do 1948. godine u Bosni i Hercegovini KPJ organizacijski je djelovala preko Pokrajinskoga komiteta (PK) za BiH. Prema naputku CK KPJ već od srpnja 1945. vodeću ulogu u PK za BiH imao je Politbiro na čelu sa sekretarom Đurom Pucarom Starim, a za organizacijskoga sekretara izabran je Cvijetin Mijatović. Ostali članovi Politbira bili su: Hasan Brkić, Rodoljub Čolaković, Uglješa Danilović, Avdo Humo i Rudi Kolak. Usp. HUSNIJA KAMBEROVIĆ, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., str. 124; DRAGO BOROVČANIN, "KPJ u BiH u periodu obnove i početnim fazama planske izgradnje 1945.-1948.", u: *Istorija saveza komunista BiH*, II., Institut za istoriju, Sarajevo, 1990., str. 23.
- 13 V. KATZ, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*, str. 180-181.
- 14 BRANKA DOKNIĆ, "Kulturna politika Jugoslavije 1845-1952", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., str. 16.
- 15 U prvom razdoblju posebno ciljana skupina bilo je seosko stanovništvo kojega se kroz obrazovanje i kulturnu preobrazbu nastojalo integrirati u postojeći društveni sustav. Usp. ARHIV HERCEGOVAČKO-NERETVANSKE ŽUPANIJE/KANTONA (dalje: AHNŽ/K), HERCEGOVAČKI OBLASNI NARODNI ODBOR - ODJEL PROSVJETE (dalje: HONO OP), Dopis Ministarstva prosvjete narodne vlade BiH upućen Oblasnom narodnom odboru Mostar, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 1.

kako u obnovi razrušene zemlje, tako i u gospodarskom oporavku, posebice nakon prelaska na planski privredni razvoj, jer kako je isticano "ekonomska izgradnja [naše] zemlje zahtijeva visoko obrazovanoga kulturnog čovjeka, a s druge strane baš ta široka kulturnost dalje utječe i ubrzava ekonomsku izgradnju [naše] domovine", što bi vodilo "višem" cilju izgradnje socijalizma kojega je trebalo "stvarati [socijalizam] u svijesti ljudi".¹⁶

Jedan od veoma važnih segmenata prosvjećivanja bilo je smanjivanje i suzbijanje nepismenosti. Iako je ovaj proces započeo još tijekom ratnih zbivanja organiziranjem tečajeva za opismenjavanje u partizanskim jedinicama i na "oslobođenom" području, prema prikupljenim podacima sredinom 1945. godine u BiH je bilo oko 952.000 odraslih nepismenih osoba ili 72 %, od čega je oko 250.000 prešlo dobnu granicu iznad 45 godina.¹⁷ Najveći postotak nepismenih odnosio se na seosko stanovništvo¹⁸ i radništvo. Na ovaj problem ukazao je i Cvijetin Mijatović, ministar prosvjete NR BiH na konferenciji o narodnom prosvjećivanju održanoj u Sarajevu 1. i 2. listopada 1945., ističući kako težište prosvjetnoga rada moraju biti radnici i seljaci. Očito želeći uozbiljiti ovaj proces poslužio se starom partijskom parolom o "neprijatelju koji nikada ne spava", upozoravajući aktiviste na terenu kako još uvijek postoje "izvjesni dijelovi hrvatskog seljaštva koji pod utjecajem reakcionarnog dijela katoličkog klera nije pokazao dovoljno inicijative odozdo, a isto tako postoji dio konzervativnih muslimanskih i srpskih masa koji pod raznim reakcionarnim utjecajem ne uviđaju značaj prosvjećenosti i ne pokazuju dovoljno interesa da savladaju neukost i nepismenost". Mija-

16 Četvrta konferencija Narodne fronte grada Zagreba, Gradski odbor narodnog fronta Zagreb, 1948., str. 23. Usp. K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 165. Petogodišnjim planom predviđeno je završavanje procesa opismenjavanja i obvezno osnovno školovanje za svu djecu školskoga uzrasta, što je podrazumijevalo i nove investicije, pa je tako u razdoblju od 1947.-1951. godine planirana izgradnja 4130 novih škola s 320.000 učeničkih mjesta. Opširnije o ovoj problematici u: VLADIMIR PEŠIĆ, "Obavezno osnovno školovanje u petogodišnjem planu", u: *Savremena škola. Časopis za pedagoška pitanja*, Beograd, 4-5/1947., str. 11-21.

17 ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE (dalje: ABiH), SAVJET ZA PROSVJETU, NAUKU I KULTURU NR BiH (dalje: SPNK NRBiH), Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 2.

18 Prema podacima iz 1939. godine u BiH nepismeno je bilo oko 90 % seoskoga stanovništva. Od ukupnoga broja stanovnika pismenih je bilo samo 27,1 %. Ako se sagleda spolna struktura, dolazi se do podatka da je čak 87,65 % žena u odnosu na njihov ukupni broj bilo nepismeno. Usp. ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 2; V. KATZ, *Društveni i ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine 1945.-1953.*, str. 53.

tović je također, upozorio i na "razne neprijateljske utjecaje na radničku klasu", koji se, prema njegovu viđenju, moraju i mogu otkloniti procesom narodnoga prosvjeđivanja.¹⁹ Program rada na narodnom prosvjeđivanju osmišljen u samome državno-partijskom vrhu u obliku naputaka prenosio se do prosvjetnih odjela najnižih lokalnih razina koji su bili zaduženi za animiranje i angažiranje svih društvenih slojeva.²⁰ Držeći kako nepismen čovjek nije samo "neprijatelj prosvjete" nego i "političkog i društvenog života", jer "nepismen čovjek stoji izvan politike", započela je široka kampanja opismenjavanja odraslih. Stručno vođenje analfabet-skih tečajeva povjereno je učiteljima, ali i nestručnim poučavateljima, uglavnom partijskim aktivistima, koji su prije postupka opismenjavanja prolazili kratki tečaj iz metodike opismenjavanja. Tečajevi su organizirani uglavnom u zimskom razdoblju u večernjim satima. U cilju povezivanja pismenosti i općega obrazovanja organizirani su i tečajevi općih znanja namijenjeni omladini iznad 14 godina koji su trebali produbiti i upoznati mlade s "istorijom narodnooslobodilačke borbe i njenim tekovinama", te tečajevi za produženo obrazovanje²¹ i stručni tečajevi. Nažalost, pošast nepismenosti nije zaobišla ni hercegovačko područje pa Hercegovački okružni narodni odbor u svome tromjesečnom izvješću iz svibnja 1946. godine bilježi, iako prema nepotpunim podacima, 42.274 nepismene osobe. Najveći postotak činile su žene, njih 34.999 ili 83 %. Broj nepismenih muškaraca bio je znatno manji i iznosio je 7275.²² Unatoč teškim uvjetima rada zbog ratnog pustošenja u kojem su stradale mnoge škole,²³ te nedostatka školskoga inventara, priručnika i pisaćeg pribora, i na hercegovačkome području proces opismenjavanja i kulturno-prosvjetne preobrazbe stanovništva, prema izvješćima s tere-

19 ABiH, MINISTARSTVO PROSVJETE NR BiH (dalje: MP NR BiH), Zapisnik s Konferencije po pitanju narodnoga prosvjeđivanja, kut. 193, br. 24/1945., str. 2.

20 Navodim samo neke od dokumenata: AHNŽ/K, HONO OP, Dopis Ministarstva prosvjete narodne vlade BiH upućen Oblasnom narodnom odboru Mostar, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 1-6; AHNŽ/K, HONO OP, Potrebne pripreme za prosvjetni rad u toku jesensko-zimske sezone, kut. 2000-3000, br. 2366/45., str. 1-3; AHNŽ/K, HONO OP, Plan zimske kampanje, kut. 7000-8500/1946., br. 7428/46., str. 1-3.

21 Na ovim tečajevima stjecala su se u skraćenom vremenu i opsegu znanja nižih srednjih škola, odnosno bili su "izvor" novih kadrova za prosvjetni rad na terenu. Usp. AHNŽ/K, HONO OP, Dopis Ministarstva prosvjete narodne vlade BiH upućen Oblasnom narodnom odboru Mostar, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 3.

22 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izveštaj o radu Izvršnog odbora u razdoblju od 20. februara 1946. god. do 26. maja 1946. godine*, Štamparija "Sloboda", Mostar, 1946., str. 84.

23 O ovoj problematici detaljnije će biti riječi na narednim stranicama ovoga rada.

na, bilježio je svoje uspjehe. Kampanja opismenjavanja, kao i u ostalim dijelovima BiH, započinjala je manifestacijom "Nedjelje narodnog prosvjećivanja" tijekom koje je, preko tiska, te različitih vidova okupljanja i promotivnih plakata, vršena promidžba i animacija stanovništva. Također, u ovoj promotivnoj "nedjelji" prodajom promidžbenoga materijala nastojalo se prikupiti i dio novčanih sredstava, te pisanih potrepština za organiziranje tečajeva i drugih aktivnosti na kulturno-prosvjetnom planu.²⁴ Već u prvoj kampanji u hercegovačkome okrugu organiziran je 591 tečaj koji je pohađalo 13.749 polaznika.²⁵ Sudeći prema zabilješkama s terena među polaznicima prednjačile su žene različite starosne dobi (od 15 do 55 godina).²⁶ Razlog tomu možemo tražiti s jedne strane u već navedenom visokom postotku nepismenosti žena, ali i u činjenici da je riječ o ciljanoj skupini u sklopu politike narodnoga prosvjećivanja, očekujući, nakon stečenoga osnovnog znanja i obrazovanja, njihov bespoštedan angažman u društveno-političkome životu svoje sredine. Međutim, učinak barem tijekom 1945. i 1946. godine nije bio zadovoljavajući.²⁷ Iz izvještaja koja su pristizala u Oblasni odnosno Okružni narodni odbor lokalna tijela upozoravala su ne samo na nedostatak materijalnih sredstava, nego i na neiskustva "omladinaca volontera" koji su uz učitelje održavali tečajeve, te nedovoljnu angažiranost partijskih aktivista. Imajući u vidu i činjenicu da je proces opismenjavanja bio usmjeren u prvom redu na radništvo i seosko stanovništvo, odustajanje velikoga broja polaznika znatno je doprinijela i činjenica da se s tečajevima u prve dvije godine krenulo u kasnom zimskom razdoblju, pa se njihovo završavanje poklopilo s proljetnim poljoprivrednim radovima.²⁸ Kako bi se izbjegao ovaj problem, četveromjesečna zimska kampanja opismenjavanja sljedećih godina trajala je od početka studenoga

---

24 ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 2.

25 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izvještaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 85.

26 AHNŽ/K, HONO OP, Gradski narodni odbor u Mostaru. Izvještaj prosvjetnog rada u toku mjeseca aprila, od 30. 4. 1946., kut. 1200-1800/1946., br. 2463/46., str. 3.

27 Prema podacima do svibnja 1946. završeno je 340 tečajeva na kojima su opismenjene 6094 osobe. Usp. HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izvještaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 85.

28 *Isto*; AHNŽ/K, HONO OP, Gradski narodni odbor u Mostaru - Izvještaj prosvjetnog rada u toku mjeseca aprila, od 30. 4. 1946., kut. 1200-1800/1946., br. 2463/46., str. 3; AHNŽ/K, HONO OP, Sreski narodni odbor u Gacku - Mjesečni izvještaj o prosvjetnom radu, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 1; Sreski narodni odbor Bileća - Mjesečni izvještaj o prosvjetnom radu, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 1.

do početka ožujka,²⁹ a s ciljem podizanja kvalitete tečajeva potican je i natjecateljski duh ne samo među polaznicima jedne tečajne grupe, nego i između pojedinih mjesnih odbora.³⁰ Ovako organiziran rad rezultirao je svakako pozitivnim učincima. Prema arhivskim dokumentima u razdoblju od 1945. do 1951. godine u BiH održano je 44.072 tečaja na kojima je opismenjeno 709.437 osoba. Među opismenjenim bilo je 256.223 muškaraca i 453.214 žena, a sagledavajući dobnu strukturu valja naglasiti da je njih 508.034 bilo mlađe od 25 godina starosti, dok su preostale 201.403 opismenjene osobe bile iznad 25 godina starosti.³¹ Unatoč ovim impresivnim brojkama treba napomenuti da podatak, iz svibnja 1951. koji ovaj dokument donosi, o preostale 215.563 nepismene osobe ne može biti vjerodostojan budući da su vlasti u ovim izračunima kao početni parametar uzimale podatak iz 1945. godine, kada je prema njihovoj evidenciji, na bosansko-hercegovačkom području zabilježeno 952.000 odraslih nepismenih osoba, istovremeno zanemarujući činjenicu da mnogobrojna djeca iz godine u godinu nisu polazila u školu što je zasigurno mijenjalo ovu početnu sliku na terenu. Ovo potvrđuju i podatci popisa iz 1953. godine, kada je evidentirano 853.151 nepismena osoba starija od 10 godina,³² što stavlja pod upit vjerodostojnost početnih pokazatelja i otvara pitanje politiziranja ove problematike, o čemu svjedoče i izjave partijskoga vrha priznajući da su analfabetski tečajevi "bili više trka za ciframa, nego što je stvarno ljudi opismenjeno".³³

Veoma važnu ulogu na kulturno-prosvjetnom unaprjeđenju posebice seoskoga stanovništva imale su knjižnice i čitaonice. Popularizaciji knjige posebice u manjim seoskim sredinama trebale su pridonijeti pokretne knjižnice. Zahvaljujući Ministarstvu prosvjete u Hercegovini je,

---

29 AHNŽ/K, HONO OP, Plan zimske kampanje, kut. 7000-8500/1946., br. 7428/46., str. 1.

30 Primjerice mjesni odbori natjecali su se tko će prije iz svoga djelokruga potpuno opismeniti stanovništvo do 45 starosti, zatim tko će organizirati veći broj čitalačkih grupa, pripremiti veći broj dopisa za tisak, izdati više zidnih novina itd. Usp. AHNŽ/K, PRIVREMENI OBLASNI NARODNI ODBOR MOSTAR (dalje: PONOM), Sreško savjetovanje o nar.[odnom] prosvjećivanju, kut. 3000-4000/1949., br. 3010/49., str. 2.

31 ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 2.

32 Usp. DRAGIŠA IVKOVIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, NIP "Zadrugar", Sarajevo, 1963., str. 23.

33 IVANA DOBRIVOJEVIĆ, "Od ruralnog kao urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.", u: HUSNIJA KAMBEROVIĆ (ur.), *Identiteti Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, II., Institut za istoriju, Sarajevo, 2011., str. 14-15.

već u prvoj polovici 1946. godine, bilo 60 pokretnih knjižnica, te 126 omladinskih knjižnica koje su raspolagale fondom od 10.500 knjiga. Također, Zemaljska biblioteka iz Sarajeva imala je svoje filijale u svim sreškim središtima i u Mostaru čiji je početni fond od 800 knjiga redovito dopunjavao.³⁴ Međutim, veći broj otvorenih knjižnica, posebice seoskih koje su u biti bile "gomil[u]a knjiga strpanih bez ikakvog reda u neki orman škole, narodnog odbora ili seoske zadruge", nisu služile svojoj svrsi jer je potražnja za knjigom bila veoma mala.³⁵

Naravno, svoje mjesto u kulturno-odgojnom procesu našli su i prosvjetni domovi ili kako su ih u gradovima nazivali domovi kulture,³⁶ koji su predstavljali središta redovitih okupljanja gdje su organizirane razne priredbe "nobovske" tematike, predavanja u organizaciji narodnih sveučilišta, stalne izložbe, usmene novine pa i rad čitalačkih grupa na kojima su sudionicima prezentirani i tumačeni sadržaji dnevnih tiskovina poput *Sarajevskog dnevnika*, *Borbe* i *Seljačke borbe*, što je omogućavalo jedan spoj u kulturno-prosvjetnoj, ideološko-političkoj i društveno-moralnoj izgradnji stanovništva.³⁷ Ovomu procesu dodatni "vjetar u leđa" trebala

34 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izveštaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 86. Literatura je bila naravno, pod budnim okom vlasti, odnosno očišćena od "petparačke literature" i u službi "njihovih" novih izdanja. Usp. AHNŽ/K, HONO OP, Dopis Ministarstva prosvjete narodne vlade BiH upućen Oblasnom narodnom odboru Mostar, kut. 500-2000/1945., br. 1178/45., str. 4-5; AHNŽ/K, HONO OP, Potrebne pripreme za prosvetni rad u toku jesensko-zimske sezone, kut. 2000-3000/1945., br. 2366/45., str. 2-3; AHNŽ/K, HONO OP, Plan zimske kampanje, kut. 7000-8300/1946., br. 7428/46., str. 2. Prema podacima iz 1950. godine na teritoriju BiH djelovalo je 795 knjižnica i čitaonica, a kao rezultat vođene politike "približiti selo gradu" čak 479 knjižnica bilo je na selu dok je preostalih 316 djelovalo u gradskim područjima. Knjižni fond iznosio je 393.093 knjige. Usp. ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 6.

35 I. DOBRIVOJEVIĆ, "Od ruralnog kao urbanom. Modernizacija Republike Bosne i Hercegovine u FNRJ 1945-1955.", str. 15.

36 Za potrebe izgradnje ondašnjega *Doma kulture* u Mostaru Mostarsko-duvanjskoj biskupiji "narodna vlast" oduzela je ne samo zemljište zvano *Kajtažovina*, nego i građevinski materijal pripremljen za izgradnju mostarske katedrale. Usp. ABiH, KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA (dalje: KVP), II požurnica za davanje mišljenja o eksproprijaciji crkve i zemljišta u Foči i Mostaru, kut. 3, br. 222/54., str. 1; ABiH, KVP, Dopis upućen Predsjedniku Izvršnog vijeća S. R. Bosne i Hercegovine - prijepis, kut. 39, br. 37/66., str. 3; ABiH, KVP, Komisiji za vjerska pitanja Narodne skupštine sreza Mostar - prijepis bez naslova, kut. 22, br. 76/64., str. 2.

37 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izveštaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 85-86; MILIĆ F. PETROVIĆ, "Polazne osnove za kulturno-prosvetni rad", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., str. 63-64.

je dati filmska i radio produkcija koja je bila pod budnim okom vlasti.³⁸ U nedostatku domaćih filmskih sadržaja,³⁹ naravno zabranjujući predratnu produkciju, pristupilo se, preko Državnoga filmskog poduzeća Jugoslavije (DFPJ) strogo cenzuriranom uvozu, u prvom redu, "dobrih" sovjetskih filmova koji su pod budnim okom agitpropa trebali doprijeti ne samo u gradska područja nego i u radnička središta i sela.⁴⁰ Da se ova praksa primjenjivala i u Hercegovini potvrđuje izvješće duvanjskoga narodnog odbora iz kojega se može zaključiti kako je riječ o pomno biranoj produkciji filmova poput "Obrana Moskve" i "Oslobođenje Čehoslovačke", na čiju su gledanost narodne vlasti budno pazile.⁴¹ Općem narodnom prosvjećivanju trebala je pridonijeti i pokrenuta emisija na Radio Beogradu koja je emitirana, ne slučajno, nedjeljom u terminu od 11 do 12 sati u sklopu koje su obrađivane razne teme društveno-političkoga karaktera ili pak emisije iz privredne domene emitirane svakoga dana u večernjim satima. Zbog maloga broja radio-prijemnika mjesni narodni odbori, uz pomoć učitelja i drugih javnih djelatnika, imali su obvezu u domovima kulture i sličnim ustanovama organizirati zajedničko slušanje i tumačenja među najširim slojevima pučanstva, što je svakako doprinosilo formiranju javnoga mnijenja.⁴² Dakle, ne zanemarujući pozitivne nakane i učinke vlasti kako na području opismenjanja tako i kulturnoga oplemenjivanja stanovništva, ipak, ne može se zanemariti činjenica da su svi ovi potezi u pozadini bili u službi izgradnje ideološki unificiranoga društva koje je imalo zadatak poduprijeti politički sustav na kojemu je ta ista vlast počivala.

---

38 Usp. MILOVAN ĐILAS, "O prosvjetnom, kulturnom i naučnom razvitku u našoj zemlji", u: *Savremena škola. Časopis za pedagoška pitanja*, Beograd, 1/1947., str. 4-5.

39 Prvi jugoslavenski poslijeratni film *Slavica*, "nobovske" tematike bio je prikazan u svibnju 1947., a već sljedeće godine snimljeni su i *Živjet će ovaj narod* i *Barba Žvane*, a onda i *Bakonja fra Brne*, *Svoga tijela gospodar* itd., što je filmsku produkciju učinilo dostupnom i nepisanim gledateljima. Usp. B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije. Socijalistička Jugoslavija 1945-1988.*, III., str. 142-143.

40 *Isto*, str. 140.

41 Navedeni filmovi u službi narodnoga prosvjećivanja bili su na repertoaru od 2. prosinca do 5. prosinca 1946. u kinima u Duvnu, Brišniku i Grabovici, a redovito je vođena i evidencija o broju kino-posjetitelja. AHNŽ/K, HONO OP, Izvještaj o radu na narodnom prosvjećivanju za mjesec decembar 1946., kut. 1-1000/1947., br. 597/47., str. 1.

42 AHNŽ/K, HONO OP, Radio-emisije za narodno prosvjećivanje, kut. 500-2000/1945., br. 989/45., str. 1-2.

2.2. Škola u službi ideološkoga pre/odgoja

2.2.1. Zakonske regulative osnovnoškolskoga obrazovanja

Komunisti su već s preuzimanjem vlasti u obrazovnom sustavu vidjeli veoma važan ideološki aparat u konsolidiranju jugoslavenskoga socijalističkog poretka. Koristeći se školskim sustavom kao ključnim posrednikom u interpretiranju društvene zbilje usadivanje praktičnoga znanja usko je povezivano s propagiranjem i nametanjem vladajuće ideologije.⁴³ Stoga je velika pozornost posvećivana ne samo podizanju razgranate školske mreže nego i kadrovskoj politici. Organizacijski ustroj predškolskoga, osnovnoškolskoga i srednjoškolskoga odgoja i obrazovanja formiranjem Narodne vlade BiH povjeren je Ministarstvu prosvjete odnosno od 1951. godine Savjetu za prosvjetu, znanost i kulturu,⁴⁴ dok su stručne škole bile u djelokrugu odgovarajućih strukovnih ministarstava. U organizacijskom smislu najveće promjene u poslijeratnom razdoblju pretrpjelo je osnovno školstvo. Naime, nova država naslijedila je prijeratnu shemu općega obrazovanja prema kojoj su postojala tri osnovna tipa općeobrazovnih škola, svaki u trajanju od četiri godine: osnovne škole koje su uključivale djecu od 7. godine života, niže gimnazije, koje su trajale do 15. godine života, te više gimnazije koje su završavale polaganje maturalnoga ispita.⁴⁵ Međutim, nedostatak obrazovanoga kadra, posebice ako se ima u vidu stvaranje preduvjeta za prelazak na plansku privredu, tražio je jedan ubrzaniji sustav školovanja, pa je stoga Vlada DFJ rješenje pronašla već u listopadu 1945. proklamirajući *Zakon o obaveznim sedmogodišnjim školama* koje su objedinjavale četverogodišnju osnovnu školu i tri razreda niže gimnazije.⁴⁶ Specifičnost uvjeta u kojima su funkcionirale pojedine republike omogućavala je mjerodavnim ministarstvima detaljnije razrade i pril-

43 MARKO FUČEK, "Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma kroz ideološke aparate države", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 3/2014., str. 527.

44 Zbog veoma brzog razvoja školstva, osnivanja viših škola i fakulteta, u kolovozu 1947. osnovan je Komitet za fakultete, više škole i znanstvene ustanove koji 1950. godine prerasta u Ministarstvo za znanost i kulturu. Reorganizacijom uprave 1951. godine ukinuto je i Ministarstvo prosvjete i Ministarstvo za znanost i kulturu, a uspostavljen je Savjet za prosvjetu, znanost i kulturu. Usp. *Službeni list Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 36/1947., str. 456; *Službeni list Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 19/1950., str. 326; *Službeni list Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 9/1951., str. 81-83.

45 IVAN HOFMAN, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952.", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., str. 71.

46 *Isto*, str. 72.

gođavanje ovoga okvirnog zakona vlastitim prilikama. Kada je riječ o BiH valja naglasiti kako je još u ratnom razdoblju, s ciljem obrazovanja što većeg broja školskih obveznika u što kraćem roku, škola poprimila trostupanjski karakter (odvijala se u tri turnusa). Izuzetak su bile gradske škole koje su zadržale četverogodišnje obrazovanje, što jasno upućuje na neujednačenost sustava obrazovanja ne samo po trajanju školovanja nego i po nastavnim planovima i programima, organiziranju školske godine, razini stručnosti nastavnoga kadra i drugo.⁴⁷ Kako bi se izbjegla ova neujednačenost, te potvrdila dosljednost u javnosti promoviranoga širenja osnovnoškolskoga obrazovanja, ZAVNOBiH je donio odluku o ukidanju trostupanjskoga školstva i prelasku na redovito četverogodišnje obrazovanje, počevši od 1. rujna 1945. Dakle, prema planovima Ministarstva prosvjete ovaj nepopularni ratni trend trebao je biti zaokružen prvom poslijeratnom školskom godinom koja se trebala završiti u tri mjeseca, odnosno u razdoblju od lipnja do kraja listopada 1945.⁴⁸ Sljedeća redovita školska 1945./1946. godina započela je s dva mjeseca kašnjenja, tj. u studenome 1945., ali unatoč već spomenutom državnom *Zakonu o obaveznim sedmogodišnjim školama* u BiH radile su samo četverogodišnje osnovne škole. Za djecu koja su nakon četverogodišnjega obrazovanja odustajala od daljnjega školovanja u školskoj 1949./1950. godini s ciljem stjecanja šire opće naobrazbe pokrenute su produžene osnovne škole s V. i VI. razredom.⁴⁹ Tek u ožujku 1947. donesen je *Zakon o sedmogodišnjem osnovnom školovanju* u BiH⁵⁰ koji se počeo primjenjivati u školskoj 1947./1948. godini. Prve sedmogodišnje osnovne škole u Hercegovini otvorene su u Veličanima (Trebinjski srez) i Divinu (Bilećki srez).⁵¹ Sedmogodišnje obrazovanje provodilo se u dva oblika: otvaranjem viših razreda u osnovnim školama što je iziskivalo i stručno usavršavanje nastavnoga kadra, te objedinjavanjem četverogodišnje osnovne škole i niže gimnazije. Svakako valja napomenuti kako

47 MITAR PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, Svjetlost, Sarajevo, 1981., str. 96.

48 Škole su počinjale s radom nakon osiguranja minimalnih uvjeta tako da su neke otvorene tek sredinom srpnja 1945. Usp. *Isto*, str. 96, 101.

49 U prvoj godini otvorene su samo dvije škole ovoga tipa koje je pohađalo 313 učenika, ali već sljedeće školske godine otvoreno je 100 produženih škola u kojima je bilo raspoređeno 27.995 učenika. Usp. ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 7.

50 "Zakon o sedmogodišnjem osnovnom školovanju" u: *Službeni listi NR Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 13/1947., str. 136. Usp. "Zapisnik sa sjednice Vlade od 1. marta 1947. godine", u: R. CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, str. 94-96.

51 M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, str. 107.

je otvorena škola u Divinu bila prva sedmogodišnja škola na jugoslavenskom prostoru koja je imala samo starije razrede.⁵² Sedmogodišnje osnovno obrazovanje učenik je završavao polaganjem nižega tečajnog ispita nakon čega je mogao nastaviti školovanje u višoj gimnaziji ili nekoj srednjoj stručnoj školi.⁵³ Odluka o obveznom osnovnom obrazovanju u trajanju od osam godina donesena je na trećem Plenumu CK KPJ krajem 1949. godine, a u Bosni i Hercegovini počela je zaživljavati od školske 1949./1950. godine kad je bilo samo 18 osmogodišnjih škola, da bi početkom sljedeće školske godine njihov broj porastao na 51.⁵⁴ Naravno, ovaj proces prelaska prvo na sedmogodišnje, a kasnije i na osmogodišnje obrazovanje, kao jedinstvenu cjelinu nije tekao bez poteškoća, ne samo zbog neprilagođenih uvjeta nego i zbog uvriježenoga mišljenja da se opća naobrazba poslije završene četverogodišnje škole može stjecati jedino u nižim gimnazijama, tako da su one ugašene tek u školskoj 1957./1958. godini, a godinu dana kasnije prestaju s radom i niži razredi u punoj gimnaziji.⁵⁵ Prema tomu možemo zaključiti kako je i vlada BiH odnosno Ministarstvo prosvjete uglavnom pratilo proces reorganiziranja obrazovnog sustava koji se odvijao u skladu s naputcima državne vlasti. Istina, neki su zakoni realizirani sa zakašnjenjem u odnosu na ostale dijelove države što uopće ne začuđuje s obzirom na startnu poslijeratnu poziciju opterećenu ne samo ratnim razaranjima nego i veoma visokim stupnjem nepismenosti i poprilično siromašnom materijalnom i kadrovskom osnovom.

2.2.2. Izgradnja školske mreže

Jedan od osnovnih problema koje je u samom startu opterećivalo Ministarstvo prosvjete bio je nedostatak školskoga prostora. Naime, prema procjenama resornoga Ministarstva ni prijeratna školska mreža, s obzirom na broj škola⁵⁶ i njihovu lociranost uglavnom u gradskim i prigradskim naseljima, nije mogla odgovoriti postavljenom zahtjevu "dostu-

52 *Isto*, (bilj. 177).

53 *Isto*, str. 107, 110; I. HOFMAN, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952.", str. 72.

54 ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 7.

55 M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, str. 110-111.

56 Prema podacima Ministarstva prosvjete BiH u rujnu 1939. na području BiH radile su 1043 osnovne škole s 2505 odjeljenja. Usp. ABiH, MP NR BiH, Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove, kut. 228, br. 930/50., str. 1; ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 7.

pnosti škole širokim narodnim slojevima". Međutim, ondašnju stvarnu sliku dodatno su komplicirala i ratna razaranja u kojima je stradao velik broj školskih objekata, tako da je na području BiH krajem 1945. godine za rad osposobljeno tek 577 osnovnih škola s 1306 odjeljenja.⁵⁷ U Hercegovini je od 247 prijeratnih osnovnih škola potpuno uništeno 148, teža oštećenja pretrpjelo je 56 škola, dok su 42 školske zgrade bile djelomično upotrebljive.⁵⁸ Opređeljenost za rješavanje ove problematike vlada NR BiH iskazala je već u svojoj *Deklaraciji* od 2. svibnja 1945. najavljujući kako "će posvetiti veliku brigu prosvjećivanju naroda, rukovodeći se načelom da je školsko vaspitanje djece i omladine isključivo pravo države".⁵⁹ Upravo na ovim postavkama krenulo se i u proces rješavanja oskudne školske infrastrukture. Ministarstvo prosvjete, na temelju zaključka Predsjedništva NS za BiH, a prema preporuci Ministarstva prosvjete DFJ, uputilo je 14. svibnja 1945. dopis Oblasnom narodnom odboru za Hercegovinu u kojem ih obavještava da su sve privatne škole na području BiH ukinute, a njihov prostor, kako je naglašeno "radi nestašice školskih prostorija i inventara, prosvjetne narodne vlasti mogu iskoristiti".⁶⁰ Da se odmah pristupilo provedbi ovih naputaka potvrđuju izvješća Sreskoga narodnog odbora Mostar i Gradskoga narodnog odbora Mostar od 8. i 10. studenoga 1945. iz kojih je uočljivo da je od 20 narodnih škola koliko ih je u to vrijeme djelovalo na ovome području njih 11 smješteno u privatnim prostorijama. U napomeni ovoga dokumenta stoji kako većina privatnih i državnih školskih zgrada nema stakala na prozorima, te da privatne školske zgrade ne zadovoljavaju osnovne pedagoške i higijenske zahtjeve.⁶¹ U kakvim uvjetima su radile škole u školskoj 1944./1945. godini najbolje će možda rasvijetliti citat iz jednoga arhivskog dokumenta u kojem piše: "Udžbenika nije bilo,

57 ABiH, MP NR BiH, Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove, kut. 228, br. 930/50., str. 1.

58 M. F. PETROVIĆ, "Polazne osnove za kulturno-prosvjetni rad", str. 41 (bilj. 100).

59 R. CVIJOVIĆ (prir.), *Narodna Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1948. Zapisnici*, str. 11.

60 ANHŽ/K, HONO OP, Privatne škole, kut. 500-2000/1945., br. 862/45., str. 1.

61 ANHŽ/K, HONO OP, Izvještaj o stanju škola, broju djece, učionica, odjeljenja i nastavnika, br. 2969/45., str. 1-3. Dodatni problem predstavljala je i činjenica da su neke škole useljivane u još uvijek dijelom nastanjene crkvene objekte, kao što je slučaj s I. osnovnom školom u Mostaru, pa je stoga vlast, više od skućenoga i mračnoga prostora, mučilo to što se u školskom prostoru osjeća "duh klera", jer kako ističu "časne sestre imaju na svakom spratu svoje prostorije, na svakom hodniku vjerske oznake, raspeće, slike" a dugo se u toj školi "povlačila čitanka N. D. H.". Usp. ANHŽ/K, HONO OP, Izvještaj prosvjetnog rada u toku mjeseca aprila o. g., kut. 1200-2800/1946., br. 2463/46., str. 2.

prikupljao se materijal iz starih čitanka, dječijih listova, prekucavao i umnožavao. Dječiji listovi 'Pionir' (Sarajevo) i 'Pioniri' (Beograd) uglavnom su služili kao čitanka u svim razredima. Pisaćeg pribora nije bilo dovoljno pa se u nekim školama pisalo na rubu novina, a u prvom razredu na pločama eternita. Mjesto pisaljke služio je ekser ili neki drugi oštri predmet. Školskih tabla takođe nije bilo. Pisalo se na nebojenoj dasci a negdje i na vratima učionice. U nedostatku krede pisalo se kamenom (neka vrsta gline). Klupa nije takođe bilo. Djeca su od kuće donosila tronošce a negdje su na obične dvije klade postavili dasku i to je služilo za školsku klupu... Djeca su pisala na koljenima.⁶² Unatoč ovim teškim uvjetima nastava se odvijala, istina prema skraćenom nastavnom planu i programu koji je osmišljen u tijelima ZAVNOBiH-a kao trostupanjsko obrazovanje, tako da je ova školska godina završena sredinom listopada 1945. Već sljedeće školske godine, zahvaljujući prvenstveno delegiranim kreditima Ministarstva prosvjete, školski uvjeti su donekle popravljeni tako da je Prosvjetni odjel Hercegovačkoga okružnog narodnog odbora uspio osigurati i prve školske klupe s dva sjedišta, 33 školske ploče i 145 zemljopisnih karata, a preko knjižare "Iskra" u Mostaru i njezinih ispostava omogućena je nabavka udžbenika i školskoga pribora.⁶³ Svakako najveći dio kredita bio je usmjeren na obnovu i izgradnju novih školskih zgrada, tako da je u razdoblju od 1945. do 1950. godine obnovljeno 615, a potpuno sagrađeno 289 školskih zgrada.⁶⁴

Tabelarni prikaz porasta broja škola, učenika i učitelja u BiH za razdoblje 1945./1946.-1950./1951.⁶⁵

Školska godina	Broj škola	Broj učenika	Nastavni kadar
1945./1946.	718	120.722	1434
1946./1947.	1036	206.032	1754
1947./1948.	1295	257.625	2051
1948./1949.	1376	267.967	2228
1949./1950.	1471	277.912	2504
1950./1951.	1847	279.621	3056

62 ABiH, MP NR BiH, Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove, kut. 228, br. 930/50., str. 1-2.

63 AHNŽ/K, HONO OP, Izvješće HONO upućeno Ministarstvu prosvjete, kut. 7000-8500/1946., br. 7405/46., str. 2.

64 ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 7.

65 Tabelarni prikaz izrađen je na temelju podataka Savjeta prosvjete nauke i kulture BiH iz 1951. godine. Usp. ABiH, SPNK NR BiH, Kulturno-prosvjetni rad u Bosni i Hercegovini od oslobođenja do danas, kut. 17, br. 611/51., str. 7.

Ovaj trend širenja školske mreže pratila je i Hercegovina. Prema mjesečnom izvješću za rujan 1945. u Hercegovačkom okrugu već u prvoj poslijeratnoj školskoj godini otvoreno je 105 škola koje je pohađalo 15.422 učenika, raspoređenih u 233 odjeljenja u kojima je radilo 165 učitelja,⁶⁶ da bi već u svibnju 1946. broj škola porastao na 143 s 343 odjeljenja,⁶⁷ dok je u školskoj 1946./1947. godini bilo 177 škola s 456 odjeljenja, 211 nastavnika i 21.750 učenika.⁶⁸

Tabelarni pregled porasta broja škola u Hercegovini u razdoblju od 1947. do 1951.⁶⁹

Srez	Broj škola po godinama				
	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.
Mostar	36	42	47	49	53
Grad Mostar	4	4	4	5	6
Stolac	12	15	18	20	20
Čapljina	16	18	23	24	24
Nevesinje	14	16	23	25	26
Gacko	18	22	25	25	25
Bileća	18	21	23	24	25
Konjic	17	19	26	29	29
Livno	21	24	27	27	27
Prozor	8	10	12	14	15
Duvno	18	21	26	26	26
Posušje	8	10	12	12	12
Ljubuški	17	21	25	26	28
Trebinje	38	41	44	48	51
Ukupno:	245	284	335	354	367

Prema dostupnim arhivskim podacima najveći broj ovih škola u hercegovačkom području bio je lociran u seoskim sredinama, što je nedvojbeno povezano sa zacrtanim ciljevima *Prvog petogodišnjeg plana privred-*

66 AHNŽ/K, HONO OP, Mjesečni izvještaj za septembar 1945., kut. 1-600/1945., br. 3610/45., str. 2.

67 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izvještaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 87.

68 AHNŽ/K, HONO OP, *Izvješće HONO upućeno Ministarstvu prosvjete*, kut. 7000-8500/1946., br. 7405/46., str. 1.

69 Tabelarni pregled rađen je prema podacima HONO s napomenom da nedostaju podatci za širokobriješki srez. Usp. AHNŽ/K, HONO, *Pokazatelji za osnovne škole po srezovima MONO-a*, kut. 1945.-1946., Prosvjeta b.b. (razno), obrazac A.

nog razvitka BiH koji je u oblasti školstva predviđao smanjivanje razlika između kulturno razvijenih i nerazvijenih područja bržim otvaranjem sedmogodišnjih škola upravo u industrijskim i seoskim područjima, uključivanje u obrazovni proces sve odrasle djece, te izgradnju prijeko potrebitih 3428 učionica za osnovne škole, budući da je većina otvorenih škola raspolagala tek s jednom ili dvije učionice, što nije ni blizu zadovoljavalo normative potrebitoga korisnog učeničkog prostora.⁷⁰

2.2.3. Uloga škole u formiranju "nove svijesti"

Sve ove pozitivne aktivnosti vlasti na razvoju školske mreže pod poznatom parolom "učiniti školu dostupnom svima", imale su zapravo i svoju političko-ideološku pozadinu jer zadatak škole nije bio samo dati opća znanja nego i stvoriti "nove ljude, građane socijalističkog društva, građane narodne države", odnosno, stvoriti i odgojiti "dobre patriote, svjesne radnike i dobre i čestite karaktere",⁷¹ što se trebalo postići, kako stoji u *Privremenim uputama za rad narodnih škola*, "odgajajući djecu u duhu Narodno-oslobodilačkog pokreta, čuvanja tekovina Narodno-oslobodilačke borbe, duhu bratstva i jedinstva svih [naših] naroda, razvijajući u njima stvaralački kolektivni duh, samoprijegor, svjesnu disciplinu, upornost i oduševljenje za rad u cilju izgradnje [naše] državne zajednice-slobodne, demokratske i federativne Jugoslavije".⁷² U skladu s ovako postavljenim zadacima škole okosnicu u nastavi materinje jezika, povijesti, pjevanja, pa i računa činili su sadržaji kojima su se veli-

70 Prema podacima Ministarstva prosvjete objavljenim tijekom školske 1952./1953. godine od postojećih 2097 osnovnih škola bila je čak 1171 škola sa samo jednom učionicom, 676 s dvije učionice, 115 s tri, 27 s četiri i tek 48 s pet i više učionica. Usp. M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, str. 107, 124-125.

71 K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 201.

72 ABiH, MP NR BiH, *Privremene upute za rad narodnih škola prosvjetnog odjela Oblasnog narodnog odbora za Hercegovinu*, kut. 193, 15/45., str. 15.

čale partizanske ratne tekovine, što zorno potvrđuju izbori tema u obradi pojedinih slova iz bukvara izrađenoga 1945. godine.⁷³

Općenito, tekstovi objavljeni u bukvarima i čitankama za osnovnu školu u tematskom smislu odnosili su se na narodnooslobodilačku borbu, izgradnju zemlje, ideološki prilagođenu povijest jugoslavenskih naroda, uključujući i teme "bratskog" SSSR-a, te naravno neizostavno glorificiranje lika i djela Josipa Broza, što se savršeno uklapalo u postavljene ideološko-odgojne ciljeve nastavnoga procesa.⁷⁴ Zanimljivo je kako se i nastava računa koristila za ideološki odgoj tražeći da se stečeno znanje o brojevima i mjerama poveže "sa životom tako da se zadaci uzimaju iz najbliže okoline: mjerenje učionice, voćnjaka, izračunavanja broja stanovnika u selu ili mjestu, broja mobilisanih i dobrovoljno javljenih u [našu] vojsku, omladinski i pionirski rad na skupljanju potreba za vojsku..."⁷⁵ Iako su prve računice, prema ocjenama stručnih komisija, zadovoljavale u pogledu metoda obrade gradiva kritiziran je njihov odgojni aspekt jer su zadatci prema mišljenju vlastodržaca bili previše apolitični, odnosno "tuđi revolucionarnoj sadržini [naše] zemlje", tako da učenika nisu dovodila "u situaciju da se uzbudi, da se raduje, da se divi, da zavoli heroje rada, da mrzi štetočine, jednom riječju da zauzme jedan određen i pravilan stav",⁷⁶ a što je nedvojbeno bio osnovni zadatak škole kao institucije. Dakle, samo ono znanje koje prerasta u učeničko uvjerenje vodilo je postavljenom cilju, a to je "izgraditi svjesno, slobodno, borbeno i idejno čvrsto pokoljenje, naoružano naučnim pogledom na

73 ABiH, MP NR BiH, Primjer bukvara iz 1945., kut. 197, br. 283/45.

74 "Elaborat o opštim prosvjetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., dok. br. 161, str. 375. Jedan od zadataka nastave materinjega jezika prema nastavnom planu i programu iz 1948. godine bio je "da kod učenika razvija ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima, osjećanje bratstva i jedinstva i oduševljenje za socijalističku izgradnju naše zemlje". Usp. *Nastavni plan i program za osnovne škole Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Svjetlost, Sarajevo, 1948., str. 9.

75 ABiH, MP NR BiH, Privremene upute za rad narodnih škola prosvjetnog odjela Oblasnog narodnog odbora za Hercegovinu, kut. 193, 15/45., str. 17.

76 Unatoč činjenici da su zadatci svojim sadržajem prizivali slike "stvarnoga života" prikazujući aktivnost radništva, seljaštva, omladine, dostignuća NOB-a i stradanja od neprijateljske ruke, ipak prema procjenama "stručnjaka" nisu bili idejno-politički pravilno postavljeni. Tako primjerice ilustracija postolara u jednoj računici, iako idejno prihvatljiva, ocjenjena je neprikladnom budući je postolar, prema mišljenju mjerodavnih službi, prikazan kao "najveći bednik na svetu, prosto prosjak". Usp. "Elaborat o opštim prosvjetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 379-380.

svijet".⁷⁷ Svakako vrlo važna uloga u formiranju svijesti budućih graditelja socijalističkoga društva, namijenjena je nastavi povijesti. Uvidom u nastavne planove i programe ideološka "uniformiranost" nastave povijesti uočava se već u postavljenim zadacima⁷⁸ u kojima se nezaobilazno ističe uloga NOB-a kao zajedničkoga iskustva naroda Jugoslavije, te bratstvo i jedinstvo, i druge tekovine ostvarene zajedničke borbe. Međutim, da bi se od sa/znanja prešlo na promišljanje odnosno na način života prema željenoj matrici trebalo je, baš kao što je naglašeno u zadacima nastave povijesti, potaknuti i emocionalnu reakciju učenika za određene osobe odnosno povijesne događaje, razvijanjem, s jedne strane ponosa i ljubavi prema "osloboditeljima", a s druge strane stalnim poticanjem mržnje prema mogućim i izmišljenim neprijateljima. Na važnost ovoga nastavnog cilja ukazao je i Vojislav Đurić u svome članku "O idejnosti nastave", retoričkim upitom "kakva korist od tih časova istorije, ako se na njima u đaćkom srcu nije razbuktala mržnja prema napadaču i eksploatatorskoj klasi i ljubav prema radnim masama, divljenje njihovoj borbi, oduševljenje njihovom pobjedom, plamena želja da se čuvaju i učvršćuju tekovine te borbe?"⁷⁹ Inzistiranje na ovim zacrtanim ciljevima nastave povijesti, koji će ostati na snazi do kraja razmatranoga raz-

77 SNJEŽANA KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb, 2012., str. 120.

78 Nastavni planovi i programi za školsku 1945./1946. godinu izrađeni su na temelju saveznoga okvirnog programa i uz neznatne izmijene vrijedili su do školske 1947./1948. Prema ovim programima zadatak nastave povijesti je: "1. upoznavanje učenika sa prošlošću naših naroda i naše domovine Jugoslavije, 2. razvijanje ljubavi i odanosti prema domovini i njenim narodima, 3. učvršćivanje bratstva i jedinstva naših naroda i svih tekovina narodnooslobodilačke borbe, 4. odgoj učenika u nepomirljivoj mržnji prema neprijateljima domovine, prema svim onima koji rade na uništavanju tekovina naše narodno-oslobodilačke borbe". Usp. S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji...*, str. 561. Prema nastavnom planu i programu za školsku 1948./1949. godinu zadatak nastave povijesti je: "da upozna učenike sa najvažnijim događajima iz prošlosti naših naroda i naše domovine Jugoslavije i da kroz to upoznavanje približi učenike pravilnom shvatanju istorije; da razvija ljubav i odanost prema domovini i njenim narodima; da, upoznavanjem borbe naših naroda u toku istorije protiv osvajača i ugnjetača, vaspitava učenike u duhu aktivne borbe za slobodu i nezavisnost svoje otadžbine; da učvršćuje i dalje razvija bratstvo i jedinstvo i ostale tekovine narodnooslobodilačke borbe; da razvija osjećanje ponosa svojom domovinom, njenom slavnom prošlošću i uspjesima u sadašnjosti, da razvija nepomirljivu mržnju prema neprijateljima otadžbine, prema svima onima koji rade protiv tekovina narodnooslobodilačke borbe; da razvija ljubav prema svim slobodoljubivim narodima". Usp. *Nastavni plan i program za osnovne škole Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, str. 22.

79 VOJISLAV ĐURIĆ, "O idejnosti nastave", u: *Savremena škola. Časopis za pedagoška pitanja*, 1/1947., Beograd, str. 12; S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji...*, str. 122.

doblja, potvrđuje i raspis Ministarstva prosvjete NR BiH upućen Prosvjetnom odjeljenju Okružnoga narodnog odbora u Mostaru, u kojem se traži, pod cijenu kažnjavanja, izbjegavanje svake površnosti i pukoga verbalizma u nastavi povijesti ocjenjujući takav pristup kao "neoprostiv propust u vaspitanju [naše] srednjoškolske omladine", jer kako je naglašeno, "dragocjeni materijal" NOB-a pravilnim tumačenjem nastavnika neupitno doprinosi "izgrađivanju lika [našeg] novog učenika.⁸⁰ Pravilna obrada nobovske tematike i njezinih ostvarenja, kao najsvježiji pečat zajedništva jugoslavenskih naroda, trebala je poslužiti i u konstruiranju prošlosti kroz prizmu zajedničkoga povijesnog sjećanja. Složenost ovoga procesa u višenacionalnoj zajednici kakva je bila druga Jugoslavija rješavana je selektivnim sjećanjem, odnosno antonimijom sjećanje - zaborav, što nedvojbeno potvrđuje i Titov napatuk prosvjetnim radnicima u kojem kaže: "U istoriji naših naroda ima velikim momenata i sve što je pozitivno u prošlosti naših naroda, treba da se usađuje u dušu mladih naraštaja. Nasuprot tome, bilo bi poželjno, i mi to moramo postići, da sve ono negativno, ono čime naši narodi ne mogu da se ponose, bude predano zaboravu..."⁸¹ Polazeći od ovih postavki središnje mjesto u nastavi povijesti pripalo je osobama i događajima koji su predstavljali simbole zbližavanja jugoslavenskih naroda, ukazujući na istovremenost njihova povijesnog razvoja od doseljenja do borbe za nacionalno oslobođenje od tuđinske vlasti, jer kako je Đilas tvrdio: "marksistička historija kao vaspitni predmet kod nas mora prikazivati stoljetnu borbu naroda Jugoslavije za slobodu, iznijeti na vidjelo nosioce te borbe - kako mase, kao osnovnog činioca, tako i pojedine velike ljude kao stjegonoše masa, njihovih težnji, nada i interesa. To je ono što iz prošlosti vezuje i mora da poveže narode Jugoslavije. Ali isto tako, ta istorija mora rasvijetliti i otkada je, preko kojih društvenih snaga i zašto, počela da se kod naroda Jugoslavije javlja težnja za zajedničkim državnim životom... Ona će otkriti da je samo radnička klasa bila u stanju da ostvari 'vjekovne' snove masa i pojedinih velikih ljudi za zbližavanjem i zajedničkim životom naših naroda".⁸² Dakle, ovo oživljavanje zajedničkoga sjećanja podrazumijevalo je i odricanje od nacionalnih posebnosti, a onda i od nacionalne povijesti jer se pod tim pojmom podrazumijevala, ne povijest pojedinih naroda, nego povijest naroda Jugoslavije.⁸³ Tako Đilas

80 AHNŽ/K, HONO OP, Dopis Ministarstva prosvjete NR BiH br. 1066 od 30. siječnja 1946., kut. 1-600/1946., br. 584/46., str. 1.

81 Citirano prema: S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji...*, str. 133.

82 MILOVAN ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist*, 1/1949., b. m., str. 70.

83 Svaka nacionalna istorija kao vaspitni predmet mora biti istovremeno istorija svih naroda Jugoslavije, drukčije rečeno - u njoj mora biti zastupljena istorija svih nje-

smatra da se primjerice nemanjičku državu ne može smatrati isključivo srpskom državom, niti se Nemanjiće može promatrati samo kao srpske vladare koji su progonili Makedonce i Crnogorce jer bi to, prema Đilasovu mišljenju, značilo s jedne strane upasti u srpski, makedonski ili pak crnogorski šovinizam, a s druge strane značilo bi predvidjeti činjenicu da tada nije bilo nacija, te da su se "srpski" feudalski jednako odnosili i prema srpskim kmetovima. Također, "hrvatske" i "slovenačke" seljačke bune u 16. stoljeću, prema Đilasovu napatku, treba promatrati kao istovremene bune i hrvatskih i slovenskih kmetova. Drugim riječima od povjesničara se očekivalo da pronađe zajedničke momente koji možda nisu vidljivi u samom startu, ali, kako je autor ustvrdio, "koji stvarno postoje - u borbi protiv zajedničkih reakcionarnih neprijatelja i u srodnosti razvitka pod sličnim ili vrlo sličnim uslovima".⁸⁴ Dakle, kroz nastavu povijesti nastojalo se utjecati na oblikovanje slike prošlosti dajući joj integrativnu dimenziju, a koja je opet trebala poslužiti razumijevanju suvremenih procesa i izgradnji budućnosti u skladu s ideološkim postavkama vladajuće elite. Prema tomu ova kratka analiza obrazovnoga procesa, imajući u vidu njegov sadržajni i metodski karakter, neosporno potvrđuje tezu s početka poglavlja o školi kao instrumentu podrške i legitimacije uspostavljene poslijeratne komunističke vlasti.

2.2.4. Učitelji "novoga doba"

Ključna uloga u ideološkom formiranju budućih graditelja jugoslavenskoga društva namijenjena je učiteljskom kadru, jer prema Lenjinovu tumačenju, koje je postalo sastavnim dijelom jugoslavenskoga partijskog programa, zadatak nove pedagogije je "da poveže rad nastavnika sa zadacima socijalističke organizacije društva. To znači da nastavnik treba da sprema buduće aktivne graditelje komunističkog društva", odnosno, "delo vaspitanja i obrazovanja treba da se podredi zadacima konsolidacije novog društva".⁸⁵ Imajući dakle, u vidu ove postavke ne začuđuje činjenica da je upravo ova društvena kategorija bila pod stalnom prismotrom kako partijskih tako i mjerodavnih državnih tijela vlasti. Iako su ministarstva prosvjete u suradnji s lokalnim tijelima vlasti ve-

---

zinih naroda i to tako da nijedan od njih ne smije ni u kom pogledu biti zapostavljen ili istaknut na račun drugoga. Svaka istorija naroda Jugoslavije mora vjerno prikazivati prošlost svih njezinih naroda. Usp. M. ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", str. 64.

84 M. ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", str. 71-72; S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji...*, str. 133-134.

85 N. GONČAROV, "Politika i pedagogika", u: *Savremena škola. Časopis za pedagoška pitanja*, Beograd, 1/1948., str. 13.

liku pozornost posvećivali "političkoj podobnosti" učitelja, problem nedostatka kadra zahtijevao je fleksibilniji odnos. Tako, već tijekom 1946. godine mjerodavna tijela, procjenjujući pozitivne pomake u političkim stajalištima jednoga dijela učitelja koji su nakon rata okvalificirani "nepodobnima", odobravaju njihov povratak u učiteljsku službu.⁸⁶ Problem nedostatka učiteljskoga kadra posebice se osjetio u BiH. Razlog tomu svakako treba tražiti jednim dijelom i u njihovu prijeratnom deficitu, a onda i u ratnim stradanjima i otežanom radu učiteljskih škola tijekom ratnih zbivanja.⁸⁷ Prema tomu pitanje pomanjkanja učiteljskoga kadra u BiH u prvim poslijeratnim godinama postaje ne samo ključni kadrovski problem resornoga ministarstva, nego i politički problem podignut na općejugoslavensku razinu, čijem je rješenju trebalo doprinijeti odobreno otvaranje novih učiteljskih škola sa skraćenim trogodišnjim obrazovanjem, te organiziranje učiteljskih tečajeva u trajanju od minimalno 90 radnih dana do jedne školske godine, ovisno o potrebama na terenu.⁸⁸ U rješavanje ove problematike 1947. godine uključila se i sindikalna središnjica prosvjetnih djelatnika Jugoslavije pozivajući učitelje na dobrovoljni odlazak u BiH. Iako je ovim planom predviđena privremena pomoć oko 250 učitelja, iz Hrvatske i Srbije javilo se po 79 učitelja, a iz Crne Gore 3 učitelja.⁸⁹ S druge strane politika kontinuiranoga širenja školske mreže i nerazmjer u porastu broja učenika i učitelja imala je za posljedicu veliko opterećenje učitelja tako da je na jednoga učitelja prosječno dolazilo 150 do 200 učenika.⁹⁰ I podatci iz Hercegovine potvrđuju ovakvo stanje, posebice kada je riječ o manjim sredinama. Samo ilustracije radi prema podacima Hercegovačkoga okružnog odbora iz prve polovice 1946. godine razvidno je da je na području grada Mostara na jednog učitelja dolazilo 68 učenika dok je istovremeno na širokobriješkome području u prosjeku na jednoga učitelja dolazilo 149 učenika.⁹¹ Naravno, ukoliko bi se ušlo u detaljnije analize sagledavajući broj učenika i učitelja na razini

86 K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 198. Usp. "Ideološko-politička karakteristika učitelja, bivšeg ratnog zarobljenika", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., dok. br. 62, str. 212.

87 M. PAPIĆ, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941-1955*, str. 131.

88 "Elaborat o opštim prosvjetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 384. Tijekom 1945. i 1946. godine u BiH održano je ukupno 16 učiteljskih tečajeva. Usp. ABiH, MP NR BiH, *Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove*, kut. 228, br. 930/50., str. 3.

89 "Elaborat o opštim prosvjetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 384.

90 ABiH, MP NR BiH, *Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove*, kut. 228, br. 930/50., str. 3.

91 HERCEGOVAČKI OKRUŽNI NARODNI ODBOR, *Izvještaj o radu Izvršnog odbora...*, str. 87.

pojedinih škola dolazi se i do podataka da su pojedini učitelji, kao što je slučaj u osnovnoj školi u Cimu, radili s preko dvjestotinjak učenika.⁹² Unatoč ovim opterećenjima, svjesni prevažnosti uloge učitelja u sveukupnome projektu izgradnje novoga društvenog poretka, od učitelja se u prvom redu očekivala nedvojbeno političko-ideološka opredijeljenost, isključujući svaki oblik apolitičnosti, i duboki osjećaj za značaj i veličinu ostvarenih revolucionarnih tekovina "kako bi bili u stanju da tu veliku ljubav prenose na svoje vaspitanike i narod", jer u protivnom, ukoliko se nastavnik "ne saživi sa snažnim revolucionarnim, progresivnim promjenama koje su se desile, ne shvati [današnjju] društvenu stvarnost - ne može biti nastavnik u pravom smislu riječi, niti učitelj i vaspitač mladih naraštaja".⁹³ Prema tomu novi učitelji obogaćeni pročišćenim znanjem, utemeljenim na partijskoj teoriji istine i znanstvenosti, i oduševljenjem za rad trebali su biti potpuno u službi naroda. Naravno, od njih se očekivalo kontinuirano stručno usavršavanje, praćenje stručne literature i usvajanje iskustvenih rezultata kako bi, ne samo pratili "revolucionarne društvene promjene", nego bili i aktivni kreatori tih promjena jer njihov "časovnik ide 15 minuta naprijed".⁹⁴ Problem nedostatka udžbenika, nedovoljne stručne osposobljenosti prosvjetnoga kadra, te neprihvatljive predratne pedagoške metode, barem djelomično trebale su ublažiti mjesečne učiteljske konferencije i seminari, koji su uglavnom organizirani tijekom školskih raspusta. Na seminarima i konferencijama osim stručnih predavanja redovito su obrađivane i razne političke teme kojima se željela ostvariti ideološko-politička pre/naobrazba učiteljskoga kadra.⁹⁵ Jedan od primjera ovakvoga instruiranja prosvjetnih djelatnika predstavlja i manifestacija *Prosvjetno pedagoške nedjelje* koja je u Mostaru održana tri puta tijekom 1945. godine. Prema zapisniku s prvoga susreta (trajao od 7.-14. ožujka 1945.) koji je okupio 107 učitelja, najveći broj obrađenih tema odnosio se na tijek i postignuća NOB-a, ulogu masovnih organizacija, te kritiku prosvjetne politike u vrijeme prve Jugoslavije. Ova predavanja kao i odgovori na pitanja proizišla iz rasprave po navedenim temama⁹⁶ trebala su poslužiti kao edukativne smjernice u

92 AHNŽ/K, HONO OP, Izvještaj o stanju škola, broju djece, učionica, odjeljenja i nastavnika, br. 2969/45., str. 2.

93 "Narodni učitelji kao javni radnici", u: B. DOKNIĆ - M. F. PETROVIĆ - I. HOFMAN (prir.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945-1952. Zbornik dokumenata*, I., dok. br. 125, str. 287-288.

94 *Isto*, str. 287.

95 ABiH, MP NR BiH, Razvoj školstva u NR Bosni i Hercegovini u periodu obnove, kut. 228, br. 930/50., str. 3.

96 Osim vrlo "zanimljivih" pitanja kao što su "ulaze li u NOF i druge političke partije" ili pak "čija će vojska poslije oslobođenja ostati u zemlji", što jasno govori o

budućem radu prosvjetara.⁹⁷ Drugi, jednako zoran, primjer je učiteljska konferencija u Stocu (travanj 1945.) na kojoj su kroz političke referate učiteljima davane upute za tumačenje povijesnih uloga pojedinih osoba, pa je tako za Radića navedeno da je "po planu morao platiti glavom zato što je sa velikim uspjehom radio na podizanju i organizovanju seljaka i radnika i što su sva Radićeva stremljenja bila upućena prema bratskoj Sovjetskoj Rusiji, a ne prema Hitleru i Musoliniju".⁹⁸ Za razliku od Radića njegov "nedostojni nasljednik", kako ga je predavač nazvao, Maček, okarakteriziran je kao narodni neprijatelj koji je osobno organizirao križare u borbi protiv NOP-a. Naravno, veličanje Tita, partije i značaja NOB-a bili su neizostavni dijelovi svih političkih predavanja, čijem glorificiranju su trebali doprinijeti i učitelji kako u nastavnim tako i izvan-nastavnim aktivnostima. Želeći jasno instruirate učitelje u njihovu budućem radu, dajući im do znanja "tko je gazda" na konferenciji je naglašeno kako "pravu političku propagandu ne vodi država nego Partija i stoga ova ima vrlo krupne i važne zadatke. Ona ima da razvija političku svijest kod naroda, da uvjerava, da organizuje da potpomaže narodnu vlast", te se stoga od prosvjetnih radnika koji djeluju među narodom očekuje ne samo podrška nego i poslušnost partijskim i državnim tijelima vlasti.⁹⁹ Ako se ovim političkim pritiscima dodaju neuvjetnosti rada, stalna angažiranost na opismenjavanju stanovništva i ostale kulturno-prosvjetne aktivnosti, te nedovoljna skrb u materijalnom smislu, ne za-

---

neupućenosti pojedinih sudionika, raspravljalo se i o ulozi HSS i dr. Mačeka, o držanju nekih prosvjetnih djelatnika tijekom rata, te o "pojmu naroda" i nacionalnosti muslimana odnosno pojmu "Bošnjak". Objašnjenje na ovo pitanje dao je prof. Salih Nazečić ističući kako "pojam Bošnjak nije imao nacionalni karakter nego tek vjersko obilježje... Bosanskohercegovački narodi opredijelili su se prema vjerskoj pripadnosti nacionalno. U prvom redu Srbi i Hrvati, koji su imali svoje nacionalne centre. Muslimani su u nacionalnom pogledu zauzeli neodređen stav", pa prema Nezečiću, ni u novoj jugoslavenskoj državi ne može se tvrditi da su muslimani nacija "jer se gotovo ničim ne razlikuju od naroda s kojima u zajednici žive". Budući da je u novoj državnoj tvorevini nacionalno pitanje smatrano riješenim, Nezečić je svoje pojašnjenje završio konstatacijom kako je bitno "da su ovakvim uređenjem [naše] države zagarantovani interesi muslimana kao i ostalih naroda". Usp. MINA KUJOVIĆ, "Iz zapisnika o Pedagoškoj nedjelji, održanoj u Mostaru od 7. do 14. marta 1945. godine", u: *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, 9, Mostar, 1997., str. 246-247.

97 *Isto*, str. 244-245, 249.

98 AHNŽ/K, HONO OP, Zapisnik učiteljske konferencije za srez Stolac održane 19. i 20. aprila 1945., Politički referat, kut. 500-2000/1945., br. 694/1945., str. 2. Usp. V. KATZ, "Nekoliko primjera ideološke upotrebe 'narodnog prosvjeđivanja' u Hercegovini 1945.-1952.", str. 520.

99 AHNŽ/K, HONO OP, Zapisnik učiteljske konferencije za srez Stolac održane 19. i 20. aprila 1945., Politički referat, kut. 500-2000/1945., br. 694/1945., str. 3-4. Usp.

čuđuje pad interesa za ovo zanimanje i sve brojnija pojava napuštanja struke prelaskom u razne državne službe.¹⁰⁰

2.2.5. Vjeronaučna pouka - od marginalizacije do potpunoga izbacivanja iz škole

Status vjeronauka u poslijeratnom odgojno-obrazovnom procesu svakako je bio kamen spoticanja u crkveno-državnim odnosima. Imajući u vidu već istaknutu činjenicu kako su škole trebale biti ideološko-politički aparat državne vlasti u formiranju budućih "graditelja socijalističkog društva" ne začuđuje činjenica, da se unatoč ustavnim odredbama o slobodi vjere i vjerskoga naučavanja, već s preuzimanjem vlasti krenulo u borbu protiv utjecaja religije i vjerskih zajednica na odgojno-obrazovni sustav. Držeći se Marxove materijalističke filozofije i njegove teze o religiji kao iluzije¹⁰¹ koja stvara samo privid sreće i služi kao crkveni instrument za ostvarivanje svojih ciljeva, i Tito je još 1936. godine u članku "Komunisti i katolici" zaključio kako je "među ta dva nazora na svijet suprotnost [je] zaista nepomirljiva".¹⁰² Osim ovoga ateističkoga pogleda

---

V. KATZ, "Nekoliko primjera ideološke upotrebe 'narodnog prosvjeđivanja' u Hercegovini 1945.-1952.", str. 520-522.

100 "Elaborat o opštim prosvetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 385. Usp. K. ŠPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 200-201.

101 "Borba protiv religije je, dakle, posredno borba protiv onog svijeta, čija je duhovna aroma religija. Religijska bijeda je jednim dijelom izraz zbiljske bijede, a jednim dijelom protest protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvarnjenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je opijum naroda. Ukidanje religije kao iluzorne sreće naroda zahtjev je njegove stvarne sreće." Usp. MARX - ENGELS - LENJIN - TITO, *O religiji*, IVAN CVITKOVIĆ (prir.), Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 41. Iako mnogi teolozi ističu kako definicija religije kao "opijum naroda" nije tipično marksistička, Lenjin naglašava kako je upravo ta izreka kamen temeljac sveukupnoga marksističkoga pogleda na pitanje religije. Usp. TOMO VEREŠ, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom. Misao i praksa u djelu Karla Marxa*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 1981., str. 119; IVICA ŠARAC, "Odnos Katoličke crkve u Hrvata prema komunizmu", u: ROBERT JOLIĆ - GABRIJEL MIOČ - MARIJA VUKADIN (prir.), *Fra Ferdo Vlašić - vizionar i patnik. Spomenica u povodu desete obljetnice smrti (1995.-2005.)*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2005., str. 36 (bilj. br. 10-11).

102 M. FUČEK, "Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma kroz ideološke aparate države", str. 523. Tijekom rata iz taktičkih razloga dolazi do tolerantnijega odnosa prema religiji i Crkvi, tako da su se u partizanskim jedinicama slavili i vjerski blagdani, a osim vjernika u NOB i njegova tijela uključio se i jedan broj svećenika. Usp. RADMILA RADIĆ, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1995., str. 101-111.

na svijet i ideološkoga utjecaja SSSR-a, negativan stav nove vlasti prema vjerskim zajednicama, poglavito prema Katoličkoj crkvi, počivao je na povezanosti Crkve i nacionalizma, i tezama o njezinoj ulozi tijekom Drugoga svjetskog rata.¹⁰³

Ograničavanje crkvenoga utjecaja na obrazovanje započelo je ukidanjem prihvatnih škola,¹⁰⁴ među kojima su prednjačile one u vlasništvu Crkva, preko zakonskih uredbi o vjeronauku kao izbornom predmetu, pa do njegova potpuna uklanjanja iz državnih škola i izdvajanja teoloških fakulteta sa sveučilišta. Da je od samoga početka organiziranja školstva postojao interes za vjerskom poukom u školama potvrđuje i dopis Sreskog narodnog odbora u Mostaru od 7. svibnja 1945. u kojem je zatražena suglasnost Oblasnoga narodnog odbora za imenovanje vjeroučitelja u 15 osnovnih škola. Iz dopisa je razvidno kako je riječ o dva prijedloga, jedan koje su dostavile škole, te drugi koji je osmislio Prosvjetni odjel Sreskoga narodnog odbora predlažući za vjeroučitelje, uglavnom, učitelje odnosno učiteljice one vjeroispovijesti kojoj pripadaju školska djeca, uz obrazloženje kako je "moguće kontrolisati u školi rad učitelja lakše nego rad sveštenika".¹⁰⁵ Kako bi se izbjegle ove nejasnoće u proceduri imenovanja vjeroučitelja, Ministarstvo prosvjete narodne vlade BiH 12. svibnja 1945. donijelo je *Privremena uputstva za izvođenje vjeronaučne nastave* u kojima je prvom točkom naglašeno da se vjeronauk smatra izbornim predmetom, a odobrenje za rad, na prijedlog vjerskih vlasti, izdaju okružni narodni odbori. Prema ovome naputku, koji je ostao na snazi do listopada 1947., vjeronauk mogu predavati samo kvalificirani vjeroučitelji koji su završili odgovarajuće škole (bogoslavije, okružne medrese).¹⁰⁶ Kakvim su političkim torturama od samih početaka vjeroučitelji bili izloženi potvrđuje i raspis Ministarstva prosvjete DFJ od 9. srpnja 1945. u kojem opominju pojedine prosvjetne vlasti zbog pritisaka na svećenike tražeći od njih da se "raščine", te naglašavaju da se svećenicima ne može zabraniti niti predavanje ostalih nastavnih predmeta "ako za to imaju potrebne kvalifikacije i ako prosvjetne vlasti pojedinih

103 MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, Otokar Keršovani, Rijeka, 2004., str. 9; IVICA LUČIĆ, "Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini (1945.-1990.)", u: R. JOLIĆ - G. MIOČ - M. VUKADIN (prir.), *Fra Ferdo Vlašić - vizionar i patnik. Spomenica u povodu desete obljetnice smrti (1995.-2005.)*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2005., str. 53.

104 ANHŽ/K, HONO OP, Privatne škole, kut. 500-2000/1945., br. 862/45., str. 1.

105 AHNŽ/K, HONO OP, Prijedlog za postavljanje vjeroučitelja u osnovnim školama, kut. 500-2000/1945., br. 768/45., str. 1-3.

106 ABiH, KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA (dalje: KVP), Pitanje vjeronaučne nastave kao fakultativnog predmeta, kut. 1, br. 72/46., str. 2-3. Naputak je u listopadu 1946. doživio izmjene kojima se detaljnije obrazlaže način financiranja vjeroučitelja.

federalnih jedinica nađu za shodno da im to odobre".¹⁰⁷ Nove, opširnije upute za održavanje vjerske nastave u osnovnim školama i gimnazijama donesene su 1. listopada 1947. kojima je propisano da se u osnovnim školama o vjeronaučnoj pouci učenika trebaju izjasniti roditelji, dok su se učenici gimnazije mogli samostalno izjašnjavati. Održavanje vjerske nastave vršilo se pod nadzorom školskih vlasti i izričito u školskom prostoru, nakon redovite nastave. Tjedna satnica, jedan sat za osnovne i dva sata za srednje škole, bila je prepuštena na volju ravnateljima škola, a ocjena iz ovoga predmeta nije upisivana u svjedodžbu. I dalje su dopuštenje za poučavanje u osnovnim školama izdavale mjerodavne institucije lokalne vlasti, a za gimnazije Ministarstvo prosvjete, s napomenom da to ne može biti osoba koja je "lišena časnih prava".¹⁰⁸ Kao što se vidi iz sadržaja i ovaj napatuk išao je na štetu vjerskih zajednica, odnosno kreiran je tako da s jedne strane oteža proceduru izjašnjavanja djece za vjersku pouku, a s druge strane omogućavao je strogi školski nadzor nad vjerskom nastavom. U borbi protiv utjecaja Crkve, odnosno religije uopće, vlast je svesrdno računala na potporu školskoga kadra pa ih je u tom smislu nastojala "kontrolirati" bilo pridobivanjem u političkom smislu, bilo opomenama, prijetnjama ili pak otpuštanjima s posla.¹⁰⁹ Posebna uloga bila je namijenjena nastavnicima povijesti i prirodnih znanosti od koji se očekivalo da kroz nastavu znanstvenim argumentacijama pridonesu borbi protiv religioznoga pogleda na svijet, a njihov učinak, prema mišljenju prosvjetnoga inspektora Ivana Lerika, smatrao se uspješnim "tek onda ako se pokažu i praktični rezultati, kao na pr. mnogo manje posećivanje časova vjeronauke"¹¹⁰

Ova postupna uskraćivanja prava vezanih za vjersku pouku vodila su jasnome cilju - potpunom ukidanju vjerske nastave kako u školskim

107 AHNŽ/K, HONO OP, Dopis Ministarstva prosvjete DFJ br. 2288 preko Ministarstva prosvjete narodne vlade BiH, kut. 500-2000/1945., br. 1757/45., str. 1.

108 Prema *Uputstvu* plaćanje vjeroučitelja bila je obveza roditelja čija djeca pohađaju vjeronaučnu nastavu. Usp. ABiH, KVP, Uputstvo za održavanje vjerske nastave u narodnim osnovnim školama i gimnazijama, kut. 1, br. 176/47., str. 1.

109 U pismu koje je nadbiskup Ujčić uputio Josipu Brozu 1956. godine ukazano je na raskorake sa zakonskim i ustavnim propisima kada je riječ o slobodi vjeroispovijesti i slobodi savjesti, što Nadbiskup potkrepljuje i nekim primjerima kao što je uručivanje otkaza nastavnici Alojziji Ulman uz obrazloženje kako "nije usvojila materijalističko shvatanje na svijet", ili pak isključenje iz nastavničkoga udruženja Hele Žnidarčić, nastavnice u Bosanskom Brodu, što je obrazloženo "njenim ispoljavanjem verskih osećanja". Usp. ABiH, KVP, Pismo nadbiskupa Ujčića Maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu, kut. 5, br. 122/57., str. 1.

110 I. HOFMAN, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952.", str. 86 (bilj. br. 254). Usp. K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 192 (bilj. br. 70).

tako i crkvenim objektima. Zbog takve politike režima u više navrata reagirala su vodstva vjerskih zajednica.¹¹¹ Katolički biskupi sa zasjedanja u Ljubljani 1947. godine uputili su predstavku Predsjedništvu vlade FNRJ kojom upozoravaju na sve češće kršenje ustavnih prava Crkve u njezinu sudjelovanju pri odgoju mladoga naraštaja, dok se s druge strane, kako su ustvrdili, učenicima nameću ideologizirane teorije koje "prikazuju svjetsku i crkvenu povijest na način, koji u mladim dušama mora izazvati pobudu protiv religije".¹¹² Međutim, stav komunističke vlasti bio je neumoljiv, pa stoga vjerskim zajednicama nije preostalo drugo nego se uklopiti u pravila nove vlasti. Na zamolbe vjerskih zajednica u ljubuškom srezu, Oblasni narodni odbor za Hercegovinu dostavio je 5. srpnja 1945. suglasnost za katoličke vjeroučitelje u 12 škola i dva vjeroučitelja za djecu islamske vjeroispovijesti.¹¹³ Prema raspoloživoj arhivskoj građi može se zaključiti da je najviše interesa za vjersku pouku pokazivala Katolička crkva, što potvrđuju i dopisi Biskupskoga ordinarijata u Mostaru upućeni mjerodavnim tijelima vlasti sa zahtjevom za imenovanjem vjeroučitelja kako za osnovne škole tako i za gimnazije.¹¹⁴ Na popuštanje nekih vjerskih zajednica očito utjecao je, ne samo proceduralni postupak nego i problem plaćanja vjeroučitelja kao i

---

111 Arhijerejski sinod Pravoslavne crkve svojom predstavkom od 4. travnja 1945. tražio je od Ministarstva prosvjete DFJ da se uvjeti za održavanje vjerske nastave vrata na predratno stanje. Usp. M. F. PETROVIĆ, "Polazne osnove za kulturno-prosvjetni rad", str. 56. Opširnije o pisanim predstavkama koje su upućivali katolički biskupi po pitanju vjerske pouke u školama opominjući vlast na povrjede zakona može se pronaći u: M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, str. 84-92; MIROSLAV AKMADŽA, *Dopisivanje i razgovori između predstavnika Katoličke crkve i komunističke državne vlasti u Jugoslaviji 1945.-1952.*, sv. I., Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić" Zagreb - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod - Zagreb, 2008., str. 328-370; NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Pisma zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca predsjedniku narodne vlade Hrvatske Vladimiru Bakariću 1945.", u: *Croatica christiana periodica*, 29, Zagreb, 1992., str. 148-149, 160-164.

112 HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (dalje: HDA), OSOBNI FOND SVETUZARA RITTIGA (dalje: OF SVETUZAR RITTIG), Predstavka katoličkih biskupa Jugoslavije Predsjedništvu vlade FNRJ - prijepis, fond 816, kut. 7, str. 1.

113 AHNŽ/K, HONO OP, Sreskom narodnom odboru Ljubuški - Odobrenje za predavanje vjeronauka, kut. 500-2000/1945., br. 1088/45., str. 1.

114 Vidjeti u: AHNŽ/K, HONO OP, dokumenti br. 3529/46.; 7696/46.; 7689/46.; 6836/46.; 7696/46. ARHIV BISKUPSKOGA ORDINARIJATA U MOSTARU (dalje: ABOM): Vjeroučitelji na osnovnim školama u Mostarskom srezu, br. 602/48., str. 1; ABOM, Vjeroučitelj na osnovnim školama u gradu Mostaru, br. 603/48., str. 1; ABOM, Vjeroučitelji u osnovnim školama konjičkog sreza, br. 606/48., str. 1.

"strah da se ne zamere vlasti".¹¹⁵ Unatoč pojavama uskraćivanja političke suglasnosti za pojedine vjeroučitelje¹¹⁶ čini se kako je proces imenovanja vjeroučitelja ipak, tekao puno jednostavnije u prvim poslijeratnim godinama, dok se od 1948. godine raznim administrativnim procesima i odlaganjem crkvenih zahtjeva u "ladice zaborava" ovaj proces nastojao usporiti, odnosno izbjeći. Vjerojatno su ova pravila primijenjena i na zamolbu biskupskoga delegata Mostarsko-duvanjske biskupije, don Andrije Majića, koji je, 28. kolovoza 1948., dakle prije početka nastave, uputio Sreskom narodnom odboru u Mostaru prijedlog vjeroučitelja za osnovne škole mostarskoga sreza,¹¹⁷ kao i zamolbu kojom se don Andrija obratio Ministarstvu prosvjete NR BiH, 30. kolovoza 1949., tražeći odobrenje za vjeroučitelje u gimnazijama u Mostaru, Ljubuškom, Čapljini, Širokom Brijegu i Konjicu, te za Učiteljsku školu u Mostaru. Odgovor je stigao kada je školska godina bila već u podmaklom razdoblju, početkom siječnja 1950. Zamolba Ordinarijata bila je odbijena uz obrazloženje da "ne postoje uvjeti za održavanje nastave u pomenutim školama, jer prema izvještaju direktora tih škola, škole ne raspolazu sa slobodnim prostorom".¹¹⁸ To Ordinarijat nije obeshrabilo. Don Andrija je bio upo-

-
- 115 "Elaborat o opštim prosvetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 382.
- 116 Primjerice Sreski narodni odbor u Ljubinju dao je negativno mišljenje o don Stjepanu Batinoviću kao predloženom vjeroučitelju u Trebinju zbog, kako su procijenili, njegova izrazito neprijateljskoga stava prema državnoj vlasti, što je "dobilo [je] naručiti izražaj pri komentarisanju pastirskog pisma". Iako su u obrazloženju iznesene veoma ozbiljne optužbe, ipak na kraju priznaje se kako don Stjepanu "neprijateljsko djelovanje" nije dokazano niti u dva vođena sudska postupka, pa se stoga može zaključiti kako su navedene optužbe zapravo bile rezultat njihova straha od Batinovićeve dominacije u škole imajući u vidu stručnu osposobljenost školske učiteljice. Usp. AHNŽ/K, HONO, Don Stjepan Batinović, župnik Trebimlje, karakteristike, kut. 4200-5800/1946., br. 4228/46., str. 1.
- 117 ABOM, Vjeroučitelji na osnovnim školama u Mostarskom srezu, br. 602/48., str. 1. U ovome dokumentu predloženo je 13 svećenika za vjeronaučnu pouku u osnovnim školama mostarskoga sreza, izuzev grada Mostara. Posebnim dokumentom br. 603/48., predložen je fra Filip Sivrić kao vjeroučitelj za sve osnovne škole na području grada Mostara. Usp. ABOM, Vjeroučitelj na osnovnim školama u gradu Mostaru, br. 603/48., str. 1. Prema trećem dokumentu adresiranom na Sreski narodni odbor Konjic, predložena su trojica svećenika za pet osnovnih škola konjičkoga sreza. Usp. ABOM, Vjeroučitelji u osnovnim školama konjičkoga sreza, br. 606/48., str. 1; Usp. TOMO VUKŠIĆ, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, Crkva na kamenu, Mostar, 2000., str. 183.
- 118 ABOM, Nastava vjeronauka u nekim školama, br. 12/50., str. 1; T. VUKŠIĆ, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, str. 183; BOŽO GOLUŽA, "Katolička Crkva u Hercegovini u vrijeme komunističke Jugoslavije", u: ŽELJKO MAJIĆ (prir.), *Izvedi narod moj, o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 37 (bilj. 17).

ran u svojim nastojanjima da ostvari zakonska prava koje je Katoličkoj crkvi propisao Ustav i doneseni zakonski akti, pa se po istom pitanju nastavio obraćati Ministarstvu za prosvjetu u kolovozu 1951., a potom i 1952. godine.¹¹⁹ Odgovor s ove instance nije stizao, ali je 6. listopada 1952. u Ordinarijatu zaprimljen dopis Odsjeka za prosvjetu i kulturu čapljinskoga sreza u kojem veoma kratko službenim jezikom izvješćuju Ordinarijat kako ne mogu udovoljiti njihovu zahtjevu za održavanjem vjerske nastave u osnovnim školama jer "prema raspisu bivšeg Ministarstva prosvjete", kako je naznačeno, "niste zadovoljili istom".¹²⁰ Odugovlačenja mjerodavnih tijela vlasti s odgovorima odnosno dozvolama potrebnim za rad vjeroučitelja postala su ustaljena praksa u razdoblju nakon 1948. godine o čemu svjedoče i izvješća Agitpropa CK SKH u kojem se jasno instruiralo da se na zamolbe Crkve odgovara "namjerno s velikim zakašnjenjem", jer, kako je naglašeno, "ni jedan svećenik dok ne primi rješenje ne može da vrši vjersku nastavu", pa stoga "većina ovakvih predmeta ostavi se da zastari ili se riješi telefonski, a vrlo rijetko pismeno".¹²¹ Kakav su učinak imale poduzete mjere potvrđuju i podatci autora "Elaborata o prosvjetnim prilikama u FNRJ", prema kojima se do 1949. godine vjeronauk pohađao samo u 45 bosanskohercegovačkih osnovnih škola (od mogućih 1400), dok su istovremeno od srednjih škola vjersku pouku imale samo medresa u Sarajevu i franjevačka gimnazija u Visokom. Drugim riječima vjeronauk je pohađalo samo 10.418 učenika¹²² među kojima su prednjačili katolici (5354 učenika), zatim muslimani (3646) i pravoslavni (1468 učenika). S obzirom na navedene podatke autor elaborata s pravom zaključuje kako u BiH "verska nastava ne predstavlja ozbiljan problem", ali ipak naglašava kako unatoč zabilježenom padu broja učenika koji odlaze u crkvu u nekim tradicionalno vjerskim hercegovačkim mjestima (Široki Brijeg, Ljubuški, Livno) nisu "iskorenjena verska ubjeđenja", pa stoga preporuča ustrajnost u borbi "za iskorenjivanje tih ubjeđenja i raznih drugih oblika mistike".¹²³

119 Usp. ABiH, SPNK NR BiH, Postavljenje i odobrenje vjeroučiteljima na srednjim školama, kut. 29, br. 11536/52., str. 1.

120 ABOM, Vjerska nastava u osnovnim školama, br. 422/52., str. 1. Dokument nadnevka 2. listopada 1952., potpisao je sekretar Odsjeka Veljko Mandrapa.

121 K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 195; TOMISLAV VUKOVIĆ, "Intervencija vjerske komisije", u: *Glas Koncila*, Zagreb, 17/2006., str. 25.

122 Ako se uzme u obzir da je u to vrijeme u BiH bilo oko 268.000 učenika, znači da je njih samo 4 % pohađalo vjersku pouku. Usp. I. HOFMAN, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945-1952.", str. 86-87.

123 "Elaborat o opštim prosvjetnim prilikama u FNRJ (1945-1949)", dok. br. 161, str. 380-381.

Jedan od oblika ustrajnosti u toj borbi bile su i nove zakonske regulative o proslavama vjerskih blagdana. Prema uredbi Ministarstva prosvjete NR BiH školski praznici za katolike i pravoslavne osim državnih praznika uključivali su: "Badnji dan, dva dana Božića, Bogojavljenje, Veliki petak, Velika subota, prvi i drugi dan Uskrsa, prvi i drugi dan Duho-va i Spasovdan", te dodatno za pravoslavne dan Sv. Save, Đurđevdan i dan Krsne slave, a za katolike Tijelovo i Svi Sveti. Za muslimane, prema ovoj uredbi praznikovali su se: tri dana Ramazanskoga bajrama, tri dana Kurban bajrama i jedan dan Mevluda.¹²⁴ Već 1947. godine vjerski blagdani svedeni su na minimum, pa su neradni dani bili jedino Božić i Uskrs, a 22. prosinca 1948. Vlada FNRJ povjerljivim raspisom signalizirala je nižim tijelima da se Božić kao školski praznik više ne priznaje, što je službeno i potvrđeno 1949. godine kada su iz popisa školskih praznika izbačeni svi vjerski blagdani.¹²⁵ Prema Zakonu o narodnim školama koji je usvojen 26. studenoga 1951., škola je dobila status društvene institucije čiji su djelatnici postali javni društveni radnici sa zadatkom odgoja djece u socijalističkom duhu, a već početkom 1952. godine sukladno Brozovoj teoriji o dosljednoj odvojenosti Crkve od države, vjeronauk je potpuno izbačen iz državnih škola.¹²⁶ Ova odluka popraćena je propagandom o školi kao odgojno-obrazovnoj instituciji koja mora počivati na znanstvenim osnovama, dok je religioznost tumačena kao osobna stvar pojedinca, koju su, kako se može zaključiti, "društveno prosvjetni radnici" mogli narušavati. O torturama koje su kroza školski sustav, uz blagoslov režimske vlasti, proživljavali neki religiozni učenici i u razdoblju nakon izbacivanja vjeronauka iz škole svjedoči žalba koju je župnik u Potocima, don Cvitan Radišić, uputio na adresu Biroa za predstavke i pritužbe pri Izvršnom vijeću NR BiH. U ovoj predstavi don Cvitan upozorava na postupke Viktora Rogulje, nekadašnjega ravnatelja a tadašnjega učitelja u osnovnoj školi u Potocima, koji, prema don Cvitanovim navodima, "zastrašivanjem, prijetnjama, moralnim i fizičkim proganjanjem djece" ugrožava njihovo pravo na slobodno ispo-

124 AHNŽ/K, HONO OP, Rješenje Ministarstva prosvjete NR BiH o školskim praznicima, kut. 8000-9500/1946., br. 9178/46., str. 1.

125 Školski praznici 1949. godine bili su: 1. i 2. svibanj, 29. i 30. studeni i 1. i 2. siječanj. Učenici katoličke vjeroispovijesti mogli su izostati s nastave 25. prosinca i 1. studenoga, a pravoslavni 7. siječnja i na dan krsne slave. Usp. R. RADIĆ, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945-1953*, str. 190; M. F. PETROVIĆ, "Polazne osnove za kulturno-prosvjetni rad", str. 56; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, str. 93.

126 K. SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, str. 196-197; M. AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945.-1966.*, str. 95.

vijedanje vjere i vršenje vjerskih obreda. U svojoj pritužbi don Cvitan navodi više primjera protuzakonitoga postupanja učitelja Rogulje ističući kako je "u školi pred pravoslavnom i muslimanskom djecom izrugivao katolički Oče naš, ispovijed i pričest i katoličkog svećenika... Godine 1953. ili 54. /ako bude potrebno doći će otac i sve će detalje potanko iznijeti/ Rogulja se prijeti jednom djetetu, da nedjeljom ne ide u crkvu na službu božiju. No ne pomaže: dijete ide na Misu. Prijeti se ocu djeteta. - Dijete i dalje ide na Misu - izvršava prijetnju: dijete - nakon toga što je prošlo na koncu prethodne šk. godine! - i nakon toga što je čitav mjesec dana išlo u slijedeći razred!: vraća u prijašnji pozitivno završeni razred /čini mi se iz trećeg u drugi/. Takovih i sličnih slučajeva bilo je godina 1951., 52., 53., 54., 55. i 56. više".¹²⁷ Na kraju don Cvitan poziva mjerodavna tijela da se po iznesenom svestrano i temeljito informiraju u Bijelome Polju, ali ne isključivo kod onih koji će navedenoga učitelja iz nekih razloga zaštititi, kako bi se uvjerali u stvarno stanje ili će u protivnom biti prisiljen poduzeti pravne korake.¹²⁸ U privitku ove pritužbe nalazi se odgovor Sekretarijata za prosvjetu i kulturu narodnoga odbora Mostar broj: 08/1-14997/1 od 11. listopada 1958., koji nakon što je saslušao jedinoga svjedoka - "optuženog" Viktora Rogulju zaključuje da je prozvani "uzoran učitelj i primjeren pedagog, za svoj rad je i nagrađivan i pohvaljivan. Pored rada u školi, jako je aktivan u vanškolskom radu, uživa veliki ugled među stanovništvom", pa je kao takav, što je izgleda vrlo bitno, "izabran i za narodnog odbornika Opštine Mostar u izbornoj jedinici Potoci, gdje i djeluje".¹²⁹

O učincima ideološkoga pre/odgoja uza sve poduzete mjere vlasti unutar školskoga obrazovanja, a imajući u vidu namijenjene ciljeve i zadaću škole kao odgojno-obrazovne institucije, možda se mnogo toga može iščitati iz rezultata popisa stanovništva iz 1953. godine, kao posljednjega koji je sadržavao kategoriju vjerske pripadnosti, prema kojima se istina, u BiH uočava trend pada pripadnika tri najbrojnije vjerske zajednice, dok se broj stanovnika "bez vjerske pripadnosti", tj. ateista ili agnostika

127 ABiH, KVP, Pritužba don Cvitana Radišića, župnika župe Potoci - Bijelo Polje, kut. 6, br. 202/58., str. 1.

128 *Isto*, str. 2.

129 Iako je u svojoj izjavi Rogulja priznao da je do donošenja Zakona o vjerskim zajednicama prigovarao djeci zbog odlaska na vjeronauk, kako ističe "zato što sveštenik nije imao za to odobrenje" ili barem on kao ravnatelj nije bio upoznat s tim odobrenjem, mjerodavna tijela nisu smatrala potrebnim pozabaviti se detaljnije tim pitanjem. Za njih je vjerojatno zanimljiviji bio Roguljin podatak o don Cvitanovu bojkotu izlaska na izbore u prethodnom razdoblju. Usp. ABiH, KVP, Pritužba don Cvitana Radišića, župnika župe Potoci - Bijelo Polje, kut. 6, br. 202/58., str. 5.

popeo na 10,3 %, ¹³⁰ ali taj postotak još uvijek je bio manji od jugoslavenskoga prosjeka (12,3 % na popisu 1953.). S druge strane prikaz stanja u Hercegovini možda ponajbolje oslikava izvješće Savezne komisije za vjerska pitanja iz 1959. godine, koja sa zabrinutošću konstatira rast vjerske aktivnosti, ¹³¹ posebice u Hercegovini gdje je kako stoji "katolički kler uveo novinu u tome što vrši ponovno primanje u katoličku vjeru onih koji su se prilikom popisa stanovništva 1953. godine izjasnili da su 'bez vjere'. Na ovome poslu sveštenici su pokazali izrazitu aktivnost na području opštine Grude, Lištica i Ljubuški". Osim toga uvedena je i praksa održavanja izvanrednih misa za vjernike koji ne idu javno u crkvu, te tajno primanje sakramenata, a "tim obredima prisustvovali su, pa čak i kumovali i neki članovi SKJ u Čerinu, Rasnom i nekim drugim mjestima". ¹³²

---

130 Podatci popisa za 1953. godinu preuzeti su od Radmile Radić s ispravkom koja se odnosi na postotak osoba "bez vjerske pripadnosti" gdje stoji da se u BiH za ovu kategoriju izjasnilo čak 30,3 % osoba, što je grješka pri izračunu. Ispravan podatak je 10,3 %. Naime, prema navedenim podacima u BiH od ukupno 2,844.000 stanovnika pravoslavnih je bilo 998.000, katolika 609.000, muslimana 918.000, ostalih 26.000, a "bez vjerske pripadnosti" 293.000. Usp. R. RADIĆ, *Verom protiv vere...*, str. 115. Isti postotak (30,3 %) pozivajući se na ovu autoricu spominje i Zdenko Radelić. Usp. Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, str. 123.

131 "Po župama se organiziraju 'Misije' koje posjećuje i po 3000 vjernika. Bilježi se velik broj krizmanika. U Vrhbosanskoj nadbiskupiji i Mostarskoj biskupiji 1958. godine krizmano je preko 10.000 djece, a tijekom 1959. godine biskup Čule je u pet župa (od 31 planirane) krizmao oko 750 djece uz nazočnost preko 3500 vjernika i 27 svećenika. Vjerska pouka vrlo je raširena i organizira se u svim hercegovačkim župama a pohađa je preko 10.000 djece i mladih." Usp. ARHIV JUGOSLAVIJE (dalje: AJ), SAVEZNA KOMISIJA ZA VJERSKA PITANJA (dalje: SKVP), Stanje i odnosi s RKC u BiH, od 22. 6. 1959., fond 144, fasc. 40, br. 144-40-345, str. 6.

132 *Isto*.

Educational policy in the service of social reform of education in Herzegovina (from 1945 to 1952)

Summary

Immediately after the consolidation of government, the Communist Party, recognizing the importance of the education system as a socialization medium, began its transformation in which very important role was attributed to the formation of a new "socialist man". Adhering to the motto that "an illiterate person stands out of politics", a broad campaign of eradication of adult illiteracy was started, organizing different levels of courses, reading groups, folklore groups and other forms of amateur organizations, which was a responsibility of educational departments of National Committee. General national enlightenment contributed to the radio and film production of carefully selected films like "The Defense of Moscow", "Liberation of Czechoslovakia", whose viewing was controlled by national authorities. In fact, the entire education system was subordinated to the single objective of building a collective identity that was supposed to ensure the legitimacy of the current government based on its leading authority role in NOB (National Liberation War). School naturally served as an important ideological apparatus in the education reform, having in mind its key role of a mediator in the interpretation of social reality. Therefore, great attention was paid not only to building of a widespread school network, but also to personnel policy and curricula that were abundant with "national liberation" themes and glorification of the role and person of Josip Broz. A special function was planned for history teaching that was to serve in the construction of the past through the prism of common historical memory. The complexity of this process in a multinational community as was the second Yugoslavia/Herzegovina resolved in selective memory or the antonymy such as memory vs. oblivion. Besides, the goal of teaching was not just the acquisition of knowledge, but also the empathy of students for specific topics in order to turn their knowledge into a way of thinking and living. Therefore, since the task of school was to raise similar ideological followers of the existing government, with great distrust was looked at religious education which, in fact, represented the only worldview "opposition" within the strictly controlled school system. Despite many legal restrictions and the regime's torture, catechism still managed to survive the first years as

an elective course up to 1952, when it was expelled from public schools on the grounds that religiosity was personal matter of an individual, and that the school as an educational institution must be based on scientific grounds.

Keywords: Communist Party, People's Committee of Herzegovinian district, Herzegovina, ideology, education, literacy, school, teacher, church, religious education.

O PROVOĐENJU ODLUKE KOMUNISTIČKIH VLASTI IZ 1945. O UKLANJANJU GROBALJA I GROBOVA "OKUPATORA" I "NARODNIH NEPRIJATELJA" U BOSNI I HERCEGOVINI

Vladimir GEIGER

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10

HR - 10000 Zagreb

E-pošta: geiger@isp.hr

UDK 94(497.6)"1945"

329(497.1).15"1945"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 23. veljače 2016.

Prihvaćeno: 8. lipnja 2016.

Sažetak

Komunistički obračun u Jugoslaviji sa svim stvarnim i pretpostavljenim protivnicima, bez razlike, tijekom i napose potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću bio je masovan i nemilosrdan. Namjera potpunoga i radikalnoga obračuna jugoslavenskih komunista s neprijateljem neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata, bila je i odluka Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koja je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske, te ustaše, četnike i slovenske domobrane. Da je odluka o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" sustavno provedena i u Bosni i Hercegovini, potvrđuju sačuvani dokumenti i suvremenici događaja, a i stanje na grobljima. Nakon

Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji, i Bosni i Hercegovini, grobovi i groblja poginulih partizana i grobovi i groblja žrtava "fašističkog terora" zakonima su bili zaštićeni i uređivani i održavani, a grobovi i groblja "neprijateljskih" vojnika i grobovi "suradnika okupatora" ostali su izvan zakona. I tako je bilo sve do raspada SFR Jugoslavije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, 1945., Odluka o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", komunistička represija, memoricid.

Posljedice Drugoga svjetskog rata bile su velika materijalna razaranja, a i ljudski gubitci bili su izrazito veliki. Dugotrajnost i intenzitet rata na području Bosne i Hercegovine i prisutnost znatnih okupacijskih snaga Njemačkoga Reicha i Italije, te djelovanje hrvatskih i srpskih nacionalnih oružanih snaga i jugoslavenskim komunistima predvođenoga partizanskog pokreta imalo je za posljedicu izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo i do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i među stanovništvom.¹ Nepomirljive ideologije i politički i vojni interesi

---

1 Usp. *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države*, sastavio na temelju dokaznoga gradiva po nalogu Ministarstva vanjskih poslova Matija Kovačić, savjetnik Ministarstva, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, Zagreb, 1942., Hrvatska demokratska stranka, Zagreb, 1991.; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV., knjiga 1-35, *Borbe u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1951.-1974.; SAMUEL PINTO, *Zločini okupatora i njihovih pomagača nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska komisija za utvrđivanja zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1952.; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Druga knjiga (*Od Drugog zasedanja AVNOJ-a do konačne pobjede*), (odgovorni redaktor: Velimir Terzić), Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 1958.; FRANZ SCHRAML, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen - 369., 373., 392. Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, Kurt Vowinckel Verlag, Neckargemünd, 1962. ili hrvatsko izdanje: FRANZ SCHRAML, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, Brkić i sin, Zaprešić, 1993.; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, Prva knjiga (*Od sloma Kraljevine Jugoslavije do Drugog zasedanja AVNOJ-a*), (odgovorni redaktor: VELIMIR TERZIĆ), Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963.; JOZO TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: The Chetniks*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1975., ili hrvatsko izdanje: JOZO TOMASEVICH, *Četnici u Drugome svjetskom ratu, 1941.-1945.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1979.; *Massacre of Croats in Bosnia-Hercegovina and Sandžak*, Croatian Islamic Centre, Toronto, 1978.; OTTO KUMM, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, Munin-Verlag GmbH, Osnabrück, 1987.; MLADENKO COLIĆ,

suprotstavljenih strana u ratnom sukobu i građanskom ratu umnožili su ljudske gubitke.²

Namjera potpunoga i radikalnoga obračuna jugoslavenskih komunista s neprijateljem neposredno po završetku Drugoga svjetskog rata bila je i odluka Ministarstva unutarnjih poslova Demokratske Federativne Ju-

---

Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1988.; VLADIMIR DEDIJER - ANTUN MILETIĆ, *Genocid nad muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.; OTTO KUMM, "Vorwärts Prinz Eugen!" *Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, Nation Europa Verlag GmbH, Coburg, 1995.; GEORGE LEPRE, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Schiffer Military History, Atglen, PA, 1997.; ENVER REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Grafičko-izdavačka kuća d.d. i ANUBiH, Sarajevo, 1998.; JOZO TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945. Occupation and collaboration*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2001., ili hrvatsko izdanje: JOZO TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Europapress holding i Novi Liber, Zagreb, 2010.; ZDRAVKO DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb, 2002.; TOMISLAV DU-LIĆ, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Hercegovina, 1941-42*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 2005.; Саво Скоко - Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини 1941-1945. Зборник докумената*, I - II, Српско културно просвјетно друштво "Просвјета" - Општински одбор Гацко, ИП "Филип Вишњић" Београд и Општина Гацко, Гацко - Београд, 2011. и 2012.; ERNEST PLIVAC, *Komplexität, Dynamik und Folgen eines vielschichtigen Krieges: Bosnien-Herzegowina im Zweiten Weltkrieg 1941-1945.*, Disserta Verlag, Hamburg, 2015. I ondje navedeni izvori i literatura.

- 2) Usp. *Žrtve rata 1941.-1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966.; BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Veritas, London, 1985., Svjetlost, Sarajevo, 1990. ili BOGOLJUB KOČOVIĆ, *Sahrana jednog mita. Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Otkrovenje, Beograd, 2005.; VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Jugoslavensko viktimološko društvo, Zagreb, 1989. ili VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Op-sesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992. ili VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Pertes de la population en Yougoslavie 1941 - 1945*, Dom i svijet i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997. ili VLADIMIR ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941 - 1945*, Dom i svijet i Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997.; Животије Ђорђевић, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, АБЦ-Графика, Београд, 1997.; Republika Hrvatska, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, *Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine*, Zagreb, rujna 1999., str. 14-15, 103-109 [umnoženo kao rukopis]; Драган Цветковић, "Босна и Херцеговина - нумеричко одређивање људских губитака у Другом светском рату", у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина. Зборник радова* (уредник: Јован Мирковић), Музеј жртава геноцида, Београд, 2009., str. 79-156. I ondje navedeni izvori i literatura.

goslavije br. 1253, od 18. svibnja 1945., o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koja je obuhvatila groblja i nadgrobne spomenike vojnika njemačke, talijanske i mađarske vojske, te ustaše, četnike i slovenske domobrane.³

-
- 3 Odluka MUP-a DF Jugoslavije br. 1253 od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja", koju potpisuje ministar unutarnjih poslova DF Jugoslavije Aleksandar Ranković, nije do sada pronađena u izvornom obliku. No, poznato je da je i u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori objelodanjeno niz dokumenata o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" na području Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije u neposrednom poraću 1945., 1946., a ponegdje gdje to nije učinjeno i u godinama koje su slijedile, utemeljenih na odluci MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja". Riječ je o dokumentima iz slovenskih, hrvatskih i bosansko-hercegovačkih arhiva i dokumenata u privatnome vlasništvu. Naime, u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji nisu do sada pronađeni dokumenti o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nakon Drugoga svjetskog rata. Usp. VLADIMIR GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 257, Zagreb, 2014., str. 34-39; VLADIMIR GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 258, Zagreb, 2014., str. 29-34; VLADIMIR GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 259, Zagreb, 2014., str. 12-17; VLADIMIR GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 262, Zagreb, 2015., str. 24-26; VLADIMIR GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 263, Zagreb, 2015., str. 18-21; VLADIMIR GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 264, Zagreb, 2015., str. 29-32; VLADIMIR GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", u: *Politički zatvorenik*, god. XXIV., br. 265, Zagreb, 2015., str. 38-42; VLADIMIR GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", u: *Fenster*, br./Nr. 17, Sremski Karlovci, November 2015., str. 12-15/16-19; VLADIMIR GEIGER - SLAĐANA JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", u: *Scrinia slavonica*, sv. 15, Slavonski Brod, 2015., str. 291-316; VLADIMIR GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja

Odluku MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju vojničkih grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" prosljeđio je MUP NR Bosne i Hercegovine na podređene oblasne i okružne razine "narodne vlasti" 24. svibnja 1945., koji su zatim ovu odluku prosljeđivali na niže razine kotarskih i gradskih "narodnih vlasti".⁴

U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, uklanjanje vojnih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" uglavnom je sustavno provedeno, potvrđuju i suvremenici događaja i stanje na grobljima. U historiografiji i publicistici objavljeno je nekoliko fotografija sahrana, grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" i u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata, koje prikazuju onodobno stanje tih grobova i grobalja.⁵

1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", u: *Tkalčić*, god. 18, br. 18, Zagreb, 2014., str. 387-426. I ondje navedeni izvori i literatura.

- 4 Usp. Privatno vlasništvo, Nikola Koncul, Neum, - Hercegovački okružni Narodni odbor, Odjeljenje za unutarnje poslove, Broj: 7339/45., Mostar, dana 19. decembra 1945. god., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njegovih pomagača, sreskim upravnim odjeljcima 1-12, Gradskom upravnom odjeljku Mostar, - Sreski narodni odbor, Čapljina, Odsjek za unutarnje poslove, Br. 891/45. god. od 27. XII. 1945. mjesnim odborima Neum Klek; IVAN JURIC, *Partizanska i komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju (Nekadašnji kotar Metković) 1941.-1990.*, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Metković, 2012., str. 38-39; Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj., Sreskom ostsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom ostsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946. Mjesnom narodnom odboru Sovići; VLADO BOGUT - LJUBO LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, Općina Grude, Grude, 2014., str. 730-731; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 31-32; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-26.
- 5 Usp. F. SCHRAML, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen - 369., 373., 392. Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, s. p. ili F. SCHRAML, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, s. p.; *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, Bearbeitet von Friedrich Kühbauch. Mit Beiträgen von Josef Amann, Eva Gasteiger-Häring, Jakob Jungert und anderen, Heimatortsgemeinschaft Lowas, Tübingen, 1983., str. 252-253, 255; O. KUMM, 7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild, str. 150; O. KUMM, "Vorwärts Prinz Eugen!" *Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, s. p.; G. LEPRE, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar*

Ponegdje u Bosni i Hercegovini vojne grobove i groblja "neprijatelja" uklonili su, prema iskazima suvremenika, partizani nakon zaposjedanja nekoga područja i uspostave svoje vlasti tijekom Drugoga svjetskog rata, kao primjerice grobove domobrana na Kupresu 1942. i grobove pripadnika 7. SS divizije "Prinz Eugen" u Livnu 1943. odnosno 1944.⁶

Provođenje odluke MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945., odnosno MUP-a NR Bosne i Hercegovine od 24. svibnja 1945., o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" potvrđuju i opisuju i dokumenti.

Odjeljenje za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog narodnog odbora u Mostaru, dostavilo je 19. prosinca 1945. dopis (Broj: 7339/45., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njihovih pomagača) svim podređenim kotarskim upravnim odjelima i Gradskom upravnom odjelu Mostar, u kojemu navode da su odluku MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945., o uklanjanju vojnih grobalja okupatora, dostavili prethodno, 9. lipnja 1945. Napominju da je odlukom MUP-a DF, od 18. svibnja 1945., određeno da se "imaju odmah ukloniti i sa zemljom srasniti svi neprijateljski grobovi Švaba [Nijemaca] i Talijana kao i njihovih pomagača ustaša i četnika". No, navode i da "svi sreski

---

Division 1943-1945, str. 207-208; IVICA ČOSIĆ-BUKVIN, *Vrbanja IV. Vrbanja od 1941. do 1945.*, Vlastita naklada, Vrbanja, 2000., str. 247; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 36, 38; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-26; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18-19; <http://www.znaci.net/fotogalerija/fotogalerija06.html> ("Sahrana poginulog ustaše, na groblju u Bihaću, 21. avgusta 1944.") [24. lipnja 2015.]; Kantonalno javno komunalno preduzeće "Pokop" d.o.o. Sarajevo, Arhiva groblja na Koševu, - dvije fotografije njemačkoga vojnog groblja na Koševu u vrijeme Drugoga svjetskog rata, bez nadnevka [Sahrana na njemačkom vojnom groblju na Koševu i Grobovi na njemačkom vojnom groblju na Koševu]. Fotografije je pronašla Lidvina Šimić, dipl. ing. arh., a prosljedila mi ih je mr. sc. Amra Čusto, obje iz Kantonalnoga zavoda za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo, na čemu im i ovim putem iskazujem zahvalnost.

- 6 Usp. Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, Zbirka fotografija, filmova i negativa, snimci fotografa Ivana Softe ("Grobovi domobrana 5. satnije 14. pješačke pukovnije poginulih 13./14. kolovoza 1942. u borbi s partizanima za Kupres", "Grobovi civila, u prvom redu, i pripadnika Kupreške milicije, u drugom redu, poginulih 11. - 14. kolovoza 1942. u borbi s partizanima za Kupresu", "Grobovi pripadnika 7. SS divizije "Prinz Eugen" u Livnu, [1943. ili 1944.]"); DAVOR MARIJAN, *Borbe za Kupres 1942. Pohod proleterskih brigada i borbe za Kupres u ljeto 1942. godine*, AGM, Zagreb, 1999., str. 109, 156.

upravni odsjeci nisu po tome postupili", te da su dobili dopis od 21. studenoga 1945. od Upravnoga odjela O.N.O. [Oblasnog narodnog odbora] Dalmacije [Split], u kojemu je ukazano, da "U neposrednoj blizini Metkovića na hercegovačkoj strani u selu Doljanima ima veće talijansko groblje dobro uređeno sa nadgrobnim spomenicima. [...]". Odjeljenje za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog NO-a stoga poziva "sreski upravni odsjek Čapljina na čijem se području nalazi pomenuto groblje u selu Doljanima, mjesni odbor Višići, da odmah postupite po naređenju i to talijansko groblje zaravni". Dopis Odjeljenja za unutarnje poslove Hercegovačkoga okružnog NO-a završava pozivom svim upravnim odjelima "ukoliko nisu do danas postupili po ranijem naređenju da odmah poravnaju i uklone bilo kakve znakove poginulih okupatora švaba [Nijemaca], Talijana i njihovih pomagača ustaša i četnika", te da izvješće o učinjenom podnesu najkasnije do 20. siječnja 1946. Nato je 27. prosinca 1945. Odsjek za unutarnje poslove Kotarskoga NO-a Čapljina, prosljedio dopis Mjesnom NO-u Neum Klek, s napomenom "[...] da se smjesta preduzmu najhitnije postupci oko uklanjanja spomenutog groblja", i da im po učinjenom odmah podnesu izvješće.⁷

Na obvezu provođenja odluke o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" upućivao i upozoravao je MUP FNR Jugoslavije i kasnije sva republička ministarstva unutarnjih poslova. MUP FNR Jugoslavije dopisom od 9. kolovoza 1946. podsjeća da je odlukom MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. br. 1253, "određeno [je] da se groblja ili pojedine humke fašističkih okupatora uklone i sravne sa zemljom, tako da se zbríše svaki trag njihovog postojanja i uklone tragovi koji bi podsećali na morskog okupatora" s napomenom, da "Ukoliko ova naredba dosada nije provedena, potrebno je odmah provesti mere da se ona striktno provede i da se uklone svi tragovi fašističkih groblja ili pojedinih grobova".⁸

7 Privatno vlasništvo, Nikola Koncul, Neum, - Hercegovački okružni Narodni odbor, Odjeljenje za unutarnje poslove, Broj: 7339/45., Mostar, dana 19. decembra 1945. god., Predmet: Uklanjanje vojničkih grobova Okupatora i njegovih pomagača, sreskim upravnim odjeljcima 1-12, Gradskom upravnom odjeljku Mostar, - Sreski narodni odbor, Čapljina, Odsjek za unutarnje poslove, Br. 891 /45. god. od 27. XII. 1945. god. mjesnim odborima Neum Klek. Usp. I. JURIC, *Partizanska i komunistička represija i zločini prema Hrvatima u Donjem Poneretavlju (Nekadašnji kotar Metković) 1941.-1990.*, str. 38-39; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 31-32; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 24-25.

8 Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, - Ministarstvo unutrašnjih poslova F.N.R. Jugoslavije, Str. Pov. br.

Podređene mjesne "narodne" vlasti u Bosni i Hercegovini na obvezu provođenja odluke MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. odnosno MUP-a NR Bosne i Hercegovine od 24. svibnja 1945. o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" upućivalo i upozoravalo se i tijekom 1946.

Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru dostavilo je 27. kolovoza 1946. dopis (Str. Pov. Broj 425/46, Predmet: Fašistički grobovi poništaj) svim podređenim kotarskim odsjecima unutarnjih poslova i Gradscome odsjeku unutarnjih poslova Mostar, u kojemu napominju da im je MUP NR Bosne i Hercegovine dostavilo pod brojem Str. Pov. 718/46 od 23. kolovoza 1946. dopis kojim podsjećaju da su odluku MUP-a FNR Jugoslavije, broj 1253/45 od 18. svibnja 1945., o uklanjanju "fašističkih" grobova prosljedili 24. svibnja 1945. svim okružnim NO-ima u Bosni i Hercegovini i Gradscome NO-u u Sarajevu. Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru napominje da organi unutarnjih poslova trebaju, prema uputama MUP-a NR Bosne i Hercegovine, poduzeti "[...] sve što treba, da se groblje ili pojedinačke humke (fašističkih okupatora, smesta uklone) sravne sa zemljom tako, da ne[s]tane svaki trag njihovog postojanja, jer i ona, kao i sve drugo što je nastalo kao posljedica fašističke vladavine u našoj zemlji, treba da se zbrišu i nestanu". Napominju i da su "[...] jedino od Okružnog Narodnog Odbora u Mostaru primili izvještaj, da je po ovome postupljeno i da su groblja Fašističkih okupatora uklonjena i zbrisani tragovi njihovih postojanja". Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru u dopisu navodi da ih je MUP FNR Jugoslavije 9. kolovoza 1946. uputio na dopis od 18. svibnja 1945., kojim je određeno "da se groblja ili pojedine humke fašističkih okupatora uklone i sravne sa zemljom, tako

---

63, 9. VIII. 1946 god., Beograd, Predmet: Fašistički grobovi - poništaj, Ministarstvu unutrašnjih poslova Narodne Republike Slovenije Ljubljana; Arhiv Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944., Beograd, - Ministarstvo unutrašnjih poslova F.N.R. Jugoslavije, Str. Pov. br. 63, 9. VIII. 1946 god., Beograd, Predmet: Fašistički grobovi - poništaj, Ministarstvu unutrašnjih poslova Narodne Republike Slovenije Ljubljana; Срђан Цветковић, Немања Девић, *Жртве у зајечарском округу после 12. септембра 1944.*, Институт за савремену историју Београд и Комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944 Владе Републике Србије, Београд, 2012., стр. 112; MITJA FERENC, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991.-2011)*, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2012., str. 8; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 37 i *Politički zatvorenik*, god. XXIII., br. 257, Zagreb, 2014., na zadnjoj stranici, poledini, korica (pre-slika dokumenta); V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 29.

da se zбрише svaki trag njihovog postojanja i uklone tragovi koji bi podsećali na morskog okupatora", i naglasio: "U koliko ova naredba nije do sada provedena, potrebno je odmah preduzeti mjere da se ona striktno provede i da se uklone svi tragovi fašističkih groblja ili pojedinačnih grobova. O izvršenju molimo da nas obavijestite." Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru poziva stoga sve podređene kotarske odsjeke unutarnjih poslova i Gradski odsjek unutarnjih poslova Mostar "da u najkraćem roku pristupite likvidiranju ovoga pitanja i da nas o izvršenju što prije izvjestite da bi i mi mogli Ministarstvo Unutraš. [njih] Poslova FNRJ. dostaviti traženi izvještaj". Odjeljenje unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru napominje: "U našem okrugu prema dobivenim podacima od područnih organa grobovi svih fašističkih vojnika sravnjeni su u potpunosti sa zemljom, a ovo se naročito odnosi na strane okupatore švabe [Nijemce] i talijane. Međutim dobivamo, i pored ovoga raspisa pritužbe od izvjesnih lica da se i danas često mogu naći grobovi domaćih izdajnika ustaša i četnika pa često puta usred grada ili na vidnom mjestu, koji i danas su ukrašeni i nedirnuti. Primjer u Gacku. U vezi toga poziva se naslov, da tačno postupi po uputama prednjeg raspisa, samo ako su grobovi neprijatelja, bilo domaćih bilo stranih, imaju se sravniti sa zemljom. Kako je pomenuto neki naši organi u potpunosti su već po prednjem postupili kao Bileća, ali ima još nekih koji nijesu pa se ovim zadnji put poziva naslov da odmah postupi i najgraćem [najkraćem] roku dostavi izvještaj, kako bi se Ministarstvo [unutrašnjih poslova NR Bosne i Hercegovine] obavijestilo da smo u potpunosti postupili po prednjem naredjenju. Smrt Fašizmu Sloboda Narodu." Kotarski NO Ljubuški, Odsjek za unutarnje poslove, primljeni dopis Odjeljenja unutarnjih poslova pri Okružnom NO-u u Mostaru od 27. kolovoza 1946. o potrebi uklanjanja grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" prosljedio je 7. rujna 1946. Mjesnom NO-u Sovići sa zahtjevom "da po istom postupi i provede u djelo, i o rezultatu izvijesti ovaj otsjek što u kraćem roku, tako da bi se što prije moglo izvještaj dostaviti Okružnom Narod.[nom] Odboru [...]", i s napomenom "o prednje me je obaviještena i Narod.[na] Milicija radi kontrole".⁹

9 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odeljenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. BOGUT - LJ. LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730-731; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 25-26.

Dokumenti o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" jasno oslikavaju izrazito represivno ozračje nakon Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, i najizravnije prikazuju svjetonazorska i moralna stajališta jugoslavenskih komunista.

Odluka MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" u pravilu je sustavno provedena. Redovito je to bilo uvjetovano smještajem odnosno mjestom pojedinoga groba ili groblja na koje se navedena odluka trebala odnositi, ali i svjetonazorom i revnošću onih koji su odluku trebali provoditi. U Bosni i Hercegovini u poraću su, potvrđuju izvori, literatura i suvremenici događaja, sustavno uklanjana vojna groblja "okupatora" i skidane nadgrobne oznake s grobova svih neprijateljskih vojski. U poraću u Bosni i Hercegovini uklonjena su najprije velika i uređena njemačka i hrvatska vojna groblja, kao primjerice u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci, Bihaću, Bijeljini, Bileći, Bosanskom Novom.¹⁰

Odluku MUP-a DF Jugoslavije o uklanjanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" provodila je u pravilu lokalna vlast na nekom području. Načini uklanjanja grobalja i grobova, pa i rješenja

---

10 Usp. F. SCHRAML, *Kriegsschauplatz Kroatien. Die deutsch - kroatischen Legions - Divisionen* - 369., 373., 392. *Inf. - Div. (kroat.) - ihre Ausbildungs - und Ersatzformationen*, s. p. ili F. SCHRAML, *Hrvatsko ratište. Njemačko-hrvatske legijske divizije* - 369., 373., 392. *pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe*, s. p.; *Unvergessene Heimat Lowas (Lewa, Lovász, Lovas). Aus der Geschichte einer donauschwäbischen Dorfgemeinschaft in Syrmien*, str. 253; O. KUMM, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild*, str. 150; G. LEPRE, *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, str. 207-208; ANTE MILINOVIĆ, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, Udruga Bosansko-hercegovački Hrvati, Društvo prijatelja Zrina i HKD Napredak, Zagreb, 2012., str. 230; *Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški*, - Odeljenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. BOGUT - LJ. LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730-731; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 36, 38; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 32; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 25-26; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18.

s grobnim zemljištem bila su različita. U Sarajevu na groblju Lav, na Koševu, sahranjivani su i njemački vojnici, pripadnici Wehrmachta i Waffen-SS-a, poginuli tijekom Drugoga svjetskog rata. U neposrednom poraću 1945. groblje je preimenovano u Partizansko groblje, i nadgrobne oznake vojnika poginulih na "neprijateljskoj strani" su uklonjene, a početkom 1960-ih njihovi su grobovi i "ekshumirani", "radi izgradnje" nove ulice (danas Ulica Patriotske lige) i zgrada Arhitektonskoga i Građevinskoga fakulteta.¹¹ U Bosanskom Novom, na zapadnoj padini brda Jablanica, uklonjeno je 1200 nadgrobničkih oznaka na njemačko-hrvatskom vojnom groblju. Prema opisu Ante Milinovića iz Bosanskoga Novog, mjesni "skojevci"¹² i "frontovci"¹³ uklonili su "stotine" grobova njemačkih i hrvatskih vojnika i groblje pretvorili u rasadnik.¹⁴

Iako je odluka MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" izuzimala grobove hrvatskih domobrana, lokalne su vlasti, svjedoče suvremenici događaja i stanje na grobljima, rušile groblja, grobove i nadgrobne spomenike svih neprijateljskih vojska, uključujući i domobranske.

U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, u neposrednom poraću 1945. i 1946. uklanjani su grobovi i groblja "okupatora" i "narodnih neprijatelja" svih vjeroispovijesti. Tako su sustavno uklanjani i grobovi

---

11 Usp. AMRA ČUSTO, *Uloga spomenika u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995. - Komparativna analiza*, Institut za istoriju Sarajevo i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo, Sarajevo, 2013., str. 26. Prema iskazu koji je mr. sc. Amri Čusto iz Kantonalnoga zavoda za zaštitu kulturno-historijskoga i prirodnoga naslijeđa Sarajevo dao jedan od sudionika ekshumacije dijela koševskoga groblja početkom 1960-ih nalazili su posmrtnu ostatku i u "njemačkim uniformama". E-mail Andreja Rodinisa, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 6. studenoga 2015., V. Geigeru.

12 Skojevci - članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).

13 Frontovci - članovi Narodne fronte (NF).

14 A. MILINOVIĆ, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, str. 230. No, A. Milinović uklanjanje vojničkih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" pogrešno povezuje uz dopis MUP-a FD Hrvatske, od 6. srpnja 1945., i ministra unutarnjih poslova FD Hrvatske Vicka Krstulovića, koji odluku MUP-a DF Jugoslavije, od 18. svibnja 1945., prosljeđuje oblasnim i okružni NOO-ima na području NR Hrvatske. Naime, nedvojbeno je da MUP NR Hrvatske i ministar Vicko Krstulović nisu bili nadležni za NR Bosnu i Hercegovinu. U vrijeme najmasovnijih uklanjanja vojnih grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" ministar unutarnjih poslova NR Bosne i Hercegovine bio je u poraću 1945. do veljače 1946. Ilija Došen, a zatim Uglješa Danilović. V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 26.

muslimana, pripadnika njemačke vojske, Wehrmachta, Waffen-SS-a i Oružanih snaga NDH, ustaša i domobrana.¹⁵ U Bosni i Hercegovini u neposrednom poraću istu sudbinu uklanjanja doživjeli su i grobovi i groblja pripadnika Jugoslovenske vojske u Otadžbini.¹⁶

Ženevske konvencije (o postupanju s ratnim zarobljenicima) iz 1929. normirale su međunarodno ratno, humanitarno i kazneno pravo.¹⁷ Ženevske konvencije propisale su i "da ratni zarobljenici koji umru u zarobljeništvu budu časno sahranjeni i da na grobovima budu označeni svi korisni podaci, da grobovi budu poštovani i pristojno održavani". Uz to, strana u ratnom sukobu kojoj su pripadali umrli zarobljenici mora biti obaviještena o svim slučajevima smrti i sahranjivanja, kao i o lokacijama njihovih grobova.¹⁸ No, Jugoslavija se nije pridržavala odredaba Konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima i grobovi i groblja ratnih zarobljenika su uništavana su ili prepuštena propadanju. U Bosni

15 Usp. ZLATKO HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., str. 395; *Kutina. Prešućivane žrtve II. svjetskog rata i poraća*. Prema dostavljenoj građi Udruge ratnih veterana "Hrvatski domobran" Kutina tekst pripremio i knjigu uredio: DRAGUTIN PASARIĆ, Spiritus movens d.o.o. Kutina, Kutina, 2007., str. 14; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 295, 311.

16 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odelenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. BOGUT - LJ. LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata", str. 26.

17 Usp. JOVICA PATRNOGIĆ, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1956.; GAVRO Đ. PERAZIĆ, *Međunarodno ratno pravo*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986.; BOŠKO PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Sveučilišna tiskara d.o.o., Zagreb, 1992.; VLADAN JONČIĆ, *Ratni zarobljenici. Međunarodno-pravni status*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2002.; JELENA Đ. LOPIČIĆ-JANČIĆ, *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*, IP "Vaša knjiga" d.o.o., Beograd, 2005.; ZORAN VUČINIĆ, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Službeni glasnik, Beograd, 2006. I ondje navedena literatura.

18 Usp. B. PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, str. 151; J. Đ. LOPIČIĆ-JANČIĆ, *Krivičnopravna zaštita ratnih zarobljenika u jugoslovenskom krivičnom pravu*, str. 152; Z. VUČINIĆ, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, str. 274.

i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, sustavno su uklanjana i prikrivena i groblja i grobovi "neprijateljskih" vojnika, ratnih zarobljenika, Nijemaca, Hrvata, Srba, Bošnjaka i drugih u poraću umrlih i(li) ubijenih u zarobljeničkim logorima.¹⁹

Uklanjanje grobova i grobalja "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nije moglo biti nezamijećeno, a i bez odjeka u najširim masama stanovništva. U skladu s tim vlast je, uza svu samovolju u represivnom ozračju, nastojala prikazati svoju odluku opravdanom i pravičnom. Dokumenti potvrđuju, da su republička pojašnjenja o razlozima uklanjanja grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" bila ujednačena²⁰ i očito

19 U poraću znatan je broj ratnih zarobljenika, napose njemačkih vojnika, i u logorima na području Bosne i Hercegovine, koji su ostali na prisilnom radu. Usp. KURT W. BÖHME, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, Band I/1, Giesecking, München - Bielefeld, 1962., Giesecking, Bielefeld, 1976.; KURT W. BÖHME, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949-1953*, Band I/2, Giesecking, München - Bielefeld, 1964., Giesecking, Bielefeld, 1976.; ANDREJ RODINIS, *Njemački ratni zarobljenici u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2015. [rukopis]. Na području Bosne i Hercegovine bili su zarobljenički logori: Banovići, Banja Luka, Brčko, Busovača, Doboj, Donja Višća, Jablanica, Lukavac, Maglaj, Modriča, Mostar, Nemila, Novo Sarajevo, Pale, Vareš, Visoko, Zavidovići, Zenica, Žepče, Živinice, a u Sarajevu i Doboju nalazile su se zarobljeničke bolnice. Usp. *Deutsches Rotes Kreuz. Suchdienst. Zivilverschollenenliste. Skizzenblätter mit Angabe der Festnahmeorte und Gewahrsame sowie mit geographischer Darstellung der Lager nach Heimatkreisen alphabetisch geordnet, II Jugoslawien Sk - Kl/Lgl*, Herausgegeben vom Suchdienst des Deutschen Roten Kreuzes, Bearbeitet und zusammengestellt beim Suchdienst Hamburg des DRK in den Jahren 1962 und 1963; KURT W. BÖHME, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941-1949*, Band I/1, Giesecking, München - Bielefeld, 1962., Giesecking, Bielefeld, 1976., str. 140, 144-162, 164, 167, 192, 407; ROLAND KALTENEGGER, *Titos Kriegsgefangene. Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse*, Leopold Stocker Verlag, Graz - Stuttgart, 2001., str. 102, 129-131; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja* (prir. VLADIMIR GEIGER), Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006., str. 664-665, 667.

20 MUP Narodne vlade Slovenije 12. lipnja 1945. pojašnjava kao razlog uklanjanja "okupatorskih" grobova: "Okupator je svoj pokušaj podjarmljivanja i istrebljenja našeg naroda platio s velikim brojem mrtvih. Svoje mrtve je prenosio u mjesta, /središta svojih vojnih baza/ i tamo ih sahranjivao sa velikim počastima uz sudjelovanje domaćih izdajnika. Tako su u blizini svih naših mjesta nastala brojna brižno uređena groblja okupatora. Na tisuće i tisuće naših boraca, koji su pali za našu slobodu pa leži širom naše zemlje po šumama, livadama i jarcima, bez bilo kakvog humka, bez bilo kakvog natpisa. Okupator je svaki partizanski grob, koji je našao uništio." Usp. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Republički sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije, - Narodna vlada Slovenije, Ministarstvo za notranje zadeve, Štev. 334/45, Dne. 12. junija 1945., Predmet Okupatorski grobovi, Vsem okrožnim NOO; *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni poveljni ujetniki na*

su bila izvorno dio odluke MUP-a DF Jugoslavije, br. 1253, od 18. svibnja 1945. I MUP NR Bosne i Hercegovine 24. svibnja 1945. u dopisu naslovljenom "Fašistički grobovi poništaj" kao razlog uklanjanja groblja i grobova pojašnjava: "Fašistički okupator je, zahvaljujući nadčovječanskim naporima i požrtvovanje boraca naše N.[arodnooslobodilačke] Vojske, platio brojnim žrtvama svoj pokušaj istrebljenja naših naroda. Okupator je svoje poginule sakupljao, i najčešće prenosio u gradove

---

Slovenskem (uredil: LOVRO ŠTURM), Nova revija, Ljubljana, 2000., str. 342; MITJA FERENC, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Muzej novejše zgodovine, Celje, 2005., str. 25; Саво Греговић, *Пуцај рат је завршен. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво прољеће 1945.*, Удружење "Открићемо истину" Будва, Будва, 2009., str. 250, 251; MILKO MIKOLO, *Rdeće nasilje. Represija v Sloveniji po letu 1945*, Celjska Mohorjeva družba, Celje - Ljubljana, 2012., str. 61; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju groblja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 38; V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih groblja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 29, 30; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju groblja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 393-394, 403. I ondje navedena literatura. I MUP FD Hrvatske 6. srpnja 1945. slično pojašnjava: "Fašistički je okupator platio brojnim žrtvama svoj pokušaj da istrijebi naše narode. Danak koji je on morao da dade u krvi, bio je ogroman iz razloga, što je okupator iskorištavao svaku priliku, da protiv naših naroda razjaruje i onako pobješnije svoje bande. Tako je okupator sakupljao svoje poginule, prenosio ih na naročito uređena groblja, gdje ih je sahranjivao uz posebnu paradu i uz učešće domaćih izdajnika. Uslijed toga ostala su iza kako je okupator protjeran iz naše zemlje, mnogo prostrana, izazovno smještena i brižljivo očuvana groblja okupatora, dok su kosti naših boraca kojekuda rasijane, većina bez ikakovog vanjskog znaka." Usp. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Znanstveni projekt: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Zbirka kopija: Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., - Federalna Država Hrvatska Ministarstvo unutrašnjih poslova, Odjel opće uprave, Broj: 2.811/45., Zagreb, dne 6. srpnja 1945., Predmet: Uklanjanje vojničkih groblja okupatora.- Oblasnim N.O.-ima Dalmacije, Istre i Slovenije [Slavonije], Okružnim N.O.-ima Savski kotar, Hrvatsko Primorje, Kordun, Lika, Banija, Zagreb, Varaždin, Bjelovar, Moslavina, Privremenom Gradskom N.O.-u Zagreb; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti* (prir. ZDRAVKO DIZDAR - VLADIMIR GEIGER - MILAN POJIĆ - MATE RUPIC), Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2005., Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Zagreb, 2009., str. 176-177; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Zagreb i središnja Hrvatska* (prir. VLADIMIR GEIGER - MATE RUPIC - MARIO KEVO - EGON KRALJEVIĆ - ZVONIMIR DESPOT), Hrvatski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod) i Hrvatski institut za povijest (Zagreb), Slavonski Brod - Zagreb, 2008., str. 487; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Dalmacija* (prir. MATE RUPIC - VLADIMIR GEIGER), Hr-

(sjedište svojih garnizona) i tamo uz punu [?] ²¹ i vidno učešće domaćih izdajnika, sahranjivao. Tako se, danas, i pokraj naših oslobođenih gradova, nalaze brojna, prostrana i brižljiva uredjena groblja okupatora.²²

Katolička crkva iskazivala je u neposrednom poraću 1945., a i kasnije, otvoreno protivljenje uništavanju grobova poginulih "neprijateljskih" vojnika u Jugoslaviji od strane "narodnih" vlasti.²³ Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano 20. rujna 1945. na općim biskupskim konferencijama u Zagrebu, o položaju Katoličke crkve u Jugoslavije u neposrednom poraću i odnosu novih jugoslavenskih vlasti prema Katoličkoj crkvi i vjernicima,²⁴ najpoznatije je i nedvojbeno najutjecajnije i

---

vaski institut za povijest - Podružnica uza povijest Slavonije, Srijema i Baranje (Slavonski Brod) i Hrvatski institut za povijest (Zagreb), Slavonski Brod - Zagreb, 2011., str. 484; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 34; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 299; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 394, 405. I ondje navedena literatura.

- 21 Nejasno, i očito nedostaje riječ ili nekoliko riječi.
- 22 Privatno vlasništvo, Vlado Bogut, Grude, Ljubuški, - Odeljenje unutrašnjih poslova pri Okružnom narodnom odboru u Mostaru, Str. Pov. Broj 425/46, Mostar dne 27 augusta 1946, Predmet: Fašistički grobovi poništaj, Sreskom otsjeku unutrašnjih poslova 1-13., Gradskom otsjeku unutrašnjih poslova Mostar, - Sreski narodni odbor Ljubuški, Otsjek za unutrašnje poslove, Str. Pov. Broj 46/46., Ljubuški 7/9. 1946, Mjesnom narodnom odboru Sovići; V. BOGUT - LJ. LEKO, *Grudski žrtvoslov. Drugi svjetski rat i poraće*, str. 730; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 18-19.
- 23 Usp. V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 13-14; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 302-304; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 395-401, 408-419. I ondje navedeni izvori i literatura.
- 24 Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije od 20. rujna 1945., bilo je početak otvorenoga sukoba između novih vlasti u Jugoslaviji i Katoličke crkve. Usp. MIROSLAV AKMAĐA, "Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije od 20. rujna 1945. godine i crkveno-državni odnosi", u: *Tkalčić*, god. 6, br. 6, Zagreb, 2002., str. 139-189; *Po sledeh pastirskega pisma* (zbral in uredil: MIRKO KOVAČ), Samozaložba [Vlastita naklada], Ljubljana, 2002.; ALOJZIJE ČONDIĆ, "Društvene okolnosti i

ukazujući i o uklanjanju grobova od strane vlasti napominje: "[...] Ovakav postupak mora se osuditi. Pred smrću klanjaju se svi ljudi. I neprijatelj prestaje poslije smrti biti neprijatelj. I njemu pripada po nepisanim zakonima čovječanske uljudbe, koja izvire iz kršćanske ljubavi, pravo na pristojan grob. Poznato je, da su poslije prvoga svjetskog rata nekadanji neprijatelji i te kako poštovali i čuvali grobove vojnika, koji su kao osvajači pali u stranim zemljama. Danas se to kod nas uskraćuje vlastitim sinovima."²⁵ Zatim je i 22. rujna 1945., završnoga dana zasjedanja na općim biskupskim konferencijama u Zagrebu, upućena i predstavka katoličkih biskupa Jugoslavije maršalu Josipu Brozu Titu u svezi s crkveno-državnim odnosima, koja među ostalim ukazuje i na uništavanje grobova vojnika od strane vlasti.²⁶ No, komunističkim vlastima u Jugoslaviji uporno protivljenje uklanjanju grobova "neprijatelja", koje je iskazivala Katolička crkva, bio je nedvojbeno još jedan neoprostiv krimen i povod više u represivnom odnosu i obračunu s Katoličkom crkvom.

Uništavanja vojničkih grobova "neprijatelja" bilo je u SFR Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini ne samo u neposrednom poraću 1945. i 1946. nego

---

pastoralni rad u Hrvatskoj od 1945. do 1952. godine na temelju pastirskih pisama", u: *Crkva u svijetu*, god. 46, br. 3, Split, 2011., str. 278-288. Pastirsko pismo potpisali su bosansko-hercegovački katolički biskupi i vikari sudionici općih biskupskih konferencija u Zagrebu: dr. Petar Čule, biskup mostarski, dr. Antun Buljan, generalni vikar sarajevski i mons. Božo Ivaniš, generalni vikar banjolučki. Na umnoženim primjercima Pastirskoga pisma rukopisom je dopisano i svećenstvu naznačeno da se pročita na misama u nedjelju 30. rujna 1945. Preslika Pastirskoga pisma u cijelosti je objavljena u: "Glasoviti intervent hrvatskih katoličkih biskupa na početku stvaranja nove Jugoslavije. Hrabro i otvoreno progovorilo se i o pogubljenju hercegovačkih franjevac na Širokom Brijegu. Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.", u: *Stopama pobijenih*, god. II., br. 2 (3), Mostar, 2009., str. 9-17.

- 25 Arhiv Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, - spisi 1945., br. 114 BK/1945., Pastirsko pismo katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih konferencija u Zagrebu, dne 20. rujna 1945.; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 413-416. I ondje navedena literatura.
- 26 Arhiv Hrvatske biskupske konferencije, Zagreb, - spisi 1945., br. 107 BK/1945., - Predstavka nadbiskupa Alojzija Stepinca i katoličkih biskupa Jugoslavije Josipu Brozu Titu u svezi s crkveno-državnim odnosima, 22. rujna 1945.; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. i Katolička crkva u Jugoslaviji", str. 416-418. I ondje navedena literatura. Predstavku katoličkih biskupa Jugoslavije J. Brozu Titu od 22. rujna 1945. potpisali su, kao i Pastirsko pismo dva dana ranije, bosansko-hercegovački katolički biskupi i vikari sudionici općih biskupskih konferencija u Zagrebu.

i kasnije. U Bosni i Hercegovini, kao i drugdje u Jugoslaviji, žrtve "neprijatelja" sustavno su brisane iz javnoga sjećanja i uskraćivalo im se pravo na grob. Zabrana prijenosa posmrtnih ostataka "narodnih neprijatelja" u obiteljske grobnice na zavičajnim grobljima bila je uobičajena.²⁷ Ma-

27 Usp. primjerice: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Krajevni ljudski odbor Vrhpolje, leto 1945-1946, fasc. 1, - Povjereništvo Pokrajinskoga NOO za Slovensko Primorje odsek za notranje zadeve, Štev. 957/45, Predmet: Izkop in prenos posmrtnih ostankov izdajalcev in nasprotnikov narodno osvobodilnega pokreta, - Okrajni I.N.O.O za Vipavsko Ajdovščina 15/12/45, Tek. št. 1732/45/12, Vsem krajevnom NOO na Vipavskem okraju; PAVEL JAMNIK, "Zavedanje zločina. Začetki policijskega in tožilskega preiskovanja nezastarljivih zločinov, storjenih po koncu 2. svetovne vojne v Sloveniji", u: *Totalitarizmi - vprašanja in izzivi. Ob dvajsetletnici padca železne zavese v Evropi. Zbornik prispevkov z mednarodnega posveta 9. novembra 2009. v Ljubljani* (ur. Mateja Čoh), Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, 2009., str. 95-96; JANKO MAČEK, "Revolucija jim je zadala neozdravljive rane", u: *Zaveza*, letnik XX, št. 79, Ljubljana, december 2010., str. 16-24; M. FERENC, *Prekopi žrtev iz prikritih grobišč (1991.-2011)*, str. 7-8; Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1491, OZNA - Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku, 30/35, kut. 17, - Povjereništvo O.Z.N-a za kotar Županju Broj 21 45 Dne 2. maja 1945 g. Predmet: Izvještaj, Izvještaj Opunomoćeništvu O.Z.N-a za okrug Brod; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 147-151; *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Syrmia and Baranya*, Prepared by: Vladimir Geiger, University of Mary Press, Bismarck, ND, 2011., str. 152-156; *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću* (prir. Mato Lukačević - Mladen Đaković - Stjepan Jakab - Ivo Tubanović), Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Podružnica Osijek - Ogranak Đakovo, Đakovo, 2007., str. 299; *Prikrivena grobišta Drugog svjetskog rata i poraća Đakova i Đakovštine* (prir. Željko Mauzer - Pero Šola - Blaž Ursić), Hrvatski obredni zdrg Jazovka - Zagreb, Đakovo, 2015., str. 24; Arhiv Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944., Beograd, - Опуномоћство ОЗН-е Среза Подунавског Смедерево, Бр: службено, 17-III-45г, Породици Милана Милића [Смедерево] [obavijest o zabrani sahranjivanja, prijenosa u obiteljsku grobnicu, ubijenog pravoslavnog sveštenika M. Milića]; Срђан Цветковић, *У име народа! Политичка репресија у Србију 1944-1953*, Евро-Бунти, Београд и Удружење политичких затвореника и жртава комунистичког режима, Београд, 2014., str. 19; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића*, Књига прва: *Ликвидација "народних непријатеља" 1944-1953.*, Друго допуњено и измењено издање, Службени гласник, Београд, 2015., str. 230, 300; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945.", str. 16, 37; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945." (II.), str. 29-30; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945." (III.), str. 16; V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata", str. 31; V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih

sovne grobnice, pojedinačni grobovi i žrtve "neprijatelja" jednostavno nisu smjele postojati. Groblja i grobovi "neprijatelja" u socijalističkoj Jugoslaviji bili su uništeni i prikriveni. Na mjestima gdje su se takva groblja i grobovi nalazili često su građene stambene i(li) poslovne zgrade, ceste, parkirališta, šetališta ili gradske deponije.²⁸

Gozze Vuko Gučetić, potkraj Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću 1945. predsjednik Vojnog suda u Mostaru, u izjavi za tisak sre-

---

grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 40-41; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 297-298, 306.

- 28 Usp. primjerice: STJEPAN SRŠAN, *Osječka groblja*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996., str. 25, 27; IVAN BALTA, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, Matica hrvatska Osijek i Grafika Osijek, Osijek, 2001., str. 72; MITJA FERENC, *Kočevska pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*, Modrijan, Ljubljana, 2005., str. 377; M. FERENC, *Prikrivo in očem zakrito. Prikriva grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, str. 24-26, 78-81; *Prešućene žrtve Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu i poraću*, str. 299-301; VESNA KASELJ, "Đakovo. Prešućivani zločini. Grobovi ispod ceste i nogostupa", u: *Tjednik*, god. I., br. 21, Vinkovci, 21. srpnja 2010., str. 44-45; *Prikrivena grobišta Drugog svjetskog rata i poraća Đakova i Đakovštine*, str. 24-27; JANEZ ČRNEJ, *Grobišča na Štajerskem*, Samozaložba [Vlastita naklada], Ljubljana, 2009., str. 60-68, 91-100; A. MILINOVIĆ, *Kalvarija bosansko-hercegovačkih Hrvata*, str. 230; KOSTA NIKOLIĆ, "Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata", u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 44, br. 3, Zagreb, 2012., str. 649; Коста Николић, *Мач револуције. ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник и Српски код, Београд, 2013., Београд, 2014., str. 175; С. Цветковић, *Између српа и чекића*, Књига прва: *Ликвидација "народних непријатеља" 1944-1953.*, str. 301; Стевица П. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, Микро књига, Београд, 2015., str. 38; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 16; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19; V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 39, 42; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", str. 13, 15/17-18, 19; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 296, 305, 309, 311; MILOJE JOVANOVIĆ MIKI, "Stepenice od nadgrobnihih spomenika!", http://e-zemun.rs/vesti/zemun_vesti/posetilac-reporter/stepenice-od-nadgrobnihih-spomenika/ [10. listopada 2014.].

dinom 1980-ih godina naveo je: "[...] za izdaju i saradnju sa okupatorom osuđeno je u Jugoslaviji oko 200.000 ljudi.²⁹ - Ja lično, kao predsednik Vojnog suda u Mostaru, krajem rata i neposredno posle, osudio sam ih 5.000. Savest mi je čista jer odmazdi nije bilo. [...]", te tvrdi neistinito: "Niti smo se na mrtvima svetili. Veliki broj osuđenih na smrt, posle streljanja, mi smo sahranjivali, ali sam ja uvek kad mi je familija pokojnog to tražila, davao saglasnost da uzmu telo i sahrane ga sami. Istina, noću, bez sprovoda, bez javne počasti dakle - ali s pravom da grob obeleže! Jedino se nije dopuštalo upisivanje simbola izdajničkih snaga na nadgrobnoj ploči, niti reči podrške sahranjenima, jer to bi bilo solidarijanje sa njihovim činom i svojevrsna propaganda izdaje."³⁰

29 Posebnu ulogu od potkraj 1944. i prvih meseci poraća 1945. u Jugoslaviji imali su vojni sudovi, koji su bili nadležni za najvažnija kaznena djela bez razlike je li počinitelj bio vojna ili civilna osoba, naime za "ratne zločine", "djela narodnih neprijatelja" i "krivična djela vojnih lica i ratnih zarobljenika", koji su donijeli stotine tisuća presuda, među kojima i nekoliko tisuća smrtnih presuda, nedvojbeno niz prečesto neutemeljenih, teških presuda s dalekosežnim posljedicama. Usp. MARKO KALOĐERA, *Vojni pravosudni organi i pravne službe JNA*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986., str. 229-258; TOMISLAV SABLJAK, "U redu za smrtnu kaznu. Egzekutori Vojnog suda II. armije Koče Popovića u Zagrebu, godine 1945.", u: *Hrvatska revija*, god. XLIII., sv. 4, Zagreb, 1993., str. 432-441; SRĐAN CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006., str. 418-420; JOSIP JURČEVIĆ - KATICA IVANDA, "Ustrojavanje sustava jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća", u: *Društvena istraživanja*, god. 15, br. 4-5, Zagreb, 2006., str. 891-914; TATJANA ŠARIĆ, "Osuđeni po hitnom postupku: uloga represivnih tijela komunističke vlasti u odnosu na smrtnu osudu u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu i poraću, na primjeru fonda Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH", u: *Arhivski vjesnik*, god. 51, Zagreb, 2008., str. 341-361; HUSNIJA KAMBEROVIĆ, "Smrtnu presudu Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine", u: *Prilozi. Institut za istoriju u Sarajevu*, br. 40, Sarajevo, 2011., str. 157-170; ИВАН ЈАНКОВИЋ, *На белом хлебу. Смртна казна у Србију, 1804-2002.*, Службени гласник и Clio, Београд, 2012., str. 399-462; JOSIP JURČEVIĆ, "Osnovne značajke presuda jugoslavenskih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine", u: *Društvena istraživanja*, god. 21, br. 4, Zagreb, 2012., str. 1007-1026; HUSNIJA KAMBEROVIĆ, "O smrtnim presudama u Banjoj Luci 1945-1946. godine", u: *Spomenica Ibrahima Karabegovića. Zbornik radova* (glavni i odgovorni urednik: HUSNIJA KAMBEROVIĆ), Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., str. 303-312; TADEJA TOMINŠEK ČEHULIĆ, "Usmrćeni po sodbah vojaških in civilnih sodišč 1945-1952", u: *Nasilje vojnih in povojnih dni* (ur. NEVENKA TROHA), Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2014., str. 289-323. I ondje navedeni izvori i literatura.

30 NIKOLA ĐORĐEVIĆ - OLIVERA PETROVIĆ - MARKO LOPUŠINA, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 1. februar 1985., str. 17; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19.

Postoje i rijetki primjeri grobova i grobalja koja nisu uklonjena po odluci MUP-a DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. o uklanjanju i uništavanju grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja". No, i takva su groblja i grobovi (nadgrobne oznake) prepušteni nemaru i propadanju. Ishod je bio nestanak najčešće drvenih nadgrobničkih oznaka, uglavnom križeva, s imenima poginulih i(li) preminulih vojnika, a na takvim grobovima i(li) grobljima ostali su očuvani samo kameni i(li) željezni nadgrobni znakovi, najčešće zarasli.

U neposrednoj blizini Kaznionice u Zenici, desno od glavnoga ulaza, nalazilo se uređeno groblje njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata. (Iako ne postoje podatci, moguće među njima ima i grobova njemačkih vojnika ratnih zarobljenika, umrlih u poraću.) Groblje, navodno, nije u poraću uklonjeno, nego je prepušteno "zubu vremena", neodržavanju i propadanju. Istovremeno, bilo je zabranjeno i članovima obitelji (očito je među poginulim njemačkim vojnicima bilo i ljudi iz naših krajeva) obilazak groblja, paljenje svijeća, kao i drugi načini sjećanja na poginule i bilo kakvo uređivanje grobova. Da bi spriječili obilazak grobova i odavanje počasti poginulim neprijateljskim vojnicima, poratnih godina danonoćno su postavljene i oružane straže.³¹

Uništavana su ili krajnjem nemaru i propadanju prepuštena, svjedoči stanje na grobljima, i groblja uz nekadašnja njemačka (folksdojčerska) naselja u Bosni i Hercegovini,³² kao i groblja i grobovi bosansko-herce-

---

31 Usp. SALIH JALIMAM - SLAVKO MARIĆ - RAFET SPAHIĆ, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru*, Vrijeme Zenica - NAM Tuzla, Zenica, 2008., str. 65 ili SALIH JALIMAM - SLAVKO MARIĆ - RAFET SPAHIĆ, *Kazniona - knjiga o zeničkom zatvoru / The Penitentiary. A Book about the Zenica Prison*, Vrijeme Zenica - NAM Tuzla, Zenica - Tuzla, 2011., str. 24/25-26; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 19. Prema S. Jalimamu, S. Mariću i R. Spahiću, piscima historijata zeničke kaznionice, tek 2005. jednom njemačkom državljaninu dopušten je obilazak ovoga groblja.

32 O Nijemcima (folksdojčerima) u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću usp.: VLADIMIR GEIGER, "Represija nad pripadnici nemške manjšine na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter Vojvodini, 1944-1948", u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik LIII, št. 1, Ljubljana, 2013., str. 122-136; VLADIMIR GEIGER, "Ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugome svjetskom ratu i poraću. Brojiddbeni pokazatelji (procjene, izračuni i popisi)", u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - Nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien - Neue Forschungen und Perspektiven. Zbornik radova* (glavni i odgovorni urednik: ENES OMERVIĆ), Institut za istoriju, Sarajevo, 2015., str. 377-401; VLADIMIR GEIGER, "Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu

govačkih Nijemaca u poraću umrlih i(li) ubijenih u internacijskim logorima i na prisilnom radu u Bosni i Hercegovini.³³

Pojedini grobovi "okupatora" i "narodnih neprijatelja" na nekim grobljima u Bosni i Hercegovini, i drugdje u Jugoslaviji, ostali su neuklonjeni, pa i grobovi nekih u zavičajnim sredinama istaknutih osoba. Tako je, primjerice, na groblju Kovačica u Međugorju ostao neuklonjen nadgrobni spomenik Martina Vasilja, koji je kao ustaša poginuo početkom rata, u travnju 1941., u borbi s četnicima. Na nadgrobnom natpisu: "USTAŠA / VASILJ MARTIN † ANTE / ROĐ. 3. III. 1910. / POGINUO ZA OBRANU K.[ATOLIČKE] VJERE I NEZAV.[ISNE] DRŽAVE HRVATSKE U / ČAPLJINSKOJ BORBI PROTIV / SRPSKIH ČETNIKA / 15. IV. 1941. / PODIGOŠE / ŽUPLJANI SA / ŽUPNIKOM / FRA S. V."³⁴, u neposrednom poraću uklonjena je (zapravo prikrivena), navodno, samo riječ "USTAŠA".³⁵

Rješenje su neke obitelji pronašle i u nezgrapnim i nejasnim nadgrobnim natpisima na obiteljskim grobovima, na koje su upisivale ukućane poginule u "neprijateljskoj" vojsci u Drugome svjetskom ratu. Tako je, primjerice, na rimokatoličkom groblju u Ključu na jednom nadgrobnom spomeniku natpis: "Ovde počiva / Ivan Marko Nikola / Šarić rođen 1923 / umro 1946 spomen / dižu roditelji", a koji se odnosi na Nikolu Šarića (1919.-1943.) iz Bravska kod Ključa i njegove sinove Ivana i Marka, koji su umrli kao djeca. Zbunjuje niz od tri imena, kao i pogrješne godine rođenja i smrti, no riječ je o prikrivanju stvarnoga vremena i okolnosti

---

sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću", u: *Hercegovina*, god. XXVI., br. 1, Mostar, 2015., str. 265-297. I ondje navedeni izvori i literatura.

33 Nakon preuzimanja vlasti u pojedinim naseljima, prema uputama Odjeljenja za zaštitu naroda za Bosnu i Hercegovinu, jedinice Korpusa narodne obrane Jugoslavije uhićivale su folksdojčere i odvodile ih u logore, odakle su trebali biti protjerani iz Jugoslavije. I malobrojni preostali bosanskohercegovački Nijemci su od jugoslavenskih komunističkih vlasti protjerivani i internirani u logore, kojih je bilo i u Bosni i Hercegovini (Bosanska Gradiška, Nova Topola kod Bosanske Gradiške, (Bosanski) Aleksandrovac kod Bosanske Gradiške, Lauš kod Banje Luke, Bosanska Dubica, Sarajevo, Zenica). Usp. V. GEIGER, "Ljudski gubitci Nijemaca Bosne i Hercegovine u Drugome svjetskom ratu i poraću. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni i popisi)", str. 385; V. GEIGER, "Skica za povijest Nijemaca i Austrijanaca u Bosni i Hercegovini, s posebnim osvrtom na njihovu sudbinu tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću", str. 283. I ondje navedeni izvori i literatura.

34 Fra Serafin Vištica (1903.-1998.).

35 Nakon raspada SFR Jugoslavije, početkom 1990-ih godina, nadgrobni je natpis obnovljen u izvorniku. Na ovaj mi je slučaj ukazao i ustupio mi snimku iz rujna 2014. groba Martina Vasilja na groblju u Međugorju dr. sc. Ivo Lučić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, te mu i ovom prilikom zahvaljujem.

smrti Nikole, domobranskoga dočasnika, kojeg su potkraj 1943. kod Banje Luke uhvatili partizani i ubili.³⁶

Od antičkih grčkih vremena, i u rimskom pravu, pa nadalje do suvremenosti, grob i nadgrobni spomenik nakon sahranjivanja postajali su *locus religiosus*,³⁷ jer to je nalagao pijetet prema mrtvima.³⁸ Svako ljudsko biće ima pravo na svoj grob i nadgrobni znak, ili barem na svoj kenotaf.³⁹ U kulturi žalovanja svih civilizacija, pa i europskih i južnoslavenskih naroda grobnim počivalištima i nadgrobnim obilježjima od davnih vremena pripada istaknuto mjesto.⁴⁰ No, KP Jugoslavije, uz građanske i političke slobode, znatno je ograničila i potiskivala i općeljudske, civilizacijske, i tradicionalne religijske vrijednosti.

Samostan *Nazaret* u Budžaku (Banja Luka) u svoje je vlasništvo 1947. preuzela Jugoslavenska armija koja je nakon zauzeća posjeda samostana poravnala samostansko groblje, i uklonila nadgrobne oznake, na kojem su bile sahranjene 143 redovnice i 2 svećenika. Prema navodu sekretara Komisije za vjerska pitanja NOO-a Banja Luka "Armija je nakon zaposjedanja samostana odmah uklonila sve znakove groblja, izvršila poravnavanje i nasipanje terena gdje je bilo groblje i podigla jedan svoj objekat (baraku). [...] Imovina Družbe Klanjateljica Krvi Kristove nakon Drugoga svjetskog rata u većini je oduzeta, a njihov dugogodišnji karita-

---

36 Usp. ALOJZ BULJAN, *Hrvatske žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća te rata 1992.-1995. na području sreza/kotara Ključ i Kljevac. Župa Ključ na Sani i dijelovi župa Sanski Most (Korjenovo, Kasapnice i Kljevci) i Bosanski Petrovac - Drvar (Srnetica)*, Ogranak Matice hrvatske u Novskoj, Novska, 2015., str. 191, 198, 200.

37 *Locus religiosus*, lat. - mjesto štovanja.

38 Usp. BRIAN INNES, *Smrt i zagrobni život*, Dušević & Keršovnik d.o.o., Rijeka, 2000., str. 79-83; Владимир Рајковић, "Право коришћења гробног места", u: *Анали Правног факултета у Београду*, Вол. 50, бр. 1-2, Београд, 2002., str. 154-155; OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, Udruženje za društvenu istoriju i Čigoja štampa, Beograd, 2014., str. 197-198. I ondje navedena literatura.

39 Kenotaf, kasnolatinski *cenotaphium* < grčki *κενοτάφιον* - prazan grob. Simboličan grob podignut za uspomenu na pokojnika čije se tijelo nalazi drugdje, najčešće u tuđini.

40 Usp. CONSTANTIN VON BARLOEWEN, *Der Tod in den Weltkulturen und Weltreligionen*, Insel Verlag, Frankfurt am Main - Leipzig, 2000.; EDGAR MORIN, *Čovjek i smrt*, Scarabeus-naklada, Zagreb, 2005.; I. BALTA, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, str. 15-42; IVAN MARKEŠIĆ, "Nadgrobni spomenici: vjerni pokazatelji hrvatskog religijskog, narodnosnog i ideološkog-političkog identiteta", u: *Hrvatski identitet. Zbornik* (urednici izdanja: ZORISLAV LUKIĆ - BOŽO SKOKO), Matica hrvatska, Zagreb, 2011., str. 233-239, 249-252. I ondje navedena literatura.

ktivni, prosvjetni i kulturni rad i nemale zasluge za napredak Bosne i Hercegovine su zaboravljene.⁴¹ Nakon višegodišnjih napora Družbi Klanjateljica Krvi Kristove tek je 1962. omogućen prijenos samostanskoga groblja u Bosanski Aleksandrovac, koji je postao njihovo novo sjedište. Pitanje prijenosa samostanskoga groblja rješavano je 1962., nakon što je samostanski posjed i službeno u potpunosti nacionaliziran.⁴²

U jugoslavenskoj je javnosti sredinom 1980-ih godina nizom napisa u srbijanskome tisku pokrenuta ne mala hajka po pitanju grobova vojnika koji su kao pripadnici neprijateljskih vojska poginuli u Drugome svjetskom ratu na području Jugoslavije.⁴³

-
- 41 Usp. *Gedenkschrift zur 25-jährigen Jubelfeier der Schwestern der Kongregation von der Anbetung des kostbaren Blutes Juesu Christi im Kloster Nazareth bei Banjaluka in Bosnien, 1879-1904*, Druck Cordier, [Banja Luka], 1904.; *100 godina života i rada sestara Klanjateljica Krvi Kristove provincije Zagreb, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, Banja Luka - Zagreb, 1979.; *Duhovnost i povijest sestara Klanjateljica Krvi Kristove, Sestre Klanjateljice Krvi Kristove*, Zagreb, 1982.; FLAVIJA ŠUTIĆ - INES KEZIĆ, *S povjerenjem u krv Jagančevu. Povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica Krvi Kristove*, Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 1984.; INES KEZIĆ, *Hermina Gantert. Prva Klanjateljica Krvi Kristove u Bosni*, Kršćanska sadašnjosti i Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2004.; *Klanjateljice Krvi Kristove. Regija Zagreb* (prir. CECILIJA MILKOVIĆ), Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010.; *Dan Klanjateljica. Spomen na proslavu 175. godišnjice nastanka Družbe Klanjateljica Krvi Kristove i 130. godišnjice djelovanja na ovim prostorima* (prir. CECILIJA MILKOVIĆ - CECILIJA GLIBO - VESNA ABRAMOVIĆ), Klanjateljice Krvi Kristove, Zagreb, 2010. I ondje navedeni izvori i literatura.
- 42 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska komisija za vjerska pitanja, kut. 15., 438/1962., - [Komisija za vjerska pitanja NOS Banja Luka Komisiji za vjerska pitanja SR Bosne i Hercegovine], Predmet: Informacija o razgovoru s banjalučkim biskupom Alfredom Pichlerom, [26. rujna 1962.]; MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim, Knjiga I. 1945.-1966.*, Lektira d.o.o., Kostrena i Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Kostrena - Slavonski Brod, 2014., str. 58; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20.
- 43 V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 14, 17. Usp. SREČO ZAJC, "Otkud dileme o 'nacionalnom izmirenju'. Svi su pali za domovinu - neki za našu, neki za tuđu", u: *Intervju*, Beograd, 18. januar 1985., str. 13-15; NIKOLA ĐORĐEVIĆ - OLIVERA PETROVIĆ - MARKO LOPUŠINA, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 1. februar 1985., str. 14-18; ĐORĐE STANKOVIĆ - ČEDOMIR HUBER - NIKOLA BUGARČIĆ, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (3). Izdajnici i grobovi", u: *Intervju*, Beograd, 15. februar 1985., str. 14-16; OLIVERA PETROVIĆ, "Riječke misterije. Poslovni nadgrobní spomenik?", u: *Intervju*, Beograd, 1. mart 1985., str. 16-17.

U Bosni i Hercegovini *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja SR Bosne i Hercegovine* iz 1985. ukratko je propisivao, i zabranjivao "na nadgrobne spomenike ili nadgrobne znakove stavljati podatke, natpise, fotografije ili druge oznake koje imaju antisocijalistički ili neprijateljski sadržaj", i propisivao da će se za ovaj prekršaj pojedinac kazniti novčanom kaznom od 2000 do 100.000 dinara.⁴⁴

U takvom ozračju, potkraj 1980-ih godina vlasti u Ljubinju u Hercegovini, pregrubo i jednostrano tumače tadašnje republičke bosansko-hercegovačke zakonske odredbe i nisu odobrile Vojislavu Pecelju, umirovljenom majoru Jugoslavenske narodne armije, da na obiteljskoj grobnici upiše ime svoga pokojnog brata Radoslava Pecelja koji je 1944. poginuo kao pripadnik Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Major JNA Pecelj na to je tijekom 1988. uputio nekoliko pisama SUBNOR-u,⁴⁵ Komitetu SK Jugoslavije i predsjednicima općina Ljubinje i Stolac. U jednom od dopisa major Pecelj je istaknuo: "Kada se rat završio, kada se znalo ko je pobjednik, a ko pobeđeni, onda su MNOGI, da ne kažem svi, hteli da 'dokažu', ne samo da su pripadali 'pokretu' (Partizanima), već da su rođeni marksisti, sa petokrakom zvezdom na čelu i sa komunističkim manifestom i Marksovim kapitalom! A kada su došle na red boračke penzije, onda je nastala trka da se nađu dva svedoka koji će im lažno svedočiti da su 'bili' tamo gde nikada nisu bili, te da su 'radili' za pokret!?! Tako je, u tu PRLJAVU rabotu krenuo sav moralni ološ ovog društva. I, eto šta se desilo? Desilo se da taj sav ološ dođe do statusa borca i boračkih penzija, a da su na strani neprijatelja bili samo oni koji su poginuli!?! Tako se desilo i među Peceljima. Samo je pok. Radoslav, samo zato što je poginuo, postao i ostao 'narodni neprijatelj', a oni koji su izbegli njegovu sudbinu, među kojima su Danilo, Milorad, Rajko i Vlado, dobiše; Danilo spomenicu 1941. god., a ostali status borca i boračke penzije."⁴⁶

44 "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja", *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, god. XXXXI., br. 37, [Sarajevo], 25. decembra 1985., str. 1124; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20.

45 SUBNOR - Savez udruženja boraca narodno-oslobodilačkoga rata.

46 Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru, - Pismo Vojislava Pecelja Miloslavu Pecelju, Sarajevo, kolovoz 1988., prema: IVAN LUČIĆ, "Progon Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini u vrijeme komunističke vlasti (1945.-1990.)", u: *Croatia Christiana Periodica*, god. XXXVI., br. 69, Zagreb, 2012., str. 109. Usp. i V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 21.

Nakon Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji grobovi i groblja poginulih partizana i grobovi i groblja žrtava "fašističkog terora" zakonima su bili zaštićeni i uređivani i održavani,⁴⁷ a grobovi i groblja "neprijateljskih" vojnika i grobovi "suradnika okupatora" ostali su izvan zakona.⁴⁸ I tako je bilo sve do raspada SFR Jugoslavije. Oni, pak, koji su zastupali stajalište da svatko ima pravo na grob i sjećanje imali su znatnih neugodnosti, štoviše neki su bili i sudski progonjeni.⁴⁹

- 47 Usp. "Zakon o zaštiti grobova boraca palih u Narodnooslobodilačkom ratu i žrtava fašističkog terora", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. X., br. 29, Beograd, 14. srpnja 1954., str. 482; "Zakon o grobljima boraca", *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. XVII., br. 52, Beograd, 31. prosinca 1961., str. 1053-1054; "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o grobljima boraca", *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, god. XXI., br. 9, Beograd, 3. ožujka 1965., str. 234-235. Zakoni o grobljima jugoslavenskih republika i pokrajina propisivali su također zaštitu grobova partizanskih boraca palih u Drugome svjetskom ratu.
- 48 Republički zakoni o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju grobalja ili, pak, zakoni o prekršajima protiv javnoga reda i mira, doneseni tijekom 1970-ih i 1980-ih godina, i koji su bili na snazi sve do raspada SFR Jugoslavije, pa i kasnijih godina u novonastalim državama, u pravilu nisu dopuštali na grobljima postavljanje oznaka, natpisa, slika i simbola, koji označavaju pripadnost umrlih neprijateljskom pokretu, usmjerenom protiv Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije odnosno njihovu neprijateljsku djelatnost protiv društvenoga uređenja SFR Jugoslavije. Usp. "Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira", *Narodne novine. Službeni list Socijalističke Republike Hrvatske*, god. XXXIII. (CXXXIX.), br. 41, Zagreb, 17. listopada 1977., str. 561-563; "Закон о сахрањивању и гробљима", *Службени гласник Социјалистичке Републике Србије*, год. XXXIII, бр. 20, Београд, 21. мај 1977., стр. 1066-1068; "Закон за изменување и допуњавање на Законот за прекршоците против јавниот ред и мир", *Службени весник на Социјалистичка Република Македонија*, год. XXXIX, бр. 29, Скопје, 7 октомври 1983, стр. 572-575; "Закон о погребној дјелатности и о уређивању и одржавању гробалја", *Службени лист Социјалистичке Републике Црне Горе*, год. XL, бр. 28, Титоград, 1. децембар 1984., стр. 645-648; "Zakon o pokopališki in pogrebni dejavnosti", *Uradni list Socijalistične Republike Slovenije*, leto XLI, št. 34, Ljubljana, 19. novembra 1984., str. 1875-1879; "Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o pogrebnoj djelatnosti i o uređivanju i održavanju grobalja", *Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, god. XXXXI., br. 37, [Sarajevo], 25. decembra 1985., str. 1124.
- 49 Usp. N. ĐORĐEVIĆ - O. PETROVIĆ - M. LOPUŠINA, "Mitovi o 'nacionalnom izmirenju' (2). Izdajnici i grobovi", str. 17; *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti. Slavonija, Srijem i Baranja*, str. 372-373, 479-480, 484-485; *Partisan and Communist Repression and Crimes in Croatia 1944-1946. Documents. Slavonia, Sylvania and Baranya*, str. 309-312; Макс Бергхолц, "Свештеник, спомен-плоча и борба за сећање на пале борце у једном селу у Србији 1955-1956.", у: *Зборник радова етнографског института САНУ*, 26, Београд, 2009., стр. 37-46; *Dokumenti kotarske i gradske vlasti Vinkovaca od 1945.*

Nakon Prvoga svjetskog rata novonastalo političko ozračje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji nije priječilo podizanje spomen-obilježja i spomenika poginulima na austro-ugarskoj strani u Prvome svjetskom ratu. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji uklanjana su iz javnih prostora spomenička obilježja Austro-Ugarske Monarhije, ponajprije mnogobrojni spomenici caru i kralju Franji Josipu i spomenici i spomen-obilježja austro-ugarskoj vojsci podizana u mnogobrojnim mjestima u sklopu ratnih napora Austro-Ugarske Monarhije. No, nisu bila uklanjana i očuvana su, pa i ponegdje uređena austro-ugarska i njemačka vojna groblja iz Prvoga svjetskog rata. Štoviše, u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije u mnogobrojnim mjestima, uglavnom na mjesnim grobljima i uz crkve, podizana su spomen-obilježja i spomenici - kenotafi poginulima, od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim i nestalim austro-ugarskim vojnicima u Prvome svjetskom ratu. Nebriga i uništavanje grobova i grobalja austrougarskih i njemačkih vojnika iz Prvoga svjetskog rata na području Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, i spomen-obilježja i spomenika koji su im podignuti, učestala je 1945. nakon Drugoga svjetskog rata.⁵⁰

---

do 1947. godine (prir. MARKO LANDEKA), Državni arhiv Osijek, Osijek, 2007., str. 53-55; IVAN VUKIĆ, *Lika i Podgorje na braniku doma i naroda*, Hrvatski obrambeni red, Zagreb, 2012., str. 54-55; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II.)", str. 29, 33-34; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 12, 17; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 20-21; V. GEIGER, "O uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Sloveniji nakon Drugog svjetskog rata (II.)", str. 40-42; V. GEIGER - S. JOSIPOVIĆ BATOREK, "O provođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu", str. 302, 308-309.

- 50 Usp. S. SRŠAN, *Osječka groblja*, str. 20-28; I. BALTA, *Zapisi o gradskim grobljima Istočne Hrvatske krajem XIX. i početkom XX. stoljeća*, str. 71-72; Бранко Дукић, *Немачко ратно гробље у Смедереву*, Народна библиотeka Смедерево, Смедерево, 2010.; VLADIMIR NÖTHIG, *Austro-ugarska vojska u Varaždinu (1868.-1918.)*, Varaždin, 2012., str. 173-174; O. MANOJLOVIĆ PINTAR, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, str. 197-212, 250; VLADIMIR HUZZAN, "O ranjenicima i zarobljenicima u Varaždinu 1914. i 1915. te invalidima i ratnom groblju nakon Velikog rata", u: *Varaždin i sjeverozapadna Hrvatska u Velikom ratu 1914.-1918. Zbornik radova* (ur. VLADIMIR HUZZAN), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb - Varaždin, 2014., str. 161-188; BORIS KUKIĆ, "Grobnica palih ratnika na Mirogoju", u: *Odjeci s bojišnice. Zagreb u Prvom svjetskom ratu* (ur. KRISTIAN STRUKIĆ), Muzej grada Zagreba,

U Bosni i Hercegovini "nesmetano" označavanje i ispisivanje imena na nadgrobnim spomenicima obiteljskih grobnica ili postavljanje pojedinačnih kenotafa onih članova obitelji koji su život izgubili tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću kao pripadnici Wehrmachta, Waffen-SS-a, Ustaške vojnice, Hrvatskoga domobranstva, Jugoslovenske vojske u Otadžbini i drugih "neprijateljskih vojska" ili koji su, pak, likvidirani kao "narodni neprijatelji" postalo je moguće tek nakon raspada SFR Jugoslavije.⁵¹

Ogledni su primjeri takvih obilježja: kenotaf muslimanima ustašama u Rosuljama (Vogošća, Sarajevo), poginulim 1942.,⁵² kenotaf na groblju u Gackom sumještanima pripadnicima Nevesinjskoga korpusa Jugoslovenske vojske u Otadžbini poginulim u borbi s partizanima 6. travnja 1945.,⁵³ kenotaf četničkom vojvodi Savi P. Derikonji u Vučjoj Luci kod Sarajeva, komandantu Prve sarajevske brigade Romanijskog korpusa Jugoslovenske vojske u Otadžbini, koji je nestao nakon što ga je uhitila OZNA početkom 1946.,⁵⁴ kao i mnogobrojni kenotafi po hrvatskim selima, napose u zapadnom dijelu Hercegovine, sumještanima pripadnicima Oružanih snaga NDH, poginulim tijekom Drugoga svjetskog rata i nestalim na Križnome putu 1945.

Zagreb, 2015., str. 123-125; Стевица П. Матко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, Микро књига, Београд, 2015.; MILAN ŠUTALO, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", <http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524> [11. listopada 2015.]; V. GEIGER, "Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III.)", str. 15-16; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Vojvodini nakon Drugog svjetskog rata" / "Einige Tatsachen über das entfernen von Militärfriedhöfen und Gräbern der 'Okkupatoren' und 'Staatsfeinde' in Wojwodina nach dem Zweiten Weltkrieg", str. 14/18-19. I ondje navedena literatura.

- 51 Nakon raspada SFR Jugoslavije postalo je moguće i nesmetano i objavljivanje poimeničnih popisa - žrtvoslova koji popisuju osobe, i vojnike i civile, stradale i žrtve Drugoga svjetskog rata i poraća iz Bosne i Hercegovine na "neprijateljskoj strani", koje raniji jugoslavenski popisi ljudskih gubitaka nisu bilježili, uglavnom Hrvata, a i drugih. U tim izdanjima objavljene su i fotografije novizrađenih nadgrobničkih natpisa na obiteljskim grobnicama, kenotafa i spomen-obilježja (spomenika) ranije prešućenim osobama koje su, kao pripadnici "neprijateljskih" vojnih snaga, izgubile život tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću.
- 52 Usp. <http://www.palelive.comaktuelnosti-paleobiljezen-3-april-dan-oslobodjenja-pala> [27. prosinca 2015.]
- 53 Usp. www.facebook.com/groups/kapetanmiloradpopovic/ [12. travnja 2015.]
- 54 Usp. http://slavicnet.com/sokolac/sokolac_savo_derikonja_forum.html [20. rujna 2014.]; V. GEIGER, "Nekoliko podataka o uklanjanju vojnih grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata (II.)", str. 21.

Među poginulim pripadnicima "neprijateljskih" vojnih snaga tijekom Drugoga svjetskog rata bilo je, očito, najviše njemačkih vojnika, jer su postrojbe i Wehrmachta i Waffen-SS-a bile nazočne i sudjelovale u ratnim djelovanjima na svim područjima okupirane Jugoslavije. Prema navodima Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*), njemački ratni gubitci u Jugoslaviji procjenjuju se na 113.800 vojnika, od kojih je za njih 73.000 poimenično utvrđeno da počinjavaju na 4885 mjesta. Sudbina preostalih 40.800 njemačkih vojnika poginulih i(li) nestalih u Jugoslaviji ostala je do danas nerazjašnjena.⁵⁵ Na području Bosne i Hercegovine prema procjeni Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima poginulo je i sahranjeno oko 15.000 njemačkih vojnika, od kojih je 12.300 poimenično utvrđeno.⁵⁶

U Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Makedoniji obnovljena su na nekim mjesnim grobljima njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata i postavljena spomen-obilježja s imenima poginulih vojnika.⁵⁷ U Bosni i Her-

55 Usp. OLEG PRELAS, "Komunisti su već u srpnju 1945. naredili da se 'sравne sa zemljom' groblja Nijemaca, Talijana i ustaša", u: *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 25. listopada 1996., str. 37; "Jedan zločin ne opravdava drugi! Njemačka groblja u bivšoj Jugoslaviji", <http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1529.0> [10. kolovoza 2014.]. Od početka rata na području Nezavisne Države Hrvatske podatke o grobovima njemačkih vojnika prikupljao je i, u suradnji s Društvom Crvenog Križa Nezavisne Države Hrvatske, vodio brigu o održavanju grobova za to posebno zaduženi Wehrmachtgräberoffizier. Usp. Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, Broj: 22113/1941. Pr., - Društvo Crvenog Križa Nezavisne Države Hrvatske, Société de la Croix Rouge Croat, Bureau Centrale Zagreb, Središnjica Zagreb [...], Broj: 1376/1941., Zagreb, dne 2. VIII. 1941., Predmet: Njemački vojnički grobovi na području N.D.H., Ministarstvu unutarnjih poslova Zagreb, - Središnjica Hrvatskog crvenog križa, Obavještajna služba.

56 Usp. DenkFried - Eine Seite zum Andenken und Gedenken an die Kriegstoten zweier Weltkriege. Denkmale und Friedhöfe - Eine Dokumentation / "Bosnien-Herzegowina", http://www.denkfried.de/wp/?page_id=267 [30. studenoga 2015.]; MILAN ŠUTALO, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", <http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524> [11. listopada 2015.].

57 Njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata uređena su u Republici Sloveniji u Celju, Kranju i Ljubljani (Žale), u Republici Hrvatskoj u Zagrebu (Mirogoj i Gornje Vrapče), Sisku (Viktorovac), Puli (Mornaričko groblje) i Splitu (Lovrinac), te u Republici Makedoniji u Prilepu. Usp. <http://www.volksbund.de/kriegsgraberstaetten.html> [8. listopada 2015.]. Na Njemačko vojno groblje na splitskom Lovrincu, uređeno 1997./1998., prenijeto je s područja Bosne i Hercegovine i 89 posmrtnih ostataka njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata. Usp. *Antifašistički Split. Ratna kronika 1941. - 1945.* (gl. ur. MARIN KUZMIĆ), Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, Split, 2010., str. 743. U Republici Srbiji njemačka vojna groblja iz Drugoga svjetskog rata nisu do sada obnovljena, ali

cegovini vojna groblja "neprijateljskih vojska" iz Drugoga svjetskog rata nisu obilježena i obnovljena. Početkom 1990-ih Narodni savez za skrb o njemačkim ratnim grobovima pokrenuo je pitanje obnove njemačkih vojnih grobalja iz Drugoga svjetskog rata i na području Bosne i Hercegovine. Grad Sarajevo ponudio je tada jednu površinu gradskoga groblja za uređenje njemačkoga vojnog groblja. Ipak, do danas nije učinjeno ništa.⁵⁸ Prije godinu - dvije Austrijsko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini, Njemačko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini i Narodni savez za skrb o njemačkim ratnim grobovima pokrenuli su pitanje gradskim vlastima Mostara o mogućnosti uređenja skupnoga groblja njemačkih vojnika poginulih u Drugome svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini, u sklopu tzv. Austrijskoga ili Vojnoga groblja iz vremena Austro-Ugarske Monarhije, u jugoistočnom dijelu Mostara, u naselju Bišće polje, koje bi se obnovilo. Gradonačelnik i gradska uprava Mostara iskazali su spremnost za takva nastojanja. Nakana Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima jest stvaranje jednoga središnjeg njemačkog vojnog groblja za Bosnu i Hercegovinu, u koje bi prenijeli posmrtno ostatke poginulih njemačkih vojnika. Prema procjeni Narodnoga saveza za skrb o njemačkim ratnim grobovima, nakon svega, moguće bi bilo pronaći 50 posto grobova poginulih njemačkih vojnika u Bosni i Hercegovini. No, tzv. Austrijsko groblje u Mostaru, uništeno i napušteno, prepušteno je i dalje "zubu vremena". Prema navodima iz Ureda predsjedatelja Vijeća ministara Bosne i Hercegovine nova moguća lokacija za skupno groblje njemačkih vojnika poginulih tijekom Drugoga svjetskog rata u Bosni i Hercegovini bila bi uz cestu između Mostara i Međugorja.⁵⁹ Do sada jedino su Austrijski crveni križ - Savez za skrb o ratnim spomenicima, Vojska Republike Austrije i Austrijsko veleposlanstvo u Bosni i Hercegovini podigli 2004. u sarajevskom naselju Stup, u Ulici Nikole Šopa, spomen-obilježje (spomenik) Austrijancima vojnicima poginulim

---

još u vrijeme SFR Jugoslavije 1988. na Nemačkom vojničkom groblju na Banovom brdu u Beogradu, gdje su sahranjivani njemački vojnici tijekom Prvoga i Drugoga svjetskog rata, na tzv. Makenzenov spomenik, podignut 1915. njemačkim vojnicima poginulim u Prvome svjetskom ratu, postavljene su brončane spomen-ploče s imenima 947 njemačka vojnika poginula u Drugome svjetskom ratu. Usp. <http://www.volksbund.de/kriegsgraeberstaetten.html> [8. listopada 2015.]; C. П. Марко, *Немачко војничко гробље на Бановом брду у Београду (1915-2015)*, str. 44.

58 "Jedan zločin ne opravdava drugi! Njemačka groblja u bivšoj Jugoslaviji", <http://www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1529.0> [10. kolovoza 2014.]; DenkFried - Eine Seite zum Andenken und Gedenken an die Kriegstoten zweier Weltkriege. Denkmale und Friedhöfe - Eine Dokumentation / "Bosnien-Herzegowina", http://www.denkfried.de/wp/?page_id=267 [30. studenoga 2015.].

59 MILAN ŠUTALO, "Zaboravljeno Austrijsko groblje u Mostaru", <http://www.dw.com/hr/zaboravljeno-austrijsko-groblje-u-mostaru/a-17629524> [11. listopada 2015.].

u Bosni i Hercegovini u Prvome svjetskom ratu, 1914.-1918., Drugome svjetskom ratu, 1941.-1945. i austrijskim vojnicima poginulim od 1996. u mirovnoj misiji u Bosni i Hercegovini.⁶⁰

No, ispisivanje imena i označavanje vojne pripadnosti na nadgrobnim spomenicima ili kenotafima i drugim spomen-obilježjima onima koji su ne tako davno i desetljećima u socijalističkoj Jugoslaviji bili označavani kao *okupatori* i *domaći izdajnici* otvorilo je nove prijepore, jer mogućnost i pravo na grob i "obnavljanja" sjećanja za neke a priori znači i njihovu političku rehabilitaciju.⁶¹ U historiografiji, pa i o Bosni i Hercegovini, vojna groblja "neprijateljskih vojska" iz Drugoga svjetskog rata i njihova sudbina u pravilu se ne spominju⁶² i raspravlja se, s pravom, ali i jedino o sudbini vojnih grobalja partizana.⁶³ Znakovito je da u državama nastalim raspadom SFR Jugoslavije, pa i u Bosni i Hercegovini, nisu obnovljena vojna groblja nacionalnih protukomunističkih i kolaboracionističkih snaga iz Drugoga svjetskog rata, i štoviše za njihovu obnovu postoje znatni otpori i protivljenja lijevo usmjerenih, "antifašističkih", skupina i pojedinaca.

60 Na utvrđivanju lokacije ovoga spomen-obilježja zahvaljujem dr. sc. Andreju Rodinisu, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

61 O. MANOJLOVIĆ PINTAR, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989.*, str. 250-251.

62 Tek A. ČUSTO, *Uloga spomenika u izgradnji kolektivnog sjećanja na period 1941.-1945. i 1992.-1995. - Komparativna analiza*, str. 26, u opisu nastanka i sudbine vojnih grobalja i spomenika u Sarajevu tijekom 20. stoljeća [poglavlje: "Ratovi, vojnici i komemoracije"], usput spominje i postojanje na groblju Lav, kasnije Partizanske groblju, na Koševu, i grobova vojnika poginulih na "neprijateljskoj strani" u Drugome svjetskom ratu, i koji su u poraću "ekshumirani", "radi izgradnje" nove ulice i nekoliko zgrada. Začudno, da JOSIP JURČEVIĆ, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb, 2012. uklanja i uništavanje grobalja i grobova "okupatora" i "narodnih neprijatelja" nakon Drugoga svjetskog rata uopće ne spominje.

63 Usp. *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000* (glavni i odgovorni urednik JURAJ HRŽENJAK), Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2001. ili *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj 1990-2000*, II. izdanje s dodatkom (glavni i odgovorni urednik JURAJ HRŽENJAK), Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb, 2002.; EMIL VIDUŠIĆ, *Pokreti otpora totalitarnim režimima. Europa 1938.-1945.*, Naklada Bošković, Split, 2015., str. 275-280 [poglavlje: "Nepoćudni antifašistički spomenici"]. O "Partizanskom groblju" u Mostaru i njegovoj sudbini, usp. DRAGAN MARKOVINA, "Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. Komparativno-historijska studija", u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru. Zbornik radova* (ur. MOMIR SAMARDŽIĆ - MILIVOJ BEŠLIN - SRĐAN MILOŠEVIĆ), Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2013., str. 266, 291-293; DRAGAN MARKOVINA, *Između crvenog i crnog. Split i Mostar u kulturi sjećanja*, Plejada d.o.o. Zagreb i IKD "University Press" d.o.o. - Magistrat izdanja Sarajevo, Zagreb - Sarajevo, 2014., str. 188-199 [poglavlje: "Partizansko groblje"].

The decision of communist government of 1945 on the removal of cemeteries and graves of the "occupiers" and "enemies of the people" in Bosnia and Herzegovina

Summary

Duration and intensity of the Second World War in Bosnia and Herzegovina and the presence of occupying forces of the German Reich and the Kingdom of Italy, the Armed Forces of the Independent Croatian State, as well as actions of Yugoslav monarchists and communists led by partisan movement resulted in direct conflict of the warring parties with large casualties among the soldiers and the population. Irreconcilable ideologies and political and military interests of the opposing sides during the conflict and civil war multiplied human losses. The communist confrontation in Yugoslavia with all actual and presumed adversaries, without distinction, during and especially at the end of the Second World War and the immediate post-war period was massive and relentless.

The intention of complete and radical confrontation of Yugoslav communists with the enemy immediately after the Second World War, was based on the decision of the Ministry of the Interior DF Yugoslavia of 18 May 1945 on the removal of cemeteries and graves of the "occupiers" and "enemies of the people", which included the cemeteries and gravestones of soldiers of German, Italian and Hungarian armies, as well as the Ustasha, Chetniks and Slovenian Home Guard. That the decision on the removal of cemeteries and graves of "occupiers" and "enemies of the people" was systematically carried out in Bosnia and Herzegovina can be confirmed by the preserved documents, contemporaries of such events and the state of these cemeteries too. After the Second World War in Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina, graves and cemeteries of fallen partisans and the graveyards of the victims of "fascist terror" were protected by law, maintained and embellished, whereas the graves and cemeteries of "enemy soldiers" as well as the graves of "their collaborators" stayed out of such regulations. This continued until the disintegration of the former Yugoslavia.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, 1945, decision on the removal of cemeteries and graves of "occupiers" and "enemies of the people", communist repression, memoricide.

SLIKARSKI SINGULARITET LJILJANE RAJKOVIĆ¹

Holokret gravure i cyber krajolici oku nevidljivoga svemira

Antun KARAMAN
Sveučilište u Dubrovniku
Odjel za umjetnost i restauraciju
Josipa Kosora 4
HR - 21000 Dubrovnik
E-pošta: antun.karaman@unidu.hr

UDK 75(497.6)Rajković Lj.
75.02
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 23. ožujka 2016.
Prihvaćeno: 10. lipnja 2016.

---

1 *Singularnost* / kvantna fluktuacija (lat. *singularitas* = singularitet, neobičnost, jedinstvenost), je mjesto gdje prostorno-vremenska krivulja postaje beskonačnom i gdje gravitacijske sile postaju beskonačno jake. *Prostor-vrijeme* unutar horizonta događaja u tom slučaju postaje pekulijarnim (svojtven, poseban, čudan), a u njemu je singularnost u svakoj od mogućih promatračevih budućnosti - sve čestice unutar horizonta događaja kreću se neumitno prema njemu. Točka sažimanja istovremeno je i točka emisije - iz nje nastaje novi *sustav/univerzum*.

Tehnološka singularnost je točka u vremenu nakon koje nije moguće ekstrapolirati ništa o daljnjem napretku, znanosti i načinu funkcioniranja svijeta budućnosti, ili preciznije, tehnološka singularnost je hipotetska točka u budućnosti u kojoj tehnološki razvitak civilizacije dobiva sve veće ubrzanje u sve kraćim vremenskim intervalima i teži beskonačnosti u formi eksponencijalne funkcije. Tehnološka singularnost se odnosi na ideju da će tehnološki napredak dostići veliku vrijednost u bliskoj budućnosti. Ideja tehnološke singularnosti temeljena je na proučavanju ubrzanog napretka u polju zdravstva, tehnologije i kapaciteta u obradi informacija.

Sažetak

U svom slikarskom radu Ljiljana Rajković je nadahnuće našla u znanstvenim teorijama, osobito onima koje su iznjedrile *Teorija relativnosti* i *Kvantna fizika*, a koje su temeljito promijenile naša saznanja o materiji, njezinoj strukturi i unutar-njem ustroju, u energetsom pogledu uspostavljenom tako da dopušta i spekulacije o interakciji mentalnih impulsa i materijalne supstancijalnosti. Također, željela je, ne napuštajući okvire tradicijski utemeljenoga slikarskog rada povezanog i nadograđenog s tehničkim mogućnostima suvremene tehnološke aparature, ukazati na potrebu povezivanja umjetnosti i znanosti, u kojemu bi umjetnost mogla koristiti tehnološke impute i promišljanja stvarnosti koje suvremena znanost nudi, a znanost etički nadograđivati svoj sustav vrijednosti koji, često izložen agresivnosti investitora, više pažnje posvećuje novcu nego moralu i etici, u čemu bi pak umjetnost znanosti mogla biti od pomoći.

Ključne riječi: Ljiljana Rajković, slikarstvo, tradicijski oblici umjetnosti, suvremena tehnologija, povezivanje znanosti i umjetnosti, holokratske gravure, cyber krajolici, apstrakcija.

I.

Slikarstvo Ljiljane Rajković neodvojivo je od njezina znanstvenoga rada. Svaku od teza koju je u svom magistarskom radu i doktorskoj disertaciji Rajković znanstveno razrađivala ilustrirala je slikom (ili slikama) nadahnutom upravo teorijskim postavkama koje je u toj tezi iznosila, a u svakoj slici koju je u svome umjetničkom radu i za svoju dušu slikala, vidljivi su tragovi/utjecaji znanstvenih analiza/teorema koje je u svojim znanstvenim radovima obrađivala. Ništa neobično jer zagonetne tajne nevidljivoga svemira, čestična priroda materije, razni učinci elektromagnetskoga zračenja (toplina, izboji energije - valovi, čestice, paketi, kvanti), rezultati interferencije elektromagnetskih (svjetlosnih) valova, ovisnost snage svjetlosnoga snopa o frekvenciji svjetlosnih zraka i modulima oscilacije, singularnost, kvantna fluktuacija, teorija struna, misteriji kvantne fizike, vizualni učinci fotoelektričnih impulsa, tajne kontinuuma, diskontinuiteta te relativnosti prostora i vremena, začudnost strukture kristala, kemijska i kozmička evolucija... i drugi fenomeni koji se u makroprostoru kozmosa, jednakom mjerom kao i u mikroprostoru subatomskog svijeta koji nas okružuje, neprekidno i u svakom trenutku neumitno događaju, toliko potiču slikaričinu maštu da ona s lakoćom uranja u nepregledne vrtloge nadahnuća, svijesti, refleksija i stvaralačkih poticaja koji induci-

rane mentalne impulse sugestivno pretaču/transponiraju u apstraktne (astralne) oblike i profinjenu kolorističku pređu njezinih slika. Pri tome ona ne razmišlja linearno (limitirajuće jednosmjerno), nego interdisciplinarnim pristupom povezuje i prepliće niti spoznaje, a svoju percepciju oštri i brusi ispomažući se i radovima suvremenih fizičara i filozofa koji su pogled na stvarnost, do prve polovice 20. st. uvjetovan newtonovskim uzročno-posljedičnim odnosima, počeli filtrirati kroz postulate kvantne teorije i subatomske fizike koji nude posve novo i drukčije viđenje strukturalnosti materije od koje je sve sazdano - materijalnosti *stvarnoga* i *stvarnoga svijeta* u kojemu prebivamo.

Riječ je o stavovima i teorijama Alberta Einsteina, Rolanda Barthesa, Michela Foucaulta, Jacquesa Derride i Gillesa Deleuzea, ali i Félixu Guattaria, Josepha Davida Bohma, Davida Peata, Johna Polkinghornea i drugih čije rasprave o različitim oblicima predmetnosti, o sinkronicitetu između materije i uma, o beskonačju kolektivno svjesnoga i kolektivno nesvjesnoga, o mogućem paralelnom postojanju i drugih razina stvarnosti (o potencijalno mogućem prebacivanju svijesti iz jedne razine realnosti u drugu), te o vrlo tijesnoj povezanosti misaonoga procesa s fizičkim svijetom, kao i njihovi uvidi u kompleksnu složenost materije i svega postojećega, nastoje objasniti postojanje i *drugoga* i *drukčijega* (samo takvo promišljanje i odnos prema stvarnoj strukturi pojavnoga svijeta omogućuje realno sagledavanje njezina bitka i pravo razumijevanje njezine prirode), bez kojih nema istinskoga sagledavanja *cjeline*, odnosno *istine* o materijalnosti (kao i duhovnosti) svijeta kojega smo i sami nedjeljivi dio.

Slijedeći njihove misli i analizirajući ih u vlastitim likovnim (slikarskim) istraživanjima, Rajković je prihvatila tezu da je smisao nelinearnoga, *oslobođenoga mišljenja*, omogućenog uvođenjem i sagledavanjem razlika, ponavljanja, afirmacije i negiranja, zapravo sretno stvaranje mjesta susreta sa znanjem koje će nam omogućiti iskorak u neprekinutu (prikupljenu) *cjelinu stvarnosti - materijalnosti kozmosa i svijeta*, podrazumijevajući pri tome da su u temeljima materijalne stvarnosti, dakle svega u svemiru postojećega, bohmovski rečeno, skrivene sve tajne istine koje tek valja otkriti. Međutim, kojim putem prema njima krenuti i kako do njih doći? "U samom početku", reći će Rajković, "eksperimentiranjem s mišljenjem, jezikom, i slikom, kao skupom sličnosti i razlika unutar istog fenomena", a onda i provjerom dostignutih spoznaja propuštajući ih kroz filtere znanosti,² ali i kroz filtere ontološko-metafizičke analize.

---

2 Ovdje treba postupati vrlo oprezno jer ako pretegne znanost, umjetnost može devalvirati u zanat. Također uvijek treba imati na umu i tvrdnje (upozorenje) me-

To će omogućiti otvaranje mnogostrukih putova i reverzibilnih veza između *višesmislenoga bića/bitka realnosti* i polivalentnih mogućnosti (*slikovnosti* - odnosno stvaranje (uspostavljanje) korelacije između različitih razina svijesti i smisla postojanja, koje i u materijalnom svijetu i u sferama umjetnosti danas možemo iščitavati pa onda i u umjetničkom djelu (za)bilježiti.

Zato u svojem slikarstvu, jednako kao i u svojem doktorskom radu (*Integrare art - stvaranje inventivne slike kroz integralne vizije znanosti i umjetnosti*), Rajković polazi od barthesovske ideje da u traženju smisla određenih radnji i pojava nije dovoljno zahvatiti područje samo jedne znanosti i uzeti samo jednu temu te oko nje složiti nekoliko ideja preuzetih iz dvije-tri različite znanosti te tako dobiti rezultat koji će (možda) opravdati svoj cilj, nego raščlambom više zahvaćenih ideja iz više različitih znanosti i njihovim povezivanjem i prožimanjem oblikovati *objekt, instalaciju, sliku* (a to nije moguće bez interdisciplinarnog rada) i možda ponuditi neka inovativna rješenja i drukčije viđenje *umjetničke realnosti*. To pretpostavlja i omogućuje sinergijski polet prema *smislenijem promišljanju umjetničkoga djela i katalizatorske uloge umjetnosti u društvu*, što je u potpunoj suprotnosti s tzv. *masovnom plitkoćom* (koja dominira u našoj suvremenosti), uvjetovanom relativiziranjem istine i ponavljanjem već apsolviranih teorema koji prevladavaju u suvremenom postmodernom (subjektiviziranom i u umjetnosti podosta opuštenom, indolentnom, a nerijetko i idolatrijskom) promišljanju stvarnosti i društvene realnosti. Zazivajući stvaranje novoga odnosa prema umjetnosti i umjetničkom *djelu*, u njezinom slučaju slici, i onoj *klasično tretiranoj* i zasebno izdvojenoj, i onoj *holokretnoj*,³ otisnutoj (u spojenom nizu) na roli/širokoj vrpici papira/platna (koje Rajković prilično hrabro naziva

---

tafizičara da će jednoga dana umjetnost (bez)bolno prerasti u znanost, što bi u konačnici rezultiralo smrću umjetnosti.

- 3 *Holokret (Holomovement)* - Termin je skovao teorijski fizičar David Bohm u okviru njegove teorije *Implicitne uređenosti*. Na sličan način kao što radio-val "nosi" uređenu strukturu koju je moguće čujno ili vizualno dešifrirati, tako i holokret "nosi" određenu implicitnu uređenost. Aspekti implicitne uređenosti, pod izvjesnim okolnostima mogu postati eksplicitni ili se mogu "odmatati" tijekom holokreta. Moguće je utvrditi zakone koji vladaju ovim procesima odmotavanja (na primjer, zakoni koji se tiču elektromagnetnih ili zvučnih valova) ali je vrijednost tih zakona ograničena samo na određene okolnosti i oni se ne mogu tretirati kao opći zakoni.

Holokret čini određenu pojavu eksplicitnom i podvrgnutom zakonima, ali se sam holokret nikada ne može opažati na takav način. Naime, fizika nije u stanju utvrditi zakone koji vladaju cjelinom.

*novom inventivnom slikom*⁴), odnosno, barthesovski rečeno, slici koja nije rezultat (ili posljedica) stereotipnoga promišljanja stvarnoga svijeta, slikarica podržava ideju da je prežitak stereotipa zapravo gušenje misli (svijesti, duha, kreativnosti...) koje je veoma vidljivo u našoj, globalizacijski orijentiranoj i konzumerizmom (novcem i prosječnošću) zauzdanom današnjici, pa posljedično tome i u današnjoj masovnoj, idolatrijskoj (pop, underground i sl.) kulturi, odnosno u suvremenoj, lukrativnoj, industriji kulture u kojoj za više ciljeve, osim nekih svijetlih primjera, više nema mjesta.

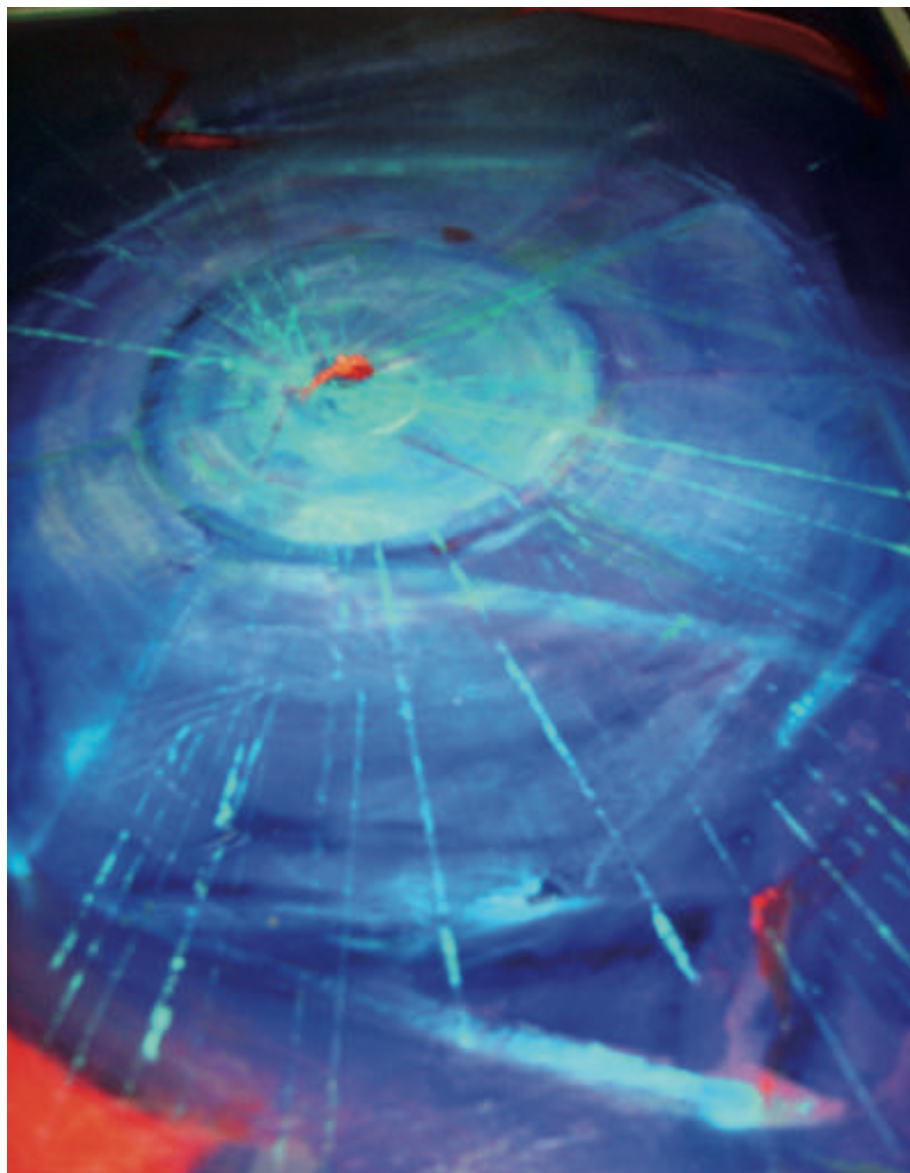
To bi nas trebalo potaknuti na, metaforički rečeno, potragu za sigurnim mjestima duhovnoga prebivanja i na stvaranje novih vrijednosti postojanja u kojima bi se moglo pronaći *istinito stanje zbilje*, stanje koje bi nam moglo ponuditi vjeru u bolje i drukčije sutra, te probuditi nadu da je to moguće i ostvariti.

Newtonovska mehanika je smatrala da je postigla ovaj cilj, no *Teorija relativnosti i kvantna teorija* pokazale su da Newtonovi zakoni vrijede samo u ograničenom području. Moglo bi se kazati da svijet relativnosti i kvantne fizike predstavlja implicitnu uređenost koja čini podlogu uređenosti *klasične fizike* i da je tek u ovom stoljeću ova, do tada nevidljiva, implicitna uređenost postala eksplicitna. Ali i njezinu podlogu čine druge implicitne uređenosti, a tek sve one zajedno čine *holokret*, kojega zapravo nije moguće u potpunosti niti definirati niti izmjeriti.

- 4 *Nova slika (Gravure holokreta)*, prema riječima autorice Ljiljane Rajković, multimedijski je slikarski uradak koji nastaje spajanjem tradicijskoga i računalnoga slikarskog postupka: uradak se najprije uljem ili akrilom na platnu slika kao "čvrsta slika", a onda se nakon završenog slikanja skenira i prenosi u računalo te kao predložak/matrica tehnološki obrađuje u photoshopu; nakon obrade u photoshopu slika se računalno ispisuje na željenu podlogu kao grafički list (kompjuterska grafika) na kojemu je moguća dodatna intervencija; tako nastala tvorba može biti jedinstvena slika sama za sebe, ali i tek jedna slika u nizu od više njih tiskanih na dužoj podlozi kao kadar/sekvenca na koji se nadovezuje drugi kadar/sekvenca (bez međuprostora) kao na filmskoj traci. Na taj način svaki taj niz kadrova (tiskanih na roli papira/platna koja se umotava/odmotava) postaje nedjeljiva ali i relativno cjelovita cjelina u kojoj pojavnost naslikanog sadržaja ima dva potencijalna stanja: implicitno (*umotavanje*) i eksplicitno (*odmotavanje*) i u stalnom je, odnosno mogućem procesu mijene poput slika u filmskoj projekciji.

Idejno, u sliku se unose spoznaje suvremene znanosti integrirane s umjetničkim viđenjem svijeta; izvedbeno, riječ je o sinergiji klasičnih likovnih postupaka i suvremenih tehnoloških zahvata, a *sliku* određuje, deleuzovski rečeno, nekoliko jukstapozicioniranih značajki: prostor i vrijeme, oblik i pokret, simulacija i sinkretizacija te svjetlo i kristalizacija, što je izravni odraz Deleuzovih kovanica kao što su *slika-pokret*, *slika-percepcija*, *slika-kristal*, *slika-svjetlost*, *slika-vrijeme*, *bilo-koji-prostor* kojima filozof nastoji objasniti fenomene neuhvatljivoga i neizrecivoga, točnije one fenomene kojima su preokupirani suvremeni znanstvenici, prvenstveno kvantni fizičari.

Slika 1: Gravura holokreta, 2015., 80x60 cm

Sve to ukazuje na činjenicu da ponovo treba afirmirati ulogu umjetnika - autora, i afirmirati katalizatorsku ulogu umjetnosti, ali uvažiti i potencijale znanosti⁵ jer je dijalog između njih, tijekom povijesti, svojim kreativnim rješenjima te međusobnim uvažavanjem i podržavanjem uvijek nudio rješenja (*matematika* i *statika* u gotici, *geometrija* u ranoj renesansi, *Newtonovi zakoni* i *Keplerova istraživanja* u baroku, a u 20. st. implementiranje znanstvenih stavova u *Bauhausu*, *De Stijlu*, *Le Corbusierovom funkcionalizmu*, *EXAT-u*, *Novim tendencijama*, *geometrijskoj apstrakciji* i dr.) koja je tražilo i prihvaćalo svako *ново vrijeme*. Naime, danas je sve izraženije uvjerenje (vidi radove Richarda Kearneya) da se ljudska kultura ovakva kakvu poznamo, kao uostalom i liberalni (beščutni, pohlepni...) kapitalizam današnjega tipa, primiče svome kraju. Prežetak kulture i mogući pomak prema složenijim i vrjednijim duhovnim (misaonim) konceptima življenja i stvaranja nazire se, i vjerojatno je jedino moguć, samo u suvislom (etički uvjetovanom) i tijesnom povezivanju više različitih grana znanosti i umjetnosti. To su neki umjetnici i poslenici u kulturi već prihvatili, ali njihovo je djelovanje još uvijek više na razini ugodne (ali i neobvezne) *naslade* za novim, nego li ozbiljna istraživanja u tom smjeru.

Zalažući se za drukčiju, plemenitiju, ljepšu i etičniju stvarnost, Ljiljana Rajković svojim slikama poručuje da je za shvaćanje i prihvaćanje *novoga* u umjetnosti neophodno razumijevanje i kaptiranje iskustava različitih znanstvenih disciplina. Naime, samo se s izmijenjene promatračke platforme može domašiti drukčije poimanje stvarnosti od dosadašnjega. Samo se gledanjem iz izmijenjenog motrišta može promijeniti naš odnos i naši stavovi prema materijalnom svijetu kojeg još uvijek otkrivamo; aktualna otkrića već sada, na sasvim novi način, sudjeluju

---

5 Poglavitio fizike koja, svojim uronom u svojstva svemira i subatomske svijeta materije sve više utječe na razvitak i stavove filozofije - osobito u analizi duhovne nadgradnje koja proizlazi iz istinskoga funkcioniranja stvarnoga svijeta i njegove relativnosti (ali i spekulacija o mogućem postojanju paralelnih svjetova i razina postojanja). Naime, većina prosječno obrazovanih ljudi atom prepoznaje kao najmanju samostalnu - postojeću - česticu materije. No današnja nas fizika uči drukčije: ako zaronimo dublje u materiju, u stvarnost subatomske svijeta, vidjet ćemo posve drukčiju sliku od one o kojoj smo do sada možda nešto znali. Atom (od grčke riječi *atomos* što znači nedjeljiv) jest temeljna materijalna činjenica ali i on je sastavljen od nekoliko još manjih čestica: protona i neutrona u jezgri te elektrona koji kruže oko jezgre (mijenjajući mjesto - "skokovima" iz jedne orbite u drugu), no u subatomskom svijetu postoji još i čitav niz drugih čestica poput *fotona*, *bozona*, *fermiona*, *Higgsovog bozona*, *hadrona*, *kvarkova*-*višedimenzijanski oblikovanih čestica* i dr. koje se neprestano kreću emitirajući energiju, prenoseći pri tome i veoma veliku količinu različitih informacija što utječe na neprekidne mijene stvarnosti time i na sliku same realnosti kao takve.

u oblikovanju naše svijesti - ona bezuvjetno mijenjaju našu percepciju materijalnosti i profiliraju naš cjelokupni odnos prema realnom svijetu (ali i prema metafizičkim pitanjima) pa tako i prema umjetnosti. U povratnom luku, mijene koje će se događati u umjetnosti, a poglavito prihvaćanje čvršćih etičkih normi i načela koja se u našoj današnjoj suvremenosti (zbog potpune podređenosti novcu) sve više gube i(li) zatiru, zasigurno će se, po zakonima međuovisnosti, odraziti u svim područjima ljudskoga djelovanja pa tako i u znanosti.

Zbog svega rečenoga, slikarstvo Ljiljane Rajković kao i njezinu disertaciju *Integrare art - stvaranje inventivne slike kroz integralne vizije znanosti i umjetnosti* koja njezino slikarstvo prati, a kojom je slikarica (interdisciplinarnim pristupom) prekoračila granice pojedinih znanstvenih i umjetničkih disciplina koje je zahvaćala, te osvijestila potrebu za njihovom simbiozom i sinergijskim dijalogom među njima, treba prihvatiti s uvažavanjem. Ono otvara mnoga pitanja koja proizlaze iz realnih odnosa i stanja u likovnim umjetnostima našega današnjeg vremena i u današnjem društvu općenito. Istovremeno, ono nudi i neke zaključke: kritički profiliranim povezivanjem umjetnosti i znanosti te njihovim zajedničkim djelovanjem i učinkom, moguće je postići razinu likovnosti koja govori jezikom suvremenosti ne umanjujući umjetnički potencijal djela. Prihvaćanjem, prepoznavanjem i valoriziranjem odnosa između znanstvenih disciplina i umjetničko-poetskih nastojanja koje se može implementirati u teoriju i praksu likovnoga stvaralaštva, moguće je pripomoći razvitku i širenju kvalitete ne samo likovne umjetnosti kao takve i u okvirima nje same, nego i njezinoj ponovnoj - široj - implementaciji u svim društvenim sferama.

Umjetnost, znanost i filozofija kao suradničke discipline mogu pripomoći evoluiranju i evaluaciji umjetničkoga stvaranja i djelovanja. Također, otvaranjem novih pogleda na umjetničko stvaralaštvo, one mogu bitno utjecati i pridonijeti osmišljavanju (viziji) umjetnosti novoga (budućeg) vremena koje bi naše suvremeno potrošačko, bešćutno, ignorantsko, globalizirano društvo mogle oplemeniti obnavljanjem duhovnih, estetskih i moralno-etičkih vrijednosti od čega bi cijelo čovječanstvo zasigurno imalo koristi.

Je li to utopija? Možda i jest, ali treba primijetiti da su, tijekom povijesti, granice stvaralačkih okvira prelazili mnogi umjetnici i znanstvenici. O tome danas možemo ponešto pročitati u napisima Martina Kempa, Siân Edee, Arthura I. Millera, Leonarda Shlaina i drugih koji iznose zanimljive opservacije vezane uz rad pojedinih umjetnika i znanstvenika čija su istraživanja dodirivala razna područja društvene misli i prakse ne ustručavajući se povezati ih pa ni prekoračiti njihove granice.

No, određena nastojanja koja su se u nekim trenutcima činila kao utopija, nerijetko su, u vrlo kratkom vremenu, postala realnost.

II.

Svako umjetničko djelo - skulptura, slika, instalacija, objekt..., kao rezultat kreativnih sposobnosti svoga tvorca, u sebi uvijek nosi prepoznatljive elemente njegova umjetničkog promišljanja, idejnoga koncepta i načina rada, a vrlo često nasljeđuje i samosvojne gradbene formulacije ili detalje po kojima se umjetnikov rad može prepoznati i razlučiti od rada drugih umjetnika. Također ono treba promatrati i u kontekstu vremena u kojem je nastalo. Iz toga proizlazi da svako umjetničko djelo, nakon što je stvoreno i dovršeno, nikad nije, niti može biti, potpuno zatvoren sustav sam za sebe - ono nije izolirana "kula bjelokosna", odnosno konstrukt o kojemu bi bez temeljite analize i provjere, trebalo donositi bilo kakve sudove. S druge strane, pak, jednom stvoreno, umjetničko djelo jest i traje u beskonačnoj perspektivi (sve dok ga vrijeme, neka nepogoda ili čovjek, možda, ne uništi) i u svom se trajanju neprestano, dolaskom novih vremena, drukčijih načina gledanja i drukčijih umjetničkih promišljanja i valorizacije, uvijek iznova, uspješno ili manje uspješno, samopotvrđuje i poput kristala samoostvaruje (samodograđuje, zrije) bez obzira na likovnu formu u kojoj je ostvareno. Pri tome, ono je i *znak* koji, bez obzira je li riječ o slavljeničkom, afirmativnom, kritički intoniranom, evazivnom ili eskapističkom uratku, uvijek nešto govori o društvenoj zbilji koja ga je uvjetovala, pa osim što je ogledalo i vrijedan dokument određene stvarnosti i što kao dio određene autorske cjeline u sebi imanentno nosi pečat estetskih i duhovnih preokupacija svoga autora, ono uz vrijednost, značenje i punoću vlastite cjeline, nosi i poruku koja je upućena svima.

Naše današnje vrijeme vrlo je sklono omalovažavati pa i negirati vrijednosti tradicije i tradicijskih oblika likovnoga govora, a određeni ih koteriji (salonski revolucionari i karijerna avangarda), doduše vrlo uski ali stjecajem okolnosti veoma utjecajni u medijima, smatraju anakronima, tehnološki prevladanima pa i suvišnima. Klasičnoj metijerskoj izvedbi - slikanju, kiparenju, rezanju ili postupnom jetkanju grafičke ploče, glačanju litografskoga kamena, slaganju assemblagea i sl., odnosno likovnom radu koji ponekad zahtijeva i fizički naporan rad pa i znojenje - oni olako pretpostavljaju, kao samodovoljan i zaokružen umjetnički čin, tek iskazivanje umjetnikova stava, odnosno umjetničko djelo bez tvarne forme, a proces promišljanje djela, odnosno dokaz da djelo postoji, bilježi se fotografijama ili videozapisom. To, naravno, nije niti manje vrijedan niti manje važan umjetnički čin, ali inzistiranje na

prevlasti i zadržavanju samo takvoga koncepta likovnoga izražavanja postaje besmisleno, jer su sfere umjetničke intuicije, stvaralačkih impulsa, različitih stilskih opcija i načina oblikovanja supstancijalne forme umjetničkoga djela zapravo neograničene i nepregledne. Istovremeno, uz prevagu nepostojanja bilo kakvog (manualnog) oblikovanja forme, dakle i fizički vidljivoga likovnog rada, među konceptualnim je umjetnicima i mnogo "šlepanja", odnosno pokušaja namicanja "slave" egzibicionizmom te razradom bizarnih ideja i (ne)likovnih uradaka koje vrijednosno relevantnima smatraju samo akteri koji ih "proizvode" i, eventualno, poneki trabant iz kruga konceptualnoj umjetnosti sklonih likovnih kritičara. Objektivna likovna kritika, a pogotovo široka, ne baš previše educirana likovna publika, takva, počesto i potpuno nesuvisla (i nerijetko kvazi-filozofijom zamagljena) umjetnička nastojanja, ipak vrlo teško prihvaćaju.

Sve rečeno bitno utječe na našu današnju umjetničku zbilju koja, rastočena u nepregledan broj različitih umjetničkih opcija, svakome umjetniku nudi brojne mogućnosti i izazove: on samo treba biti spreman razmaknuti granice spoznaje i biti dovoljno uporan i hrabar upustiti se u avanturu koja i ne mora uvijek sretno završiti.

Kada govorimo o današnjoj likovno-umjetničkoj sceni obično koristimo termin postmoderna. Što je zapravo postmoderna umjetnost? Prema Fredericu Jamesonu postmoderna umjetnost je periodični koncept u kojemu su formalni programi u kulturi u korelaciji s pojavom novih tipova društvenoga života i novoga ekonomskog poretka, koje, radi ublažavanja pravog stanja stvari,⁶ nazivamo modernizacijom, postindustrijskim ili potrošačkim društvom, društvom medija ili spektakala, odnosno društvom u kojemu dominira multinacionalni kapitalizam.⁷ Pojam se načelno odnosi na kritiku apsolutnih istina, identiteta i glavnih vrjednota ustanovljenih u modernosti, od prosvjetiteljstva naovamo, u filozofiji, umjetnosti, književnosti, arhitekturi povijesti i kulturi općenito.⁸

---

6 Riječ je o vremenu globalizacije u kojemu pohlepa i liberalni kapitalizam donose nepremostivu provaliju između malog broja iznimno bogatih pojedinaca, koji su svemogućí, i ogromnih masa osiromašenih ljudi, među kojima prednjače populacije slabije razvijenih država.

7 FREDERIC JAMESON, *Postmodernism and Consumer Society*, in Hal Foster, ed., *The Anti-Aesthetic Essays on Postmodern Culture*, Bay Press, Seattle, 1983., str. 113.

8 Pojam su uveli J.-F. Lyotard, R. Rorty i drugi mislioci iz raznih područja koji postaju predvodnici novoga načina mišljenja (M. Foucault, J. Derrida, G. Deleuze, R. Barthes i dr.). Mnogi autori smatraju da postmoderna počinje odmah nakon Drugoga svjetskog rata, no pojedini datumom njezina početka smatraju dan smr-

Jameson, u svojoj analizi postmodernizma, ističe dva osnovna koncepta. Prvi koncept je stanje "izmiješanosti" (*pastiche*) pri čemu se "izmiješanost" manifestira kao neutralna ali domišljata kopija ponašanja koje se ne mora oslanjati na neki određeni model ili razumni original; drugi koncept je stanje "šizofrenije" (*schizophrenia*), koje se manifestira kao pojava ukupnoga raspada odnosa, npr. između predmeta u spoznajnom polju ili između riječi, tj. njihovog značenja ili sadržaja. Jedina poveznica između ova dva koncepta jest "smrt individualizma". Tako danas neki znanstvenici, sociolozi i kritičari zagovaraju stajalište da su modernistički individualizam i osobni identitet stvari prošlosti te da su stari individualizam i individualne teme mrtvi, a da se koncept jedinstvene individualnosti može tretirati samo kao ideološki koncept.

Postmoderna zagovara i slavi smrt moderne (krilaticu moderne *Less is more - manje je više*, zamijenit će krilaticom *Less is bore - manje je dosadno*) koju vidi ne samo kao arogantnu zagovornicu jedinstvenosti, nego ju smatra odgovornom za sva zla suvremene civilizacije. Postmoderna nije previše prijateljski raspoložena ni prema humanizmu, koji otpisuje kao buržujski luksuz, niti prema razumu, kojeg se potiskuje radi oslobođenja od uspostave reda, niti prema demokraciji, koju smatra samo silom pritiska s ciljem širenja zapadne hegemonije širom svijeta, a niti prema istini, koja je odbačena kao neostvariva i nepoželjna. Kako nijedan sustav vrijednosti ne može vrijediti više od drugoga, *sve postaje relativno*. Na kraju, postmodernizam ipak nije ništa drugo nego tek forma kulturnoga aktivizma motiviranoga intelektualizmom, a urijetko i političkim ciljevima.

Glavne odlike postmoderne umjetnosti su *eklektizam* i istovremeno postojanje i trajanje velikog broja (*mногоstrukost*) umjetničkih stilova. Mnoge od temeljnih značajki postmoderne umjetnosti moguće je pronaći u konceptualizmu koji je prvi napao modernizam. I zaista, neki smatraju da se početci postmodernizma korespondiraju s usponom konceptualizma sredinom 1960-ih.

---

ti modernističkih pisaca Virginie Woolf i Jamesa Joycea. U likovnim umjetnostima početci postmoderne korespondiraju s pojavom transavangarde (vidi Achile Bonito Oliva, *Transavanguardia Italiana*, 1978.), eklektičke arhitekture (oko 1980.) i Nove slike (1980.), koje nakon prevlasti konceptualne umjetnosti (kojoj, uostalom, postmoderna podosta duguje), ponovo ističu vrijednosti vizualne predodžbe i umjetničkoga rada. Prevladava individualizam, povratak emocijama te eklektizam i sinkretizam umjetničkoga izjašnjavanja. Jedino važeće pravilo u postmodernoj umjetnosti jest to da nema pravila.

Jedna od bitnih značajki postmoderne je samosvjesno prisvajanje postulata i detalja iz prijašnjih, povijesnih umjetničkih stilova, koje je, kao nikada ranije u povijesti, dopušteno imitirati i čak uzimati (kopirati) motive cijelih slika. Postmodernizam se usuđuje (i sebi daje slobodu) ne samo prihvatiti ranije zamisli nego i, stavljanjem u drugi kontekst, radikalno promijeniti njihovo značenje. Druga bitna karakteristika postmodernizma je sloboda u spajanju umjetničkih formi, i to se radi na takav način da je teško uočiti jasne razlike između slikarstva, kiparstva i fotografije, čije postojanje i doživljavanje, prema tumačenjima postmoderne, ionako nije ništa drugo nego stvar ugode.

Gdje je u svemu ovome slikarstvo Ljiljane Rajković? Kakav odnos slikarica ima i uspostavlja prema likovnoj problematici i zbivanjima u današnjoj umjetničkoj stvarnosti, pogotovo kad se zna da su počeci njezina slikarskoga rasta i zrenja u izravnoj korelaciji s pojavom i trajanjem postmoderne, čiju je slojevitost i intrigantnu fenomenologiju, po svom senzibilitetu i traženjima metapojavnih fenomena, vrlo teško mogla ne dirnuto mimoći.

Rajković, a to njezine recentne slike i radovi razvidno potvrđuju, ne inzistira niti na prekomjernoj apologetici tradicije niti na opstrukciji ili negaciji avangarde: naprotiv, ona uvažava obje ove opcije i, u najboljoj maniri postmoderne, nastoji povezati prošlo sa sadašnjim. Tradicijske slikarske postulate (i poetskom derivacijom reciklirana ili dotaknuta neka opća mjesta modernističke slikarske memorije) nastoji dograditi znanstveno utemeljenim, slojevitijim idejnim konceptom pa u svom radu klasični, tradicijski način slikanja, kojim slika sliku-matricu, povezuje i nadograđuje tehnološkim mogućnostima suvremene računalne opreme, nastojeći u oblikovanje djela i njegov idejni supstrat, uključiti teoreme, hipoteze i poučke kojima današnja fizika (kvantna mehanika) sagledava i objašnjava i kompleksnu neograničenost svemira i neuhvatljivu dinamiku najsitnijih struktura materijalnoga svijeta. Riječ je o stvaranju intuitivno induciranih, snoviđenih, neuhvatljivih, skrivenih, samo znanstvenicima i maštarima vidljivih krajolika svemira (otkako je Hubblea mnogo ih je lakše opisivati), osvjetljenih blještavim zrakama kaleidoskopskog svjetla koje slikarica slika najprije na platnu (sama grundira platno, islikava njegovu površinu bojom koju nanosi u više navrata i u više slojeva pri čemu pastozne namaze stišava lazurama i, kao u kristalima, razmiče linijama bijelog svjetla), a onda naslikane forme skenira, obrađuje i doraduje u photoshopu, pa potom otiskuje na podlogu (platno, papir, duge trake papira...) ili kao pojedinačne samostalne slike ili kao slike u nizu, od kojih, uz eventualne dodatne slikovne intervencije (ako je potrebno), radi objekte odnosno instalacije, kojima

Slika 2: Kristalna samogradnja, 2015., 180x100 cm

želi pojasniti i učiniti sugestivnijima slikarske svjetove koje stvara.⁹ U tom postupku, osim slikarskoga pribora i alata, Rajković upotrebljava uglavnom lako dostupne materijale: papir u rolama, crno platno, kugle od stiropora, elektromotore, led-žaruljice, plastične čaše i razne druge, ponekad i korištene, uporabne predmete. Kompleksno promišljanje teza koje slikaricu u njezinu umjetničkom (i znanstvenom) radu intrigiraju i nadahnjuju zahtijeva solidno interdisciplinarno znanje koje joj omogućuje i dopušta (uvjetuje) *diskretne "kvantne" skokove* iz jedne discipline u drugu. Cilj, pak, koji je Rajković sebi postavila jest potaknuti nas na promišljanje o prihvaćanju mijena u spoznajnom procesu, ali i o mogućoj koristi koja bi se u likovnom stvaralaštvu mogla ostvariti ako (ili kada) bi se šire prihvatilo i primijenilo umjetničko stvaralaštvo utemeljeno na vezama između umjetnikovih ontološko-metafizičkih stavova i postulata različitih znanstvenih disciplina, unatoč njihovim, ponekad i vrlo velikim, međusobnim razlikama. Razlike i posebnosti ne usporavaju razvitak, one ga potiču i nose napredak. Tek kad (i ako) se one budu uvažavale, i tek kad (i ako) ih se bude poštovalo i podržavalo, sačuvat ćemo nadu u mogućnost obnove duhovnih vrijednosti i izlaska čovječanstva iz suvremene civilizacijske krize. U tome nam mogu pomoći, svaka na svoj način (ali i sinergijski povezane), i znanost i umjetnost.¹⁰

Rezultate svojih likovnih i znanstvenih istraživanja Rajković je uobličila na pedesetak, što ranijih što najnovijih slika i objekata među kojima je i

9 "Ako ono što vidimo i doživimo izrazimo jezikom logike, onda mi sudjelujemo u znanosti. Ako te sadržaje doživljavamo i priopćavamo kroz forme čije međusobne veze nisu dostupne našoj svjesnoj misli, već su intuitivno prepoznate kao smislene, mi sudjelujemo u umjetnosti. Zajedničko objema opcijama jest odanost koja nadilazi osobne interese i volju" (Albert Einstein). BANESH HOFFMAN - HELEN DUKAS (ur.), *Albert Einstein. The Human side*, Princeton University Press, Princeton, 1979., str. 34.

10 DAVID BOHM, *Cjelovitost i implicitni red*, Kruzak, Zagreb, 2008., str. 52. "(...) znanost je u osnovi kreativni oblik umjetnosti koji oslikava dinamične portrete prirodnog svijeta: intelekt je platno, razum paleta, a hologram svemira nalikuje strukturi našega mozga."

David Joseph Bohm (1917.-1992.) američki znanstvenik, jedan je od najznačajnijih fizičara teoretičara u 20. st. Svojim inovativnim i neortodoksnim idejama doprinio je istraživanjima kvantne fizike, neuropsihologije i filozofije. *Kvantnu fiziku* unaprijedio je teorijom da je tvrdnja starog Kartezijanskog modela realnosti da u prirodi postoje dvije vrste supstance - *mentalna* i *fizička* - koje su na neki način interaktivno povezane, suviše limitirana. Tu je teoriju nadogrudio matematičkom i fizičkom teorijom *implicitnoga* i *eksplicitnoga reda*. Također je vjerovao da se rad ljudskog mozga, na staničnoj razini, pokorava matematičkim zakonima kvantne fizike, te je ustvrdio da se misao distribuirala i ne-lokalizirala na isti način na koji se kvantne čestice/paketi ne-uklapaju u konvencionalni model prostora i vremena.

desetak rola sa *cyber krajolicima* odnosno tehnološki dorađenim, *holokretnim* slikama, kao i nekoliko instalacija. Uronom u svemire umjetnosti i postulate najnovijih istraživanja u znanstvenim disciplinama - fizici i filozofiji - Rajković je (simbiotički ih prožimajući) odškrinula prozor s pogledom u posve drukčiju opservaciju različitih područja stvarnog svijeta. Pri tome, naslikane slike i izrađeni objekti, u kojima je svoja istraživanja opisivala, potvrđuju temeljnu hipotezu njezinih umjetničkih promišljanja - mogućnost uspješnog integriranja znanosti i umjetnosti u umjetničkom djelu bez obzira na njima svojstvene razlike u poimanju stvarnosti i njezina bitka. Slikaričino prihvaćanje *mnogostrukosti* i *višeznačnosti* stvarnog/tvarnog svijeta njezine je likovne tvorbe oplemenilo slojevitom *oksimoronskom dimenzijom* i zaključcima proizišlih, između ostaloga, i iz prihvaćanja postulata kvantne teorije. Time je Rajković ostvarila samosvojnu umjetničku viziju objektivne realnosti, ali i stvarnost (i stvarnost) svojih umjetničkih djela - *holokretnih slika* i *objekata*. Sve njih prati, naravno, intuitivni bljesak i vrsno vladanje slikarskim metijerom- kolorističkim odnosima i kalibriranjem svjetla u prvom redu, a onda i preciznom kontrolom cjelokupnoga slikarskog procesa, bez čega bi vizualizacija zahvaćene problematike zasigurno bila izražena u puno skromnijem obliku. Krajnji slikaričin cilj bio je postići vizualni pomak veći i širi (i drukčiji) od gole percepcije oka, ili preciznije, pokušala je nadmašiti i nadograditi percepciju kojom zapovijeda svijest. Umjesto postupnog analiziranja i sintetiziranja (nabiranja i spajanja/adiranja) manjih segmenata prostora da bi se uhvatila, shvatila i memorirala (teško uhvatljiva, implicitno uređena) prostorna cjelina, slikarica je nastojala postići trenutačnu cjelovitost i istovremenost (*relativnu stvarnost prostora i vremena* i *trenutnu likovnu sintezu ostvarenog percipiranja*) spoznajnoga procesa i zabilježbe njegova rezultata.

Slikajući *kozmičke holokratske pejzaže* i *cyber krajobraze* u kojima mikro i makrokozmos postaju jedinstveni topos u kojemu se transformiraju objekti, a svjetlo interferira¹¹ po cijelom prostoru holografskog svemira,

---

11 Svjetlost (*divergentna* i *konvergentna*) nas vodi od percepcije do afektivnih vrijednosti boje; *cyber slike* odnosno *holokratski krajolici* Ljiljane Rajković, suptilno su (svjetlosno i svjetlonosno) sastavljanje i rastakanje supstancijalnoga stanja materije pri čemu su moderni tehnološki elementi na uravnotežen način uključeni u ostvarenje djela koje nije tehničko, nego je rezultat umjetnikova nerva i impetusa: upravo je umjetničkom/likovnom kreacijom moguće rastavljati i sastavljati različite i raznorodne dijelove stvarnosti i slagati ih u cjeline polivalentnog značenja.

WERNER HEISENBERG, *Fizika i metafizika*, Alef, Beograd, 2009., str. 98. Prema Heisenbergu, valna funkcija u elektromagnetskom zračenju (a svjetlost je takvo zračenje) uključuje i objektivni i subjektivni aspekt; valni paket reducira se opa-

umjesto *dijakronije* Rajković nastoji afirmirati *sinkroniju* - trenutačni (vertikalni) presjek zbivanja u zamišljenom polju (prostoru) događanja. Tako dimenzioniran stvaralački proces nužno pridonosi autentičnosti doživljaja, ali i slojevitosti naslikanih sadržaja.

Izvjescno je da su ideje Ljiljane Rajković tek (odvažni) početak nešto drukčijega pristupa novim i drukčijim mogućnostima "spajanja" umjetnosti i znanosti i da će to spajanje/povezivanje, ako nađe odjeka u struci i bude šire prihvaćeno, zasigurno biti dopunjeno i cjelovitije razrađeno tek u nekom budućem vremenu. No bez obzira na sudbinu slikaričinih ideja, svaki eventualni pokušaj osmišljavanja nekog sličnog (znanstveno-umjetničkog) pristupa problematici likovno-umjetničkog stvaranja, u kojemu bi se težilo novome, ali se ne bi izbjegavalo niti negiralo tradicijske oblike likovnoga izražavanja, osim vrutaka intuicije, bez koje se, naravno, ne može, zahtijevat će, ponovimo to još jedan put, interferiranje, odnosno konzultiranje iskustava mnogih različitih, ponekad možda i posve oprječnih disciplina ljudskoga stvaralaštva. Zašto? Zato jer je priroda veoma složen cjeloviti svijet sastavljen od *mnoštva razlika i različitosti*; percepcija njihova bića evoluirala kroz vrijeme, pa će se umjetničko djelo - crtež, slika, kip, grafički list, objekt, assemblage, grafit i dr. - a time i samo umjetničko stvaranje, ako želi biti licem ili barem ogledalom suvremenoga svijeta, morati tomu prilagoditi; umjetnost je konstitutivni dio *mnoštva (duhovnih) fenomenoloških izboja*, i u konačnici će kao realističan i konstruktivan sustav, koji prema kriteriju neodređenosti i vjerojatnosti nadvladava podjele, morati savladati i nadvladati povijesne, prostorne, vremenske i znanstvene prepreke, pa i same tehnološke odrednice svoga vlastitog bića i sustava. Evidentiranje sve većeg i većeg broja podataka i činjenica te njihovo sjedinjenje u jedinstvenom skupu informacija omogućit će stvaranje mnoštva novih stvaralačkih

---

žanjem što govori o subjektivnom aspektu zračenja, dok unitarne transformacije ili rotacije čestica u Hilbertovom prostoru potvrđuju objektivni aspekt zračenja; materija i svjetlost obično se pojavljuju kao valovi energije - valovi svjetlosti (*fotoni*) i valovi materije (*elektroni*).

Nobelovac Werner Heisenberg (1901.-1976.) njemački je fizičar i jedan od najznačajnijih fizičara 20. st. U kvantnoj mehanici poznato je njegovo načelo neodređenosti. Godine 1925. utemeljio je mehaniku matrica, osnovu moderne kvantne teorije. Svojim "principom neodređenosti" utvrdio je granice eksperimentalnoga istraživanja pojava koje se zbivaju u atomu i upozorio na nemogućnost istovremenog točnog određivanja položaja i brzine subatomske čestice (*elektrona*). Objasnio je *feromagnetizam* uvodeći pojam *sila izmjene* između elektrona. Postavio je teoriju o građi atomske jezgre, razvio teoriju o jednakosti nuklearnih međudjelovanja *protona* i *neutrona*. Godine 1923. dobio je Nobelovu nagradu za fiziku; autor je djela *Fizika i filozofija*.

Slika 3: Nakupine materije, 2015., 60x80 cm

impulsa, pitanja i izazova koji će, ako ili kad budu ostvareni, zasigurno donijeti i sasvim novo etičko-kritičko kategoriziranje i evolutivno prelagivanje vrijednosti.

Evolucija, prisjetimo se Polkinghornea,¹² nije nešto što se odnosi samo na svijet i život *ovdje oko nas*, ona zahvaća cijeli univerzum. S druge strane, pak, u ljepoti i vrijednosti umjetničkoga djela i u dinamici stvaralačkoga procesa ne odražava se samo uređenost *cjelokupnog čovjekova okruženja* nego i *humaniziranost čovjekova djelovanja*. Zato nije bilo nevažno ukazati na aktualne probleme u današnjoj umjetnosti, zatvorenoj u kavezu potrošačkoga društva i podređenoj slabašnom umjetnikovom egu (umjetnosti uvjetovanoj umjetnikovim egoizmom, samodostatnošću, nerijetko i umjetnikovom osrednjošću, samozadovoljstvom, ekstravagancijom, nadmenošću, taštinom i sličnim ponašanjem). Za sve efemerniji položaj umjetnosti u društvu i za činjenicu da značenje umjetnosti u suvremenom potrošačkom svijetu ima sve manju životnu važnost nije krivo samo društvo, veliki dio krivnje snose i umjetnici, pa i cijela aparatura (povjesničari umjetnosti, apologetska likovna kritika, nekritičko valoriziranje i procjena vrijednosti umjetnina i sl.) koja umjetnost prati. Probleme koji iz toga nastaju zasigurno bi širim, suvislijim, etički čvrstim promišljanjem umjetničkoga čina i stvaranja, te snažnijim naglašavanjem pozitivnog značenja i uloge umjetnosti u formiranju čovjekova bića i društvenih odnosa općenito, bilo mnogo lakše prevladati. Pri tome će neizostavno trebati primjereno osmisliti i povezivanje / sjedinjenje umjetničke prakse s novim znanstvenim teorijama, jer, moderna znanost sve više prestaje biti rigidna/ kruta predvoditeljica isključivosti. Svojim uranjanjem u subatomske mikrokozam i beskrajne svemirske prostore oku nevidljive i znanost sve više uvažava duhovne spekulacije (mnogi će fizičari reći da im mašta vrlo često pomaže u otvaranju novih putova u znanosti), a što je njima bliža, to više utječe i na umjetnost.¹³

---

12 JOHN POLKINGHORNE, *The Quantum World*, Longmans/Princeton University Press, 1985.; Penguin, 1986.; Templeton Foundation Press, 2007.

13 Odnos umjetnosti i znanosti nikad nije bio ni antagonistički niti jednoznačan. Prisjetimo se rada i djela Leonarda da Vincija ili Albertijevih traktata o arhitekturi, oni su obojica bili i umjetnici i znanstvenici. Iz novijeg vremena vrijedno se sjetiti odnosa između Einsteinove teorije relativnosti i Picassova involviranja četvrte dimenzije - vremena - u kubističkim istraživanjima prostora (vidi: Arthur I. Miller); adekvatne poveznice mogu se naći i u djelu *Art & physics* Leonarda Shlaina, u kojemu Shlain ukazuje na neka znanstvena otkrića koja su utjecala na promjenu stvaralačkih svjetonazora svjetski poznatih umjetnika i velikih znanstvenika i filozofa: Giotta, Galilea, Newtona, Duchampa, Bohra, Heisenberga, Matissea,

Simbiozu i sinergiju umjetnosti i znanosti bilo bi poželjno povezati, bolje osmisliti i unaprijediti što je prije moguće. Umjetnost počiva na intuiciji ali joj jednako tako mnogo pomažu i *ratio* i znanje. Pri tome bitnu ulogu, osim estetike i filozofije, ima etika i njoj bi svakako trebalo posvetiti veliku pažnju. Zašto? Zato što suvremeni komunikacijski mediji (koji svoju snagu crpe iz suvremenih znanstveno-tehnoloških dostignuća, a koriste se i umjetničkim govorom koji sugestivno djeluje na sve strukture društva) nisu samo pasivni čimbenici u službi golog prijenosa objektivno i/li subjektivno intoniranih informacija; oni su vrlo nametljiva, prodorna (nerijetko i negativna, veoma razorna) sila u procesu stvaranja javnog mnijenja, i u procesu implementacije (po želji naručitelja) različitih društvenih normi, načina ponašanja i percepcije stvarnosti, što posljedično na naše življenje utječe na nepredvidivo mnogostruke načine. Suvremeni medijski sustavi informacija profiliraju kolektivnu psihu društva, a time, naravno, latentno i imanentno vrše stalni, žestoki, negativni pritisak i na cjelokupnu kulturnu stvarnost, pa i na samu umjetnost. Zato etički snažna i likovno vrijedna medijska ili čisto umjetnička poruka može biti gromobran (umjetnosti bi trebalo ponovno vratiti samopoštovanje i vratiti je u život; dati joj, ne mrvice, nego značenje koje ona u svojoj biti nosi i ima) koji će negativne naboje u društvu, možda, uspjeti amortizirati na što bezbolniji način. Jer, zaključimo uzrečicom Wilhelma von Humboldta, izrečenom još na početku 19. st. (...) "uživanje u umjetnosti potrebno je svakoj naciji koja želi dosegnuti bilo kakvu uzvišenost."

Moneta, Minkowskog i dr. Njihove ideje samo su neke od mogućih odrednica za promišljanje odnosa i uloge znanosti u stvaranju umjetničkoga djela, i obratno.

Painting singularity of Ljiljana Rajkovic - holocratic gravures and cyber landscapes in the cosmos invisible to the eye

Summary

In our modern time art, as a cultural activity that is less required for living in a consumer society (it is easier to understand and sell fake rather than authentic art) is pushed to the margins. Such an attitude towards art is not only a fault of society imbued with consumer habits and the desire for seductive glitter (instead of real values), but also the artists themselves who, in order to save profit and (currently) more comfortable life, often for little money or for a short-term personal "quasi" prestige, engage in cheap production bravura, which, generally devoid of real artistic charge, values and meaning, usually end badly both for the artists who created them and the art itself. Also, something that is equally detrimental to art is that artists, in the heat of self-sufficiency, often tend to deny or disparage all visual arts phenomena other than those they consider as only important. For this reason, both art and society remain impoverished but often devoid of those artistic endeavors that do have meaning and reason to be achieved.

Ljiljana Rajkovic, well aware of the hard reality of art, aims her artistic work to point out the problem and offer a solution. Drawing on the experience of earlier art (mathematics and statics in the Gothic style, the defining role of geometry in the Renaissance, Michelangelo's crystals, Leonardo and Dürer's exploration of reality, etc.) and closer to us modern history (Bauhaus, De Stijl, Le Corbusier and others) when art, relying on science and technology, high-elevating ethical and social principles, advocated (unfortunately unrealized) changes in society, she advocates restoring of close discourse among science and art, or discourse in which there would be no winners or the injured parties - the artist's conception and synergic relationships of science to art could give or take something from each other. Art could use inputs from technology, which develops on a daily basis, while science, touched by the breath and spirit of art, would gain a greater possibility of ethical upgrade of its system of values, often exposed to aggressive investors who mind only for money, whereas morality and ethics are considered a burden which you have to quickly get rid of. In consideration of her artistic path and creation Ljiljana Rajkovic has found inspiration in scientific theories, especially

those that gave rise to the theory of relativity and quantum physics, which have fundamentally changed our knowledge of matter, its structure and internal organization, in energetic view established to allow hitherto scientifically profane speculations about connecting and interacting of mental impulses and material substantiality of substance. Without abandoning the traditionally based painting and connecting it with the technical possibilities of modern technological apparatus, Rajkovic in her own example shows that connection between art and science is possible. She is primarily interested in the effects of light and structure, but also in the structural complexity of the matter itself, no matter where it is perceived: this may be materiality of subatomic structure of matter, or the infinite amount of material scattered in unreachable areas of the universe. Knowledge that Rajkovic reaches in her observations is transferred into her works of art - holocratic gravures, cyber landscapes, crystal lattice, colored light bursts, black holes and the like - abstract images which, colored with tacit kaleidoscopic light, offer poetic dreaminess that the painter's perception heated by scientific theorems rounds or builds up appropriately.

Keywords: Ljiljana Rajkovic, painting, traditional art forms, modern technology, integration of science and art, holocratic gravures, cyber landscapes, abstractions.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

PJESME

POSljednjih VREMENA

Razgovor s pjesnikom Veselkom

VESELKO KOROMAN, *Ja, putnik*, Zagreb, 2014., 95 str.

U svojoj Trinaestoj zbirci, hercegovačko-hrvatski književniče, sebe definiraš ne pjesnikom nego putnikom: **JA, PUTNIK**. Taj i taj. Tako se i predstavljaš. I naslovljuješ. Odakle si se uputio? I kamo putuješ? Izvor? Uvir? Podrijetlo? Cilj? Na ta dva polarna pitanja kao Putnik odgovaraš smišljenim riječima, redcima, kiticama, pjesmama, kolekcijama. Cijelim svojim djelom. Životnim. Osobito ovom najnovijom skupinom od 48 pjesama - prevedenih na španjolski 2015. *Yo, el viajero* - koju bih po njezinu sadržaju nazvao "eshatonskom", o posljednjim stvarima čovjeka i svijeta.

Meni si darovao njezin primjerak s posvetom: *Poštovanom suputniku biskupu... 12. svibnja 2014., prijatelj Veselkoroman*. Čini mi se da sam dobro prenio. Hvala Ti. Obvezao si me kao suputnika i prijatelja na razgovor angažirani, poput one Dvojice onoga uskrsnog Jutra na putu iz Jeruzalema u Emaus (Lk 24,13), Ti od 1934. osamdeset i dva "stadija" udaljen, a ja od 1944. sedamdeset i dva. Zamislio sam ovo svoje čitanje Tvoga putničkog pjesmotvora u obliku izravna sugovora, suputničke razmjene misli, čak u slobodnu Ti-obliku. Ne zamjeri. Prijatelj prijatelju. Tražim prvo u pjesmama subjekt, kojega nije uvijek lako otrprve naći, ali ima ga! Kratko prepričam, pogođeno - nepogođeno, Tvoje pjesničke intuicije i refleksije i na njih se osvrćem sa svoga motrišta i životnoga iskustva. Kudikamo više pod vidom smisla ove više trke nego hoda putničkoga i u duhu duhovne vjere u buduću Nadolaznost. Gledat ću ne dirati u Tvoju poetsku stranu, ali i realan gimnazijalac moćan je nešto reći o vlastitosti

stila, skovanosti stiha, pogotovo virtuoznosti da svih svojih 12 objavljenih zbirki povežeš u 12 ciklusa u ovoj 12. krunici sa smislenim naslovima i onda od samih naslova izvučeš posljednju pjesmu. Kao da si sve zacrtao 1957. godine u Mostaru. I tijekom vremena idejni pretvarao u izvedbeni plan.

Kada gledamo neki crtani film, jedva možemo pratiti onoga maštovitog junaka kako se probija kroz prostore i vremena. Za njega ne vrijedi nijedan zakon Euklidove geometrije ili sile teže ili biotehnike. Tako se ni Tebi kao pjesniku ne može stati u kraj. U stalnoj si duhovježbi misli i izričaja, slikâ i mašte. Sada si prije, sada poslije vremena; sada govoriš iz tijela, sada iz duha; eno Te iznad Bengala, eto Te odmah tu iznad Padove. A to je ne samo vježba, nego prava obilježba duha, oslobođena stvari, duha razumna i slobodovoljna, duha koji nalazi svoj smiraj i sjaj u velikom Božjem Duhu. Pošteno govoreći, i teologija ili razmišljanje o Bogu zna se izdići iznad ove stvarnosti i na krilima vjere i nade ploviti plavetnilom duha.

Prvi je Tvoj **ciklus** naslovljen OTIŠAO SAM KROZ GRAD PREMA SJEVERU (str. 5-10). Vodiš nas u prvu zbirku, mostarsku, iz 1957. I tako svaki ciklus s kronološkim prizivom na već objavljene pjesmozbirke u rasponu od 57 godina, uključujući i ovu, u svemu 476 pjesama i u vlastitoj knjižnici i u raznim jezicima i antologijama. U ovom su prvom i u svakom drugom krugu po četiri pjesme bez obzira na broj njihovih stihova i strofa. Naslov je svake pjesme sastavni dio same pjesme u svim ciklusima kroz cijelu zbirku Putništva.

1. - Odakle si, Putniče, potekao? Koji Ti je smisao hodnje? Ima li postrtanja? *Kad ću...* vidjeti rosu i list, pitaš se. Kada će Ti se otkriti jasan smisao putovanja kao što je žuni - nisam čuo za žunu kako sam otišao sa sela na škole, pedeset i kusur godina! - jasan list i rosa; zapitkuješ ovu zemlju, kružeći po njoj, od jutra. Sam. Nisi sam, suputniče stari! A zemlja, ta "zamjenica nebeska", šuti li, šuti. Glasa pustit nije. Nikada. Pa se suputnički i ja pitam zašto je Tebi ova zemlja "zamjenica nebeska". Po čemu zamjenica? Što li je ili tko li je onda na Nebu? Je li ta glavna Imenica - Nebo samo usputno spomenuta kao slika uspješnica ili je to uvr i domisao Putnikova temeljita razmišljanja i životna putovanja? Jesu li gore, u toj nebeskoj Imenici, tj. zemaljskoj zamjenici, svi nebeski odgovori za sve putnike i na sve upitnike? Ja vjerujem da ćemo to jednom i umom doznati i da će nam ta "zamjenica zemaljska" odgovoriti na sve naše dvojbe. I samoće.

2. - Na ovome svijetu *Gorimo...*, nismo mi ni samo "prebijela stanica" - nisi mogao istančanije i bezbojnije izreći - čak ni "svoja", nego nečija, štoviše, mi smo "bića izgubljena" prije oluje, tj. smaka, a, navodiš, "slo-

bodni bijasmo", "gotovo božanstva", svatko za sebe, u jednini, potekli od "tvari puke". Vidim novi element koji Ti, Pjesniče, ne nazivaš imenom Duh, Osoba, Svijest, možda zato što si već imenovao: Slobodu, gotovo božanstva. Tvar pûka, naime, ne može reći stvari pukoj: Ti i Ja. Ako smo svi samo "bića izgubljena", i to "bezbroy nas", tih prebijelih stanica, onda je sve doista besmisleno i uzaludno: i stanica, i tvar, i pjesma, i sloboda, i vjera. Ne bijasmo tako slobodni, nego tek toliko da možemo i svrnuti s puta, na svoju glavu, da zgriješimo i ne/vraćamo se, nego ćemo tek postati u punini "slobodni", bez mogućnosti griješenja, sa slobodom krcatom dobrih misli, riječi i djela, "gotovo božanstva", proživljenih na ovome svijetu. I ne samo to, nego biti ondje gdje je On (Iv 14,3). Jednoga dana. Kada prođe sav naš strah i prah i svanuće dođe!

3. - U pjesmi *S planeta ovog...* na ovoj zemlji novo što nastaje, samo s hukom nestaje, pjevušiš. "Kud ću sada, što ću sada, vičem zato, poput nemani, među brdima." Plašiš se nestanka. A znaš da je iznad Tvoje glave, gore, u Gradu prema sjeveru, more "nepoznatih stvari" koje nisi moćan ni dokučiti, kamoli "podnijeti". Eto kamo, Putniče.

4. - U četvrtoj si pjesmi *Na dan prolazeći...* u četiri strofe ocrtao svoj život. U prvoj su kitici boje koje Ti šalju obzori, u drugoj žalost jer Ti zemni krov propušta i uništi Ti "knjigâ nekoliko" u kojima je Tvoje "sve". U trećoj sanjaš o javi, ali jave ni za lijeka, jer slovo slovu šapuće, zatim glasno pjeva, čak "divlje", koral. Onaj katedralni? A u četvrtoj rasprostire se, Ti pjesmovno: "razliježe se", zaborav svega rečenoga i zbog toga svega obuzima Te tama, nestajanje. Ne možeš probiti tu koru zaborava, nestanka, tame.

- A da ja kojim slučajem umijem, kao što ne umijem, sastaviti ovakvu pjesmu kao Ti, ja bih je kao Tvoj suputnik i skromna prebijela stanica u Crkvi Božjoj završio ovako:

"U petoj strofi pomalja se, odonud,
Svjetlost iz legla Zorina, da prosja
sve obzore stare i boje žive, i oživi i
spasi sve knjige prokišnjele, i sva slova
i korale, i sve zaborave tek rečenih stvari, i
sve tame i slobode stvari pukih."

Jasno se krećemo u začaranu krugu, samo pitanje za pitanjem, udaranje glavom o nebeski svod stvari nam neznanih. Razumom se želiš oprijeti o tlo puta, ne predaješ se olako, bez samosvijesti, u ruke Tvorca koji Ti darova tu "prebijelu stanicu", tu boju i kišu, to pjesničko stvaralaštvo, pa i taj zaborav tek rečenih stvari. I toliko je On uman da mu se sve više divimo umnosti kojom je: ne zamrsio, nego zasnovao ovaj prebijeli svijet,

ovoga zagonetnog čovjeka i ovu zemlju na kojoj kružiš. Sam. I što Ga manje razumijemo, to On umniji u prirodi i u ljudskom duhu.

U **drugom krugu NOSEĆI CRNE NARANČE** (str. 11-16) preuzimaš naslov iz sarajevske zbirke iz 1965., i dalje pjesnički tražiš posljednji smisao i odgovaraš na dvojbe.

5. - U pjesmi *Da me gleda u oči...* suočavaš se sa zemljopisom - ravnicom, i poviješću - davninom. Ta ravnica, koja inače samo leži i leži, daje "mravu, meni, nesebično, poput Stvoritelja, sve što nam ovdje treba". Ali nije lako njoj ipak ne reći: "ja sam ravnica neznana". Zato što osoba nije. Kao Ti, koji to jesi. I plašiš se time.

6. - U drugoj od dvadesetak riječi refleksivno zboriš:

*"Kad smisla ne bi imali
Od rođenja, udisaji moji,
morao bih izručiti, ničemu,
vječnost cijelu.
Što ja ne ću, ne mogu.
Jer nisam vuk."*

- Čuj, vuk! Koji vučki živi i savršeno strateški od danas do sutra, ne tražeći drugoga smisla doli u tuđoj janjadi. Bez ikakva morala, samo "lijepijem redom vuka u planini", mažuranićevski ovdje ubačeno. Antologijska pjesma, što jest - jest! I naslućajno onostrana.

7. - U pjesmi *Tiho...* uzimaš sliku prepelice koja se tiho u snijegu ogrne krilima svojim i još tiše spusti vjeđe, pa to bude zabilježeno, i to "ne samo u tvom uhu". Koliko li će kudikamo više biti zapisano ono što patnja "u tlo, u nebo udijeva, dlijetom čistijim od munje", noću, danju. A tek osama, južna i sjeverna, u kojoj Ti netko sigurno uzdahe čuje, jer: Tko uho zasadi - da ne čuje? (Ps 94,9). "Sluša ih svjetlost, sva", otpjevaš.

- Pogotovo onaj koji "izbroji dane mog progonstva, sabrao si suze moje u mijehu svom" (Ps 57,9). A gle ove: sve patnje ovoga sadašnjega vremena nisu ništa, NIŠTA, NIŠTA prema budućoj Slavi koja se ima očitovati u nama (Rim 8,18). Zašto, Pjesniče, ne napisa svjetlost velikim slovom? Pa da znamo. Ovako će netko pomisliti na svu onu polarnu. Dobro, možda zato što te četiri posljednje riječi, dostojne Pjesnika, kao odgovor same tvore cijelu četvrtu strofu pjesme!

8. - U četvrtoj pjesmi toga ciklusa, suputniče, kažeš *Premda budan...* i otvoren, koliko je moguće, pa ipak kadikad Ti nema nikakvih glasova "odonud, iza brda povijesnih". Kakvih glasova? Odgovora? Stoga poput jelena ustrašena udišeš sredozemni zrak: "Drhteći za vas, koji ustali ste sa mnom, u praskozorje rano, blagi."

- Na koga sve misliš? Na svoju obitelj? Na svoju generaciju '34? Na "blagi" narod? Na suputnike svoje?

U **trećoj cjelini** BUDAN KAO KNJIGA SVANUĆA (str. 17-22) uzimaš naslov zbirke iz 1967.

9. - U pjesmi *U doba sušno...* promatraš jedan grm i njegov grmić koji od toga grma ne uspijeva zadobiti ni kapi vode ni svjetlosne zrake. Moglo bi se reći, veliš: "Da grmić nema oca zemaljskog, / grm sina. Nego, samo majku. Koja, / u tami donjoj, leži nepomična, i / prosi za njih, od neba dnevni sjaj." Zemlja moli Nebo da dnevno obasjava i grmić i grm. Majka, zemlja, koja "u tami donjoj, leži nepomična, i prosi" od Neba dnevni sjaj za svoju nejačad.

- E jest slikovito, životno, molitveno, svjetlosno. I sjajno.

10. - U drugoj *Nisam ozdravio...* iako kažeš da kroza sve godine piješ što Ti propiše "jak, i još jači znalac u bijelom, ili zrak u šumi, drvo, cvijet", čini se da nema ništa od zdravlja dok ne uzletiš, dok je vremena, u daljine nepoznate, pa s obzora svih ne pokupiš "trajniji od zemnog, sveizlječiv, svemirski med".

- Meni se čini da u svemiru nema ni lijeka ni zdravlja. Zdravlje je i spase-nje izvan svemira, u onome tko je Tvorac i zdravlja i lijeka i spasa. I svemira. A taj nas nerijetko s pomoću bolesti doziva k sebi da s povjerenjem u njegovu svemoć uzmemo njegov vjekoviti lijek, "sveizlječiv med".

11. - U pjesmi *Tu sam...* želiš svojim čitateljima, osobito onima izdaleka, поблиže dočarati u pet strofa gdje Ti stanuješ, gdje se uvečer briješ, a izjutra umivaš ili mirno ležiš među stijenama prastarim. Peta je strofa jednaka prvoj: "Malo dalje od vugine kuće, od krumpira s modrim zapercima." A ovako preciziraš: Od tamo gore, od poluotoka skandinavskoga, i brda na njemu, od svjetlosti polarne, nizastranu, naovamo, zatim sedamnaest stupnjeva sjeverno od ekvatora, potom četrdeset i tri stupnja istočno od kanarskoga otoka Fërro, u predvorju Sredozemlja, malo dalje od vugine kuće.

- Točno kod "Bebekovine" koju spominješ na str. 42. Mogao si to odmah reći da nam svima bude jasno, ali Ti u geografskim koordinatama da se jedva dosjetimo!

12. - Što bih Ti ja, prijateljski, onako riskantno, protumačio ovu četvrtu pjesmu *U mojim godinama...* u sokratovskom mitu. Filozof Sokrat, vele, ne bi ulazio u kuću kada bi vidio da mu je Ksantipa vatreno nabrušena. Ostao bi pod prozorom, na onoj otesanoj stijeni prastaraj, dok ona ne bi svoje izbrojila. A kako bi se on samo umudrio kao ta stijena, a ona bi htjela da joj se barem malo suprotstavi kako bi mogla biti još nabruše-

nija, ona bi po njemu prolila kablčić vode. Na to bi se on samo stresao i uzdahnuo: "Koliko je grmjelo, malo je vode palo!" Nešto slično ovdje: Dvanaest mjeseci - "puno je vremena" - prođe brzo, "ni u što". A Ti to vrijeme provede, "čežnjom okovan". "Zbog riječi, samo jedne." I onda vapaj: "Zato molim stijenu preda mnom. Neka / me pouči, kako šutjeti dok udaraju gromovi" (str. 22), da se suzdržiš i od te jedne riječi!

- Mitologija pretvorena u poetiku, poetika u udvojenu idilu!

U četvrtoj rukoveti U MENI GORJELA **SVJETILJKA OD TRNJA** (str. 23-29) prebacujemo se naslovom na zbirku iz 1971.

13. - U pjesmi *Noću...* prikazuješ noć padalinom kiše, crninom šume. I ona Ti je prilika da se pomalo prestrašiš. Ni tu se ne zaustavljaš nego ideš u vječnost koje se također bojiš, a "svjetluca samo poput noći" i kao da se s Tvojim duhom šali. "Nje", te vječnosti, bojiš se, a nezamisliva je kao ona kojoj su se smiješili Tvoj otac i Tvoj sin kada su, na svršetku, u nju utonuli. "Čime rekoše da ljepša je nego vječnost iz pomisli ikoje."

- Jest lijepo rečeno, ali kada to oni "rekoše"? Ili Ti sam sebi utvaraš da je ta njihova vječnost ljepša negoli "vječnost iz pomisli ikoje"? Mi znamo samo ono što nam Gospodin Isus reče da ćemo biti ondje gdje je on, Sin. A Sin će biti gdje je Otac (Iv 14,2). A Otac je vječnost. Bit ćemo u jednoj vječnosti Oca i Sina, i Tvoga oca i Tvoga sina. Utješno i bez ikakva straha i bojazni. Gdje nema više svjetlucanja poput noći, gdje će Bog Otac sa Sinom svojim i Duhom njihovim otrti nam "svaku suzu - s očiju te smrti više neće biti, ni tuge, ni jauka, ni boli više neće biti jer - prijašnje uminu" (Otk 21,4), nego samo Božja slava, spoznaja. Ljubav, svjetlost - vječnost!

14. - U pjesmi *Bez slova ijednog...* najprije govoriš o znakovima vremena i neba iza Matokita (*monte acuto*), o večernjoj rumeni i sutrašnjoj buri, zatim o razglednicama koje Ti šalju lišajevi i mahovina, "potpuno praznima", a ipak čitaš da su jagode iza Tebe, a ledenjaci ispred Tebe, oduvijek. I onda poanta: ne još, nego negdje jednom, kada ne bude nigdje nikoga, ostat ćeš i Ti s pisanjem pjesama, "bez slova ijednog: i stoga svet, možda, jer bit ću poput svega, nijem, jasan, sličan onome koji daje".

- Pitam se: je li to Tvoj doživljaj Boga, koji je "svet" - odijeljen od svega; "nijem" - ne priča s Tobom kao otac ili sin, prepušta Tvojim slobodi da vidi kamo ćeš se opredijeliti; "jasan" - savršeno razgovijetan u savjesti, u naravi, u prirodi, u zapovijedima; "koji daje" - toliko daje da ne možemo naprimati?

15. - U kratkoj pjesmi *Odveć zabrinut...* u 17 riječi izražavaš svoju paradoksalnu molitvu za njega, možda za pokojnoga sina ili oca ili obojicu.

Najprije kažeš da se on nadmoćno smije izvorima čistim, a ipak moliš Svjetlost da ga ne zaboravi obasjati. Evo cijele pjesme: "Odveć zabrinut / Za tebe koji se smiješ nadmoćno izvorima čistim, / Jeku [glasu] nad vodama, kažem Svjetlosti: / ljubljena, ne zaboravi ga".

- Kako bi ga mudra Svjetlost zaboravila, i to Svjetlost velikoga slova, koju nježno nazivaš ljubljenom! Ta Ti je ista Svjetlost i nadahnula tu molitvu Tvoje zabrinutosti, a s takvom vjerom u Svjetlost nemaš razloga zabrinut biti. Vjera se i zabrinutost isključuju.

16. - U pjesmi naslovljenoj *Ti...* susrećeš se s najtajnijom tajnom ovozemnoga življenja, s boli, smrti, koja se "po ljepoti" ni s čim izjednačiti ne da. Pa čak i da je nestvarna, puka "opsjena", opet Ti se uzdati u nju: da ne bi, prazan, "izgubio svijest", koja Te čovjekom čini, čovjekom dostojanstva i časti.

- Tu Ti čast daje Svijest; tu Ti svijest oživljuje Bol; tu Ti bol daje Ljepota, a ljepotu daje drugi TI, onaj Vjekovječni.

U **petoj četveropjesnoj skupini** DOZIVALI SE **SJAJ I RANA** (str. 31-37) doziva nam u pamet sarajevsku zbirku iz 1975.

17. - U prvoj pjesmi *Dok snijeg je, dubok...* vidim da si se zabavio krpļjačinom baršunastih hlača. Zanima me što ćeš iz ovoga iscijediti i poručiti. Sedamdeset osma na pragu. Nisi ni ubog, ni gol. Nego radije "sveti čovjek, u špilji, sam, bez mira, igdje ikoga". Došla Ti na pamet pokojna mati, i sukno, i igle iz davnine. I onda ovo: "U ošitu otvor jedan / što mi srce, noću, kvari. / Koji više, ničim, zašiti / se ne da." Kao i te hlače od baršuna.

- Nit se srce zašit dade, nit se hlače zašit daju. O, starosti naša baršunasta!

18. - Drugoj pjesmi naslov je *Zemlja...* koja je puna stvari kao šipak zrnja i dio je stvarnosti cijele. A za Tebe, možda, "najbolja". Međutim, uzalud podižeš "lijevi dlan. Nigdje svetog Ilije", da otvori ustave nebeske. A u Tebe: "Danju, noću, uglavnom, mjesečina".

- Niti možeš čitati, niti možeš spavati.

19. - U trećoj pjesmi *Preko Alpa...* Iznad Himalaja, letiš u Padovu, u Bengal. Pjesnički let, bez putovnice, "s pticama ostalim", doduše sve u snu: "preko Alpa, iznad Himalaja, tko zna, uistinu, kamo. Srce veli, ne u Padovu, ne u Bengal". Nego?

- Ove snove ne bi protumačio ni prorok Daniel, a ako tomu dodaš i ono što srce hoće, samo ostanemo bez riječi. Možda je i tu let u Vječnost.

20. - U četvrtoj pjesmi *Zorom...* nisam sve dobro razumio.

- Ne slažem se kada kažeš: "Misleći, kako je smiješno, uvijek, biti ozbiljan. Kao sova, pod morem planina." A ja mislim da je uvijek dobro biti "ozbiljan", pa i kada se nasmijemo duhovitoj kombinaciji; dobro je biti razborit - sova je simbol mudrosti, razumnosti, i ne dopustiti da nas neozbiljno i nerazumno odvede sa staze stranputice.

U **šestom sustavu** naslovljenu GDJE GOD SNIO NA TOM SVIJETU (str. 39-44) prisjećamo se naslova sarajevske zbirke iz 1977. godine.

21. - U prvoj pjesmi od svega dvije strofe *Dok sam ovdje...* kažeš da je Tvoja zadaća, možda, tek da budeš, da postojiš. "Što dulje." "Ne pitajući, / osim kada huknu boli, je li / uranilo vrijeme, što će list na grani." Zašto ne otpada? U drugoj strofi ista misao varirana na "nalog, možda, strašni. / Da ne pitam nikad ništa, osim / kad se tuga javi". Koja tuga? "Onaj ljljan usred zime."

- Starozavjetni Propovjednik govoraše: "Razmišljam o mučnoj zadaći koju Bog zadade sinovima ljudskim" (3,10). Primili smo zadaću, nalog, ne samo da budemo, što dulje, nego da izradimo životnu zadaću što bolje, bez obzira je li nam vrijeme uranilo. Netko je zadaću izradio za odličan, netko odustao, netko promašio temu. Ali treba nama u okviru životne zadaće izraditi toliko zadataka, okrenuti toliko listova na grani. Po zadaći ćemo se prepoznati. I pr/o/suditi.

22. - U drugoj pjesmi *Legao na bok...* prikazuješ suhoga mrava i druga stvorenja kako pitaju: gdje je ta kiša? I vrač je, zazivač kiše, davno zaspao u dalekoj prošlosti, nema nikoga da zaziva s proplanka. Onda si se Ti dao na molitvu, svojevrstu: "Daj, Stvoritelju, nemoj se šaliti; / ovo nije tvoja Sahara, nego kraj / ispod starog Humca, južnih oblaka." I tako dok Ti čuješ odnekuda glas: "Vidi malog, hoho, jedna kapljica, / uistinu, pogađa" vrh Tvoga tjemena.

- Ne reče je li onda ulilo ko iz kabla, ili se zaustavilo na toj "jednoj kapljici" na zatioku. Kakvo moljenje, takvo i uslišanje? Čini se da si ipak isprobio kišu. Čudo. A nije mi čudo što se Stvoritelj začudio: "Vidi malog, hoho!" Kako li samo tako smiono a sinovski pristupaš Stvoritelju tumačeći mu da to nije njegova Sahara koju rijetko svu skvasi, nego kraj južnih oblaka koji uvijek u utrobi kišu nose.

23. - U trećoj pjesmi *S mog puta...* neka se vrati u goru, dovikuješ suncu. Zašto će Ti ondje ono: "drskoj pameti"? I govoriš o razboru, kao da je taj svjetlosni stup subjekt pjesme. O razboru što ga sve sa svake strane podupire, a da ni sam ne razabireš kako.

- S njime se, s tim razborom, ne ustručavaš susresti, uvjeren u ispravnost svojih koraka i postupaka, kao što se ne ustručava ni sam razbor koji se liječi tajnom, i sumrak podnijeti zna.

24. - U četvrtoj *Iz zjena otajnih...* sijevnulo je odonud sunce. Samo se vidi da je taj val svjetlosni "mlad". A mlad je i mjesec, a mlado je i sunce s visine. Koje je bacilo val svjetlosni koji putuje poput vjetra, oko stvari, još je na putu i bit će na putu, i ono je putnik, dok mu lijepe sestre starije - trebale bi biti zvijezde - ne ponesu Tebe iza kamena ovog, s trista boja, tamo gdje stoji vrijeme, dakle s onu stranu prostora i vremena. U vjekovječnost.

- Počesto se poigravaš svjetlosti, sunca, svjetlosnoga vala, svjetiljke, sjaja... Sin tolike svjetlosti može se naći samo među sinovima svjetla!

U **sedmom pjesmokrugu** GLEDAO SAM ZAČUĐEN DOK VLADA PRAH (str. 45-50) doziva u svijet četvrtu sarajevsku zbirku poezije iz 1986.

25. - U prvoj pjesmi prikazuješ kako idete Ti i sunce *Koncem srpnja*, "čak do brijesta na sjeveru". Ti si ispred, a Sunce sto koraka za Tobom. Ali se onda u studenom i Ti i ono "zamorilo". "A, zbilja, kako ne bi!" razumiješ ga. Jer ono "bez očiju, gore luta". A zadaća mu je da "po milosti za nas žari". Bog mu dao tu milosnu zadaću. I onda veliš kako kudiš toga bijelog slijepca, jer kakva će i čija biti večer poslije njega, ni sam ne znaš. I tu sve staje, kod toga neznanja.

- A ja dobro znam da i Ti znaš da to Sunce oči ima, da ne luta nebom mračnim, i da nije slijepac bijeli, da je njemu sve zacrtano, da se ne mora čak moliti ni da izađe ni da zađe, kao za kišu, kojoj ne znaš ni početka ni svršetka. A ono je samo sjajno oko Neba, kojim Nebo gleda na nas i "po milosti za nas žari", kako to pjesnički i vjernički ističeš.

26. - U pjesmi *Nad mojom riječi* obraćaš se čitatelju - tko god da je - i, pun čežnje, moliš [Boga] da taj i dalje ima bistru zjenu za čitanje poezije i da se ne preda, uza Te, tugama jutarnjim; osim toga, u napasti si da takva čitatelja Tvojih riječi odmah dozoveš k sebi ptičjim glasom, kako ne bi bio sam.

- I za života i nakon što Ti odeš, uvijek će biti onih koji će bistriti zjenice mudrujući nad riječima Tvojim. I kada odeš, ne boj se, ne ćeš biti sam, s Tobom će biti i otac i sin, pogotovo brat "iz Mitilene" (str. 80).

27. - *Po mom tijelu* niču vlasi, osobito "na lavljem vratu", gdje ih prije nije bilo. A među zvijezdama zasijana čista njiva s koje se nečuveno čuje brujanje. I onda pomišljaš mogućnost da na kakvim zracima odeš u lov prije lijeganja, na sijelo večernje. Ali vidi se da je to samo san, priča. A: "Sutra je nama opet ustati" i ne sanjariti, nego ozbiljno raditi.

28. - U trećoj pjesmi pitaš se *Je li privid* ili stvarnost: Bol nad tim što od Zemlje, čovjeka, svemira, vremena, od smrti ne ostaje ništa. Nije to ni važno, veliš.

"Nego je važno, do besvijesti, zašto ikako nađe se išta, igdje, ikada. Da postojati mora, i za nas, ako ludi nismo, onaj koji to zna."

- Kadri smo postaviti bezbroj pitanja: zašto? ikako? išta? igdje? ikada? a ni na jedno ne znamo temeljito odgovoriti. Ne može u orahovu ljusku Jadranska lokva. Možemo se raskinuti od vike i prosvjeda, "do besvijesti", ali stvari se ne mijenjaju. Pa i ne traži se od nas toliko umom spoznati i priznati koliko vjerom pristati. A jednom možemo i doznati, budemo li htjeli i vjerovali, da postojati mora Onaj koji to zna, a mi postojali ili ne postojali, bili pri pameti ili ne bili.

U **osmom slijedu KAKO ZELENI SE ŠTO JE BILO** (str. 51-56) odnese nas 25 godina unatrag, u sarajevsku zbirku *Zeleni se što je bilo* iz 1989.

29. - U pjesmi *Velim uvrijeđen* postavljaš kondicional: ako u stvarnosti vlada nered, noć, onda si Ti spreman smjesta energiju zvučnu što je stvar srđžba zbiti u najglasniji bubanj, i tom energijom razoriti ono što Te prima bez glasa najtišega. Dosta je žurbe po ljudskim mrežama razapetim i po rubovima izgubljenim, neka pukne ta naprava zbijena u bubanj ako doista noć vlada. Ako nema u svijetu reda i dana, svjetla i smisla.

- A vidimo da toga ima u preobilju, i nema razloga ni srđžbi, ni gorčini, ni pucanju te naprave stvorene od energije zvučne. Ne postoji samo svjetlo razuma, nego i svjetlo vjere.

30. - Ti si u sobi, a nadesno vrata, zatvorena, a *Kao da ih nema*, sva stvarnost dolazi u kuću, i inje, i lahor i najmanja novost. I zaključuješ da si Ti zapravo vani, jer se ničim ne možeš ograditi. I poput si cvijeta proziran, gdje se god nađeš.

- Doista život je čovjekov kao cvijet i tanan i proziran, i kratkotrajan, danas jest, a sutra se u peć baca, samo što on nikako ne živi, a čovjek sigurno besmrtnim diše duhom.

31. - U trećoj pjesmi *Kažu znalci* opjêvaš zimu koja će biti hladna, kao britva, kao grom iz neba. Ali ne će biti takva, jer je prošla bila "prava neman u krevetu, po gorama".

- Za zimu su gore krevet, posteljina, pa bila ona kao ne znam kakva neman.

32. - U četvrtoj pjesmi veliš kako si *Bez imena* od sedam slova zemnih, "ja, putnik" - evo naslova cijeloy zbirci - "Veselko" (a isto tako i prezime od sedam slova) - nisi nikomu bio poznat do rođenja, a vječan jesi bio.

- Vječan samo kao ideja u Bogu. I u božanskoj stvarateljskoj Providnosti. A onda se Bogu svidjelo i htjelo da Te svojim *Fiat*-om pozove u

egzistenciju. Da ćeš biti opet, "isti", možda misliš samo na nepoznatost i vječnost. I kažeš "u tišini". A ipak time nisi zadovoljan. Dok stojiš budan, tu na planini. Pa vidiš li da Ti sebi ne možeš dati cjelovita smisla, nego tek od dana do dana, od čina do čina. Tvoje je da se trudiš, moliš, pjevaš, ali ne možeš Ti sebi dati sreće i zadovoljstva - "zadovoljan nisam", jer nisu to kategorije Tvoje, nego Njegove. A trebalo bi Ti biti zadovoljstvo što stojiš na planini svojih djela po kojima ćeš jednom biti presuđen.

U **devetom nizu** Tu, **NA DAN SVEGA** (str. 57-62) aludira se na zagrebačku zbirku iz 1997. godine.

33. - U pjesmi *Biti izvan sebe* doživljavaš sebe u rasplinjenu stanju, nemaš srca, a duh je "nastanjen u svemu", "lišen si briga svih", ugasila se svijeća, "i neka je"! "Crn, zelen vjetar prema istoku." I u posljednjoj kitici veliš: "A prije toga znao si: jedino tako živjeti možeš, u miru, s tim."

- S čime? S crnim, zelenim vjetrom prema istoku? S pticama letjelicama? Lišen briga? A nastanjen u svemu? Kada budeš izvan sebe sadašnjega, tj. izvan tijela bijednoga, gledat ćeš kako je pisano: "Što oko ne vidje, i uho ne ču, i u srce čovječje ne uđe, to pripravi Bog onima koji ga ljube. A nama to Bog objavi po Duhu jer Duh sve proniče, i dubine Božje" (Kor 2,9-10). Kakav crni ili zeleni vjetar! Kakvu li istoku! Kakvo li sadašnje "znanje"! Pa i po sv. Pavlu znam što Bog nije, a ne znam što Bog jest.

34. - *Da sam svet*: skrivao bih bol poput trave, a tijelo je nježnije od vlati, i pati, i ne možeš izdržati da to ne priopćiš "uhu sućutnom". A mrav, ranjen, samo šuti. Slava mu! Kličeš.

- Bol, patnja, ranjenost kazuju nam da postoji radost, zadovoljstvo, zdravlje u vječnu obliku. A sve te muke dobro podnesene, u vidu vječnosti, u vjeri u punu životnu vječnost, čine nas svetima.

35. - *Od smilja mlađi* u ono doba letio si bez krila a ne znaš točno ni što si vidio, ni što si čuo. A jutros si u nekom gradu: niti znaš u kojem, niti znaš zašto ćeš u njemu, samo znaš da vrijeme hlapi poput krvi.

- Očito nam nije dano znati ni gdje, ni što, ni zašto. Mi ne znamo Smisla sebi. Reda nam je vjerovati Onomu koji ima Riječi Života, koji je Riječ, voditeljica i osmišljateljica svakoga Upita, Puta i Istine. Koji je S-misao svake naše misli.

36. - *Što ćeš sada*, pitaš se u posljednjoj kitici, kada se Tvoja riječ ne da, živa, izvući na papir pa makar sav novi svijet za njom čeznuo. A kada si začuo čisti sestrin smijeh iz daljine da naložiš vatru kako bi šišmiši pobjegli i s Tvoga dimnjaka, pošao si po triješće i vidio kako se gora naslanja drugoj na rame, i od toga sijevaju, poput munje, glasovi zatamljeni iz Tebe.

- Blago Tebi kada imaš što reći svijetu koji očekuje. Ti će glasovi naći svoj put do duše makar poput munje.

U **desetom ciklusu** I DA ĆE SMRT ISPITI **SOK OD VELEBILJA** (str. 63-68) povezuje nas sa zagrebačkom pjesm zbirkom iz 2001., prevedenom na engleski i na talijanski.

37. - *Tu po šumi* čuješ glasove kojima jastreb svojim glasovirom "pelip-pelip, plip-plip; itit, klop" doziva svoju dragu, a ti glasovi odliježu na jeziku kišnih kapi. Ti taj jezik slušaš, a stvari usred mora šute ili iznad brda sniju, a Ti cijeloga vijeka nijem od čuda što se Tvomu jeziku iz tih stvari javlja, i to Te zastrašuje i ujedno zadivljuje.

- Riječ je komunikacije svima dana: i jastrebu u proljeće, i kišnim kapima u jesen, i stvarima usred mora, i oblaku i mećavi. Ako te njihov prolazni jezik plaši, "zadivljena", kako ćeš tek "nijem od čuda" slušati izvorni božanski govor Duha koji svemu daje vječni smisao i svu i trajnu vrijednost.

38. - *Ti, koji si nevidljiv* prikazuješ u tri kitice Nekoga za kojega bih, iz opisanih značajki, rekao da je Duh: moliš ga da se ne ljuti što ga oslovljavaš "dragi, pomози"; u Tebi prah, iz kojega si stvoren, vene i od samoće se ježi; On je druge poslao, i svi čekaju iza brijega da se pojavi Sunce; konačno i Ti ga sam zoveš da dođe, dok je vremena, njega koji je "nevidljiv" i koji se ne rađa "iz tjeskobe" kao Ti i svi mi.

- Koji vječno jest. I koji ne može ne biti. I punim bitkom postoji i punim savršenstvom jest. Savršeno inteligentan i savršeno slobodan.

39. - *Da jelen čuje* ili ovca koja brsti, ili puž za listom, kakav vjetar ovuda huji, pitaš se gdje bi postojao dom za Tebe, Putnika? I pred tim stadom koje misli kao Adam, kao Eva, odgovaraš da "Osim Jednog, nitko ne zna".

- Slažem se. To je Istina s kojom se valja suočiti i miriti. Ali nije dosta da znamo da je on samo nezainteresirani Znalac, nego i zainteresirani Sudac.

40. - *Dok sprema se noć*, tj. svršetak, smrt, imaš samo jednu želju: "Sve lišće, svu travu na Zemlji dao bih za jednu vlat s nebesa."

- Očito, i sve vrijednosti prolazne dao bi za jednu vrijednost neprolaznu. Isus govori u prisposobi o Gavanu koji je imao sva blaga ovoga svijeta: u grimiz se i tanani lan odijevao, a danomice se sjajno gostio (Lk 16,19), a kada je tamo došao - u pakao dopao! Što koristi čovjeku da cio svijet... Zato mi se čini da Ti je ova pjesma možda najkraća, ali najsnažnija... Eshatonska. Da Onaj danas hoda po zemlji, možda bi rekao: Ne nadoh tolike vjere u svoj Hercegovini!

U **jedanaestom ciklusu** ČUO JOŠ, **STARIJI OD VREMENA** (str. 69-75) podsjeća nas na zagrebačku zbirku iz 2008. godine, prevedenu na francuski i njemački.

41. - *Na početku* bilo je samo rođenje, zatim slijedila proljeća ranoga tijela koje nisi ni čutio, nakon toga ni praha ni zraka, nigdje i nikada. Dok tako govoriš, janjad Te gledaju, sućutno. I točka.

- Janjad koja su stvorena za službu čovjeku, a čovjek za službu Bogu.

42. - *Budan* gledaš ispred sebe zelenkast prostor koji može preletjeti kamenčić bačen iz Ahilove ruke. Vidiš i razne vočke koje rastu uza zid, vapnenac. Vidiš i nisku kuću u kojoj su Tvoje knjige pune bolova raznih i čista veselja koje je tu nastajalo. Sve to nije nastalo "bez neba", a Ti to ostavljaš svojoj djeci i djeci djece njihove, moliš ih da ih nikomu ne dadnu dok se po njih ne vratiš kao prvi vlasnik.

- Sve je to već odavno postalo *patrimonium* blagoga naroda. Netko u tome uživa. Netko se divi. Netko dobro ni ne razumije a mora dati kratak uradak za lektiru.

43. - *Ne mogu reći*, veliš, koliko si puta stajao tu negdje i u podne i u ponoć, čekajući da Ti se ukaže što se ljudskom oku još ukazalo nije. I onda iznenada začuješ da tu, u Tvom vrtu, ima zadnje čega igdje ima. Otkrila Ti se stvarnost mirisnija od kruha, koja Ti uzima dah.

- Ukazanje i otkriće punine života. Blago Tebi!

44. - *Moram se naviknuti* na propast riječi iz ove pjesme. Kako se rađaju iz oluja nevidljivih, tako nestaju u zaboravu čovječanskom. I čovjek se mora naviknuti na to prije negoli dođe noć i "tajna zora iza nje".

- A znaj, suputniče dragi, da u toj tajnoj zori i božanskoj svjetlosti ne će ništa propasti, ni suza, ni bol, ni riječ, ni čin. Sve će se spasiti, preobraziti i biti svjedočanstvo u vječnosti.

U **dvanaestom ciklusu** JA, **PUTNIK**, SA SVOJIM PÂRKAMA (str. 77-83), boginjama sudbine, koji je novi s četiri pjesme.

45. - *Zrnje* ovisi o klasu i o ruci. Možeš ga ostaviti na stijeni suhoj, ili ga dati zemlji suhoj da poslije zime opet rodi. "To je povlastica mala od nekog u sjeni."

- Sav je svijet sastavljen od povlastica malih koje je ugradio Netko, s našega gledišta "u sjeni", a on je sav u Svjetlosti vječnoj. On Gospodar svjetla i sjene, zrna i rasta, života i smrti. Slava mu i hvala!

46. - *Dok me bilo nije*, drugi su govorili o mojim jadima, ističeš: trsovi, ribe, Alkej Mitilenski, liričar. A kada si se našao tu, ne znaš ni zaustiti.

Sva stvarnost sve više sliči šutnji, nego li glasu brata iz Mitilene, majstoru stiha i strofe, figure i forme. Ipak priznajesh da si kao ljudsko biće - jedinstven.

- Svatko različit, a sličan, u svakom slučaju jedinstven. Čudesna povlastica, pa makar bili blizanci iz Mitilene.

47. - *Taj vis* što na vjetru stoji okomito, tugin sjaj. "Neka je blažen na svijetu on."

- Tko? Taj vis, taj tugin sjaj...

48. - *Davno* koja je sastavljena od samih naslova i zapravo rekapitulacija života, onoga pjesničkoga od polaska prema Gradu na sjeveru do smrti koja će ispiti sok velebilja i uputiti se Parkama u vječnost. Prepustimo nešto i drugomu čitatelju.

Zaključak

A - Kroz gotovo svaku pjesmu probija Tvoj priziv na Drugi svijet, na Eshaton, nekada u blagu predanju, nekada u zaoštrenu pitanju:

"zamjenica nebeska" (str. 7),

gore, iznad glave, mnoštvo je "stvari nepoznatih" (9),

Stvoritelj svemu daje što treba, i mravu i nama (13),

i sve ima smisla od prvoga udisaja, stvoreni na sliku Božju, ne vučju (14),

i zato ne misliš da Ti nitko uzdisaje ne čuje: Sluša ih svjetlost, sva (15).

Očekuješ glase odonud, "iza brda povijesnih" (16).

I svaki grmić od neba svoj prosi sjaj (19).

Ima nade primiti lijek "iz daljina nepoznatih", svelječivi lijek (20).

Pjesničiš o vječnosti koja je ljepša nego vječnost iz pomisli ikoje (25).

Zamišljaš se kao "svet", "sličan onome koji daje" (27).

Njega nazivaš Svjetlost ljubljena (28).

On pretvara bol i smrt u ljepotu ni s čim usporedivu (29).

Letiš preko Alpa i Himalaja ni u Padovu ni u Bengal, srce odlučuje, a ne kazuje (36), meni se čini da je to lijet u Vječnost!

Osjećaš "zadaću", "nalog" da živiš i radiš (41) i vječni život zavrijediš.

Osebužno moliš Stvoritelja za kišu (42).

Najavljuješ vlastiti odlazak "u valu svjetlosnom" (44).

Nastaje rasplinuće, a "duh nastanjen u svemu" (59).

Pozivaš Nevidljivoga da dođe, da pomogne (66),

koji jedini sve zna (67).

Sve bi na ovoj zemlji dao "za jednu vlat s nebesa" (68). Ne boj se: ništa propasti ne će, ni "čaha hladne vode" dana putniku zemaljskom (Mt 10,42), kako bi onda propala djela božanski nadahnuti.

Istina, na ovome svijetu sve pada u zaborav i na to se naviknuti valja (75).

Ali nije tako s Božjom memorijom. Čudo zrna kazuje nam da se ono opet vraća i rađa; povlasticom "nekog u sjeni" (79). Točnije: Nekoga u svjetlu, a mi smo u sjeni i mijeni smrtnoj.

B - Nas dvojica suputnika imamo u imenu nešto zajedničko: Ti *veselo*, ja *radosno*; a među nama ima razlika u pristupu ovoj stvarnosti. Ti si dobar dio svoga putništva i stvaralaštva posvetio motrenju

- raznoga biljnog svijeta: lijera/ljiljana, čempresa, grma, cvijeta, kumpira, lišaja, mahovine, jagode, kadulje, trave, duba, jasena, drijena, smokve, trešnje, pšenice, trsa, naranče, velebilja;

- kao i onoga životinjskog: žune, nemani, mrava, vuka, prepelice, jelena, vuge - je li to ptica ili legenda ili legendarna ptica? - puža, leptira, ptice, sove, mačke, ovce, janjadi, šišmiša, jastreba, ribe, pliskavice. S pomoću stvorenja toga botaničkog i zoološkog carstva uzdižeš se do njihova Stvoritelja i Hranitelja, do drugoga svijeta nepoznatih nam stvari.

Mene moj put od samoga početka stalno vodio i kroza školovanje i kroza svećenikovanje preko studija Svetoga Pisma Staroga i Novoga Zavjeta, od objava i apokalipsa Božjim prorocima; od teofanija Abrahamu i Mojsiju, dok se konačno ne dogodi ona vrhunska Objava u Sinu Njegovu ljubljenu. U njemu nam kaza svu Istinu, pokaza jedini Put i iska za sav Život "kroza zrcalo, u zagonetki" (1 Kor 13,12). Sva nas stvorenja upućuju na egzistenciju Božju, ali nam ne otkrivaju unutarjnega života u Trojstvu. Ne ćemo nikada jednako polazeći od Njegovih stvorova, preko čempresa i šišmiša, doći do biti i svetosti Božje, kao što ćemo povijesnom objavom od Stvoritelja doći do spoznaje: "Ja sam koji jesam", do Dekaloga, do Utjelovljenja Sina Božjega i njegove Milosti, i Euharistije, i Uskrsnuća, i konačna Suda.

C - Bog nas je spustio na ovu zemlju i pustio da radimo i da nešto zaradimo u vremenu za vječnost. Pa i na ovome svijetu želimo što više i bolje raditi, da nam barem jedan postotak i sama penzija bude snažnija. Po tom ćemo radu i gore, na nebu, biti suđeni i primiti svoju zasluženu mirovinu i pokojište.

Neka Ti, Suputniče čestiti, po Božjoj mjeri razmjerna bude penzija ovozemnoj uzvišenoj poeziji, a svojom bogoobličnom vjerom, za koju svojski kroz poeziju vojuješ, postigao kudikamo više od one željene "vlati" na nebesima!

Ratko Perić, suputnik

RATKO PERIĆ, *Svećenici glagoljaši na području BiH. Trista godina djelovanja (1551.-1851.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2016., 472 str.

Građu za knjigu s gornjim naslovom, koju je znanstvena, a i cjelokupna javnost dugo čekala, mostarski je biskup Ratko Perić prikupljao desetljećima, od svoga biskupskoga ređenja. Ovo će djelo u znanstvenim krugovima biti gotovo senzacija s obzirom na to da je crkvena povijest na prostoru Hercegovine i Bosne za mnoge već bila napisana, završena i zapečaćena, a u toj pisanoj povijesti svećenici glagoljaši, ako su uopće spominjani, redovito su sklanjani na periferiju ne samo društvenih nego i crkvenih zbivanja. Na povijesnu stvarnost i činjenice ova knjiga baca sasvim novo svjetlo, te se o ovdašnjoj prošlosti bez nje ništa više ozbiljno ne će moći pisati.

Na početku se nalazi *Uvodno slovo, Sadržaj, Kratice, Bibliografija*, a zatim autor prelazi na razradbu teme gdje se donose poglavlja: *Pojmovlje, Odnosi franjevačkoga i glagoljaškoga klera, Odgoj i izobrazba glagoljaša*, te kao kruna svega: *Životopisi glagoljaša*.

U *Uvodnome slovu* o ovim svećenicima autor iznosi: "Odlikovali su se redovitim dijeljenjem svetih sakramenata: krštenjem, vjenčanjem, opremom bolesnika, ispovijedanjem, slavljenjem Euharistije u onoj mjeri u kojoj su ih trebali i dopuštenje im davali biskupi apostolski vikari kao i župnici franjevci, osobito na tromeđi Livna, Duvna i Kupresa" (str. 6). O svećenicima glagoljašima, i to gotovo bez iznimke, redovito se govorilo kao o "polupismenim ljudima", a da se nisu navodili razlozi zašto nisu više djelovali na kulturnom području. Autor ove knjige o tomu kaže: "Rijetko je koji glagoljaš napisao kakvu knjigu ili brošuru, molitvenik ili pouku, katekizam. To ne znači da ih nije bilo za to sposobnih, nego nije bilo mogućnosti dati se na tako zahtjevan posao, niti je bilo lako naći novčana pokrića za njihovo tiskanje" (str. 7).

U prvom poglavlju s naslovom *Pojmovlje* autor obrađuje hrvatska pisma latinicu, glagoljicu i bosanicu, te pojmove: svećenici glagoljaši i svećenici latinaši. O glagoljici autor piše: "U početku je glagoljica imala 40, potom 38 slova. Svako slovo ima glasovnu i brojevnju vrijednost. Od 9. stoljeća u uporabi je obla, a od 12. stoljeća uglata glagoljica. Glagoljicom su na hrvatskom jeziku ispisani brojni spomenici, isprave i knjige, počevši od Bašćanske ploče (oko 1100. godine), Vinodolskoga zakonika (1288. godine), preko misalâ, brevijarâ, ritualâ, hagiografâ, zakonâ, statutâ, matičnih knjiga itd." (str. 30). U knjizi se, uz ostalo, o bosanici kaže:

"Glavnina slavenskih naroda piše ćirilicom, neki i ćirilicom i latinicom, a neki isključivo latinicom. Bosanica je nastala od ćirilice. Na hrvatske je prostore dospjela u 10. stoljeću iz Bugarske preko Srbije, formiravši se u zasebno pismo s primjesama glagoljice i latinice. Od bugarske i srpske ćirilice razlikuje se i oblikom i pravopisom. Brojni su spomenici ispisani bosanicom, a među najstarije ubraja se Humačka ploča (11.-12. st.), Povelja Kulina bana izdana Dubrovčanima (1189.), Miroslavljevo evanđelje (12. st.), Čajničko evanđelje (kraj 14. st.), Hvalov zbornik (iz 1404. godine) s tekstovima Novoga Zavjeta, dijelovima iz Staroga: Psalmima..., Poljički statut (iz 1440. godine) i dr. Franjevci Bosne Srebrene tiskali su oko 40 djela na ovom pismu od 16. do 18. stoljeća. Više stotina stećaka ima natpise na bosanici" (str. 30).

U drugom poglavlju s naslovom *Odnos franjevačkoga i glagoljaškoga klera* obrađeno je više tema. Počinje se s bulom pape Eugena IV. iz 1446. godine gdje autor, uz ostalo, kaže: "Bulom koju je papa Eugen IV. (1431.-1447.) izdao 1446. oci su franjevci postali vodeći, ali ne i isključivi pastoralni djelatnici na području Bosanskoga kraljevstva. Bilo je to koju godinu uoči njegove osmanlijske okupacije koja se zbilila 1463. Tekst Papine povelje glasi: 'Do vrhunca dobrohotnosti i darežljivosti u dije-ljenju prava Bosanskoj vikariji u dušobrižničkom djelu došao je Eugen IV. god. 1446. kada je čuo da u onim pokrajinama svjetovni svećenici nisu najboljega života, da čak neki iznose heretične stvari, a da, s druge strane, narod, osobito na granicama Madžarske i Transilvanije, želi franjevce za župnike'" (str. 35). O tomu autor dalje nastavlja: "Franjevci su se uspješno odupirali i protiv same pomisli, čak i kada bi Sveta Stolica iskazala namjeru, da se svjetovni svećenik imenuje samostalnim župnikom, kao što će se pokazati na više slučajeva iz 18. i 19. stoljeća na području franjevačke pastve.

Poduzimali bi sve kako ne bi došlo ne samo do uvođenja redovita pastoralnog svjetovnog klera na prostorima pod osmanlijskom okupacijom, nego ni do njegova povećanja. Manipulirali su i samim katoličkim pukom koji, tobože, želi samo redovnički kler, dok mu drugi svećenici nisu bili poželjni. No, da je stvarno stanje bilo sasvim drugačije, vidi se i iz činjenice da ondje gdje su po župama umjesto franjevaca bili svjetovni svećenici, nikada se nije dogodilo ni čulo da bi narod protjerao svjetovnoga svećenika te tražio franjevca. Nije se dakle radilo o isključivosti Božjega naroda nego o nedopustivoj manipulaciji njime" (str. 37). Dalje slijede naslovi: Pokušaj biskupa Danijela, 1551.; "Malobrojni svjetovni svećenici", 1609.; "Frenk popovi", 1616.; U Bosni nema svjetovnih svećenika, 1655.; Pokušaj biskupa Lišnjića, 1666.; Biskupi pootimaše župe, 1701.; Nastojanja biskupa Bijankovića; Sveta Stolica želi svjetovnoga svećenika za biskupa, 1740.; Preporuka provincijala Lastrića, 1742.; Na-

redba biskupa Dragičevića, 1749.; Biskup Dragičević o rastu svjetovnog klera, 1750.; Svjetovni svećenik u Kreševu?, 1757.; Svjetovni svećenik u Veljacima - Ljubuški, 1760.; Dragičevićeva naredba svjetovnim svećenicima, 1762.; Sveta Stolica želi svjetovnoga svećenika za biskupa, 1765.; Svjetovnim klericima nema mjesta u Bosni, 1768.; Biskup Hiljić zastavlja rast glagoljaša, 1808.; Duvanjski "knezovi" Svetoj Stolici, 1808.; Miletićev popis svećenika glagoljaša u Apostolskom vikarijatu, 1824.

Treće poglavlje nosi naslov *Odgoj i izobrazba glagoljaškoga klera*. Najprije se govori o razdoblju kada su se svećenički kandidati za svećeništvo pripremali kod župnika, a onda se prelazi na sjemeništa za odgoj glagoljaša. Pod ovim drugim naslovom govori se o Lišnjićevu sjemeništu u Makarskoj, zatim o Oratoriju sv. Filipa Nerija u Splitu i u Brelima, pa o Zadarskom glagoljskom sjemeništu, te na kraju o Glagoljskom sjemeništu u Priku kod Omiša. S ovim završava uvodni i objasnidbeni dio knjige, te se u četvrtom poglavlju prelazi na životopise svećenika glagoljaša.

Autor o svakom pojedinom svećeniku glagoljašu donosi sve podatke do kojih je uspio doći uz kratke komentare nekih činjenica i dokumenata. Zanimljivo je pratiti događanja u vezi s Mladom Misom svećenika glagoljaša u Vinici o čemu autor kaže: "Apostolski vikar u Bosni biskup Hiljić 1808. godine zabranjuje slaviti Mladu Misu novoređenicima don Tadiji Čaliću i don Josipu Lučiću iz Vinice, 'jer nitko ne poznaje glagoljaške liturgije'. A on ne trpi 'da netko dolazi iz Dalmacije asistirati tim glagoljaškim mladomisnicima'. Don Tadija je te godine bio zaređen za svećenika te je trebao proslaviti mladomisničku radost u Vinici. Međutim, biskup fra Grgo Hiljić, otprije poznat kao onaj kojemu glagoljaši nisu bili mili, bio je protiv toga. Svoje pismo upućeno franjevcu u Livnu, 2. rujna 1808. ovako zaključuje o ovoj dvojici mladomisnika: 'Stoga oba mi imaju poslati svjedodžbu o naučenim ceremonijama, pa neka dolje sveščaju, bit će mnogo bolje. I kažite im da im je to sve zaludu, jer se nikada ne će moći uložiti u službu puku; a kada bi mene poslušali, te bili latinski svećenici, bili bi čestiti: niti će se više i jedan za moga života rediti svećenik glagoljaš: to im očito svima kažite da se ne zavaravaju'" (str. 142).

Govoreći o svećeniku glagoljašu don Tomi Dubravčeviću autor navodi potpuno suprotan primjer gdje se biskup Dragičević založio za ovoga svećenika. "Biskup Dragičević nije štedio pohvalnih riječi pred Svetom Stolicom ističući don Tomin dušobrižnički rad u Velikoj. Bio je kapelan župniku franjevcu. 'Biskup je Dragičević osobno, prigodimice, hvalio svaki uspjeh svjetovnih svećenika, kao što je, na primjer, bio pohvalio don Tomu Dubravčevića čijim su se radom uvelike okoristili vjernici u

Velikoj (danas župa Plehan)', svjedoči dr. Zvonimir Baotić. Biskup Dragičević 24. rujna 1753. piše: 'Imam jednoga drugog svećenika, prezbitera ilirskoga obreda, po imenu Don Tomu Dubravčevića, koji boravi u župi Velikoj, podložnoj ocima samostana u Sutjesci, kojega sam ja zaredio isto tako *ad titulum Missionis* (= na naslov misije), koji je, suprotno rečenom [don Anti Pezanoviću], doista dobar sluga Božji. I ovaj je koristan, po onome što se do sada vidjelo, toliko potreban u onom kršćanluku, postavio sam ga sa svojom iskaznicom misionara u onom kraju. Ovaj siromašak, međutim, ne imajući još ništa svoga, nemajući nikakva načina za sada da stekne drugo svojim trudom, osim koje Mise, i to iz ruke župnika, kada bi Vaše Uzoritosti htjele odobriti, ne bih propustio zamoliti ih da mu što god doznače; ako ne koliko jednomu apostolskom misionaru, barem polovicu, ili jednu trećinu, da se može nekako snaći u svojoj službi'" (str. 179-180).

Govoreći o don Miji Grbavcu iz Dobroga Sela iz 17. stoljeća autor daje ovaj aktualan komentar: "Kakve su ovo hrvatske i katoličke grude koje ne drže jednako do svoga don Mije kao i do svoga fra Mije, koje u svojim dobrim selima i gradcima ne trpe na isti način biskupijskoga svećenika kao i redovnika franjevca? Kako to taj vjekovni mentalitet i ta ljudska vjerska psihologija poima Kristovu Katoličku Crkvu pa se ne pružaju jednaka mjesta i fra Franji i don Franji u ovom prostoru kada i jedan i drugi govore istim hrvatskim jezikom, rođeni u istoj župi i selu, čak od iste majke hrvatske u istoj obitelji, odgajani istim vjeronaukom, hranjeni istim sakramentima, mučeni na istim mučilima dušmanskim? Otkuda se u toj i takvoj zemlji namnoži toliko protuevandeoskoga duha među sinovima Crkve koji se, kroz tolika stoljeća, suprotstavljahu članovima jednoga klera samo zato što ne nose bijelo oko pasa, nego bijelo oko vrata? Suprotstavljahu se uspješno čak i s pomoću protukršćanske turske ili domaće komunističke ruke spremni na svaku zloporabu do svoje uporabe župe - *per abusum ad usum*" (str. 204-205).

Uza životopis don Grge Kardumovića vezana je jedna veoma zanimljiva zgodica o kojoj autor kaže: "Godine 1710. u Rošku Polju mjesni turski zapovjednik Ahmet Izakagić, moli makarskoga biskupa Bijankovića, pod čijom je jurisdikcijom bio i zapadni dio Hercegovine s duvanjskim krajem, da odškoluje jednoga kandidata za svećenika, na njegov (Izakagićev) trošak! [...] O ovome biskup 12. prosinca 1707. piše Kongregaciji za širenje vjere: 'Za vrijeme ovoga mog boravka dospjelo mi je u ruke pismo turskoga upravitelja i zapovjednika u selu Roško Polje, u kojem mi preporučuje Grgu Kardubovića, sina jednoga njegova kmeta, da mu podijelim svete redove i učinim ga svećenikom, kako bi ovi ljudi imali svakoga zapovijedanog blagdana Misu i da bi se ovdje zadržao da kršćansku djecu i drugu njegovu djecu uči čitati i pisati na ilirskom jeziku

sv. Jeronima, te da bih ja svake godine morao doći i ondje blagosloviti polje i prekoriti one kršćane koji ne udovoljavaju nedjeljnoj obvezi žita te da se on obvezuje, iako Turčin, poslati dobra konja u pomoć gradnje nove crkve sv. Marka u Makarskoj. Ja sam mu odgovorio pismom vrlo učtivim da ću nastojati udovoljiti njegovoj želji u svoje vrijeme, i nastojat ću da bude utješeno; poslao sam mu četiri paketa šećera i četiri vijenca smokava.' Obećano - ispunjeno! Bijanković je primio Grgu u školu iste te 1707. godine" (str. 243-244).

Pišući o jednom nesvakidašnjem barbarskom činu koji su učinili neki mještani Širokoga Brijega s grobom don Marka Pavkovića, autor citira fra Leona Petrovića koji kaže: "Na groblju se nije raspoznavao grob Don Marka Pavkovića. Istom pred koji mjesec dana [1939.] neki ljudi, pukim slučajem, otvoriše jedan grob u kojemu su našli dobro sačuvane ostatke svećeničkih haljina, stole i misnice, u koje je pokojnik bio obučen i pokopan. Komade su donijeli Franjevcima na Široki brijeg, da se i oni osvjedoče, da su komadi misničkog odijela. Bila je nakana da se fotografski snimi sav nalaz netaknut, ali je to bilo nemoguće, budući da su upravo barbarskim načinom isprevtali sve kosti i onda grob na brzu ruku zatrpali. Grobnicu je Don Marko za života dao lijepo ozidati i svoditi. Računao je, da se za to ne će niko drugi pobrinuti poslije njegove smrti. Na križu, koji je od nekoga kamena, ne zapaža se nikakav natpis. Vidi se samo reljef dvaju križeva, koji su unakrst usječeni na grobnom križu" (str. 316). Uz opis ovoga nemila događaja biskup postavlja nekoliko pitanja: "Zašto su ljudi 1939. godine, s obzirom na pokojnoga don Marka Pavkovića, onako 'upravo barbarskim načinom isprevtali sve kosti i onda grob na brzu ruku zatrpali'? Komu je do toga stalo i kako se to moglo tako nekažnjeno učiniti? A sve se otpočelo raditi po crkvenom dopuštenju! I o svemu obaviješteni franjevci na Širokom Brijegu" (str. 317).

U ovom prikazu vrijedno je posebno istaknuti don Jakova Perkovića koji je ušao među književnike BiH napisavši nekoliko zapaženih djela. Autor o tomu kaže: "Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.) donosi prva tri djela koja je napisao Jakov Perković, 'kapelan duvanjski'.

Kratko izkazanje života, pokore, smrti i čudesa sv. Jakova Pustinjaka, Dubrovnik, 1808., 31 stranica. Kratko iskazanje posvetio je 'pričasnemu i pripoklonitomu ocu poštovanomu fra Josipu Iviću iz Duvna d(on) Jakov Perković poklon, pozdrav i ljubav'.

Devetice bogoljubnih priprava za štovati svetkovine, Dubrovnik, 1808. One pokazuju svećenikovu sposobnost i hrabrost pisanja i objavljivanja.

Pet razsudjenja sv. apostolskoga sidališta varhu pet dogodjaja podloženi sudu sv. otca pape, Dubrovnik, 1809.

Devetice bogoljubne od Jakova Perkovića iz Duvna, Dubrovnik, 1818. Ovo je uglavnom drugo izdanje. Ovima Alilović dodaje i četvrto djelo: *Izabrani spisi*, Sarajevo, 1956." (str. 334, 336).

Više nemoguća negoli nevjerojatna priča isplela se oko groba don Mije Vuletića u Donjem Crnču. Autor citira fra Leona Petrovića koji 1939. godine u mostarskoj franjevačkoj *Kršćanskoj obitelji* piše: "Don Mijo je za života dao sebi ozidati grobnicu. Njegov je grob bio netaknut sve do godine 1899. Te je godine u njegov grob pokopan neki Jure Zeljko, a god. 1933. Ivan Zeljko sin Jurin. Kod ovoga neljepoga čina, prekopavanja svećeničkoga groba, lijepo je to, da je na grobu postavljen nov križ sa lijepim natpisom: »Ovdje p(očiva) t(ijelo) Zeljko Domina, svećeničkoga reda«. Tako se barem zna, da u tom grobu leže zemni ostatci našega Don Mije.' Petrović dalje nastavlja: 'Od mjesnog puka niko ne zna - ni njegova rodbina - za pravo ime Don Mijino, samo znadu, da su ga zvali Domin (*Dominus*), te stoga misle, da mu je ime bilo Domin (»Dominik«).' Grob don Mije ili *Domina* ili *Dominusa*, odakle je i sam naziv 'don', čudnom akrobacijom pretvorit će se u grob 'fra Dominika Zeljke', odnosno u 'Fratarski grob'" (str. 412).

Iza opširnih životopisa svećenika glagoljaša autor donosi životopise trojice bogoslova glagoljaša. Uz ime jednoga od njih, Marka Budimira, vezano je više nepoznanica pa autor kaže: "Ne znamo da je biskup Dragičević poslao ijednoga kandidata na studij u Italiju da postane biskupijski svećenik. Pretpostavljamo da nije poslao ni Marka Budimira u Rim, niti je ovaj otišao u pratnji svoga strica don Ante sa znanjem biskupa vikara. Jer kada takav pripravnik završi studij na latinskom jeziku u Rimu, zaredi se za svećenika i vrati se u domovinu, odnosno u Bosanski vikarijat, valjalo mu je naći dušobrižničko mjesto. A za latinaše nije bilo mjesta, jer su župe bile nedjeljive i jer su latinaši u svemu, osobito u studiju, bili ravnopravni sa župnicima franjevcima, osim u župama koje su bile pastoralni monopol redovnika. Marko je mogao pristati da bude kapelan svomu stricu, također kapelanu, što je vrlo teško vjerovati. Stoga je biskup Dragičević mogao tražiti načina da ne odgovori pozitivno na don Antinu molbu s obzirom na slanje njegova nećaka Marka na studij u Rim. Uostalom i sama je Kongregacija stavila vikara fra Pavu na kušnju kada je zaželjela da on preporuči i odobri školovanje i, naravno, da mu on osigura sutrašnje djelovanje. A to je bilo previše očekivati od fra Pave, biskupa vikara, koji je i sam bio sa svojim "ordinarijatom" u provincijalatu u Fojnici. Čemu množiti svjetovne svećenike kada je bilo dostatno franjevačkih!?" (str. 432).

Nakon životopisa više svećenika glagoljaša doneseno je poneko njihovo pismo ili pismo u vezi s njima, u dva stupca: u ondašnjem hrvatskom i u današnjem hrvatskom jeziku. Ili prijevod s latinskoga. Biskup na početku iskreno priznaje da ima još mnoštvo gradiva koje bi bilo vrijedno obraditi. "Svako je ljudsko djelo nedovršeno, a ovo pogotovo. Gradiva bi se još moglo naći, osobito u Splitskom arhivu. Neka se toga posla late mlađi naraštaji. Bila ova monografija poticajna drugima da nastave gdje se stalo, odnosno da obrade i javnosti predstave one svećenike glagoljaše o kojima nismo našli nikakvih podataka.

Glagoljašima vječni mir u Bogu, a njihovim daljnjim proučavateljima blagoslov od Boga!" (str. 8).

Božo Goluža

MARINKO MARIĆ, *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb - Dubrovnik, 2015., 292 str.

Do kraja devedesetih godina 20. stoljeća o Hrvatima u Bosni i Hercegovini objavljeno je više radova, uglavnom po obrascu Jovana Cvijića, koji je u okviru Srpske akademije nauka ustoličio seriju knjiga pod naslovom *Naselja i poreklo stanovništva*, a u nešto manjoj mjeri i po (sličnom) tradicijskom obrascu hrvatskoga istraživačkog kruga na čelu s Antunom Radićem. Već 1909. godine Jevto Dediđer objavio je knjigu o stanovništvu Hercegovine, utemeljenu na usmenoj predaji i s vrlo olakim i dvojbenim zaključcima.¹ Dediđerov najplodniji nasljednik bio je Milenko S. Filipović, koji je objavio više radova o stanovništvu pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine, a najvažnija mu je studija o Popovu polju, koju je načinio zajedno s Ljubom Mićevićem.² Napisan je i veći broj radova o stanovništvu pojedinih naselja, no većina tih studija pisana je po danas već zastarjelom tradicijskom obrascu koji se, između ostaloga, "odlikuje" i nepostojećim ili skromnim znanstvenim aparatom, bez primjene modernih metoda i strogih metodoloških uzanci. Pravih povijesno-demografskih studija sve do studije Vlade Pavičića o stanovništvu Hardomilja,³ nije bilo.

U izdanju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku tiskana je knjiga Marinka Marića *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*. Riječ je o prvoj većoj studiji jednoga područja u Bosni i Hercegovini, koja je utemeljena na povijesno-demografskoj analizi matičnih knjiga. Iz njih nisu iscrpljeni samo podatci o prezimenima i rodovima, kao što je to bio slučaj u najvećem broju ranijih studija, nego su iskorištene i za spoznaju demografskih ritmova, od utvrđivanja stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnoga prirasta, pa do sezonskoga kretanja rađanja, vjenčavanja i umiranja. Budući da su mnoga arhivska vrela u Hercegovini, prvenstveno starije matične knjige, uništene u nemirnim vremenima, Marić je njihov nedostatak morao nadoknađivati istraživanjem brojnih dubrovačkih, osmanskih i crkvenih vrela u kojima je pronalazio podat-

1 JEVTO DEDIĐER, *Hercegovina*, SKA, Naselja srpskih zemalja, knj. 6, Beograd, 1909.

2 MILENKO S. FILIPOVIĆ - LJUBO MIĆEVIĆ, *Popovo u Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela, knj. 15, Sarajevo, 1959.

3 VLADO PAVIČIĆ, "Hardomiljski rodovi", u: *Hardomilje, prošlost, ljudi i običaji* JURE RUPČIĆ IVANOV (ur.), Hardomilje, 1998., str. 225-341.

ke o stanovništvu i obiteljima. U knjizi je donio broj stanovnika u različitim trenutcima u prošlosti, vjersku strukturu stanovništva i brojne druge povijesno-demografske pokazatelje koji se odnose na obiteljsku strukturu, demografske ritmove i migracije.

Knjiga se otvara uvodnim poglavljima u kojima se govori o vrelima i korištenim metodama (*Uvod*) i daje povijesni presjek političkih, crkvenih i gospodarskih prilika (*Presjek povijesti Popova*). Potom slijedi analiza broja stanovnika cijeloga područja (*Broj stanovnika*) i pojedinih naselja (*Naselja i broj stanovnika župe Ravno*). U poglavljima *Prirodno kretanje stanovništva* zasebno se analiziraju kretanja nataliteta, mortaliteta i nupcijaliteta u župi Ravno i u vojnoj kapelaniji Trebinje. Veliko i važno poglavlje posvećeno je migracijama (*Migracije*) u kojem se, uz lokalne migracije, razmatraju migracije iz Ravnoga u unutrašnjost, na teritorij Dubrovačke Republike, iseljavanje u europske i preoceanske zemlje, kao i privremene migracije koje su uslijedile u vrijeme Hercegovačkoga ustanka. U poglavlju *Strukture stanovništva* analizira se dobna, spolna i obiteljska struktura stanovništva, struktura kućanstava i struktura po vjeroispovijesti. Prije *Zaključka* je i poglavlje koje obrađuje imenski i prezimenski fond u Ravnome (*Imena i prezimena*).

Ova knjiga nadilazi zavičajnu povijest Ravnoga. Danas, a i u vrijeme Dubrovačke Republike, područje Ravnoga u Popovu, iako je pripadalo drugoj državi, bilo je u najužem dubrovačkom gravitacijskom krugu, poput Dubrovačkog primorja ili Konavala. U svakom trenutku prošlosti u Dubrovniku bilo je najmanje 10-15 % stanovništva podrijetlom iz Popova u Hercegovini. Stoga je ovo istraživanje stanovništva Ravnoga vrlo važno i za sagledavanje povijesno-demografske slike čitavog prostora Dubrovnika i nekadašnje Republike.

Neki nalazi u knjizi izazivaju posebnu pozornost. Vrlo je zanimljiva Marićeva analiza mjesečne distribucije vjenčanja s obzirom na različito vrijeme trajanja korizme. Prvi je koji je to precizno izračunao, utvrdivši točno za svaku godinu vrijeme korizme. Nadalje, iznimno je zanimljiva analiza strukture izbjeglica u vrijeme Hercegovačkoga ustanka kada je tri četvrtine stanovništva župe Ravno izbjeglo u Dubrovnik i Dubrovačko primorje. Veliku pažnju historiografije privući će i nalaz da je 1847. godine župnicima u Popovu poslana okružnica da ne smiju više dopustiti da kum vodi mladenku u bračnu postelju. Ova okružnica koju je objavio Marić već sada izaziva diskusije i prijepore i sigurno će privući istraživačku pažnju.

Pisati o povijesti stanovništva Popova nije jednostavno jer to nije pisanje o lijepoj povijesti. Iza brojeva i statističkih analiza krije se bezbroj tragičnih ljudskih sudbina, pa istraživaču nije nimalo lako ostati neutralan. Na

ovomu se području sudaralo nekoliko religija, nekoliko nacionalnosti, i povijest i sadašnjost obilježena je preživljavanjem u atmosferi "mi i oni". Ljudski poriv za univerzalnim vrijednostima sudara se s realnošću života koji te univerzalne vrijednosti dovodi u iskušenje. Marić je odolio tom iskušenju. Napisao je vjerodostojnu knjigu u kojoj je sve istinito, u kojoj nije ništa skriveno. Marić piše o sukobima, protjerivanjima, zbjegovima. Ovdje je to bila povijesna konstanta, koja s jedne strane nadilazi moć pojedinca, ali u kojoj i svaki pojedinac sudjeluje, održava latentnu napetost, ujedno i sam generira konflikt. U dugotrajnosti takve atmosfere, gube se univerzalne vrijednosti, zaboravlja se da jednako plaču i "naša" i "njihova" djeca kad ih majka steže u naručju dok bježi pred nekom vojskom. Marić nije upao u tu zamku da o "našoj" patnji piše patetično, a o "tuđoj" patnji sladostrasno, on ne ulazi u vrijednosne sudove nego piše onako kako je bilo. I zato je ovo vjerodostojna knjiga.

Knjizi je priložen i DVD sa sjajnim dokumentarnim filmom "Stanovništvo Popova u Hercegovini: pečat vremena", redatelja Vlatka Filipovića, filmom koji prikazuje borbu čovjeka s prirodom u jedinstvenom fenomenu Popova polja, koje je jedan dio godine bilo duboko jezero, a drugi dio godine polje na kojem se proizvodila hrana. Ovaj potresni film oživotvoruje Marićevu povijesno-demografsku analizu i nakon gledanja gledatelj se osjeti sretnim što se nije rodio pedeset ili stotinu godina ranije.

Izvršno opremljena Marićeva knjiga, nastala u okviru doktorskog studija "Povijest stanovništva" na Sveučilištu u Dubrovniku, a tiskana u izdanju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, značajan je doprinos hrvatskoj i bosansko-hercegovačkoj povijesnoj demografiji i veliki spomenik Ravnome.

Nenad Vekarić

ELMA KORIĆ, *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530.-1590.)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XLIV., Sarajevo, 2015., 321 str.

Knjiga Elme Korić bavi se životom i djelom Ferhad-paše Sokolovića, prvoga bosanskog begler-bega i nećaka velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Ferhad je kao i mnogi drugi bosanskohercegovački dječaci devširmom doveden na osmanski dvor. Ubrzo nakon završenoga procesa obrazovanja započinje njegov uspon u osmanskoj službi. Tijekom godina istaknuo se ne samo kao jedan od vrsnih vojnih zapovjednika, nego i vješt diplomat, a njegov uspon i napredovanje nije ugrozilo ni ubojstvo njegova zaštitnika velikoga vezira Mehmed-paše Sokolovića. Svojim vojnim i diplomatskim djelovanjem uspješno je širio granice Osmanskoga Carstva, a ostao je zapamćen i kao promicatelj osmanske kulture, čiji su tragovi vidljivi i danas. U knjizi podijeljenoj u sedam poglavlja autorica donosi detaljan pregled njegovih vojnih i diplomatskih aktivnosti, te ulogu u razvoju gradova Bosanskoga ejaleta, osvrćući se pritom i na njegov privatni život i obiteljske tragedije koje su ga pratile.

Knjiga započinje sadržajem (str. 7-9), nakon kojega slijedi kratki predgovor (str. 13-14) te uvod (str. 15-17) u kojemu se autorica osvrće na izvore koji su poslužili u izradi ovoga djela. Prvo poglavlje "Osmansko carstvo u 16. stoljeću" (str. 19-35), osim kratkoga pregleda političkih zbivanja u Osmanskome Carstvu tijekom 16. st. donosi i tijek osvajanja balkanskih zemalja. Autorica potom prelazi na pitanje devširme i njezina značaja u osposobljavanju novih i obrazovanih kadrova odanih sultanu, u čemu su se u 16. st. posebno isticali dječaci pristigli s prostora Bosne i Hercegovine.

Kraće poglavlje o životnom putu Ferhad-bega bavi se razdobljem od 1558. do 1566. godine (str. 37-44). Poglavlje započinje kratkom raspravom o njegovu mogućem sudjelovanju u opsadi Sigeta 1566. godine dok je bio na dužnosti ulufedžibaše (zapovjednik lake konjice), nakon čega slijedi utvrđivanje identiteta Ferhad-bega koji se od 1558. do 1560. u literaturi navodi kao kliški sandžak-beg. Analizom dokumenata i literature autorica zaključuje da se ne radi o Ferhad-begu Sokoloviću.

Treće poglavlje obrađuje razdoblje od 1566. do 1573. godine, tijekom kojega Ferhad-beg Sokolović obavlja dužnost kliškoga sandžak-bega (str. 45-97). Na početku je dat pregled osvajanja u dalmatinskom zaleđu u prvoj polovici 16. st., što čini svojvrstan uvod u sukobe s Mlečanima i aktiv-

nosti Ferhad-bega uoči i tijekom Ciparskoga rata. Na temelju različitih izvora autorica opisuje vojne akcije i osvajanja utvrda u dalmatinskom i zadarskom zaleđu počevši od 1570. godine, dolazak Tatara u Dalmaciju, turske pohode do Istre 1572., prilike u Kliškom sandžaku pogođenom nestašicom osnovnih živežnih namirnica i vojnih potrepština te mjere koje je Ferhad-beg poduzimao kako bi poboljšao situaciju. Na kraju prelazi na aktivnosti Ferhad-bega nakon Ciparskoga rata i njegovu ulogu u procesu razgraničenja između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva.

U četvrtom se poglavlju kronološki obrađuje uloga i djelovanje Ferhad-bega kao bosanskoga sandžak-bega u razdoblju od 1573. do 1580. godine (str. 99-136). Autorica najprije utvrđuje točnu godinu dolaska Ferhad-bega na tu dužnost, nakon čega se kratko dotiče njegove uloge u provođenju odredbi mirovnoga ugovora između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike, što je bila njegova prva aktivnost kao bosanskoga sandžak-bega. Slijedi opširniji dio o vojnim pripremama za širenje granica Osmanskoga Carstva prema habsburškome teritoriju. S tim u svezi autorica se bavi i njegovom aktivnosti oko eksploatacije rudnika Kamengrad te topolivnice Banja Luka u kojoj se godišnje proizvodilo na tisuće komada topovske municije. Prateći kronološki slijed događaja autorica u nastavku opisuje bitku kod Budačkog u rujnu 1575. tijekom koje je nastradao zapovjednik Hrvatske krajine Herbert Auersberg, te vojne aktivnosti Ferhad-bega i njegove osvajačke pohode u razdoblju od kraja 1577. do 1578. kada su osvojene brojne utvrde u Pounju (između ostalih i Cazin, Bužim, Ostrožac, Zrin, Gvozdansko) i pomaknuta granica Bosanskoga sandžaka s Une na Kupu. Tijekom ovoga razdoblja Ferhad-beg je u više navrata bezuspješno opsjedao i Bihaćku tvrđavu. U obradi ovoga razdoblja Korić ne zanemaruje ni reakciju habsburških vlasti, koje su nakon gubitka brojnih utvrda počele ozbiljnije raditi na protuturskoj obrani. Pritom se osvrće na Bečko savjetovanje 1577. i sabor u Brucku na Muri 1578. na kojima se raspravljalo o obrambenim mjerama i uređenju Vojne krajine u austrijskim zemljama, kao i na vojne akcije habsburških vlasti koje su rezultirale osmanskim porazom kod Drežnika, ali i neuspjelom habsburškom protuofenzivom 1578. godine.

Slijedi poglavlje koje obrađuje razdoblje od 1580. do 1588. godine, kada Ferhad-paša obavlja dužnost bosanskoga begler-bega (str. 137-179). Na početku poglavlja Korić piše o posljedicama i promjenama u državnoj upravi koje su uslijedile nakon ubojstva Mehmed-paše Sokolovića, nakon čega prelazi na osnivanje Bosanskoga ejaleta i teritorij koji je zauzimao te postavljanje Ferhad-bega za prvoga begler-bega Bosne. U obradi prilika u Bosanskom ejaletu do 1584., autorica se između ostaloga osvrće i na situaciju u Perziji i nastojanja Ferhad-paše da poštedi voj-

nike Bosanskoga ejaleta od slanja na perzijski front. U isto je vrijeme njegova osvajačka aktivnost bila usmjerena prema Dalmaciji i Slavoniji. Autorica potom obrađuje razdoblje od ljeta 1584. do jeseni 1585. kada Ferhad-paša zbog smirivanja pobune tatarskih hanova boravi na Krimu kao begler-beg Kaffe, dok brigu o Bosanskom ejaletu mora prepustiti drugima. U posljednjem dijelu poglavlja razmatraju se posljednje aktivnosti Ferhad-paše kao bosanskoga begler-bega, gdje se posebna pozornost poklanja njegovu rješavanju nesređenih prilika koje je zatekao nakon povratka na dužnost bosanskoga begler-bega, kao i prilikama na habsburško-osmanskoj granici.

U šestom poglavlju naslova "Budimski beglerbeg gazi Ferhad-paša Sokolović (1588.-1590.)" razmatra se djelovanje Ferhad-paše od 1588. pa sve do njegove smrti dvije godine kasnije (str. 181-206). Autorica prvo donosi pregled prilika na osmansko-habsburškoj granici u Ugarskoj u 16. st., nakon čega slijedi opširan prikaz o diplomatskom dopisivanju Ferhad-paše i nadvojvode Ernesta oko isplate zaostalog harača cara Rudolfa II. Na kraju je dat osvrt na Ferhad-pašino ubojstvo i razloge koji su do toga doveli.

Posljednje, sedmo poglavlje pod nazivom "Ferhad-paša Sokolović, vakif, dobrotvor i mecena" (str. 207-266), koje je ujedno i najopsežnije, posvećeno je Ferhad-pašinom doprinosu u razvoju gradova, poglavito Banje Luke te njegovim zadužbinama. Na početku se Korić bavi razvojem i geostrateškom značaju Banje Luke prije Ferhad-paše, nakon čega prelazi na njegove zadužbine u Banjoj Luci i ulogu u formiranju gradova u zadarskome zaleđu. Slijedi kratak osvrt na druge vakufske objekte koje je gradio diljem Bosanskoga ejaleta od Kostajnice preko Banje Luke do Livna, nakon čega se ponovno, ali ovaj put opširnije, bavi Banjom Lukom u vrijeme Ferhad-paše. Posebno se osvrće na njegov dvor i ljude koji su ga okruživali te službenike Bosanskoga divana u Banjoj Luci. Pritom ne zanemaruje ni kulturni doprinos Ferhad-paše, kao ni njegov privatni život. Poglavlje zaključuje o Ferhad-pašinom karakteru i osobinama koje su o njemu u raznim dokumentima iznijeli njegovi suvremenici.

Slijede sažetci na bosanskom i engleskom (str. 267-278), popis kratica (str. 279), rječnik termina (str. 281-282), popis izvora i literature (str. 283-304) te indeks vlastitih imena i toponima (str. 305-321). Na samom kraju nalazi se pet faksimila različitih osmanskih dokumenata iz vremena Ferhad-paše Sokolovića.

Uzimajući u obzir političke prilike onoga vremena, kao i međusobne odnose Osmanskoga Carstva sa susjednim zemljama (u prvom redu s Mletačkom Republikom i Habsburgovcima) Elma Korić, autorica ovdje predstavljene knjige, daje jednu cjelovitu i sveobuhvatnu sliku o vojnom i diplomatskom djelovanju Ferhad-paše Sokolovića, ne zanemarujući pri-

tom ni njegov doprinos u širenju osmanske kulture. Iako knjiga obiluje brojnim događajima, ona nije svedena na puko suhoparno nabranje činjenica i povijesnih događaja, nego se unutar širega povijesnog okvira, analizom i usporedbom različitih izvora i drugih historiografskih djela, razmatra i obrađuje život i djelo prvoga bosanskoga begler-bega. Iako knjiga pruža značajan izvor podataka o njegovu životu, ona u prvom redu ima veliku važnost za vojnu povijest na našim prostorima, što je čini vrijednim i zanimljivim štivom svima onima koji se na bilo koji način bave osmanskim razdobljem na prostoru Bosne i Hercegovine.

Dijana Pinjuh

DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2015., 269 str.

U nakladi Crkve na kamenu medievistica Dijana Korać objavila je knjigu pod naslovom *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*. Na početku knjige nalazi se sadržaj i uvod, a nakon toga tri poglavlja s podnaslovima. Na kraju knjige nalazi se popis kratica, izvori (neobjavljeni i objavljeni) i literatura, sažetak na engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku, te popis imena i mjesta. Prednju koranicu krasio dio poruke hercega Stjepana Vukčića Kosače.

U uvodnom dijelu autorica naglašava kako je tematika religioznosti već prepoznata u europskoj ali i hrvatskoj historiografiji, što se jasno vidi iz priličnoga broja radova objavljenih upravo na ovu temu. Za razliku od toga, ova tematika nije do sada obrađivana kada je u pitanju humska vlastela kasnoga srednjeg vijeka. Povjesničari su se u svojim dosadašnjim istraživanjima uglavnom bavili vjerskom pripadnošću humske vlastele.

Nadovezujući se na potonje, upravo prvo poglavlje u knjizi nosi naslov *Vjerska pripadnost humske vlastele* (str. 19-44). U njemu autorica odmah naglašava dvije važne stvari koje se mogu uočiti kada je u pitanju humska vlastela u kasnom srednjem vijeku. Prva se odnosi na to da su na području kasnosrednjovjekovnoga Huma bile prisutne sve tri crkvene zajednice, tj. Katolička crkva, Pravoslavna crkva i Crkva bosanska. Druga se ogleda u tome da je humska vlastela imala veoma tolerantan odnos prema pripadnicima spomenutih crkvenih zajednica. A sve navedeno ima i te kako veze s veoma specifičnim položajem Humske zemlje u to vrijeme. Tako se može uočiti da su Kosače, kao najveće feudalne gospodare u Humskoj zemlji, povjesničari svrstavali u sve tri crkvene zajednice pri čemu se posebno naglašava njihov dobar odnos s Crkvom bosanskom. Na njihovu dvoru i u njihovoj službi bili su pripadnici sve tri vjerske zajednice. Za razliku od toga za Radivojeviće-Jurjeviće-Vlatkoviće, vlastelu koja je imala posjede u zapadnom Humu, možemo sa sigurnošću reći kako su bili pripadnici Katoličke crkve, što posebno potvrđuju njihovi veoma dobri odnosi s franjevcima kao i samostani koji su podignuti na njihovu području. Sasvim drukčije prilike bile su na području istočno od Neretve gdje su se miješali utjecaji katoličanstva i pravoslavlja. Vlastela koja je imala posjede na tom području ubrajana je u jednu od ove dvije vjerske zajednice, a nedostatak povijesnih vrela onemogućuje nam donošenje sigurnijih zaključaka. U konačnici auto-

rica naglašava kako vjerska pripadnost nije imala ključnu ulogu kada se govori o religioznosti humske vlastele jer su sve tri vjerske zajednice pripadale kršćanstvu.

Drugo poglavlje nosi naslov *Religijski elementi u ispravama humske vlastele* (str. 45-115). U njemu autorica kroz tri konvencionalna dijela srednjovjekovnih isprava, uvod, sadržaj ili tekst, te zaključak ili eshatokol, analizira religijske elemente koji se nalaze u njima. Religijski elementi ili izričaji sadržani su u određenim diplomatskim formulama, a među njima prednjači invocacija, intitulacija s devocijom, sankcija i datacija. Međutim, religijske elemente moguće je pronaći i u ostalim diplomatskim formulama, što prije svega ovisi o vrsti i sadržaju isprave. Najveći broj isprava odnosi se na obitelj Kosača, a ponajviše na vojvodu Sandalja Hranića i hercega Stjepana Vukčića Kosaču. Sačuvano je znatno manje isprava vezanih za ostalu humsku vlastelu. Među ispravama prednjače one pisane na bosanici i u većini slučajeva odnose se na veze s Dubrovčanima. U uvodnom dijelu srednjovjekovnih isprava religijske elemente moguće je pronaći u invocaciji i intitulaciji s devocijom. Tako su srednjovjekovni humski velikaši svoje isprave započinjali simboličkom (znak križa) i verbalnom invocacijom ili pak jednom od njih. Najčešće se radilo o zazivu Božjega imena ili Presvetoga Trojstva u različitim oblicima. Formula devocije uglavnom je ujednačena i javlja se u obliku: milošću Božjom ili Božjom milošću, kojom su srednjovjekovni vladari, a prema tomu i humska vlastela, nastojali opravdati utemeljenost svoje vlasti. Autorica ovdje naglašava kako se formula pobožnosti ne nalazi u ispravama humske vlastele Sankovića, pri čemu treba naglasiti kako je za njih sačuvano veoma malo isprava. U središnjem dijelu isprava religijske elemente moguće je uočiti u formulama arenge, naracije, dispozicije i sankcije, pri čemu autorica ističe kako su određeni sastavni dijelovi u ispravama često izmiješani. Među navedenim diplomatskim formulama najzanimljivije su arenga i sankcija. Arenga se vrlo rijetko nalazi u ispravama, ali zato donosi zanimljive biblijsko-teološke citate i ispravama daje svečaniji oblik. Sankcija, a posebno duhovna, češće se nalazi u ispravama humske vlastele, a ponekad je vrlo opširna. Sastojala se uglavnom od prokletstva i zakletve i u njima se može uvidjeti kako se humska vlastela kune na križ, Evanđelje, četiri evanđelista, dvanaest apostola, 318 nicejskih otaca, Blaženu Djevicu Mariju, u svoju dušu, zapravo u sve što je kršćanima sveto. U konačnici religijske elemente moguće je pronaći i u završnom dijelu isprave ili eshatokolu. Iako religijski izričaji nisu tako brojni kao u drugim dijelovima isprava, ipak se mogu prepoznati u formuli datacije ali i aprekacije, gdje se naglašava da svaki posao treba započeti i završiti s Božjom pomoću.

U zadnjem poglavlju s naslovom *Indikatori religioznosti i pobožnosti humske vlastele* (str. 117-214) autorica analizira određene pokazatelje religioznosti i pobožnosti koji se mogu prepoznati kod humske vlastele. Autorica započinje sa štovanjem svetaca gdje je analiza određenih povijesnih izvora pokazala da je humska vlastela iskazivala iznimno štovanje prema Blaženoj Djevici Mariji, a čiji je kult općenito bio veoma raširen u kasnosrednjovjekovnoj Europi. Za širenje Marijina kulta bili su zaslužni i novi crkveni redovi osnovani u 13. stoljeću, a među njima posebno franjevci. Štovanje Djevice Marije može se vidjeti u ispravama humske vlastele, a posebno u njihovim zakletvama. Osim toga pojedina humska vlastela posjedovala je ikone s likom Djevice Marije kao i određene relikvije. U prilog činjenici da je kult Blažene Djevice Marije bio iznimno raširen na području Huma svjedoče i brojne crkve posvećene upravo njoj. Osim Djevice Marije humska vlastela štovala je i ostale svece među kojima se posebno ističu sv. Mihael arkandeo i sv. Juraj. Osim štovanja svetaca, humska vlastela je svoju religioznost i pobožnost iskazivala i postom. Iako su izvori za ovaj aspekt religioznosti vrlo rijetki, i uglavnom su vezani za obitelj Kosača, ipak se može vidjeti da su oni prakticirali post u vrijeme došašća i korizme. Dubrovački izvori u nekoliko slučajeva navode kako će pojedinim članovima humske vlastele dostaviti ribu u vrijeme došašća i korizme. Znatno manje izvora sačuvano je kada se govori o hodočašćima, koja su tijekom kasnoga srednjeg vijeka bila jedna od omiljenih oblika pobožnosti. Zasižno znamo da je Vladislav, sin hercega Stjepana Kosače, hodočastio u Loreto 1454. godine, inače veoma poznato Marijansko svetište. Hodočašća su se uglavnom vezala uz širenje kulta određenoga sveca ali i oprost grijeha. U tom aspektu može se istaknuti jedan zanimljiv podatak iz 1446. godine kada je papa Eugen IV. udijelio oprost grijeha svima koji u roku od pet godina posjete crkvu sv. Marije "de Bozaz" u Bosni i crkvu sv. Marije "de Rossetan" u Humu. U konačnici jedan od indikatora religioznosti i pobožnosti humske vlastele jesu i oporuke koje su sastavljali i muškarci i žene od 13. stoljeća pa nadalje. Iako oporuke nisu tako brojne kada je u pitanju humska vlastela, ipak su vrlo značajne jer svojom sadržajnošću donose znatno više podataka nego li neki drugi izvori. Autorica je analizirala četiri oporuke i to Jelene, udovice Vuka Hranića, zatim druge Jelene, udovice Sandalja Hranića, hercega Stjepana Vukčića Kosače, te njegove kćeri Katarine Kosača. Iz analiziranih oporuka može se vidjeti kako je humska vlastela bila ponajprije okupirana brigom za spas vlastite duše pa su oporučni legati u tom smislu bili iznimno veliki. Ova vrsta legata ovisila je prije svega o imovinskoj moći samoga oporučitelja, pa tako ne čudi što je herceg Stjepan za spas svoje duše ostavio 10.000 dukata. Najvrjedniji oporučni legati uglavnom su se zadržavali unutar obitelji.

Među njima ističu se ikone, relikvije, nakit, odjeća, posuđe i slično. Moglo bi se zaključiti da su oporuke možda i najzanimljivija vrsta izvora kada je u pitanju religioznost, jer nam omogućuju da barem donekle vidimo, između ostaloga, i o čemu su to razmišljali sastavljači oporuke u trenutcima kada su se opraštali od ovoga svijeta.

Kada se govori o povijesti kasnosrednjovjekovne Humske zemlje djelo povjesničarke Dijane Korać, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, predstavlja doista inovativan i originalan rad jer ova tematika do sada nije bila predmet istraživanja. Po prvi put čitatelji se imaju priliku upoznati s religioznošću, odnosno pobožnošću humske vlastele. Za razliku od toga dosadašnja istraživanja uglavnom su se odnosila na utvrđivanje vjerske pripadnosti humske vlastele. Autorica je jasno naglasila i pokazala da vjerska pripadnost jednoj od onodobne tri crkvene zajednice nije bila presudna kada je riječ o religioznosti, jer su se sve tri crkvene zajednice nalazile u okrilju kršćanstva. Djelo je nastalo na temelju analize vrela, objavljenih i neobjavljenih, te relevantne literature. Kroz analizu isprava humske vlastele autorica je izdvojila brojne religijske elemente ili izričaje. Osim toga, u jasne pokazatelje religioznosti humske vlastele možemo dodati i štovanje svetaca, post, hodočašća te oporuke. Ovo djelo predstavlja iznimno vrijedan doprinos u proučavanju povijesti srednjovjekovne Humske zemlje, a svojim sadržajem sigurno će se uklopiti i u znatno šire okvire.

Goran Mijočević

Prilozi, 44, Sarajevo, 2015., 248 str.

U izdanju Instituta za istoriju 2015. izašao je najnoviji broj časopisa *Prilozi*, sadržajno podijeljen u tri veće cjeline. Prvu cjelinu *Članci i rasprave* (str. 9-142) čini sedam članaka koji obrađuju različite povijesne teme u razdoblju od 14. do 20. stoljeća. Slijedi *Historijska građa* (str. 145-205) u kojoj su objavljena dva dokumenta koji se odnose na prostor Bosne i Hercegovine krajem Prvog i uoči Drugoga svjetskog rata, te treća i posljednja cjelina *Prikazi* (str. 209-243).

Časopis započinje sadržajem (str. 3-4) i kraćim osvrtom Redakcije na sadržaj časopisa (str. 5-6), nakon čega slijedi prvi članak cjeline *Članci i rasprave* kojega je napisao Vasilj Jovović "Odnosi Đurađa II Stracimirovića Balšića sa osmanskim Turcima 80-ih godina XIV vijeka" (str. 9-20). U radu se obrađuje položaj gospodara Zete, Đurađa II. Stracimirovića i njegova nastojanja za očuvanjem posjeda i moći Balšića. Suočen s gubitkom posjeda i neprijateljstvom bosanskoga kralja Tvrtka I., Đurađ se okreće Turcima i postaje njihov vazal i haračar. Analizirajući njegov odnos s bosanskim kraljem i Turcima prije bitke na Kosovu 1389. autor zaključuje da Đurađ II. nije pomagao sultana Murata na Kosovu i ukazuje na promjenu odnosa do kojih je došlo između Stracimirovića i Turaka nakon Kosovske bitke.

Slijedi članak Faruka Taslidže "Uloga Redžep-paše Nevesinca u Bečkom ratu (1683.-1699.)" (str. 21-33), u kojemu se na temelju objavljene i neobjavljene arhivske građe obrađuje djelovanje Redžep-paše u obrani Bosanskoga ejaleta tijekom Bečkoga rata. Naglasak je stavljen na obranu južne granice Hercegovačkoga sandžaka i doprinos Redžep-paše u zastavljanju mletačke ekspanzije iz smjera Dalmacije i Boke. Posebno se istaknuo kao trebinjski muhafiz i hercegovački sandžak-beg, a na položaju upravitelja Hercegovačkoga sandžaka bio je i 1703. kada je ubijen.

Lovorka Čoralić svoj rad "Vojnici iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću" (str. 35-55), temelji na građi mletačkoga Državnog arhiva, zahvaljujući kojoj detaljno analizira podatke o vojnicima s područja Bosne koji su služili u mletačkim profesionalnim pješackim i konjaničkim postrojbama tijekom 18. stoljeća. Tako se u radu daje detaljan prikaz brojnog stanja vojnika, njihov vojnički status, mjesta djelovanja odnosno stacioniranja pojedinih jedinica, zapovjedni kadar te osobne karakteristike pješaka kao što su dob, stas, boja kose i slično. Rad je potkrijepljen i jednim tabelarnim prilogom u kojemu je

dat cjelovit popis svih istraženih vojnika iz Bosne koji su zabilježeni u spomenutim mletačkim postrojbama tijekom 18. stoljeća.

U nastavku slijede dva članka koji obrađuju različitu tematiku iz razdoblja austrougarske okupacije. "Carski osmanski generalni konzulat u Sarajevu (1910-1918)" (str. 57-79), naslov je članka Amile Kasumović, koja raspravlja o djelovanju osmanskoga generalnog konzulata u Sarajevu i diplomatskim odnosima između Austro-Ugarske i Osmanskoga Carstva. U radu se između ostaloga analizira aktivnost prvih osmanskih konzula i njihov odnos s lokalnim organima uprave te utjecaj konzula na muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini.

Zanimljivu temu iz austrougarskoga razdoblja donosi i Hana Younis "Rasipništvo u praksi šerijatskih sudova u BiH od 1878. do 1914." (str. 81-104) u kojemu autorica rasvjetljava rasipništvo u razdoblju austrougarske okupacije, kao jedan od segmenata svakodnevnoga života. U fokus je stavljen svakodnevni život *običnog malog čovjeka*, i to najčešće muslimanskoga budući da su šerijatski sudovi rasipnicima proglašavali najčešće muslimansko stanovništvo. Kroz pet konkretnih slučajeva autorica pokazuje svu složenost naslovljene teme i motive kojima su vođeni oni koji su podizali optužbe protiv članova svoje obitelji. Primjeri pokazuju koliko je sama problematika rasipništva bila prisutna u Bosni i Hercegovini te kako je utjecala na život osobe proglašene rasipnikom, ali i njegove obitelji.

Slijedi članak Denisa Bećirovića "Izvori finansiranja Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini (1945-1962) s posebnim osvrtom na direktnu državnu pomoć" (str. 105-122). Autor istražuje osnovne izvore prihoda Katoličke crkve, materijalnu pomoć iz inozemstva te državne dotacije koje je dobivala Katolička crkva u Bosni i Hercegovini. Rad je popraćen tabelarnim prikazima državne pomoći Katoličkoj crkvi i dotacijama Saveznoga i republičkih izvršnih vijeća, što na slikovit način pokazuje kolika su novčana sredstva bila izdvajana za potrebe Katoličke crkve u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata pa sve do 1962. godine.

Posljednji rad u ovoj cjelini djelo je Admir Mulaosmanović "Daytonski pregovori - ostvarivanje mogućeg" (str. 123-142). Na temelju objavljenih izvora i literature autor prikazuje okolnosti koje su dovele do potpisivanja mirovnoga sporazuma u Daytonu. Detaljnim prikazom pregovora u vojnoj bazi Wright-Patterson iznosi dileme i koncepte strana koje su sudjelovale u sukobu, ali i stranih timova koji su također nastojali zaštititi svoje interese.

Cjelina *Historijska građa* započinje prilogom "Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine", autorskog dvojca Adnana Jahića i

Edia Bokuna (str. 145-179). Autori na samom početku daju sažet prikaz političkih prilika u Bosni i Hercegovini tijekom posljednje dvije godine Prvoga svjetskog rata, kada je između ostaloga bilo aktualno pitanje preuređenja Austro-Ugarske Monarhije, ali i rješavanje jugoslavenskoga pitanja. U sklopu toga raspravljalo se o državno-pravnom položaju i nacionalno-političkom razvoju BiH nakon rata, a svoj stav i poglede u svezi toga Arnautović je iznio u podužem Memorandumu kojega je osobno predao caru Karlu u kolovozu 1917. Osim toga autori donose i ono što je historiografija zabilježila o Šerifu Arnautoviću i njegovu Memorandumu, te njegovu biografiju. Na kraju rada prenesen je i sam tekst Memoranduma na 17 stranica.

U drugom prilogu "Sarajevski dosije Helmuta Klozea: 1933-1937" (str. 181-205), autor Vladan Vukliš donosi nekoliko dokumenata iz fonda Kraljevske Banske uprave Drinske banovine koji se odnose na praćenje njemačkoga emigranta Helmuta Klozea. Kloze je privukao pozornost policije početkom 1937. zbog primanja inkriminirajuće pošte na njemačkom jeziku iz ratom zahvaćene Španjolske, što je pobudilo sumnju vlasti o njegovoj pripadnosti Komunističkoj partiji. Istraga je ustvrdila da se radi o poznatom njemačkom anarhistu, ali prije nego je policija u Sarajevu uspjela otkazati mu pravo boravka Kloze je uspio otići prema Španjolskoj. Autor na početku priloga daje kratku biografiju Helmuta Klozea, nakon čega slijede dokumenti Uprave policije u Sarajevu o njegovu praćenju pisani na ćirilici.

U posljednjoj cjelini *Prikazi* objavljeno je dvanaest tekstova prikaza knjiga i zbornika. Najnoviji broj *Priloga* zaključen je s dva manja dodatka *Indeks autora* (str. 245-246) te *Upute suradnicama* (str. 247-248).

Zanimljive teme i poučni radovi koje donosi najnoviji broj časopisa *Prilozi* smještaju ga u kategoriju vrijedne literature koja će zasigurno poslužiti svima koji se bave znanstveno-istraživačkim radom, ali i široj javnosti.

Dijana Pinjuh

Cleuna, god. I., br. 1, Livno, 2014., 432 str.

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno u kojem se publicira kulturna i znanstvena problematika s područja arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije. Cilj časopisa jest populariziranje društveno-humanističkih i prirodoslovnih znanstvenih tema s posebnim naglaskom na kulturu. U prvom broju časopisa *Cleuna*, koji je tiskan 2014. godine, objavljeno je trinaest članaka i dvije bibliografije, a obrađuju različite teme s prostora Bosne i Hercegovine.

U prvom radu pod nazivom "Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno" (str. 11-28), autor Josip Gelo donosi povijesni pregled nastanka Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno. Govori o počecima muzejske djelatnosti na području livanjskoga kraja, o ulozi franjevac koji su osnovali samostansku zbirku, uredili prostorije u krilu samostana za potrebe muzeja, te na taj način sačuvali bogatu arheološku, sakralnu, etnografsku, numizmatičku, filatelističku, umjetničku zbirku, kao i zbirku staroga oružja, bogatu knjižnicu i pismohranu. Gradnjom nove muzejske zgrade 1995. godine dolazi do postavljanja stalnih postava, te se tako u zapadnome samostanskom krilu nalazi stalni memorijalni postav slika akademskoga slikara Gabriela Jurkića, sakralni postav i knjižnica, a u novosagrađenome muzeju arheološka zbirka, zbirka staroga oružja i vojne opreme, dok je u trijemu postavljen lapidarij arheološke zbirke.

Rad Marije Marić Baković i Gordane Car nosi naziv "Konzervatorsko-restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz prapovijesnoga zemljanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres" (str. 29-47). Vuneni plašt, o kojemu se u ovom radu govori, smješten je u stalnom postavu FMGG-a u Livnu, a potječe iz brončanodobnoga tumula br. 16, s lokaliteta Pustopolje - Kupreško polje, gdje je u lipnju i srpnju 1983./1984. izvedeno sustavno arheološko iskopavanje. Navedeni plašt pronađen je u središtu zemljanoga tumula, u drvenoj grobnoj konstrukciji u kojeg je bio umotan pokojnik. Dimenzije plašta su 300 x 170 cm, a istkan je od vunениh vlakana dobivenih od "balkanskoga" muflona ili divlje ovce. Zbog anaerobnih uvjeta unutar tumula plašt je sačuvan čitav, ali, na žalost, tijekom iskopavanja nagle promjene mikroklimatskih uvjeta dovele su do raspadanja pokojnikova tijela, te tako i do velikih oštećenja platna koje se raspalo na 596 fragmenata. Prema prvotnoj analizi koja je objavljena sredinom 80-ih godina 20. st., starost groba iznosi od 3660 +/- 120 godina pr. Kr., dok novijom analizom autorice

plašt i grob plemenskoga vođe iz tumula datiraju u razdoblje između 1495. i 1435. godine pr. Kr. (3195 +/- 30).

Andrijana Pravidur u radu pod nazivom "Prapovijesne igračke i minijature posude iz zbirke Zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu" (str. 49-93) kataloški donosi podatke o 112 obrađenih primjeraka dječjih igračaka i minijature posuda s lokaliteta Donja Dolina i Velika Gradina u Varvari na izvoru Rame. Autorica ovim radom želi skrenuti pozornost znanstvene javnosti na važnost ovih predmeta koji su u znanstvenoj literaturi bili veoma šturo i površno interpretirani. Osvrćući se na povijest istraživanja kao i na relevantnu arheološku literaturu, zapaža kako su navedene vrste predmeta redovito bile zanemarivane, spominjane samo usput, pa samim time ozbiljnijih interpretativnih pokušaja nikada nije ni bilo. Kao uzrok navodi nesustavna arheološka istraživanja s početka 20. stoljeća u kojima često nije pobliže zapažen niti zabilježen kontekst ovakve vrste nalaza. Na kraju navodi kako joj cilj nije bio da kronološki i tipološki odredi kontekst i stilsko-dekorativno obilježje navedenih predmeta, nego da ukaže na njihovu važnost, jer nam nesumnjivo mogu bolje predočiti ulogu djeteta u prapovijesnim zajednicama koje su obitavale na području Bosne i Hercegovine.

"Grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija iz zbirke Franjevačkoga muzeja na Humcu kod Ljubuškoga" (str. 95-109) rad je Ive Dragičevića koji govori o zbirci Franjevačkoga muzeja na Humcu, u prvi plan stavljajući numizmatičku zbirku. Tako donosi podatke o rasprostranjenosti, cirkulaciji te širenju grčko-ilirskoga novca s južnoga Jadrana, navodeći da ilirski gradovi Apolonija i Dirahij novac počinju kovati u 4. st. pr. Kr. po uzoru na grčki novac, a zahvaljujući razmjeni dobara novac se potom u 2. i 1. st. pr. Kr. naglo širi dolinom Neretve u unutrašnjost. Također napominje da se grčko-ilirski novac Apolonije i Dirahija brojnošću ističe na području donje Neretve i doline Trebižata, ali da, na žalost, u znanstvenoj literaturi nije adekvatno zabilježen, nego se o navedenim nalazima samo usputno i površno pisalo. Stoga je u ovom radu opisao cjelokupan inventar novca koji je pronađen na području Ljubuškoga (sedam drahmi Apolonije i 24 drahme Dirahija), od kojega je veći dio smješten u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, dok je u numizmatičkoj zbirci Franjevačkoga muzeja na Humcu pohranjeno šest drahmi Dirahija i četiri drahme Apolonije, koje na kraju rada kataloški obrađuje.

Rad "Rimsko staklo iz antičke zbirke Muzeja Republike Srpske u Banjoj Luci" (str. 111-138) potpisuje autorica Milka Đukić koja na početku rada napominje da rimsko staklo obrađeno u ovom radu u znanstvenoj literaturi nije bilo predmetom posebnih proučavanja. Stoga tipološki obrađuje 43 fragmentirane staklene posude koje potječu s lokaliteta Kastela,

Haništa i Ulice M. Tita. Veći dio obrađenoga materijala u ovom radu prvi se put prezentira široj znanstvenoj i stručnoj javnosti, a sav navedeni materijal autorica svrstava u osam skupina datirajući ga u razdoblje od 1. do 6. st., navodeći da najveći broj posuda pripada periodu s kraja 3. i 4. st. Sve obrađene posude rađene su od tanjih i debljih zidova, a boje im se kreću od mliječno bijele i bijele do svijetlozelene, maslinastozele- ne, a tek nekoliko primjeraka rađeno je od svijetloplavoga stakla.

U radu "Kult boga Libera na području Ljubuškoga" (str. 139-148) autor Radoslav Dodig govori o širenju ovoga kulta u provinciju Dalmaciju te o njegovoj asimilaciji u dolinu Neretve, s posebnim naglaskom na područje današnje općine Ljubuški. Na početku rada navodi da je Liber staro ital- sko božanstvo, štovano kao bog plodnosti, klijanja, vegetacije, te općenito rađanja i umiranja prirode. Smatra da je ishodište širenja Libero- va kulta u Hercegovini i jugozapadnoj Bosni bila Narona, u kojoj je osim Salo- ne, pronađen najveći broj posveta ovom božanstvu. Napominje da su na području Ljubuškoga pronađena tri spomenika, dva s područja desne obale Trebižata (širi potez Smokovice u Hardomilju) i jedan s lokaliteta Drini (širi predio Podjurjevice) u Mostarskim Vratima. Na dva spomeni- ka govori se o obnovi Libero- va hrama, te se na osnovi toga zaključuje da se na području Ljubuškoga nalazio hram kojemu točno mjesto još uvijek nije utvrđeno. Na kraju spominje da su promicatelji navedenoga kulta u Ljubuškom bili helenizirani oslobođenici i vojnici, a budući da je područje donje Neretve vinarski kraj, štovatelji su vjerojatno bili i trgovci vinom, gradska elita, vlasnici velikih imanja na kojima se uzgajala vinova loza, ali i ljudi skromnijega društvenog statusa, kojima Liber kao donositelj vina u svakidašnjem teretu života dušu oslobađa briga.

Autor Bratislav Teinović u radu "Museum sclopete de Bosniaca Francis- cales" (str. 149-167) analizira dio zbirke oružja i vojne opreme iz Muzeja franjevačkoga samostana Uznesenja Blažene Djevice Marije u Tolisi kod Orašja, a koji potječu iz vremena osmansko-turske vlasti. Pojašnjava fe- nomen postojanja samostanskih kolekcija oružja u Bosni i Hercegovini nastalih pod turskom okupacijom, navodeći da su prije austrougarske okupacije najvrjedniji sakupljači starina, pa tako i oružja, bili bosanski franjevci koji su najzaslužniji za sačuvanu zbirku oružja i vojne opreme u Tolisi. Potom navodi da je stručna valorizacija zbirke oružja i vojne opreme samostanskoga muzeja u Tolisi bila uistinu neophodna, čemu se pristupilo 2011. godine. Analizom oružja i vojne opreme identificirao je podrijetlo i namjenu za svaki pojedinačni predmet iz zbirke, čime su stvorene osnovne pretpostavke za njezino stručno izlaganje, kako na te- matskim izložbama, tako i na stalnoj postavci franjevačkoga samostan- skog muzeja u Tolisi. Iako je stručno obrađeno 45 predmeta iz zbirke samostana, u ovom radu prezentirano je 16 predmeta, a ilustrirani su samo najreprezentativniji primjerci.

"Iz fundusa stare knjižnice Franjevačkoga samostana sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu" (str. 169-192) rad je autorice Ružice Barišić koja u uvodnom dijelu navodi da je knjižnica Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu osnovana pedesetih godina 19. st., te da je potkraj devedesetih godina 20. stoljeća automatizirana i katalogizirana. Knjižnica posjeduje abecedni i stručni katalog (UDK), a sastoji se od tri prostorno odvojene cjeline koju čine: stara knjižnica, suvremena knjižnica te dio periodičnih publikacija. Knjižnica posjeduje više od 30.000 knjiga koje su prikupljane 150 godina i o kojoj se pisalo u više navrata, ali, na žalost, njezin fond u cijelosti nikada nije prezentiran znanstvenoj i stručnoj javnosti. Poradi toga, iz bogatoga fundusa stare knjižnice izdvaja, te kronološki obrađuje dio građe tiskan u razdoblju od 1502. do 1550. godine, a riječ je o vrlo vrijednim djelima prvih kršćanskih pisaca, crkvenih naučitelja, srednjovjekovnih povjesničara, teologa i rimskih pjesnika. Stara knjižnica broji 34 knjige koje su tiskane tijekom 16. st., ali u ovom radu, kako smo naveli, autorica obrađuje tek dio toga fundusa.

Autorica Jela Vrdoljak u radu "Božićni običaji Hrvata katolika u livanjskome kraju" (str. 193-211) terenskim istraživanjem (metodom izravnoga intervjuiranja u razdoblju od 2000. do 2002. godine) prikuplja vrijedne podatke o božićnim običajima livanjskoga kraja. Navodi da su povijesni, politički, ali i društveno-gospodarski utjecaji doveli do uvođenja novih tradicijskih oblika u božićne običaje livanjskoga kraja, pa stoga nastoji, kao i drugi autori koji su pisali o ovoj temi, običaje ovoga kraja zabilježiti i otrgnuti zaboravu. Radi bolje preglednosti autorica ciklus božićnih običaja livanjskoga kraja dijeli na tri poglavlja: Predbožićno vrijeme - došašće (advent), Pripreme za Božić i Badnji dan, te Božić i vrijeme poslije Božića. Prilikom istraživanja uočila je da se livanjski božićni običaji podudaraju s drugim krajevima kako Bosne i Hercegovine tako i Hrvatske. Na kraju navodi da je razgovarajući s ispitanicima zamijetila da većina žali za minulim vremenima, jer iako je vladala oskudica i neimaština, s mnogo više iščekivanja dočekivao se Božić, a s mnogo više topline i ljubavi slavili su se božićni običaji.

"Umjetnik - crta - posvećenje; Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a" (str. 213-238) rad je autorice Željke Markov u kojem govori o izložbi crteža Gabriela Jurkića koja je otvorena na Međunarodnom danu muzeja 2007. u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica - Livno. Na spomenutoj izložbi Gabrijel Jurkić predstavljen je kao crtač, portretist, dokumentarist i ilustrator, ali i kao jedan od osebujnijih predstavnika bosanskohercegovačkoga i hrvatskoga slikarskog simbolizma i secesije. Cilj izložbe bio je u tomu da se predstavi crtački dio opusa Gabriela Jurkića, te da se ukaže koliko je ta dionica bitna, to jest, koliko je utjecala na cjelokupan rad umjetnika. Na osnovi prikazanih skica posjetitelji su

mogli uvidjeti na koji je način autor gradio sliku, od pomnoga promišljanja, studioznoga pristupa svakomu detalju, te kasnijega komponiranja detalja u veću kompoziciju. Kolekcija crteža koja je izložbom prikazana, nije važna samo zbog opsežnosti likovnih zapisa, nego i zato što predočava neiscrpno vrelo crtačke inventivnosti Gabriela Jurkića, ali i detaljnije upotpunjuje sliku njegova umjetničkog stvaralaštva.

Rad pod nazivom "Livanjski kotarski predstojnici u razdoblju austrougarske uprave" (str. 239-282) potpisuje autor Damir Tadić koji na temelju izvorne arhivske građe, tiska, te relevantne literature, donosi kronološki prikaz kotarskih predstojnika livanjskoga kraja u razdoblju austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom. Navodi da se u tom razdoblju, poradi ostvarivanja ciljeva okupacije, najvažnija uloga povjerava državnoj upravi, na čijem su čelu bili kotarski predstojnici (kajmakami). Potom govori o tomu da je na području livanjskoga kotara u cjelokupnom razdoblju austrougarske uprave upravljalo osamnaest kotarskih predstojnika, a razlog za tako velik broj jest to što se Livanjski kotar smatrao složenim i teškim za upravljanje. Upravo poradi toga birani su iznimno obrazovani i dokazano sposobni činovnici od kojih je većina imala visoku akademsku naobrazbu. Na kraju zaključuje da je za vrijeme četrdesetogodišnje austrougarske uprave u Livnu napredak bio vidljiv u mnogim područjima života (poljoprivreda, prosvjeta, infrastruktura i dr.) te smatra da se taj napredak opravdano vezuje za kotarske predstojnike koji su na tom području djelovali.

Tomislav Perković u članku "Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine" (str. 283-378), temeljem opsežne literarne građe i objavljenih izvora, govori o tomu kako je Livno dospjelo pod vlast Osmanlija. Osim toga, na osnovi neobjavljenih arhivskih izvora i turskih katastarskih popisa (deftera), donosi neke nove spoznaje o povijesti ovoga kraja za vrijeme rane osmanske vladavine. Potom navodi da dolaskom osmanskih Turaka livanjski kraj stubokom mijenja duhovnu i materijalnu sliku preobražavajući se u svijet dalekoga Istoka, čime se zatire tisućljetni identitet ovoga područja, ali koje samo zahvaljujući iznimno jakom kulturološkom i duhovnom elementu starosjedilaca uspijeva sačuvati predosmanski identitet. Na osnovi ovoga rada, kojim je autor iscrpno i temeljito oslikao život ljudi livanjskoga područja prije osmanske okupacije, dobiva se i detaljnija slika o turskim provalama u Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku, što je posljedično i utjecalo na pad Livna u ruke Osmanlija.

Posljednji, trinaesti članak prvoga broja *Cleune* "Dnevnik fra Bonifacija Vidovića od 1942. do 1948. godine" (str. 381-421) rad je autora fra Anđelka Baruna u kojemu je bez posebnih intervencija, dnevnik fra Bonifacija Vidovića pripremio za tisak u ovomu časopisu. U navedenom dnevniku

fra Bonifacije opisuje zbivanja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugoga svjetskog rata, a podatke dobiva od samih očevidaca, kojima i on pripada. Naime, prilikom boravka u fojničkome i livanjskome kraju gledao je, ispitivao i bilježio dobivene informacije o vojnim operacijama različitih vojska, njihovih zapovjednika te pojedinaca, a naglasak je stavljen na zbivanja u Livnu i okolici, koji su ga najviše zanimali. Vrijednost ovoga dnevnika jest u tomu što fra Bonifacije kratko i precizno izriče sudove o zbivanjima, različitim vojskama (partizanskoj, njemačkoj i dr.), pojedincima te o skupinama ljudi, što je ostalo skriveno i nepoznato. Želio je događaje toga razdoblja prikazati objektivno, te je od kazivanja svjedoka iz prve ruke napisao ovaj dnevnik, da preko njega istina ne izmakne zaboravu, a sve poradi objektivnije prosudbe ratnih i poratnih zbivanja u livanjskome kraju, ali i na prostoru cijele Bosne i Hercegovine.

Zadnje stranice časopisa rezervirane su za dvije bibliografije. U prvoj pod nazivom "Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Aha*" (str. 423-426) autorica Ružica Barišić donosi podatke o humoristično-zabavnom listu *Aha* koji je tiskan početkom 20-ih godina prošloga stoljeća. List se bavio temama iz livanjskoga kulturnog, društvenog i političkog života koji je na šaljiv, humorističan, u nekim slučajevima i satiričan način prepričavao događaje toga vremena. Jedini sačuvani primjerak lista nalazi se u vlasništvu Gradske knjižnice u Livnu.

Drugu bibliografiju pod nazivom "Bibliografija humoristično-zabavnoga lista *Ohoho*" (str. 427-430) potpisuje također Ružica Barišić, u kojoj obrađuje zabavno-humoristični list *Ohoho*, koji je pandan i odgovor listu istoga sadržaja, *Aha*, tiskanom nešto ranije u Livnu. Također je i ovaj list na zabavan, satiričan i podrugljiv način predočavao društveno-politička zbivanja u Livnu i okolici. Od ovoga lista, prvi broj sačuvan je u dva primjerka, od kojih je jedan pohranjen u knjižnici franjevačkoga samostana na Gorici, a drugi u Gradskoj knjižnici u Livnu. Kao i za prethodni list *Aha*, i za ovaj se u časopisu *Tragovi* navodi da je tiskano barem još nekoliko brojeva ovoga lista.

Djelatnici Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno zahvaljujući htijenju i entuzijizmu ostvarili su zamisao pokojnoga fra Bone Mate Vrdoljaka, a to je publikacija ovoga časopisa. Stoga se nadamo da će *Cleuna*, uz potporu mjerodavnih institucija na svim razinama vlasti, te uz potporu dobrih i mudrih ljudi, izlaziti iz tiska i u sljedećem razdoblju, te da će znanstvenici, kako eminentni tako i oni koji to tek postaju, svojim radovima doprinijeti boljoj i svjetlijoj budućnosti znanstvene zajednice Bosne i Hercegovine.

Željka Pandža

LOVRO KUNČEVIĆ, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2015., 276 str.

Ovaj prikaz knjige donosi djelo koje je prvotno obranjeno kao doktorska disertacija pod nazivom *The Myth of Ragusa: Discourses on Identity in an Adriatic City-State (1350-1600)* na Central European University u Budimpešti 2012. godine. Tri godine poslije Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku objavio je knjigu pod nazivom *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Nakon predgovora i uvoda, redom slijede tri glavna poglavlja te epilog, a na kraju se nalaze vrela, literatura i objavljena vrela, kazalo imena i mjesta te sažetak na engleskome jeziku.

Nakon predgovora u kojemu se nalaze zahvale osobama i institucijama koje su, po autorovu mišljenju, najviše zaslužne za nastanak ove knjige, slijedi uvod u kojemu je ukratko predstavljena tematika djela, te definirani, kako za knjigu, tako i za povjesničara, vrlo važni pojmovi diskursa i identiteta. U uvodu autor ujedno objašnjava i vremenski okvir koji obuhvaća knjiga, te zašto koristi pojam renesansa za razdoblje od sredine 14. do početka 17. stoljeća iako je i sam svjestan da ne odgovara konvencionalnome razgraničenju srednjega i ranoga novog vijeka.

Prvo poglavlje knjige nosi naslov "Diskurs o porijeklu" (str. 23-80). Autor ga započinje s prikazom osnutka Dubrovnika u srednjovjekovnoj historiografiji. Tako se nastanak Dubrovnika pripisuje dvjema skupinama naroda. Jedni su bili stanovnici obližnjega Epidaura, antičkoga grada i što je još važnije naglasiti biskupije, koji nakon razaranja grada traže novi dom, a drugi su bili Rimljani koji su stigli brodovima s druge strane Jadrana. No, Kunčević ujedno naglašava da su novija arheološka istraživanja pokazala da je na mjestu Dubrovnika već u kasnoj antici postojalo relativno važno naselje, što znači prije razaranja Epidaura. Slika o nastanku Dubrovnika u srednjem vijeku uglavnom je sačuvana u stranim izvorima. Kao jedini domaći dubrovački pisac navodi se Milecije iz 13. stoljeća. Za razliku od toga tijekom renesanse stvar se stubokom promijenila. Od kraja 15. stoljeća pa do ranoga 17. stoljeća nastalo je pet povijesnih tekstova koji su ponajviše posvećeni povijesti Dubrovnika. Tri djela objavljena su još za života njihovih autora, kao što su Serafin Razzi, Mavro Orbini, Jakov Luccari, dok je djelo Ludovika Cerve Tuberona i Nikole Ragnine objavljeno tek kasnije. Ova

promjena imala je ogromnu važnost u oblikovanju slike o prošlosti Dubrovnika, a ona je ponajviše služila potrebama patricijske elite. Tako su dubrovački renesansni pisci redefinirali sliku antičkoga Epidaura koji se u djelima s kraja 15. stoljeća pojavljuje kao rimska kolonija. U pojedinim govorima isticalo se kako su Epidaur i Dubrovnik isti grad, te da potonji nije osnovan nego se samo preselio na novo mjesto. Kako bi opravdali postojeći hijerarhijski poredak, stekli što veći ugled, i što je veoma važno osigurali isključivo pravo obavljanja javnih službi, patricijske obitelji su svoje porijeklo obavijale legendom. Patricijat je svoje porijeklo vezao uza same osnivače grada, pa je onda samo po sebi bilo razumljivo da potomci onih koji su osnovali grad trebaju njime i vladati. Dubrovački patricijat smatran je najzatvorenijom elitom kasno-srednjovjekovne Europe. U razdoblju od 1330. do 1660. godine nijedna obitelj nije primljena u redove patricijata, a od 1462. godine ozakonjena je i endogamija. Patricijat je uspio vrlo vješto oblikovati sliku o rimskim osnivačima i njihovima potomcima suvremeniciima koji su očito bili Slaveni. Osim toga, renesansni povjesničari su najviše truda ulagali u dokazivanje neovisnosti Dubrovnika i njegove slobode od samoga nastanka grada. Na kraju ovoga poglavlja autor je napravio usporedbu diskursa o porijeklu Dubrovnika sa sličnim gradovima u Europi. Tako je naglašeno da su i gradovi poput Firence ili Venecije također stvarali mitove o svojim početcima.

Drugo poglavlje knjige naslovljeno je kao "Diskurs o državnosti" (str. 81-160) i ujedno je najopširnije. Kroz pet podnaslova autor piše kako su Dubrovčani predstavljali neovisnost svoga grada, što je bez premca bila tematika koja ih je najviše okupirala, te republikansko uređenje. Poglavlje počinje s prikazom odnosa između Dubrovnika i ugarsko-hrvatskoga kralja tijekom 14. i 15. stoljeća, a oni su definirani Višegradskim ugovorom 1358. godine. Prema tim odlukama Dubrovčani su preuzeli tek minimalne obveze prema ugarsko-hrvatskom kralju poput pjevanja lauda, isticanje ugarskoga grba, plaćanje danka od 500 dukata. U ovome slučaju možemo se složiti s autorom da je Dubrovnik dobio idealnoga vladara, "sposobnog da ga zaštiti, ali ne i da vlada njime". S početkom redefiniranja odnosa prema ugarsko-hrvatskom kralju Dubrovčani su započeli već nakon smrti Ludovika Velikog, a posebno dolazi do izražaja u vrijeme sukoba Sigismunda i Ladislava Napuljskog te širenja mletačke vlasti nakon 1409. godine. Promjena se mogla uočiti već u tome da su Dubrovčani počeli iskazivati vjernost ne kralju nego "kruni". Redefiniranje odnosa ići će toliko daleko da će renesansni pisci potpuno iskriviti sliku Višegradskog ugovora, odnosi su bili predstavljeni kao ugovor dviju neovisnih država. Među odnosima prema stranim vladarima Dubrovčanima je najveći problem predstavljao odnos prema Osmanskome

Carstvu. Dubrovnik je od sredine 15. stoljeća postao tributarna država Osmanskoga Carstva. Takav status za Dubrovnik je bio veoma delikatan i kompromitirajući jer je svoj položaj morao opravdati na dvjema potpuno različitim stranama, Osmanlijama i kršćanskom Europom. Zbog toga su Dubrovčani od sredine 15. stoljeća vrlo vješto pronalazili načine da odnos prema Osmanskome Carstvu prikriju, trivijaliziraju ili opravdaju. Burno razdoblje koje je nastupilo nakon poraza na Mohačkom polju imalo je velikoga utjecaja na odnose između Dubrovnika i novoga vladara Ferdinanda Habsburškoga. Dubrovčani su nakon 1526. godine prestali plaćati uobičajeni danak koji su davali ugarsko-hrvatskome kralju, a na ruku im je išao i sukob između Ferdinanda i Ivana Zapolje. Iako je Ferdinand tražio da ga Dubrovčani priznaju i podmiruju svoje obveze, oni su to vještom diplomacijom uspjeli izbjeći. Konačan ishod bio je taj da je Ferdinand 1548. godine prestao s pritiscima na Dubrovnik i odustao je od zahtjeva da ga grad formalno prizna. Sva ova zbivanja imala su ogromnu važnost za Dubrovnik. Cjelokupna dubrovačka kultura toga vremena počela je naglašavati kako je Dubrovnik još od svoga nastanka bio neovisna država i da sloboda nije nikada izgubljena. Ovakve tvrdnje zahtijevale su drastičnu reinterpretaciju prošlosti grada, a što su oni i napravili. Tako su renesansni pisci stoljeća bizantske vlasti jednostavno uklonili ili su je predstavljali kao nekakav savez ili zaštitu. Razdoblja mletačke vlasti od 1000. do 1358. godine relativizirana su i predstavljana kao oblici suvladavine kneza i patricijata. Slično su definirani i odnosi prema ugarskome kralju. No, najteže je bilo predstaviti slobodu i neovisnost grada prema Porti. Taj odnos Dubrovčani su predstavljali ne kao pokoravanje, nego kao svojevuljni i ugovoreni odnos. Danak, pri čemu treba naglasiti da su u svakoj prilici nastojali izbjeći uporabu riječi harač, predstavljali su kao određeni oblik zaštite, nenapadanja ili pak trgovačke povlastice. Da je diskurs o slobodi i neovisnost za Dubrovčane bio od krucijalne važnosti svjedoči i činjenica da su još i u 18. stoljeću pojedina djela bila podvrgnuta strogoj cenzuri pri čemu je iz njih uklonjen svaki oblik strane vlasti. U daljnjem izlaganju autor donosi uglavnom glorificirajuće opise dubrovačkih institucija i društvenoga sklada, ali ujedno naglašava i pojedine kritičke glasove kao što su pjesme Marina Caboge, urotnička pisma Marina Držića i slično. I ovo poglavlje autor završava s usporedbom diskursa o državnosti sa sličnim republikanskim ideologijama drugih gradova kao što su Firenca i Venecija.

Posljednje poglavlje u knjizi nosi naslov "Diskurs o granici" (str. 161-205). Autor ističe kako se ovaj diskurs počinje javljati u dubrovačkoj diplomaciji tijekom druge polovice 14. stoljeća. Do sredine 15. stoljeća Dubrovnik se predstavljao kao graničar kršćanstva, posebno ističući svoju ulogu katoličkoga misionara među "patarenima" i "shizmaticima"

u zaleđu. Od sredine 15. stoljeća diskurs o graničaru drastično je re-interpretiran zbog činjenice da je Dubrovnik postao tributarna država Osmanskoga Carstva ali i njegov izravni susjed. Dubrovačka diplomacija i kasniji pisci često su naglašavali očajnički položaj "u raljama nevjernika", ali je isto tako bilo nemoguće prikriti bliske veze i povlastice koje su uživali u Osmanskome Carstvu. Dubrovčani su svoj odnos prema Osmanlijama uvijek nastojali prikazati korisnim za kršćanstvo, naglašavajući svoju ulogu u očuvanju katoličanstva, otkupa kršćanskih robova te zaustavljanju osmanskih prodiranja. No, nisu svi dubrovački autori gledali blagonaklono na odnos prema Osmanlijama, a najkritičniji među njima bio je Ludovik Cerva Tuberon. Kunčević poglavlje završava s usporedbom dubrovačkoga diskursa o granici sa sličnim diskursima u ostalim renesansnim državama koje su također graničile s Osmanskim Carstvom. Iako dubrovački diskurs o granici nije bio jedinstven, ipak je primjetna značajna razlika u odnosu na diskurse koji su se javili u ostalim zemljama. I dok su se osmanska osvajanja u Poljskoj i Ugarskoj predstavljala kao Božja kazna za grijeh "nacije", takvo što u renesansnome Dubrovniku nije ni spomenuto. Zsigurno nije dolazilo u obzir da se patricijska elita predstavi kao grješna i štoviše da izaziva Božji gnjev. U epilogu svoga djela Kunčević se osvrće na veoma značajnu činjenicu koja nije bila uvijek prepoznata u historiografiji. Slika o Dubrovniku koja je stvorena u renesansnoj kulturi preživjela je sve do danas. Tako se mit o porijeklu, državnosti i granici može pronaći u djelima koja su nastala tijekom 19. ali i dobrim dijelom 20. stoljeća.

Lovro Kunčević u svome djelu donosi prikaz slike Dubrovnika koja je bila oblikovana u razdoblju od sredine 14. do početka 17. stoljeća. U njezin nastanak nisu bili uključeni samo diplomati i povjesničari, nego cjelokupna dubrovačka renesansna kultura. Osobe koje su u tome sudjelovale bile su ili dio patricijske elite ili na određen način vezane uz nju, bez obzira je li se radilo o domaćim ljudima ili strancima. Pojedini disonantni zvukovi bili su zaista rijetkost. Kunčević je prepoznao da su dubrovačku renesansnu stvarnost najviše okupirali diskursi o postanku ili porijeklu grada, njegovoj državnosti i granici. Autor je ujedno veoma jasno pokazao kako su uspjeli u navedenim diskursima redefinirati, a u pojedinim slučajevima i potpuno reinterpretirati prošlost svoga grada. Tako oblikovana slika grada služila je prije svega patricijskoj eliti. Djelo Lovre Kunčevića predstavlja iznimno važan doprinos kako za povijest Dubrovnika, tako i za cjelokupnu hrvatsku historiografiju, zbog čega ono ulazi u sam vrh iznimno vrijednijih djela o prošlosti renesansnoga Dubrovnika.

Goran Mijočević

In memoriam

U spomen na prof. Vicka Kapitanovića (1944.-2015.)

Prof. dr. fra Vicko Kapitanović preminuo je u Splitu 22. listopada 2015., u 72. godini života, 56. redovništva i 48. svećeništva. Rođen je 12. lipnja 1944. u Ogorju (u Dalmatinskoj zagori), gdje završava osnovnoškolsko obrazovanje. U Sinju i Zagrebu pohađao je franjevačku klasičnu gimnaziju (1958.-1963.), a nakon toga filozofsko-teološki studij u Makarskoj (1964.-1968.). U franjevački novicijat na Visovcu stupio je 1960., a svečane redovničke zavjete položio je šest godina kasnije u Makarskoj. Za svećenika je zaređen u Splitu 1968.,

nakon čega se nastavlja usavršavati na sveučilištima u Rimu. Tako je već sljedeće godine na Papinskom ateneju "Antonianum" u Rimu postigao licencijat (magisterij) iz teologije. Iste je godine (1969./1970.) upisao studij crkvene povijesti i studij arhivistike (Archivum Secretum Vaticanum) na Papinskom Sveučilištu Gregoriana u Rimu, a sljedeće godine (1970./1971.) i studij diplomatike i paleografije (Scuola Vaticana di paleografia e diplomatica) u Vatikanu. Nakon što je 1970. diplomirao arhivistiku, te diplomatiku i paleografiju 1972., dvije je godine predavao povijest na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju. Od 1975. do 1977. radi na doktorskoj disertaciji pod naslovom *Fra Andrea Dorotić (1761-1837), il suo tempo, la sua attività e il suo pensiero*, a kruna toga rada bio je obranjeni doktorski rad na Sveučilištu Gregoriana 1977. godine i stjecanje akademskoga naslova doktora crkvene povijesti.

Od 1977. do 1999. predavao je opću i nacionalnu povijest Crkve i povijest Provincije Presvetoga Otkupitelja na Franjevačkoj visokoj bogosloviji u Makarskoj. Uz to je bio i gostujući profesor na "Antonianumu" u Rimu (1987.-1992.), a od 1999. do 2009. predavao je na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu.

Kao vanjski suradnik dugi niz godina predaje na Pedagoškom fakultetu (sada Filozofski fakultet) Sveučilišta u Mostaru i na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Na oba sveučilišta bio je aktivan do svoga umirovljenja 2009. godine. Tijekom svoje nastavničke karijere fra Vicko je osim već navedenih predavao i druge predmete: povijest teologije, kršćansku arheologiju, franjevaštvo, patrologiju, povijest umjetnosti, povijest religija te metodologiju. Uz to vršio je i brojne druge službe. Bio je voditelj samostanske i učilišne knjižnice u Makarskoj, rektor Bogoslovije, definator Provincije, generalni vizitator slovenske Franjevačke provincije sv. Križa, provincijski predstojnik studija te vikar Provincije. Od 1982. bio je provincijski arhivar i knjižničar, a jedno je vrijeme bio i urednik časopisa *Služba Božja*.

Osim brojnih nastavničkih obveza, čestih gostovanja na znanstvenim skupovima i kulturnim događanjima te provincijskih službi, fra Vicko je nalazio vremena i za znanstveno-istraživački rad. Posebno treba spomenuti njegov uloženi trud u istraživanju rukopisa i brigu oko samostanskih knjižnica Makarske, Visovca, Živogošća, Zaostroga, Splita, Omiša, Sinja i drugih samostanskih knjižnica u kojima se stoljećima prikupljalo i čuvalo neprocjenjivo blago pisane riječi. Rezultat toga rada su radovi filozofske rukopisne baštine koji su najvećim dijelom objavljeni u *Prilozima za istraživanje hrvatske filozofske baštine* u razdoblju od 1992. do 2011., ali i vrijedna knjiga *Rukopisna i knjižna baština Franjevačke visoke bogoslovije u Makarskoj* (1993.), koja je javnosti otkrila svo bogatstvo i dragocjenost kulturne povijesti hrvatskoga naroda. Fra Vicko je autor i dva izvrsna sveučilišna udžbenika na koja se također treba kratko osvrnuti. Prvi je *Kršćanska arheologija* (2006.), koji se u svome sadržaju dotiče više znanstvenih područja, od povijesti, lingvistike, preko povijesti umjetnosti i religije do crkvene povijesti i teologije, što ovome djelu daje posebnu vrijednost i važnost, a drugi je *Povijesna vrela i pomoćne znanosti* (2012.), u kojemu sažeto opisuje veći broj opće poznatih, ali i onih manje poznatih pomoćnih povijesnih znanosti poput kriptografije, kodikologije i metrologije.

Od drugih njegovih djela izdvajamo: *Fra Andrija Dorotić* (1978.), *Nevest* (1992.), *Kristu suoblíben. Život i vrline fra Ante Antića* (Split, 2004. i Rim, 2006.), *Rimski Ilirik u odrazu kršćanske književnosti* (2006.). U ovaj opus nisu uvršteni brojni znanstveni članci, rasprave, ocjene i prikazi koje je fra Vicko neumorno pisao i objavljavao u domaćim i stranim znanstvenim časopisima (*Služba Božja*, *Croatia christiana periodica*, *Bogoslovska smotra*, *Kačić*, *Antoniamum*, *Archivum Franciscanum Historicum*, *Richerche di storia sociale e religiosa* i dr.).

Kao priznati i poznati stručnjak za crkvenu i civilnu povijest fra Vicko je sudjelovao na brojnim domaćim i stranim znanstvenim skupovima.

Solun, Krakov, Budimpešta, Heidelberg, Rim, Paris-Sorbonna, Kairo, Aleksandrija, samo su neki od svjetskih gradova u kojima je boravio kao sudionik različitih skupova, što samo pokazuje u kojoj je mjeri fra Vicko bio prisutan u svijetu znanosti. Stoga ne iznenađuju priznanja i odlikovanja koja je dobio za svoj znanstveni doprinos. Sve je počelo još 1977. kada je dobio prvo priznanje za svoj rad. Bila je to počasna medalja, dar pape Pavla VI. za doktorat, koja je nagovijestila kojim će smjerom krenuti znanstvena karijera Vicka Kapitanovića. Tako je u prigodi umirovljenja 2009. od Sveučilišta u Splitu dobio plaketu za izvanredan doprinos razvoju splitskoga sveučilišta, a dvije godine kasnije Splitsko-dalmatinska županija dodijelila mu je nagradu za životno djelo. Ovdje treba spomenuti još jednu nagradu koju fra Vicko, na žalost, nije dobio za života nego mu je dodijeljena posthumno, a to je nagrada za izvanredan doprinos razvitku Filozofskoga fakulteta u Mostaru koju mu je u svibnju 2016. dodijelio taj fakultet.

Fra Vicko Kapitanović nije se bavio samo istraživanjem i proučavanjem crkvene povijesti i filozofske rukopisne baštine nego i povijesti hrvatskoga naroda u cjelini, ne zaobilazeći pritom ni povijest Bosne i Hercegovine, kao ni drugih disciplina srodnih povijesti, poput npr. arheologije. O tome svjedoči njegov iznimno plodan znanstveni rad i raznovrstan tematski i disciplinarni opus. Stoga ne ćemo pogriješiti ako kažemo da je njegov doprinos znanosti neprocjenjiv, zbog čega mu znanstvena zajednica treba biti posebno zahvalna.

Na kraju prenosimo riječi koje je na posljednjem ispraćaju fra Vicka Kapitanovića izrekao provincijal splitske franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, fra Joško Kodžoman: "Danas se rastajemo od čovjeka, koji je bio do kraja posvećen svom zvanju profesora povijesti i koji kao takav, prema mom mišljenju, zaslužuje da se u njegovu čast u skoroj budućnosti organizira znanstveni skup, na kojem bi se na ozbiljan i nepristran način upoznali duhovni i znanstveni dometi života i djela pokojnoga fra Vicka. Bio bi to najbolji način da se, kao Provincija, čiji je bio član, kao Crkva koju je svojim znanstvenim radom zadužio, kao znanstvena zajednica, koju je promovirao u domovini i svijetu, odužimo našem fra Vicku."

Dijana Pinjuh

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@sve-mo.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

O kategorizaciji rada odlučuje se nakon ocjene dvaju recenzenata. Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i trećega recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrte, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom (uključujući i bilješke) ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora navode se njihova imena i prezimena, a ako ih je više stavlja se SKUPINA AUTORA.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom.

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DAD), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, ³2014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIĆ, "Jezik Augusta Šenoe", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, br. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 141-143.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao PETAR BAŠIĆ), u: *Hrvatsko slovo*, br. 467, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).